

INDREK TREUFELDT

Ajakirjanduslik faktiloome
erinevates ühiskondlikes tingimustes

DISSERTATIONES DE MEDIIS ET COMMUNICATIONIBUS
UNIVERSITATIS TARTUENSIS

16

INDREK TREUFELDT

Ajakirjanduslik faktiloome
erinevates ühiskondlikes tingimustes

Tartu Ülikooli sotsiaal- ja haridusteaduskond, ajakirjanduse ja kommunikatsiooni instituut

Väitekirja on filosoofiadoktori kraadi saamiseks kaitsmisele suunanud Tartu Ülikooli sotsiaal- ja haridusteaduskonna nõukogu 27. septembril 2012.

Juhendajad: dots Maarja Lõhmus
prof Marju Lauristin

Eelretsensendid: prof Cornelius Hasselblatt (Rijksuniversiteit Groningen)
prof Mikko Lagerspetz (Åbo Akademi)

Oponent: prof Mikko Lagerspetz (Åbo Akademi)

Kaitsmine toimub 10. detsembril 2012 Tartu Ülikooli senati saalis algusega kell 14.00.

Käesoleva väitekirja publitseerimist on toetanud Tartu Ülikoolis ajakirjanduse ja kommunikatsiooni instituut ja käitumis-, sotsiaal- ja terviseteaduste doktori-
kool Euroopa Sotsiaalfondi rahastuse raames.

Euroopa Liit
Euroopa Sotsiaalfond

Eesti tuleviku heaks

ISSN 1406–2313
ISBN 978–9949–32–163–6 (trükis)
ISBN 978–9949–32–164–3 (PDF)

Autoriõigus: Indrek Treufeldt, 2012
Fotode ja illustratsioonide autoriõigus: autorid ning nende esindajad

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee
Tellimus nr 515

EESSÕNA

Selle väitekirjaga läks kauem, kui oleksin tahtnud. Vahepeal elasin viis aastat võõrsil. Seejärel ei lasknud suuremad loomingulised väljakutsed teadusele tõsisemalt keskenduda. Aja jooksul sain lahti kiusatusest kirjutada doktoritöö inglise keeles. Ent ma ei kahetse, sest mu väikesest emakeelest sai omamoodi vaatlustorn, võimalus vaadelda eri keeles ajakirjandustekstide toimet ning otsida nõnda ajakirjanduse universaalseid jooni, mis kehtivad sõltumata ajast ja ruumist.

Avaldan siirast tänu kaasteeliste pikal akadeemilisel rajal. Dotsent Maarja Lõhmus on tõhusalt aidanud arendada ja hoida uurimistöö loomingulist vaimu. Professor Marju Lauristin on aga innukalt toetanud teoreetiliste mõttekäikude arendamist ja lihvimist. Professor Veronika Kalmus hoidis silma peal analüüsimetoodikal. Professor Peeter Vihalemm andis häid ideid. Akadeemilises debatis TÜ ajakirjanduse ja kommunikatsiooni instituudis sai tööd täpsemaks timmida. Põhjalikke kommentaare andis professor Halliki Harro-Loit.

Mul on väga hea meel, et eelretsensendid professor Cornelius Hasselblatt Groningeni Ülikoolist ning professor Mikko Lagerspetz Åbo Akademist erakordse pühendumusega mu tööd lugesid ja väärtuslikke märkusi tegid. Nõnda said ootamatul moel kokku kolm erineva rahvustaustaga inimest. Nii Soome kui ka baltisaksa kultuuripärandil on väitekirjas oluline koht.

Suure töö tegi keeleteimetaja Urve Pirso, ingliskeelse kokkuvõtte viimistles Meelis Leesik.

Väitekirja pühendan kõigile ajakirjanikele, kes mõrvati okupatsiooniaastate alguses. Nende mõtted elavad artiklikatketes, mis on ära toodud selles töös. Mõtlen ka kolleegidele, kelle aeg määras elama valel ajal ja kaledas olustikus.

Ja kindlasti ei tohi unustada Soomet, meie suurt sõsarat.

Tallinnas 16. oktoobril 2012

SISUKORD

Sissejuhatus

VÄITEKIRJA EESMÄRGID JA UURIMISKÜSIMUSED	13
Uuringu lähtekohad	13
Kontrollimehhanismid võrdleva käsitlemise ainesena	15
Ajakirjandusliku faktiloome olemus	19
Kaitstavad väited ja uurimisküsimused	22
Väitekirja ülesehitus	22
Materjali valik ja uurimismeetod	24

Esimene peatükk

AJAKIRJANDUSLIK FAKTILOOME	27
1.1. Faktiloome ajakirjanduse praktikana	27
1.2. Tegelikkus ja tekstitegelikkus	32
1.3. Kogemustegelikkus ja tõlgendustegelikkus	35
1.4. Faktiloomet hõlmavaid klassikalisi käsitusi	38
George Gerbner: ajakirjanduse tähenduse kontrollisüsteemina	38
Gaye Tuchman: uudisajakirjanduse sotsiaalkonstruktivistlik käsitus	41
Teun van Dijk: sotsiaalne tunnetus ja ideoloogiad ajakirjanduse kujundajana	43

Teine peatükk

AJAKIRJANDUSLIKU FAKTILOOME ANALÜÜSI VAHENDID	46
Sissejuhatus	46
2.1. Ajakirjanduslikud modaalsused ja faktilisus	48
Ajakirjandusliku modaalsuse olemus	48
Institutsionaalset taustsüsteemi kirjeldav modaalsus kui kontrollimodaalsus	51
Kogemusmodaalsus ja sünkroniseerimismehhanismid	54
Viitesuhted ja vaatepunkt	56
Tõlgendusmodaalsus	59
2.2. Faktiloome mudeli rakendamine	63
Põhimõtted	63
Tekstikogumite vaatluskava ja vaatlusüksused	64
Analüüsitud tekstikogumid	66
Analüüsis kasutatud markerid	67
Kontrollimodaalsuse markerid	67
Kogemusmodaalsuse markerid	69
Tõlgendusmodaalsuse markerid	72

Kolmas peatükk

FAKTILOOME AUTORITAARSES ÜHISKONNAS	76
Sissejuhatus	76
3.1. Kaks tegelikkusepilti, üks avalikkus: ajastu iseloomustus ja analüüsi iseärasused	78
Tegelikkust kujundanud peamised sündmused	78
Analüüsi iseärasused	81
3.2. Faktiloome lähivaates: Päevalehe tegelikkusepilt (1939/1940)	83
3.2.1. Kontrollimodaalsus	83
Tekstide autoripärasus ja žanrid	84
Allikad ja nendele viitamine	87
Eesti Telegraafiagentuur ja selle toimimiskeskond	89
Eesti ajakirjanduse suhted võimuga	91
Repressioonid seoses Nõukogude sõjaväebaasidega Eestis	94
3.2.2. Kogemusmodaalsus 1939/1940. aasta tekstides	97
Ajakirjanduslik ja ametlik vaatepunkt	97
Sünkroonsusmehhanismid tekstides	100
3.2.3. Tõlgendusmodaalsus	102
Suhtumine Nõukogude Venemaasse Päevalehe käsitluses	103
Suhtumine Soomesse Päevalehe käsitluses	108
Suhtumine Saksamaasse ja saksa vähemusse	116
3.3. Faktiloome võrdlusvaates: tegelikkusepilt Soome ringhäälingu eestikeelsetes saadetes	120
3.3.1. Institutsionaalne modaalsus	120
Saadete korralduslik taust	120
Saadetes kasutatud allikad, üldised viitamistavad	123
3.3.2. Kogemusmodaalsus	125
Soome tegelikkuse lähtepunktina	125
3.3.3. Tõlgendusmodaalsus	128
Saadete tegelikkust kehtestav retoorika	128
Dialoog Eesti avalikkusega	130
Eesti avalikkuse dialoog Soome ringhäälinguga	135
Kolmanda peatüki kokkuvõte	140

NELJAS PEATÜKK

Faktiloome totalitaarses ühiskonnas	144
Sissejuhatus	144
4.1. Nõukogude ühiskond faktiloome keskkonnana	145
Totalitaarsust määravad tegurid	145
Kommunikatsioonitehnoloogia võimu teenistuses	146
4.2. Faktiloome lähivaates: faktiloome äsja sündinud Eesti Televisioonis	149

4.2.1. Kontrollimodaalsus.....	149
Ajakirjandus võimustruktuuri osana	150
Tsensuur	153
Allikad ja esinejad.....	155
Žanrid ja võtted	156
4.2.2. Kogemusmodaalsus varajastes teletekstides.....	158
Ajakajalisuse areng.....	159
Tegelikkuse uue tajuruumi kujunemine	163
Sündmuse mõiste nõukogude ajakirjanduses	164
Pildikasutus varastes teletekstides	167
4.2.3. Tõlgendusmodaalsus	169
Edu rõhutamine ja kahtlejate kriitika	171
Konflikti levinuimad dimensioonid – väline ja ajalooline	174
Olme kui ohutu konfliktiala.....	177
4.2.4. Uudistesaaide „Aktuaalne kaamera”	179
4.3. Faktiloome võrdlusvaates: ETV soomekeelsed saated (1956)	184
Taust	184
Kontrollimodaalsus	186
Kogemusmodaalsus	186
Tõlgendusmodaalsus.....	188
Neljanda peatüki kokkuvõte.....	189

Viies peatükk

FAKTILOOME DEMOKRAATLIKUS ÜHISKONNAS	192
Sissejuhatus	192
5.1. Euroopa Liit faktiloome keskkonnana	194
Euroopa tegelikkusepilti kujundavad tegurid	194
Euroopa ühishuvi kontrollisüsteemi osana	196
5.2. Euroopa ajakirjanduse tüübid	199
5.3. Faktiloome võrdlusvaates: Saksa, Prantsuse, Suurbritannia ja Eesti tegelikkusepilt 2005	203
5.3.1. Kontrollimodaalsus Euroopa tegelikkusepildi kujundajana	204
Teemavalik riigiti	204
Žanrivalik riigiti	209
5.3.2. Kogemusmodaalsus Euroopa tegelikkusepildi kujundajana	211
Analüüsis hõlmatud sündmuse narratiiv (nn tegelik sündmus).....	211
Kogemusmodaalsused riigiti	212
Saksamaa vaatepunkti analüüs	213
Suurbritannia vaatepunkti analüüs	216
Prantsusmaa vaatepunkti analüüs	221

Eesti vaatepunkti analüüs	224
5.3.3. Tõlgendusmodaalsus Euroopa tegelikkusepildi kujundajana	229
5.4. Faktiloome lähivaates: „Aktuaalne kaamera” 4. oktoobril 2011	233
Taust	233
Kontrollimodaalsus	236
Kogemusmodaalsus	237
Tõlgendusmodaalsus	238
Viienda peatüki kokkuvõte	240
 Kuues peatükk	
AJALOOLIST JA UNIVERSAALSET AJAKIRJANDUSLIKUS	
FAKTILOOMES	243
Modaalsused eri süsteemides	244
Autoritaarne režiim ja kontrollitud avalikkus	249
Totalitaarne režiim ja alternatiivne avalikkus	250
Demokraatlik režiim ja Euroopa Liidu avalikkus	251
Eesti ja Soome avalikkuse dialoog	253
Tegelikkusekujutus faktiloome printsiibina	254
Tegelikkus ja avalikkus	258
 KOKKUVÕTE	262
KIRJANDUS	263
SUMMARY	276
ELULOOKIRJELDUS	286

JOONISED

Joonis 1.	Eri praktikatega määratud tähendusruumid kõige üldisema, keelepraktikaga määratud tähendusruumi taustal.....	30
Joonis 2.	Faktiloome taustsüsteemid, lähtudes kogemus- ja tõlgendustegelikkusest ning ajakirjanduse institutsionaalsest taustsüsteemist	47
Joonis 3.	Tähenduste esitamine, tõlgendamine ja kinnistumine ajakirjanduslikus faktiloomes nn tõlgendustsükli käigus	61
Joonis 4.	Faktiloome uurimisobjektina Eesti ja Soome ajakirjandustekstides	82
Joonis 5.	Päevalehe reklaam 1939. aasta algusest	84
Joonis 6.	Uudise pealdis 23. augusti Päevalehe esiküljel	87
Joonis 7.	Peaminister Eenpalu salajase kirja päis (05.09.1939)	89
Joonis 8.	Nõukogude infoagentuuri TASSi materjalide arv kahes 1939. aasta ajalõigus.....	90
Joonis 9.	Peamised vaatepunktid Päevalehe tekstides 1939/1940	100
Joonis 10.	Nn Vene pööre Eesti ajakirjanduses tingituna Teise maailmasõja algusest	106
Joonis 11.	Soome kuvandi muutumine Eesti ajakirjanduses 1939. aasta jooksul	109
Joonis 12.	Asitõend ja tõestus ajalehe Helsingin Sanomat keelustamise otsuse täideviimise kohta.....	110
Joonis 13.	Üks Päevalehes ilmunud tervitustest.....	118
Joonis 14.	Fragment Soome ringhäälingu 27. detsembri 1939. aasta eestikeelsest saatetekstist.....	131
Joonis 15.	Näide Soome ringhäälingule Eestist saadetud kirjast.....	136
Joonis 16.	Eesti tsensori pitseriga Soome jõudnud kiri	137
Joonis 17.	Televisiooniringvaate „Aktuaalne kaamera” eetrikausta esileht	152
Joonis 18.	Sündmuste hierarhia Tallinna televisioonistuudio programmis 1950. aastate teisel poolel.....	166
Joonis 19.	Televisiooniringvaate „Aktuaalne kaamera” alguskujundus.....	180
Joonis 20.	Tallinna televisioonistuudio soomekeelne saade.....	185
Joonis 21.	Poliitilis-majanduslike eeltingimuste tüübid Euroopa ajakirjanduses	201
Joonis 22.	Eri riikide teemavalikute nn radarid	206
Joonis 23.	Nelja riigi žanrivalikud ELiga seotud sündmuste kajastamisel	210
Joonis 24.	Saksamaa ajakirjandustekstides kujunenud vaatepunkt	216
Joonis 25.	Suurbritannia ajakirjandustekstides kujunenud vaatepunkt	220
Joonis 26.	Prantsusmaa ajakirjandustekstides kujunenud vaatepunkt.....	224
Joonis 27.	Ajalehes Postimees (15.12.2005) ilmunud Urmas Nemvaltsi karikatuur	225

Joonis 28. Eesti ajakirjandustekstides kujunenud vaatepunkt	229
Joonis 29. Uudistesaate „Aktuaalne kaamera” stuudio	234
Joonis 30. Eri ajalõikudel domineerivad modaalsused kronoloogilises järjestuses ja kokkuvõtva iseloomustusena	253

TABELID

Tabel 1. Päevalehe žanriviatsioonid 1940. aasta algusest	86
Tabel 2. Televisiooniringvaate „Aktuaalne kaamera” sisu 19. oktoobril 1956	181
Tabel 3. Kvantitatiivanalüüsi valim	203
Tabel 4. Kvalitatiivanalüüsi valimis esindatud väljaanded	204
Tabel 5. Euroopa Liidu tippkohtumise ajakirjandusliku käsitlusega seotud peamised eelhoiakud riikide kaupa	232
Tabel 6. Väljavõtte 4. oktoobri 2011. aasta uudistesaate „Aktuaalne kaamera” montaažilehest	235
Tabel 7. Eri režiimide võrdlus	246

Sissejuhatus

VÄITEKIRJA EESMÄRGID JA UURIMISKÜSIMUSED

Uuringu lähtekohad

Väitekirja teoreetiliseks lähtekohaks on kriitiline kommunikatsiooniteooria ja ajakirjanduslike tekstide uurimine eeskätt sotsiaalse tunnetuse võtmes. Tõukudes vahendatud kommunikatsiooni klassikalistest (Jürgen Habermas, George Gerbner, Michael Schudson, Teun van Dijk jt) käsitlustest, on püütud välja arendada ajakirjandusliku faktiloome *sotsiopragmaatiline mudel*, mis võimaldab selgitada teatud universaalseid aspekte, mis määravad faktide esitamist ajakirjanduses. Väitekirja teoreetiline vaatenurk lähtub *sotsiopragmaatikast*, mis hõlmab keele ja selle keskkonna suhete kirjeldamist. „Sotsiopragmatika vaatluse all on sotsiaalse konteksti aspektid, mis kujundavad tähendust, kirjeldavad keele rakendamist (keeles kasutamist) sotsiaalses situatsioonis” (Culpeper 2010: 72). Ühiskondlikud tingimused kujunevad *avalikkuses*.

Analüüsimudelit on kontrollitud eri ajajärgudest ning ka eri riikidest pärit originaalsete tekstikogumite kirjeldamise abil. Niisuguste juhtumite analüüs võimaldab leida vastuse peamisele uurimisküsimusele: millised on *ajakirjandusliku faktiloome* universaalsed omadused. Sellisena on tegemist pigem teoreetilise ja metodoloogilise kui empiirilise fookusega uuringuga, millel on samas ka teatud ajakirjandusajalooline aspekt. Väitekirjas esitatud faktiloome analüüsil on ka etnograafilise käsitluse sümboleid, kuna analüüsis olen saanud lähtuda ka eneserefleksioonist ehk kasutada enda tähelepanekuid ajakirjanikuna. Eriti oluliseks pean oma isikliku kogemuse heuristilist rolli probleemipüstituses.

Viis aastat Brüsselis õpetasid mind ajakirjandust vaatama uuel moel. Mu tähelepanu köitis eriline uudistemenüü, mis selles linnas oli saadaval. Tõenäoliselt tänu arvestamisele tuhandete euroametnikega võis kaabeltelevisiooni standardpaketi jälgida kõigi suuremate riikide populaarseid uudistesasteid. Kui 2003. aastal Euroopa korrespondendina tööd alustasin, piirasid rahvuslike teleprogrammide piiriülest levi mitmed reeglid, kuid Brüsselile tehti siiski erand. Nõnda sain näha Iraagi sõja esimesi tunde. Iga riik käsitles sõda pisut erinevalt, lähtudes rahvuslikest huvidest. Nii kujunes uudisteprogrammide kriitilisest vaatamisest minu kirglik hobi. Kui vähegi aega sain, jälgisin Saksa, Prantsuse, Belgia, Briti kõige suurema vaatajaarvuga uudistesasteid. Sedasi avastasin, et ühel öhtul võis minu ees avaneda mitu üsna erinevat maailma. Üks ei välistanud ega asendanud teist. Kõik maailmad said ajakirjanduslikus käsitluses võimalikuks. Ükski neist polnud õige ega vale.

Kunagise nõukogude noorena mäletan kihu tõeliste uudiste järele. Nõukogude Liidus kõneles uudistes suuresti võim. Uudistest sai pigem formaalsus ja vorm. Kujutus tegelikkusest kujunes ajakirjanduses esitatu tõlgendamise kaudu inimeste omavahelises suhtluses. Mingi alus sellele leiti uudistest ikkagi, kas või üksnes aja- ja kohamäärus ideoloogilise mõttetuse kastmes. Nõukogude

ajal, mil uudis kui ajakirjanduse põhižanr väljendas enamasti formaalsust, edenes intervjuu ning olukirjeldus. Ajakirjanikud leidsid alternatiive suhtlemiseks rahvaga. Paljud neist püüdsid jääda ajakirjanikuks, mitte niivõrd olla võimu alandlikud teenrid. Just need teadmised määrasid eslotsa mu hoiaku, kui tekkis põnev võimalus võrrelda eri riikide tegelikkusepilti. Euroopa kirev ja sageli ka vastukäivusi sisaldav uudistevalik tekitas seetõttu segadust. Kas see pidigi olema demokraatiast kantud ideaal, millest olime kunagi totalitaristlikus olustikus salamiselt unistanud? Või millisesse maailma kuulub tänapäeval sõnum, mis seab Eesti kriitilisse valgusse? Kui tahaksime neile küsimustele kindlalt vastata, peaksime justkui kohe otsustama, mis õige, mis vale. Demokraatlik ajakirjandus pigem aga hoidub sellistest kategoorilistest otsustest. Totalitaarsest süsteemist pärit inimene võib sestap vahel ka tõdeda, et demokraatia ei ole toonud selgust, vaid pigem tekitanud hoopis segadust. Nüüdisaegse ajakirjanduse võrdlemine kunagise tasalülitatud ajakirjandusega esitab teoreetilise väljakutse. Mis siis õigupoolest on ajakirjanduse aines olukorras, kus paljud nähtused eksisteerivadki üksnes tänu lakkamatule ühiskondlikule mõttevahetusele, mida demokraatia võimaldab?

Euroopa on õpetanud sallivust tegelikkuse eri käsitlusviiside suhtes. Mis tahes tekst on vaid üks võimalik variant kõigist võimalikest. Just see tõik tagab ka, et ükski võim pole vankumatu. Pole üht ja ainukest tegelikkusekäsitlust. Nii siis ei ava ajakirjanduse olemust pelgalt tekstide vastavus mingile eeldatavale tegelikkusemudelile. Kui ajakirjandus käsitleks üksnes füüsilise maailma muutusi ehk *füüsilisi sündmusi* (nagu liiklusõnnetus või maavärin), võiks tegelikkusega klapitamine näidata ajakirjanduse tõhusust. Ajakirjandus loob aga ise suure osa tegelikkusest, mida ta käsitleb. Ajakirjandus loob ja arendab tähenduste ruumi, mis on kollektiivse mõttevahetuse, tunnetuse ja tunnustuse saadus.

Brüsselis nägin ka Euroopa nüüdisaegse ajakirjanduse köögipoolt. Me kõik – peaaegu kaks tuhat alaliselt akrediteeritud ajakirjanikku – kogesime ühesugust tegelikkust ning paljudes asjades olime tihtilugu ka ühel meelel. Kui me aga sellest tegelikkusest kõnelesime, arvestasime ikka eeskätt koduriigi publikuga. Rääkisime oma rahvale Euroopat puudutavatest sündmustest, arvestades koduse avalikkuse teadmisi ja ootusi. Kõik ei mahtunud tekstidesse, kõik poleks ka meie publikut huvitanud. Nii jõudsid uudistesse vaid valitud tegelased ja valitud sündmused ning neid valikuid kujundasid eri avalikkused. Seda nägingi eri riikide kõige väarikamateks peetud uudistesaadetes, nägin, kui oluline on avalikkuse roll ajakirjanduse sisu kujundamisel. Sellest ka minu huvi ajakirjandust määravate universaalsete tingimuste vastu.

Kuna ajakirjandus loob tekste avalikuks kasutamiseks ja nende lõplik tähendus kujuneb avaliku arutelu pinnal, võib igast ajakirjanduslikust tekstist leida vihjeid ühiskondlike tingimuste kohta, milles tekst on loodud. Kui tingimused varieeruvad, varieerub ka tegelikkusekäsitlus. Ajakirjanduslikku teksti määravate tingimuste uurimist sihiks seades võib liikuda tänapäeval, võrrelda eri riikide tekste, mis käsitlevad üht ja sedasama sündmust. Samas võib üritada ka

ette võtta rännakut ajalukku, seda enam, et Eesti lähiajaloost võib leida üsna erilmelisi ajastuid.

Kontrollimehhanismid võrdleva käsitluse ainesena

Esimese tugeva impulsi selleks uurimistööks andis võimalus võrrelda kunagist Nõukogude Liitu ning praegust Euroopa Liitu (EL). Tekkis tahtmine vaielda nendega, kes kaht liitu mustvalgelt võrrelda tahtsid. Väitekirja materjali valiku tingiski soov analüüsida kriitiliselt nüüdisaegset ELiga seotud kommunikatsiooni. Sellest kasvas idee võrrelda seda totalitaarse süsteemiga, kunagise Nõukogude Liiduga.

Domineeriva kontrollimehhanismi põhjal saab eristada totalitaarset ning demokraatlikku süsteemi ehk lihtsamalt öeldes totalitaarset ja demokraatlikku ühiskonda. Eesti puhul saab võrdlusesse lisada ka *autoritaarse* ühiskonna.

Vaadet, et Euroopa Liit ja Nõukogude Liit on sarnased, iseloomustab arusaam keskusest koordineeritud ühetaolisest elust ning kõige muu hulgas ka ootus, et tegelikkust mõistetakse kõikjal ühtmoodi. Mis tahes demokraatia sisaldab siiski ka oma annust allumist. Enamasti peab vähemus alluma enamuse tahetele. Ka Euroopa Liidu institutsionaalne areng on kulgenud suunas, kus üha vähem otsuseid langetatakse konsensuse põhimõttel. Vastasel juhul oleks Euroopa ammu tardunud. Keskelt juhitud liitudel ehk laiemalt *süsteemidel* on tõepoolest ühiseid jooni. Ka demokraatia hõlmab kontrolli, mingitele piirangutele allumist. Nagu ka näiteks mis tahes keelekasutus tähendab tegelikult allumist reeglitele ning keeleoskus hõlmab teadmist nendest reeglitest, mis lõppkokkuvõttes aitavad jõuda vastastikuse arusaamiseni maailmast. Euroopa Liit ühes kõigi oma hädadega väärib kindlasti ka kriitikat. Kriitika ei saa aga vältimatult lähtuda kujutlusest, et mis tahes kontrollimehhanismid on tingimata negatiivne, elu pärssiv nähtus.

Mäletan, kuidas ühel kuumal suvepäeval aastal 2004 kogunesid Thessaloníki peaväljakul tuhanded noored, et protestida ELi tippkohtumise vastu. Meeleavaldajatele ei meeldinud tollel hetkel uus kavandatud ELi põhiseaduse leping. Pea kõigil oli kaasas punane plagu. Lisaks loosungitele oli väljakul ohtrasti Che Guevara ning Lenini plakateid. Kui uurisin, kas teatakse, millega need mehed on silma paistnud, ei osatud suurt midagi vastata. Öeldi, et need lihtsalt näevad ägedad välja. Kõige tähtsam olevat peatada Euroopas keskuse ülemvõim. Niisama pealiskaudseks võib kujuneda ka võimalike kontrollimehhanismide ja ühes sellega ka võimalike ühiskondlike süsteemide teoreetiline käsitlus. Sama pealiskaudne on loota absoluutset vabadust või ka absoluutset tõe. Leian, et kontrollimehhanismide kirjeldamiseks on vaja täpsemat käsitlust. Siin ei aita üksnes sisutühi loosung, süsteemi pelk nimetamine ehk käsitlus süsteemist kui etteantud mehaanilisest raamistikust.

Tehnoloogia areng toob üha uusi nii-öelda tekstitüüpe (olgu see siis tähe-märkidest koosnev tekst elektroonilisel kujul, heli või liikuv pilt) ning sellega tekib lisavõimalusi tähenduste vahendamisel. Massiauditoorium asendub võrgus-

tikuga. Meedia pole enam sõnumite samaaegne edastamine nagu traditsioonilises ringhäälingus. Internetis võib meediatarbija ise koostada uudistevaliku eri allikatest. Perioodiliste avaldamistsüklitega ning saateagadega seotud piiristatud meediasüsteem on oluliselt muutunud. Meediatarbija saab ise määrata teksti lugemise tingimusi, eeskätt aega. Sel juhul tundub, et sotsiaalselt kujundatud ruumis leidub üha vähem ühiseid kokkupuutepunkte, et kogu meediasisu hajub hoomamatusse, kaovad avalikkusele olulised koondumispunktid ning seetõttu ka kontroll. Ühes sellega pole ka traditsioonilist meediat. Samas pakuvad nn *semantilised otsingumootorid* (Grimes 2010) lugejale sisu tema eelistuste järgi. Need võimaldavad jõuda mehaanilisest märksõnaotsingust kaugemale, kompavad mõtet sõnade taga, analüüsivad sisu. Semantilised otsingumootorid võivad põhineda arvutikasutajate mingi aja jooksul tehtud valikute (tehnilises mõttes klikkide) analüüsil. Suures inimhulgas hakkavad valikud korduma, nendest moodustuvad kindlad valikumustrid, mille süsteem ära tunneb. Kui süsteem soovib lugejale sarnaseid tekste, siis ta tegelikult teab, kuidas lugeja mõtleb. Küsimus kontrollist avaldub niisiis uuel moel. Täpsemalt tekib küsimus, kes kontrollib või suunab näiliselt lõpmatuid valikuid. Üleilmses võrgustikus saavad enda käsutusse tõhusad vahendid nii revolutsionäärid kui ka autoritaarsed valitsused. Avaneb võrk, kuid kitseneb mõtlemine. Internetti saab „tõhusalt kasutada küll valitsejatevastase info levitamisel, ent samas ka inimeste seas spioneerimiseks, rahuldada masside nälga meelelahutuse järele, muuta nad osavalt propagandale alluvaks” (Morozov 2012: 46). Tekstide ja neid määravate struktuuride suhteid ei ole enam nõnda selgelt näha, aga need esinevad kõigele vaatamata. Struktuur ei pea olema tingimata võim või institutsioon. Seda näitas 2010. aastal hoogsalt elavnenud internetiportaali Wikileaks tegevus. Tekkis institutsioon, millel pole selgeid klassikalise ajakirjanduse tunnuseid (regulaarne ilmumine, piiritletud auditoorium, selged žanrid), aga samas ei saa täie veendumusega väita, et tegu pole ajakirjandusega. Nii on näha kontrolli võimalikke variatsioone. Totalitaarse olustiku kontrollimehhanismid tunduvad lihtsasti läbinähtavad, demokraatia puhul aga võib tunduda, et sõnavabadus tähendab vabadust mis tahes kontrollist. Sellist arusaama näib toetavat ka Jürgen Habermasi käsitlus *kommunikatiivsest tegevusest*.

Habermasi käsitluses on ratsionaalsel arutelul avalikus kommunikatsioonis keskne roll. Selline arutelu lähendab mis tahes ühiskondlikku süsteemi hõlmatud osaliste arusaamu, loob jagatud tähendusi. Seeläbi kujuneb ka üldsusele kättesaadavate, vahendatud arvamuste ala – avalik sfäär. „Kommunikatiivse ratsionaalsuse mõiste kannab endas tõdemusi, mis lõppkokkuvõttes rajanevad piiramatu, ühendava, arutlusse konsensust toova jõu kesksel kogemusel, milles eri osalised ütlevad lahti oma subjektiivsetest vaadetest ning tänu vastastikku tunnustatud tõekspidamisele tagavad endile nii objektiivse maailma ühtsuse kui ka elaviku” (Habermas 1987: 10).

Habermasi hilismodernistlikud kriitikud rõhutavad avaliku sfääri normatiivset alget. Postmodernistlikud kriitikud seevastu toovad esile avalikkuse killustatust ja pluralismi, toonitades, et avalikus kommunikatsioonis ei pea

tingimata tekkima ratsionaalne konsensus. Relativistlike kriitikute arvates kujundab avalikkust pigem ühiskondlike praktikatega määratud suhtekogum (suhtemaatriks) (vt Koller & Wodak 2009: 3). Ometi ei seata kriitikale vaatamata kahtluse alla Habermasi üldist intentsiooni (kavatsuslikkuse) ideed, mis rõhutab avaliku kommunikatsiooni puhul pürgimust liikuda läbiräägitud tähenduste kaudu võimalikult lähedale tegelikkuse ühisele „tõesele” (ehk tõseks tunnistatud) mõistmisele.

Kas niisugusel kommunikatiivsel pürgimisel on oma koht ka totalitaarses süsteemis? Selle kohta võib leida eri teoreetilisi käsitusi. On küsitud, kas totalitaarses ühiskonnas saab üldse olla Habermasi kirjeldatud *kriitilist avalikkust*. Ühed totalitarismi kriitikud leiavad, et mingi arutelu pole võimalik ja nii puudub ka igasugune avalikkuse arutelu ning avalikkus üldse. Teised aga püüavad kirjeldada kriitilise avalikkuse erilisi toimimisvõimalusi totalitaarsetes oludes. Käesoleva töö aluseks on väide, et hoolimata totalitaarsest kontrollist langevad inimesed siiski valikuid ja loovad ühiseid tõlgendusi ajakirjanduses esitatud tegelikkusepildile, lähtudes sealjuures kommunikatiivsest pürgimusest tegelikkust mõista.

Nõnda saab ikkagi võimalikuks ka võimust sõltumatu tegelikkuse kogemine. Võim peab paratamatult arvestama üldsuse pürgimusega mõista tegelikkust. Avalikkuses kujundatakse *ühiselt mõistetavaid tegutsemise tingimusi* ja jagatud tähendusi, mida saab mõista ka kui tõde. Rahvas tajub ajakirjanduse varjatud püüdu peegeldada tegelikkust. Kui seda püüdu ei paista, ei usuta enam ajakirjandust, ei võeta seda enam ajakirjandusena. See viimane väide võib mõjuda pelga sõnakõlksuna, ometi on ka kõige totaalsemale võimule oluline avalikkuses tekkiv *mulje* või *kujutus* teatud tekstidest kui ajakirjandusest. Iga avalikkusele kättesaadav tekst pole tingimata ajakirjandus. Habermas pole võimu ja kriitilist avalikkust otseselt vastakuti seadnud – kriitika ei pea tingimata tähendama vastasseisu. Totalitaarses ühiskonnas kujunevad siiski erilised võimu ja avalikkuse suhted. Vastanduda võivad võimu ning avalikkuse tõde. Intellektuaalne ja moraalne juhtroll ühiskonnas, mida võib käsitleda *hegemoonianana*, pole seotud üksnes võimuga (Lagerspetz 1996: 27). Ka kõige totalitaarsemas ühiskonnas tekivad avalikus kommunikatsioonis erilised mehhanismid, mis võimaldavad inimestel otsustada ajakirjandusliku sisu tegelikkusele vastavuse üle, kujundada tõde kui ühiselt mõistetavaid tegutsemise tingimusi. Õeldes Foucault’ sõnadega, „on mehhanismid ja instantsid, mis võimaldavad eraldada tõeseid ja võõraid lausungeid, teatav talitusviis, kuidas jõustada nii ühtesid kui teisi, on tehnikad ja menetlused, mida peetakse vääriliseks, et nende kaudu tõde kätte saada; on staatus nende jaoks, kellel on voli öelda seda, mis funktsioneerib kui tõene” (1992: 48).

Nii tekib küsimus, kas ajakirjanduslikest tekstidest võib leida elemente, mis näitavad, kuidas universaalne kommunikatiivne pürgimus toimib. John Eldridge on vaadelnud ajakirjanduse tekste eelkõige töökorralduse, kultuuriliste ja poliitiliste piirangutega määratud võitlusväljal. Need piirangud kujundavad suletust või avatust, ka arvamuste võimalikku spektrit ja seeläbi demokraatiat. „Uudistega

seotud küsimus sellest, kes kõneleb, võib olla halb uudis võimu haldajatele ühiskonnas, kuid hea uudis demokraatia jaoks” (Eldridge 1995: 38). Liigne võimule viitamine võib kahandada usku väitesse, vähendada teksti kaalukust. Nõnda tekib isereguleeriv süsteem: kui valitsejaid ei saa usaldada, siis hakatakse pigem otsima alternatiivseid allikad, kellega väiteid siduda. Osa ajakirjanduslikke tekste näib siiski uudisena ka siis, kui seda pole peetud vajalikuks eraldi rõhutada.

Väitekirjas vaadeldud tekstikogumid, mis on pärit aastatest 1939–1940, 1956–1957 ja 2005–2011, võimaldavad konkreetselt jälgida, millised on võtted ja viisid, mis demokraatliku, autoritaarse ja totalitaarse ühiskonna tingimustes annavad ajakirjanduses esitatavale tegelikkusepildile faktilisust loova staatuse.

Lisaks ühiskondlikele tingimustele võimaldab see tekstimaterjal heita pilku ka tehnoloogilise muutuse, siinsel juhul televisiooni võimaluste rollile ajakirjandusliku faktiloome piirangute ja võimaluste kujundajana. Tehnoloogia on muutnud kontrolli loomust: lisandunud on võimalus analüüsida tekstiväliseid tunnuseid teksti kaudu. Mis tahes keeruliste (olgu siis semantiliste või mõnd muud tüüpi) otsingualgoritmide tegutsemisväljaks on ikkagi üksiktekst, mida inimene arvutiekraanilt loeb. Semantiliste otsingusüsteemide taustal ei saa me end väga kindlalt tunda, kui arutleme postmodernistlikus võtmes. Nüüdisaegne tekstidega määratud ruum pole enam tingimata hajus keskkond, milles igaüks paneb kokku oma juhusliku ja mosaiikse meediapildi. Teate sisu modelleeriv otsingualgoritm annab inspiratsiooni, suunab mõtlema, mis ikkagi suunab tekstiloomet, või täpsemalt, mis määrab teksti mõtet. See toimib juhul, kui õnnestub mingil määral kirjeldada teksti loomise ja tõlgendamise tingimusi, mis kujundavad teksti mõtet. Semantiline algoritm ei piirdu ainult üksikute märksõnade tekstist väljanoppimisega või nende lihtsakoelise indekseerimisega. Nutikad otsinguvahendid püüavad selgitada tekste määravaid kontekste, modelleerida valikuid, mis tekstile eelnevad ja järgnevad. See ärgitab vaatama ka teise pilguga ajakirjanduslike tekstide võimalikule analüüsile, sest ka ajakirjandust määrab mingite kontekstide kogum. Üks kontekstidest seondub näiteks ajakirjandusliku teksti avalikuks saamise tingimustega, teine oluline kontekst aga avalikkuse valmisolekuga pidada mingit teksti ajakirjanduseks. Sel juhul oleks kontroll vaid üks paljudest võimalikest kontekstidest.

Seega on käesoleva analüüsi eelduseks tõdemus, et kontrolliv institutsioon (olgu see siis ajakirjandusväljaanne või mõni võimuasutus) ei määra kunagi lõplikult ajakirjandusliku teksti sisu, ehkki tekst on alati mingil määral institutsionaalsete jõudude mõjuväljas, kuid avalikkuses kujundavad seda mehhanismid, mida ükski võim ei saa täiel määral kontrollida. Sõltumata teksti loomise tehnikatest ja sotsiaalsetest tingimustest ei kaota avalikkust kõnetav ajakirjanduslik tekst universaalseid tunnuseid, mis võimaldavad teda käsitleda faktilise, tegelikkusele viitava tähenduse kandajana.

Ajakirjandusliku faktiloome olemus

Ajakirjandust on alljärgnevalt vaadeldud sotsiaalkonstruktivistlikus võtmes. Ajakirjandus on selles käsitluses institutsionaalselt korraldatud faktiloome praktikate kogum, mille eesmärk on konstrueerida ühiskonnas ühiselt tunnustatud tegelikkust. Väitekirjas on tähelepanu keskmes eeskätt nn uudisajakirjandus, mille deklareeritud kommunikatiivseks pürgimuseks on tegelikkuse tõene, mittefiktsionaalne (*non-fictional*) kajastamine, mis puudutab info objektiivset kogumist, töötlemist ja vahendamist (McQuail 2000 & 2005). Michael Schudson määratles esimesena nn *uudistesotsioloogia* mõiste. Selle valguses saab määratleda ka ajakirjanduse kui üldhuvipubliku jaoks huvitavate ja tähtsate uudiste tootmise ja vahendamise praktika ning majandustegevuse valdkonna. Sealjuures on tähtis teatud institutsioonide olemasolu ning tõese ja üldjuhul otsekohese (*true and sincere*) info vahendamine avalikkusele olulistel teemadel. (Schudson 2003: 11)

Ajakirjanduse tegelikkusekäsitlus seondub avalikkuse ootusega ja teatud kommunikatsioonimudeliga, „milles info liigub ühelt inimeselt üle teisele ja terve kommunikatsiooniakti piires konstantse koodiga” (Lotman 2010: 140). Kunstilise teksti puhuse kommunikatsioonimodeli korral ei tooda sisse mitte uusi teateid, vaid uusi koode.

Eelkirjeldatud universaalsele *kommunikatiivsele pürgimusele* võiks otsida ka vastet teksti tasandil ehk siis mõistet, mis hõlmaks just pürgimuse ajakirjanduslikku väljundit. Van Dijk on kirjeldanud „sotsiaalselt põhistatud mentaalseid konstruktsioone, mis on sotsiaalse ja kultuurilise „reaalsuse” faktid” (2005: 39). Ta arendab konstruktivistlikku käsitlust, mille järgi tegelikkuse esitamine on maailma tõlgendamine ja mõistmine sotsiaalselt omandatud kontseptuaalsete kategooriate abil. Need kategooriad tekivad tekstis endas, teksti kaudu. Mingid väited muutuvad tegelikkuse enesestmõistetavaks osaks, nagu matemaatilised võrrandid esitavad erilist sümboolset reaalsust, ehkki nendel pole tingimata vastet meeltega tajutavas tegelikkuses. Nii tekivad *teadmised*, üks uskumuste kategooria, mida rühm, kogukond, kultuur või instants „peab tõseks vastavalt mingitele kindlatele põhjendustele või (tõe)kriteeriumitele” (van Dijk 2005: 32).

Nii võib öelda, et ajakirjanduse kõige üldisemat pürgimust esitab tekstis *fakt*, teatud keeleline konstruktsioon. Tegelikkust struktureeritakse suuresti tõsiasjade ehk faktide abil. „See, millest reaalsus koosneb, ei ole määratud niivõrd sellega, mis objektid on olemas, vaid pigem sellega, millised propositsioonid on kehtivad: maailm on tõsiasjade, mitte asjade kogusus” (Dummett 1999: 529). Faktidena esitatud tegelikkuse puhul pole üksikul, isoleeritud faktil erilist väärtust. Fakt saab tähenduse ainult teiste faktide suhtes.

Ka uudisega seotud žanrikonventsioonid sätestavad, et uudis peab põhinema faktidel ja kajastama tegelikkust objektiivselt. Sel juhul on ajakirjanduse universaalne pürgimus *faktiloom* – eeskätt esitada fakte ehk sõnastada teatud tüüpi lauseid, et käsitleda tegelikkust. Pürgimuse puhul ei pea kõik ajakirjanduslikud tekstid tervenisti koosnema faktidest. Faktiloom on siiski ajakirjanduse üldine siht, ajakirjanduse kõige olulisemat praktikat iseloomustav mõiste, sest faktid

moodustavad ajakirjanduslike tekstide kindla koe. Faktiloomel all on selles töös peetud niisiis silmas mitmetahulist protsessi, milles osaleb ajakirjandus koos avalikkusega. Just avalikkuse kaudu kohtuvad inimesed (subjektid) tegelikkuse ja üksteisega, seeläbi struktureeritakse „tegelikkust, mis on kõigi nende seisundite kogus, mille kohta tõeväited on võimalikud” (Habermas 2001b: 87). Sealjuures määravad faktiloomet ajakirjanduse toimimisreeglid (faktide esitamise reeglid ja võtted), avalikkuses kollektiivselt jagatud teadmised ning võimalus tajuda oleviku hetke ja ruumi. Võib ka öelda, et ajakirjanduse abil luuakse *faktiilma*. Faktiilm on kõikide võimalike faktide kogum. Faktiilm rajaneb avalikkuses kinnistunud uskumustel ehk avalikkuses jagatud teadmistel.

Faktiloomel hõlmab seega tegelikkust peegeldava tekstistruktuuri loomist. Sealjuures võib tekst olla verbaalne, heliline või pildiline. Faktiloomel on seotud kindla tunnustusemehhanismi ehk *legitimatsiooniga* kõige laiemas mõttes, mis teeb eri isikutest, objektidest, nähtustest ning ka väidetest meie igapäevaelu loomuliku osa. „Loomulikuks saamine toimub suuresti keele abil. Keel on võimaline saada tohutuks ladestunud tähenduste ja kogemuste objektiivseks laoks, mis suudab neid ajas säilitada ja järgmistele põlvkondadele edasi anda” (Berger & Luckmann 1967: 37). Ühises *teadmiste ladestus (stock of knowledge)*¹ on ka oskused ja stiil, käitumismudelid ja käitumisjuhised. Nn *välist tegelikkust* näeb Alfred Schütz kui *avalikkuse ilma (public world)*, mis on võrdväärseks antud meile kõigile. Küsimus tegelikkusest on niisiis laiem kui üksnes võrdlus eksisteeriva, füüsilise (tekstist väljapoole jääva ehk *tekstivälise*) tegelikkusega. Oluline on kategooriate süsteem, mida sealjuures kasutatakse. Ajakirjanduse seisukohalt on ühtviisi objektiivne nii *tulekahju* (välise reaalsuse muutus) kui ka näiteks *usalduskriis* (tähendusruumis toimuv sümbolne muutus). Mõlemal juhul on objektiivsus samuti *sotsiaalne konstruktsioon* ehk objektiivsus konstrueeritakse avalikkuse abiga.

Faktid leiavad tunnustuse vaid sotsiaalses kommunikatsioonis: tegelikkuse lakkamatus esitamises ja sellele tunnustuse otsimises. Nii on faktiloomel ka sotsiaalne protsess, mis fakte esitavates ajakirjandustekstides saab nähtavaks. Faktiloomel seondub Jürgen Habermasi kirjeldatud *universaalpragmaatikaga*. Fakte sõnastatakse ajakirjanduslikus kommunikatsioonis usus, et auditoorium neid ka faktidena ehk iseenesestmõistetavusena tõlgendab. Kommunikatiivne pürgimus märgib seega teadete sõnastajate ning tõlgendajate erilist suhet. Säärase suhte najal võib eeldada, et fakte esitav tekst kirjeldab mingil moel ka seda avalikkust, milles see tekst on loodud.

Avalikkusega seotud kommunikatsiooni puhul tuleb alati eeldada, et tekstides esitatava tegelikkuse kujundajaid on arvukalt. See kõik hoiab ajakirjandusliku tegelikkusekäsitluse paradoksaalsel kombel küllaltki staatilise ja suletud

¹ Mõiste *stock of knowledge* eestikeelse vastena on siin kasutatud sõna *ladestu*. Eesti keele seletava sõnaraamatu järgi on *ladestu* geoloogiaga seotud mõiste, *ladestu* kui ajastu väitel moodustunud kivimid (näiteks siluri *ladestu*). *Ladestu* näib metafoorina sobivat tähistama sotsiaalselt settinud kogemust. *Ladu* mõjub pigem kitsapiirilise, mehaanilise kujundina, mis ei viita olulisele n-ö settimisprotsessile.

struktuurina. Moodustub teatud süsteem, mis määrab objektide võimalikkuse ehk loomulikkuse. Ajakirjanduse funktsioon on suunata sotsiaalse süsteemi enesevaatlust, ajakirjandus garanteerib oleviku (Luhmann 2000: 99). Samamoodi nagu keel turvab mõtlemist ja võimaldab väljendada mis tahes mõtteid, peab eeskätt avalikkus turvama võimalust arutleda mis tahes väidete üle ehk esitada mis tahes fakte.

Kui fakti käsitleda *teatud tüüpi tähendusena*, tähendab see, et fakte ei saa olla väljaspool sõnastatud teadmist. See ei välista kõikvõimalikke seisundeid, millest me ei ole teadlikud. Võib eksisteerida elu väljaspool meie planeeti, aga selle kohta pole fakte. Ükski väide ei saa faktiks ilma kontekstita ehk tähenduseta mingi sotsiaalse grupi jaoks. Võib siiski ka juhtuda, et näiteks mõne poliitiku subjektiivset arvamust esitatakse faktina. Paljud nüüdisaegsed uudistekstid vahendavad selliseid arvamusi. Siinkohal vajab täpsustamist uskumuse ja ajakirjandusliku fakti vahekord. Kõik uskumused ei pruugi faktiks saada või pole ka vajalik nende faktiks saamine.

Kõik uskumused ei pruugi siiski tekstides faktidena esineda, ehkki teatud väidete sõnastamisel neid siiski arvestatakse. Selline nähtus iseloomustab nõukogude avalikkust, kus avalikkuses oli levinud uskumusi, mis vahetult tekstidesse ei saanud jõuda ja mida esitati varjatult, ridade vahel. Selgi juhul toetuvad faktid avalikkuses kinnistunud uskumustele ehk kollektiivselt jagatud teadmistele, kollektiivselt tunnustatud eeldustele – *presupositsioonidele*. Kõike ei pea välja ütleva, sest avalikkus teab seda niigi.

Tegelikkusele vastavust ei saa seega ajakirjanduslikus tekstis keegi väliselt kehtestada, kunstlikult sättida, pigem on see *sotsiaalse tunnetuse* valdkond. Nagu ei õnnestu üksikisiku tegelikkusekogemust ette kirjutada, ei saa ka sotsiaalset tunnetust lõplikult kujundada – see vormub avalikus kommunikatsioonis, avalikkuses ja väljendub ajakirjanduslikes tekstides. Iga ajakirjanduslik fakt ei pruugi tingimata olla tõeavaldus. Ajakirjanduses on võimalik faktina sõnastada väiteid, millel pole seost tegelikkusega, aga selgi juhul püütakse ikkagi luua kujutlust väidete vastavusest tegelikkusele. Samuti ei muuda väidet tõeseks pelk kinnitus, et miski on tõde. Ühe faktiga seoses võib sõnastada lõputu hulga väiteid, mis kõik kehtivad, kuigi sõnastus on erinev. Seega saab selgitada sotsiaalse tunnetuse rolli faktiloomes ning uurida, mil määral kujundavad seda võim või ka näiteks ajakirjanduslikud töövõtted.

Peale avalikkuse mängivad faktiloomes olulist rolli institutsionaalne ja tehnoloogiline keskkond. Ajakirjanduslikku teksti ühes kõigi oma vahenditega tuleb võtta teatud *esitussüsteemina* (*representational system*), mille puhul ka praktika toimib nagu keel (Hall 1997: 4). Ajakirjanduslikust tekstist kujuneb seega tegelikkuse esitamise vahend, mida ei kujunda üksnes üksikisikud (autorid, ajakirjanikud), vaid ka näiteks võimuga seotud juhtimismehhanismid (valitsemine ja seadusandlus).

Kokkuvõtteks saab öelda, et ajakirjanduse puhul saab kirjeldada faktiloomet kui ajakirjanduse olulist sihti. Ajakirjandusliku teksti põhjal peaks olema võimalik kirjeldada *fakti sõnastamise tingimusi*, olgu need siis seotud ajakirjanduse

töökorralduse, tegelikkuse tunnetamise või avalikkuse teadmistega. Faktiloomet kirjeldades saab midagi öelda avalikkuses valdavate uskumuste kohta. Nii-sugune ülesande püstitus lähtub eeldusest, et ajakirjanduslik fakt on sotsiaalses kommunikatsioonis loodud kokkuleppeline tähendus. Tegelikkust konstrueeritakse ajakirjanduslike faktide kaudu.

Kaitstavad väited ja uurimisküsimused

Väitekirjas kaitstavad väited on järgmised:

- I. Ajakirjanduslikku faktiloomet iseloomustavad universaalsed, erinevates ühiskondlikes oludes püsivad sotsiopragmaatilised dimensioonid ehk modaalsused.**
- II. Nendel modaalsustel põhinev ajakirjandusliku faktiloomede mudel võimaldab võrrelda ajakirjanduslikke praktikaid avalikkust kõnetava tegelikkusepildi kujundamisel erinevates ühiskondlikes tingimustes, totalitaarses, autoritaarses ja demokraatlikus ühiskonnas.**
- III. Ajakirjandusliku faktiloomede kommunikatiivse pürgimuse kujundab avalikkus konkreetses ajas ja (keele-) ruumis ning see avaldub lokaalse (rahvusliku, ideoloogilise) vaatepunktina rahvusvahelise ulatusega sündmustele ja nähtustele**

Nende väidete tõestamiseks on otsitud vastuseid järgmistele küsimustele:

1. Millised on faktiloomede universaalsed (eri ühiskonnatüüpidest sõltumatud) jooned, mis ulatuvad ajakirjandusliku üksikteksti sõnastamise tingimustest kaugemale nii ajas kui ka ruumis?
2. Milline on avalikkuse roll faktiloomede universaalsete omaduste kujundamisel?
3. Kuidas muudavad erinevad kontrollimehhanismid ajakirjandusliku faktiloomede iseloomu eri ühiskondades (autoritaarses, demokraatlikus, totalitaarses)?
 - a. Mille poolest erines faktiloomede autoritaarse Eesti ja Soome ajakirjanduses 1939.–1940. aastal? Millised tegurid kujundasid erinevusi?
 - b. Milliseid võimalusi pakkus tehnoloogia areng totalitaarse ühiskonna (Nõukogude Eesti) faktiloomes?
 - c. Kuidas kajastatakse ühist sündmust nüüdisaegse Euroopa Liidu liikmesriikides?

Väitekirja ülesehitus

Väitekiri jaguneb teoreetiliseks (1. ja 2. peatükk) ja empiiriliseks (3., 4. ja 5. peatükk) osaks, kolme eri tekstikogumi võrdlust koondavaks peatükiks (6. peatükk), millele järgneb kokkuvõte. Empiirilises osas on tegu kolme – autoritaarse,

totalitaarse ja demokraatliku – ühiskonnaga seotud tekstikogumi ja selle analüüsiga.

Väitekirja esimeses peatükis on antud ülevaade ajakirjandusliku faktilooma alustest ning kirjeldatud ajakirjandusliku fakti olemust ja fakti kui tegelikkuse teatud esitust (representatsiooni). Selles peatükis on tehtud ülevaade ajakirjandusliku fakti ja faktiloomega seotud olulisematest teoreetilistest käsitlustest ning esitatud peamised põhimõtted võimalikuks analüüsiks.

Väitekirja teises peatükis on esitatud võimalik mudel faktilooma uurimiseks. See on katse vaadelda ajakirjanduslikke tekste määravaid tekstiväliseid (nagu võim ja sotsiaalsed suhted, üksikisiku tajud) ning tekstisiseseid (kollektiivis kinnistunud tähendused) suhteid koos ühes skeemis. Mudeli puhul on eeldatud, et faktilooma tingimused on küllaltki staatilised ja kujundavad paljusid ajakirjanduslikke tekste kui struktuuri, mis esitab (representeerib) tegelikkust. Mudelis on arvestatud faktilooma institutsionaalseid, tõlgenduslikke ja kogemuslikke tingimusi.

Mudeli puhul on peamiseks uurimisobjektiks tekstikogumid, mille põhjal selgitatakse põhilised võtted ajakirjanduslike faktide esitamisel. See aga ei tähenda, et mudel hõlmaks üksnes uudiseid kui kõige faktirohkemat ajakirjandusžanri. Nii peab mudel võimaldama analüüsida mis tahes žanris avalikku teksti.

Oluline on ka, et mudel võimaldaks analüüsi, olenemata tekstide arvust empiirilises valimis. Tähtis on mudeli abil märgata võimalikult paljusid elemente, mis faktiloomet kujundavad (nagu kollektiivselt jagatud sümbolid, ajakirjanduslikud konventsioonid ja tekstides vahendatud ajakirjaniku kogemus (tema tegelikkusetaju ehk tunnetuse peegeldus)).

Väitekirja empiirilises osas on käsitletud eri ühiskondlike süsteemide ehk eri ühiskonnatüüpide (ehk eri nn institutsionaalsete taustsüsteemidega seotud) faktiloomet. Siin on oluline välja tuua süsteemide erinevused ja nõnda ka faktilooma universaalsed jooned. Tegu ei ole faktilooma ajaloo järjepideva ülevaatega ega ajakirjanduse ajalooga, kuigi erisuste selgitamisel tuleb kirjeldada ka ajaloolisi tingimusi, mis ajakirjandust on mõjutanud. Analüüs algab autoritaarse faktilooma kirjeldamisega, seejärel on keskendutud totalitaarse ühiskonna faktiloomele. Analüüsi viimane osa hõlmab tänapäevase demokraatliku ühiskonna faktiloomet.

Kolmas peatükk puudutab faktiloomet Eestis Teise maailmasõja eel ja ajal. Ajakirjandusliku materjali analüüs on kaheosaline. Esmalt on vaatluse all Soome ringhäälingu eestikeelsed saated (saated olid eetris lühikesel perioodil detsembrist 1939 kuni tõenäoliselt märtsini 1940). Talvesõtta sattunud Soome Vabariik püüdis eestlastele anda teavet, mille vahendamine Nõukogude Liidu mõjusfääri hõlmatud Eestis polnud võimalik. Eesti riigi seisukohti väljendas oma aja suurim sõltumatu trükiväljaanne Päevaleht. Ajakirjanduslikku sisu kontrollisid eri ametkonnad (näiteks välisministeerium kontrollis kõigi välis-uudiste sisu). Eesti avalikkusele suunatud eri tekstide (Eestist ja Soomest pärinevad tekstid) analüüsi tulemuste alusel on võimalik kirjeldada ajakirjandusliku

faktiloome tingimusi ehk tegelikkuse esitamise tingimusi, võimalusi ja piiranguid. Sõja tingimustes tekib ajakirjanduse kaudu pingeline dialoog kahe naaberriigi – Eesti ja Soome – vahel, ühes sellega eristuvad ka tegelikkuse tõlgendused.

Neljas peatükk hõlmab Nõukogude perioodi faktiloome analüüsi. Vaatluse all on Eesti Televisiooni soomekeelsed ajakirjanduslikud tekstid perioodist 1957–1958. Üks Eesti Televisiooni loomise eesmärke oli kapitalistliku Soome ideoloogiline mõjutamine. ETV uudistekstid pidid looma pildi edukast ja probleemivabast nõukogude elust ning konstrueerima nii-öelda alternatiivset tegelikkust. Ajakirjanduse töökorralduse kirjeldamisel on muu hulgas kasutatud Eestimaa Kommunistliku partei (EKP) juhtorganite dokumente, mis käsitlevad ETV tegevust, samuti toimetuste tööplaan ja eelarveid. ETV esindas tollal seninägematut meedialiiki – televisiooni. Oma aja uus meedia pidi saama oluliseks nõukogude tegelikkust esitavaks institutsiooniks.

Viiendas peatükis on vaatluse all ajakirjanduslik faktiloome Euroopa Liiduga seotud sündmuste kontekstis. Välja on valitud on üks kõiki ELi liikmesriike puudutav sündmus (ELi eelarvekava ühine arutelu Brüsselis) ning võrreldud eri keeleruumidega (Saksa, Prantsuse, Suurbritannia ja Eesti) seotud ajakirjanduslikku faktiloomet. Sealjuures toetub eri riikide ajakirjanduse institutsionaalse keskkonna võrdlus teadusprojekti *AIM Research Consortium* (2006) andmestikule. Saksamaa Dortmundi ülikooli juhitud uuringus osales 9 ELi liikmesriigile lisaks ka Norra. Analüüs näitab, kuidas ELiga seotud sündmust tõlgendati erinevalt eri rahvuslikes avalikkustes.

Väitekirjas on 26 joonist ja 7 tabelit. Jooniste visandamine aitas koondada mõtteid ja teha vajalikul hetkel kokkuvõtteid. Mõnedel joonistel on esitatud ajakirjanduse ajalooga seotud olulisi elemente, mida sõnadesse ei oleks saanud panna.

Materjali valik ja uurimismeetod

Väitekirjas on esitatud erinevate ühiskondlike kontekstidega seotud terviklike tekstikogumite analüüs. Need tekstid pärinevad eri ajalõikudest (1939–1940, 1955–1957, 2005, 2011) ning ka eri riikidest (Eesti, Soome, Saksamaa, Prantsusmaa, Suurbritannia). Autoritaarse ja totalitaarse olustiku kirjeldamise keskmes on Eesti ajakirjandustekstid. Nn võrdlusvaatluses on kõrvutatud sõjaeelse autoritaarse Eesti ja Soome faktiloomet. Totalitaarse olustiku faktiloome analüüs hõlmab Eesti Televisiooni soomekeelseid saateid. Nüüdisaegse Euroopa Liidu kontekstis on võrdluses nelja riigi faktiloome.

Analüüsi meetod – *sotsiopragmaatiliste modaalsuste analüüs* – tuleneb väitekirja teoreetilises osas esitatud arutluskäigust. Modaalsus ehk vahendusviis näitab teksti asetumist tegelikkuse suhtes. Tegu on juhtumipõhise analüüsiga, uuringuga, mis põhistab teooriat. Tekstidest on leitud markerite ehk indikaatorite alusel domineerivad tunnused, mis kirjeldavad eri tekstikogumitega seotud faktiloomet. Ajakirjanduse toimimiskeskkonda (võimalusi ja piiranguid) on

analüüsitud ajalooliste dokumentide varal (ajakirjanduse töökorraldust käsitlevad dokumendid, õigusaktid, ametlik kirjavahetus jm).

Väitekirja empiiriline osa koondab suures osas tekstimaterjali, mida varem uuritud pole, niisiis olnud omamoodi hall ala. 1939/1940. aasta Soome ringhäälingu eestikeelsed saated moodustavad ühe väikese osa Talvesõja-aegsest riiklikult kujundatud propagandast ja avalikust kommunikatsioonist Soomes. Eesti allikates on kõnekaid viiteid nendele saadetele kas või mitmetes publitseeritud mälestustes (näiteks Arno Raag²). Eesti ajakirjandustekstides võib leida üsna raevukaid, peamiselt võimuringkondadest lähtuvaid vastulauseid. Samas pole seni neid tekste lähemalt vaadeldud. Siiski on eestikeelsete saadete tekstid säilinud tervikliku tekstikogumina. See on faktiloome analüüsil väga oluline. (Nagu ka nõukogudeaegsete televisioonitekstide puhul.) Nii saab kaudselt ka kindlaks teha, mis tekstidest välja on jäänud või jäetud. Talvesõja tingimustes lahvatanud infosõja mõistmiseks tuleb kirjeldada ka Eesti ajakirjandust määravaid tingimusi, võimu rolli ajakirjandustekstide kujundamisel ning üldisemalt faktiloomes.

Ka Eesti Televisiooni varajased tekstid on jäänud seni suurema tähelepanuta. Tõenäoliselt seetõttu, et need justkui ei peegelda tolleaegset televisiooni lõplikul kujul. Sellest perioodist pole peaaegu mitte mingisuguseid filmi- või videoülesvõtteid. Nii ei saa ka täpselt kirjeldada tolleaegset teleajakirjandust. Ometi võimaldavad ka säilinud tekstid teha mingeid järeldusi, eriti kui arvestada ühiskondlikke tingimusi. Pealegi oli varajases televisioonis kõige olulisem ikkagi sõna, mitte pilt. Nii on eetritekst väärtuslik materjal faktiloome analüüsiks. Väga paljudel juhtudel on võimalik jälgida pildikasutuse üldiseid põhimõtteid. 1950ndate televisiooni määravat institutsionaalset tausta on võimalik kirjeldada partei ja valitsusasutuste dokumentide abil. See materjal on küll üsna fragmentaarne, oluliste koosolekute protokollid näivad napisõnalised ja pealiskaudsed, kuid siiski saab eri otsuseid kõrvutades mingi pildi valitsenud piirangutest ja võimalustest.

Originaalse materjali hõlmamine on selle väitekirja puhul olnud üks eesmärke. Tuleb loota, et esialgsetele avastustele toob tulevik lisa ning esitatud materjal innustab teisigi juurdlema probleemide üle, millega ajakirjandus eri oludes silmitsi on seisnud. Arvestades materjali originaalsust, olen väitekirjas ära toonud ohtralt katkeid ajaloolistest ajakirjandustekstidest.

Uurimistöö sai alguse Eesti Televisiooni ajaloolisest tekstimaterjalist, mis Riigiarhiivis on saadaval. Tekstide põhjal valmis esimene analüüs. Esialgne mõte oli uurida tekstide ajakirjanduslikkust ja seda just nõukogudeaegse ametlikkuse taustal. Uue kommunikatsioonikeskkonna teket käsitleb Saksamaal ilmunud kogumikuartikkel (Treufeldt 2011). Samuti on ilmunud sama perioodi ETV soomekeelsete tekstide analüüs, mis hõlmab ka saadetes valdavat nn vaatepunkti (Treufeldt 2009). Mõlema analüüsi puhul sai selgeks, et nõukogude

² Raag, Arno (2010). Kõuepilvede saatel. Mälestusi; Saatustlikus kolmnurgas. Mälestusi 1939–1944; Läbi varemete. Mälestusi 1944–1949. Tallinn; Eesti Päevaleht, Akadeemia.

võimumehhanismide kirjeldamine on tõhusam, kui õnnestub kõrvale seada mõne teise olustikuga seotud süsteem. Kontrolli variatsioonid selguvad üksnes võrdluses.

Brüsselis töötades osalesin ELi raamprogrammist rahastatud teadusprojektis *Adequate Information Management* (AIM). AIMi 2005. aastat puudutav analüüs pakub mõningaid eri riikidega seotud võrdlusandmeid nüüdisaegse faktiloome analüüsiks. Lisasin neile enda tehtud kvalitatiivse analüüsi ELi eelarvevaidluste ajakirjanduslikust käsitlest. Võrdlusesse on hõlmatud Saksa, Suurbritannia, Prantsusmaa ja Eesti ajakirjandustekstid. Osa sellest kvalitatiivanalüüsist on ilmunud eraldi (Treufeldt 2010).

Kõige viimasena võtsin vaatluse alla 1939. aasta ajakirjandustekstid. Teksti analüüs moodustas osa dokumentaalfilmi „Ma elasin Eesti Vabariigis” ettevalmistustööst, kuigi filmi mahtus sellest üsna vähe. Sellest tööst on kasvanud välja väitekirja empiirilise osa esimene peatükk.

Esimene peatükk

AJAKIRJANDUSLIK FAKTILOOME

1.1. Faktiloome ajakirjanduse praktikana

Erinevalt kirjandusest taotleb ajakirjandus, et tekst käsitleks tegelikkust. Inimesed tajuvad ajakirjandust ajakirjandusena ning võtavad ajakirjandust enamasti kui teatud tegelikkuse käsitlust olenemata sellest, kas nad usaldavad seda või mitte. Sealjuures asuvad nad tihti enesega keskustellu ajakirjanduses esitatu üle, pidades seda siis kas tegelikkusele vastavaks või hoopis tegelikkusega ebakõlas olevaks. Ajakirjanduslikku teksti käsitletakse tavateadvuses tegelikkuse *loomuliku mudelina*. Niisiis ei saa ajakirjandus toimetada niisama vabalt kui näiteks ilukirjandus, mille puhul kunstiline fantaasia loob objekte, millel tegelikkuses pole vastet. Ajakirjandust saab sealjuures käsitleda kui „professionaalset tegevusvaldkonda, institutsioonide ja tekstide, samuti praktikate kogumit” (Zelizer 2004: 32).³

Ajakirjandusega seostuvad eeskätt *sündmus* ja *uudis*. Sündmuste najal struktureerib ajakirjandus tegelikkust. Sündmus seob eraldiseisvaid tegelikkuse elemente (olgu need siis tegelased või objektid), sündmustega kujuneb teatud tähendusstruktuur (Gerbner 1964, 1973). Siit tulenevad ka küllaltki klišeelikud mõttekäigud *sündmustest, mis kujundasid meie elu*. Selles on aga ka oma iva, sest ajakirjanduse vahendatud tegelikkus kujunebki sündmuste ümber. Sündmused võimaldavad luua täiesti uusi viitesüsteeme, näiteks kõneldakse *raudse eesriide langemise järgsest ajast*. Sel juhul on eesriide metafoor sotsiaalselt loodud tähendus, mis seondub ühe sündmusega. Kui peaministril läheb auto katki Tallinna-Tartu maanteel, siis tõenäoliselt saab see tähenduslikuks. Nagu eeldatavasti ka teade sellest, et auto läks katki sellepärast, et teele jooksis karu. Ajakirjandus rakendab praktikas tähenduslikkust, et otsustada, mis on uudislik, mis mitte. Sellest omakorda sõltub *uudise* sisu. Teade tundmatu inimese auto katkimine ei saa uudiseks ega muutu tähenduslikuks ka siis, kui seda kõikjal levitada. Samas võib tähenduslikuks (ning ka uudiseks) saada mõne staarihakatis supermarketi sooritatud ost. Veelgi praktilisemalt väljendudes on uudis „ajakirjanike rakendatud meetodi tulemus” (Fishman 1990: 14).

Mõni tegelikkuse muutus saab *sündmuseks*, mõni mitte. Vahel pole tegelikkuses mingit muutust, aga sündmust kirjeldatakse ikka. Ka kellegi senikuulmatust seisukohast võib saada sündmus. Sündmust võib hinnata ka eri sotsiaalsete kontekstide taustal: mis põllumeestele on uudis, pole seda puhkajatele. See, mis on sündmus ühe kogukonna või rahva jaoks, ei pruugi seda olla mingi teise kogukonna või rahva jaoks. Sündmus on üks näide sotsiaalselt konstrueeritud maailma objektidest, nagu *usalduskriisi* või *valitsuskriisi* algus või lõpp.

³ Barbie Zelizer on esitanud üksikasjaliku võrdleva ülevaate mõistete *ajakirjandus*, *meedia*, *uudised* määratlustest nii ajakirjanike endi kui ka sotsiaalteadlaste käsitluses.

Küsimus tegelikkuse (*realsuse*) käsitlemise võimalustest on inimest aastasadu paelunud.⁴ Kas ajahetkes toimuvat (näiteks see, mida tunnetame või tõlgendame ajakirjanduses sündmusena) õnnestub mingil moel talletada ning anda ehedalt edasi kellelegi, kes asub hoopis teises ajas ja ruumis? Kas toimuva vahendamisel tekib jutustajal vastutus ja eriline roll? Millised üldse on võimalused tegelikkusest kõnelemisel? Millised tingimused peavad olema täidetud, et miski näiks vastavat tegelikkusele? *Tegelikkusele vastavaks* ehk ka *tõepäraseks* peetakse ennekõike seda, mida tegelikkus vahetult, ehedalt ilmutab. Tõsiteaduslik soovitus tegelikkuses oma meeltega ise veenduda või veelgi enam, mingite katsete teel õigust otsida, näib sealjuures üsna asjakohane. Argielus aga siiski seda soovitust ei järgita. Ikka usaldatakse kirjeldusi asjadest, mida ei saa ise katsuda, ja ülevaateid nähtustest, mida ei õnnestu isiklikult kogeda. Teatakse justkui rohkem, kui ise vahetult kogeda suudetakse. Laiendatakse oma taju. „Me peame sellega silmas, et suudame iseend asetada väljendusvormidesse, mis ületab meid endid”⁵ (McLuhan 2002: 63). McLuhan pidas juba aastal 1964 silmas kogemuse ja teadvuse laiendamise võimalusi eeskätt meediaga seotud tehnoloogia abil. Just elektroonilise kommunikatsiooni keskkonnas saab teadvus tõhusa abivahendi, kuid samas suureneb ka kaugus tegelikkuse ja selle kujutise vahel.

Ajakirjandusliku tegelikkusekäsitluse puhul on vaatluse all ajakirjanduse loodud tähendused. Mis tahes tähendused ei kuulu ajakirjandusse. Kommunikatsioon avardeb maailmataju, kuid seab ka tingimused. *Tegelikkusele vastavuse* üldist nõuet saab samuti käsitleda teatava piiranguna, mis seab tekstile tingimusi. Tegelikkuse vahendamisega seondub teatud praktika, õigemini teatud keelekasutus. Tavasuhtluses keelt ei märgata – ehk ainult siis, kui keeleoskus pole piisav. Samamoodi ei tajuta niisama hõlpsalt tegelikkuse vahendamise praktika olemust ehk üht teatud keele rakendamise olukorda, keelt veelgi üldisemas mõttes. *Keelena* tuleb seega mõista teatud võimaluste ning samas ka piirangute kogumit, mis on püsivam kui mis tahes üksiktekst või mis tahes keelekasutuse juhtum. Ajakirjandusliku tegelikkusekäsitlusega seondub aga keerukam võimaluste ja piirangute süsteem. See ei sõltu üksnes üksikust keelekasutajast, vaid laiemast taustsüsteemist kui mõni üksik suhtlusakt.

Nagu keel süsteemina ei moodusta veel *tähendust*, saab mis tahes lause tähenduse selle lause rakendamisel – kommunikatsioonis. Sealjuures „tähendused koosnevad ka neid loovate märkide tingimuste kehtestamisest” (Searle 2010: 111). Sel moel tekib *lausung*, mis arvestab lause kasutussituatsiooni. Nõnda on ka kommunikatsioon kõige laiemas mõttes keele rakendamine.

⁴ *Faktilisus* uurimisprobleemina (eeskätt teatud omadust märkiva mõistena) pärineb Saksa 19. sajandi eeskätt uuspositivistlikust filosoofiatriaditsioonist. Faktilisust on käsitletud teatud ideaalina, tingliku fenomenina. Husserl tõi välja faktilisuse kui asjade mõistmise intersubjektiivse või sotsiaalse horisondi. Heidegger käsitles faktilisust kui üksikisiku maailma *heide-tust* (*Geworfenheit*).

⁵ *We mean that we can translate more and more of ourselves into other forms of expression that exceed ourselves.*

Habermasi järgi määrab tegelikkuse käsitluse üldine pädevus: kõneleja võimekus genereerida spontaanselt piiramatut hulka väljendeid, mis aga peavad samas olema süntaktiliselt, semantiliselt ja foneetiliselt keeles aktsepteeritud. Võimalik on moodustada ka selliseid tähendusi, mida varem pole kommunikatsioonis kasutatud, kuid ikkagi saab väljendada vaid seda, mis tunnustust leiab. Universaalpragmaatilist printsiipi rakendades võib väita, et ajakirjandusena saab sõnastada seda, mis ajakirjandusena näib, ja tegelikkusena seda, mis avalikkuses *tegelikkuse loomuliku mudelina* käsitlust leiab. Universaalpragmatika peaks Habermasi (2001a: 75) väitel võimaldama rekonstrueerida reeglite süsteemi, mille järgi kompetentsed kõnelejad muudavad keeles peituvad vahendid lausungiteks – järelikult väidete eesmärgipäraseks rakendamiseks mingis olukorras. Lausumise tähendus peitub niisiis tingimustes, mis on ühtviisi mõistetavad nii lausujale kui ka kuulajale. Sealjuures jaotub keelepädevus ühtlaselt: ei saa olla nii, et keegi, kes teab, väidab seda endamisi või omaette.

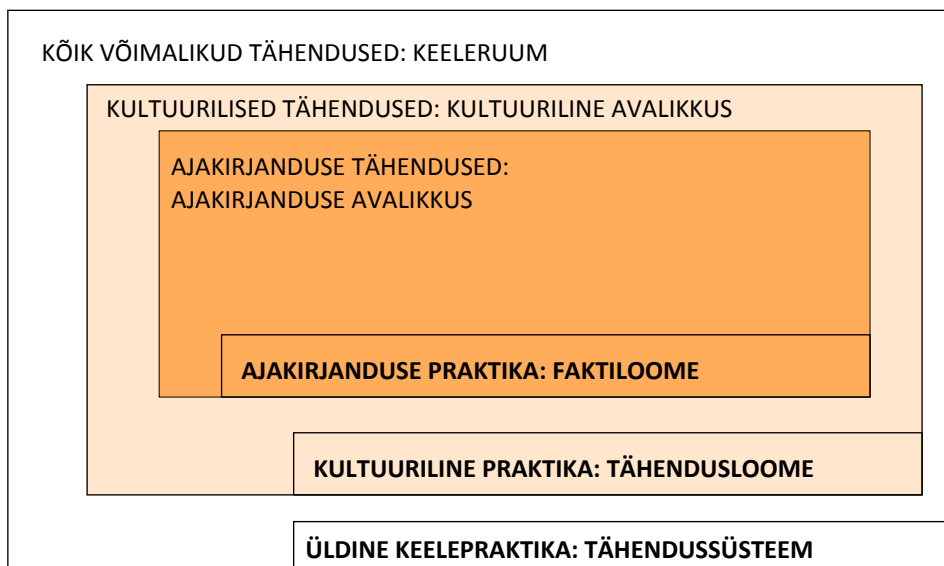
Ajakirjanduse tähendused (ning ühtlasi ka piirangud ja võimalused) määrab avalikkus, ajakirjandusliku teksti staatus *avaliku tekstina* (Lõhmus 2002). Ent üldsusele kättesaadavaks muutumine on oluline lisatingimus keele ja kultuuriga määratud piirangute kõrval. Ei saa moodustada mis tahes hääliksuste või märkide kombinatsioone – tuleb lähtuda üldisest keelepraktikast, mis näiteks seondub võimalike sõnadega (iseseisvalt kasutatavate keeleüksustega ja märkide määratud jadadega) ning ka lausestusega. Tähendussüsteem väljendab teoreetiliselt kõiki võimalusi tähenduste loomiseks mis tahes suhtlusolukorras, olgu siis eraviisilises, ametlikus või avalikus suhtluses, nii kunstiliste kui ka ajakirjanduslike tekstide sõnastamisel. Tähenduste loomiseks tuleb rakendada eesmärgipärast kommunikatiivset tegevust, mida saab nimetada *tähendusloomeks*. Tähendusloome kasutab seega tähendussüsteemi võimalusi. Nii on iga tähendusruum ressursiks mingile kõrgemale tegevusele. Ajakirjanduse tähendused saavad tekkida kultuurilise avalikkuse ressurside pinnal.

Joonisel 1 on esitatud eri tähendusruumide omavahelisi suhteid. Eesmärk on näidata, kuidas asetuvad just ajakirjanduse kaasabil kujundatud tähendused ehk ajakirjanduse *tähendusruum* teiste võimalike tähendusruumide suhtes.

Nagu näha, on tähendusruumide suhted kontsentrilised ehk ühise keskmega. Eri tasandid tekivad lähtuvalt erinevatest *praktikatest*. Kõige üldisem on keele kasutamine mis tahes olukordades: keelega seotud praktika ehk *üldine keelepraktika*. Veelgi laiemalt arutledes võiks püstitada küsimuse, kas keelt on ka väljaspool sõnu ja grammatikat, näiteks kas see võib olla helis ja pildis. Tõenäoliselt moodustavad ka teatud kujutised kindlaid tähendusi, mida kasutades on võimalik suhelda, näiteks ametlik portree või foto sündmusest, mis ei seendu otseselt keeruka sümbolite tõlgendamisega.

Kui *üldine keelepraktika* on määratud keeleruumi ja keeleoskusega, siis *kultuuriline praktika* seondub tavade, kogukondade ja põlvkondade vahelise kommunikatsiooniga. Kultuur annab tähendusele põhja. Kultuur on jagatud tähenduste ning ka jagatud praktikate ala. „Kultuurilised tähendused ei ole ainuüksi „peas”. Need korraldavad ja reguleerivad sotsiaalseid praktikaid, mõjutavad

meie käitumist ning järelikut on neil reaalne, praktiline mõju” (Hall 1997: 13).⁶ Mis tahes tähendused ei ole veel kultuuris tunnustatud tähendused, näiteks mingid spetsiifilised metafoorid, aga ka pildilised sümbolid – Eesti tingimustes annavad näiteks rahvariidemustrid tunnistust teatud kogukonda kuulumisest.

Joonis 1. Eri praktikatega määratud tähendusruumid kõige üldisema, keelepraktikaga määratud tähendusruumi taustal.

Väide sõnastatakse *tegelikult esitavana* lootuses, et selle lugeja seda sellisena ka tunnustab. Fakt sõltub autorist, aga ka fakti sõnastamistingimustest laiemalt ning üldsusest, kellele fakti esitatakse. Sotsiaalkonstruktivistlikku vaateviisi silmas pidades võiks alustada ennekõike Giambattista Vico 1710. aastal sõnastatud printsiibist *verum esse ipsum factum* ‘tõde on see, mida sätestatakse’. Seega loovad inimesed faktide abil või faktidena oma tõdesid. Selle mõttekäigu juures on oluline fakti mõiste kui teatud konstrueerimistöö tulem. Vico vihjab, et meie teadmine maailmast ei tulene mitte „meie maailma peegeldava vaimu või meele struktuurist, vaid esmajoones sellest, millisena oleme selle ise loonud” (Lock & Strong 2010: 27). Sealjuures sõltub teadmine suhtlusest teistega ning ka institutsioonidest, mida inimesed loovad. Faktis ilmutab end omaette tõesus, mida ei pea tingimata *päris eluga* klapitama. Vico rõhutab ka faktide ajutisust. Pole olemas ajatuid fakte nagu matemaatiliste sümbolitega väljendatud väited. Pealegi on ka matemaatilised võrrandid inimvaimu loodud.

⁶ *Cultural meanings are not only ‘in the head’. They organize and regulate social practices, influence our conduct and consequently have real, practical effects.*

Faktide puhul saab eristada teatud tüüpi kultuurilise praktikaga määratud tähendusi. Faktid on ühemõttelised, iseenesestmõistetavad ja *küsimustevabana antud* (nagu Alfred Schütz nimetab *das Fraglos-gegebene*) ning „kannavad erilist kogemust, mis ei vaja sügavamat analüüsi” (1967: 74). Faktina esitatu hajutab subjektiivsuse, kahtluse, et lausung esitab väljamõeldud maailma, fiktsiooni. Fakti peetakse millekski, mis on justkui kõrgem autori subjektiivsust suvast. Fakti kehtimistingimused on sedavõrd üldised, et lugeja isikust ei sõltu miski – ta on üldistatult anonüümne. Meenutades Schützi (1974: 86) mõttekäiku: „mida anonüümsem on kaasolija, seda objektiivsem peab olema märgisüsteem”. *Keel* kõige üldisemana kui kultuurilise praktikaga määratud ala, kõige üldisema süsteemina on küllalt objektiivne, et suhelda võimalikult suures ja isetus gruppis.

Faktiloomes luuakse tegelikkuse loomulikuna võetav mudel ehk *faktiilm* – kõigi võimalike faktide ala. Faktiilm tekib teatud keele ja kultuuri keskkonnas ehk sõltub sellest, mida kultuurilises või ajakirjanduslikus ajakirjanduses peetakse loomulikuks. Loomulik omakorda on see, mida peetakse tegelikkusesse kuuluvaks. Ebaloomulik on näiteks kandiline kuu ehk väidet kandilisest kuust võetakse kui poeetilist fiktsiooni, mitte kui tegelikkuse esitust. Mõningatel juhtudel on kerge otsustada, mis loomulik, mis mitte.

Praktilise ajakirjanduse õpikutes on ühtelugu rõhutatud, et näiteks „Uudise edastamiseks on vaja fakte, ilma nendeta ei ole uudist”⁷ (Hicks 1999: 11); et „faktid peavad olema faktid” (Hennoste 2001: 57). Õigupoolest on uudis kui žanr aluseks kõigi teiste žanrite (olukirjeldus, intervjuu jm) kirjeldamisel faktilisuse seisukohalt. Kuna faktilisus, täpsemalt faktilisuse määr võimaldab kirjeldada eri ajakirjandusžanre, saab see (faktilisuse määr) olla analüüsi üheks küsimuseks mis tahes žanrite puhul. Uudisajakirjanduse üheks kuldreeglis on selge piiri tõmbamine arvamuse ja fakti vahele. Samas on põnevad need juhtumid, kui uudistekstis esitatakse arvamust ennast kui fakti. Tänapäeva teleajakirjanduse praktikas on faktipõhist uudisteksti teadlikult kombineeritud meelelahutusega (nn *infoteinment*).

Eesti ajakirjanduse ajaloost on teada pikki kahtluseperioode, kui lugeja, kuulaja või vaataja õppis omal moel tõlgendama võimu moonutatud meediaväiteid ehk neid tinglikult mõõtma tõlevastavuse keerukal skaalal. Õigupoolest lähtus avalikkus keerulistel aegadel mingist oma kujutlusest tegelikkuse kohta, mis sugugi ei vastanud ajakirjanduse esitatud tegelikkusele. Totalitaarses olustikus otsis lehelugeja sisu pigem nii-öelda uudistevälistest žanritest, näiteks följetonidest ja huumorinurgast, ning kõige äärmuslikumal juhul kasutas ajalehepaberit vaid õunte pakkimiseks. Võis juhtuda, et ajakirjanduse kogu kokku-puude tegelikkusega kajastuski vaid aja- ja kohamäärustes. Sel juhul muutusid paljud tähendused, mida tekstides kasutati või loodi ametlike sõnumite märkimiseks, avalikkusele tegelikult võõraks. Nii Saksa kui ka Nõukogude okupatsioon ning mingil määral ka Teise ilmasõja eelne tsenseerimistuhinast haaratud Eesti Vabariik üritasid hoida ja arendada kujutlust ajakirjandusest kui tegelikkuse

⁷ *There must be facts to report – without them there can be no news.*

käsitlejast. Säärane kujutlus ei ole aga võimu poolt lõpuni sätitav, nagu ka ajakirjandus ei saa kunagi lõplikult samastuda võimuga ning alati jäävad ajakirjandusele (ühes sellega ka avalikkusele) alles mingid vahendid, mida võim ei suuda kontrollida, mis tulenevad ajakirjanduse erilisest suhtest avalikkusega.

I.2. Tegelikkus ja tekstitegelikkus

Kirjeldades ajakirjanduse toimet tegelikkuse käsitlemisel, tekib küsimus tegelikkusest. Kas tegelikkus ongi just see, mida ajakirjandus loob, kõigi oma võimaluste ja piirangutega? Või on tegelikkus üksnes kõik see, mis on väljaspool ajakirjandust? Kas juhul, kui ajakirjandus oleks ideaalne süsteem, pääseb tegelikkus ehedana teksti? Kas tekst esindaks sel juhul ammendavat teadmist tegelikkusest? Need küsimused sunnivad määratlema, mis õigupoolest eksisteerib teadmisest (ning muu hulgas ka ajakirjanduslikust faktiloomest) sõltumatu tegelikkusena, ja määratlema ka tunnetusteoreetilist (epistemoloogilist) positsiooni.

Kõikehõlmava, *päris tegelikkuse* otsijaid seob *realistlik* vaateviis, üksnes tekstile lootjaid võiks seevastu pidada *antirealistideks*. Raymond Lau (2004) on teinud ülevaate võimalikest vaateviisidest iseäranis uudisajakirjanduse uurimiseks. Nn *kriitilist realismi*, mille oluliseks esindajaks on Roy Bhaskar, kannab usk objektiivsesse, diskursusevälisesse reaalsusesse, millele ajakirjandusliku tekstiga vahendatud teadmiste kaudu mingil määral ligi pääseb. Suhtumine kõigest sõltumatusse, Kanti tähenduses *asiiseeneslikku* (*Ding an sich*) ehk transsendentaalsesse reaalsusse määrab telje. Selle ühes otsas on niisiis realistid, teise otsa aga paigutuvad teksti sisesuhetele keskenduvad antirealistid, kes ajakirjanduslikku protsessi vaatavad seestpoolt ja pigem eeldavad, et ajakirjandus konstrueerib täiel määral tegelikkust. Antirealistliku lähenemise puhul „aga ei nähta uudiseid ei objektiivse reaalsuse peegelduse ega muundajana, vaid üksnes konstrueeritud diskursiivse reaalsusena, mis peegeldab rutiinseid praktikaid” (Lau 2004: 696). Lau nimetab, viidates Jacques Derridale, antirealistlikku uudistekäsitlust diskursusega mängimiseks. Postmodernismist kantud, ajakirjandust keskmesse seadev vaateviis on pigem ohuks kui võimaluseks. Juba ajakirjandus ise oma tegevuses on miski, mis tegelikkuses eksisteerib ja tuleneb ikkagi objektiivsest reaalsusest (Lau 2004: 696).

Michael Dummetti hinnangul on keskustelu realismi ja antirealismiga ületulu, pigem tuleks see tuua olemise sfäärist just keelega seotud alale. Nõnda seob Dummett klassikalist metafüüsikal põhinevat olemisekäsitlust keelefilosoofiaga. Oluline on, et maailm ei koosne ainuüksi *puhastest objektidest*, vaid ka nendevahelistest suhetest, mis moodustavad keerukaid kooslusi. Tegelikkuse (ja ühes sellega ka *loomuliku tegelikkuse*) küsimus on niisiis seotud väidetega,

mis omandavad tähenduse kontekstis.⁸ „Tegelikkuse kohta käivad väited pole objektid, mida välises reaalsuses avastada saaks, nad pole materiaalsed ega mittemateriaalsed. Need on olemid (entiteedid), mida abstraheritakse keelekasutuse praktikas, millesse kõik inimesed on haaratud”⁹ (Dummett 2006: 11).

Realismi vastu on seatud ka *konstruktivismi*. Selline vastandus sõltub aga teatud vahendaja (agendi) olemasolust (olgu siis selleks kas konkreetne isik, vaatleja, inimese närvisüsteem, sotsiaalne süsteem, ajakirjandus abstraktselt). Selles käsitluses valitseb väline reaalsus vahendajat, mitte vastupidi. Konstruktivismi puhul sõltub kogu tegelikkus üksnes vahendajast ehk kogu tegelikkus kujuneb konstruktsioonina. Niisuguses käsitluses on *realism* ja *konstruktivism* piirjuhtumid ehk radikaalsed lähenemised. Võimalik on aga ka vahepealne positsioon – kas või *mõõdukas konstruktivism*. Kui ajakirjandus kirjeldab laevaõnnetust, saab õnnetusest kurb tõsiasi (selge füüsiliste tingimuste muutus). Samas on süü või ka arutlused selle üle, kes õnnetuse põhjustamises süüdi, pigem sotsiaalne konstruktsioon ja mitte käsitlusest sõltumatu reaalsus. Nõnda võib väita, et ajakirjanduslikus faktiloomes on oma osa ka objektidel, mis „eksisteerivad sõltumata meie kirjeldustest nende kohta” (Habermas 2005: 257), ja täielik ehk radikaalne konstruktivism pole siiski õigustatud. Niisiis ei tähenda keskendumine keelele tingimata lahtiütlemist tegelikkusest, mis eksisteerib väljaspool keelt ehk keelest sõltumata.

Alfred Schütz kirjeldas vahetu kogemuse igapäevast tegelikkust. Schützi on nimetatud ka *metodoloogiliseks konstruktivistiks* (Thomason 1982: 27), kes rakendas filosoofia fenomenoloogilist meetodit sotsioloogias. Schützi järgi kujundab nn *kättesaadav maailm* iga inimese jaoks individuaalse maailmatunnetuse nullpunkti. Schützi väitel alustab mis tahes subjekt (ehk siis iga inimene) elu igal juhul sotsiaalses koosluses ehk kooskonnas (sootsiumis) ja seeläbi kujuneb nn *loomulik* vaatepunkt, mis seotud pigem individuaalse tegelikkusekogemusega ja tegelikkuse tähendusega tema jaoks (Muzetto 2006: 6). Igapäevaelu tajutakse esmajoones iseenesestmõistetavana, teatud *antusena*. „See ilmub loomuliku reaalsusena, me ei ole ette valmistatud sellest loobumiseks, kui just eriline šokeeriv kogemus ei lõhu igapäevase reaalsuse tähendusstruktuuri ega ärgita tegelikkuse rõhuasetusi üle kandma mõnele teisele tähendusosalale”¹⁰ (Schütz 1974: 35). Inimene ehitab oma kogemust tegelikkusest nendest enesestmõistetavatest elementidest, mis tal oma elukeskkonnast võtta, kõigest sellest, mis talle tuttav. Sel juhul määrab kommunikatsioon subjektide

⁸ Siin on tegelikult vihjatud Gottlob Frege klassikalisele käsitlusele tähenduse (*Sinn*) ja osutuse (*Bedeutung*) eristusest.

⁹ *Propositions are not objects discovered in external reality, either material or immaterial; they are entities abstracted from the practice of using language in which all human beings engage.*

¹⁰ *It appears to us as „natural” reality and we are not prepared to give up the attitude that is based upon it unless a special shock experience breaks through the meaning-structure of everyday reality and induces us to transfer the accent of reality to another province of meaning.*

vahel vahendid (kategooriad), milles teadmine ümbritsevast osutub võimalikuks.

Ajakirjandusliku teksti puhul ei piisa sellest, kui selgitada teksti autori ja tema lugeja privaatsevõitu suhteid. Ajakirjanduslikku teksti tuleb ennekõike vaadelda avaliku tekstina, mis peaks kõnetama paljusid – seda peaksid mõistma ja tunnustama paljud. Küsimus tegelikkuse kogemisest (tunnetusest) ehk epistemoloogiline vaatepunkt seondub suuresti avalikkusega. Sel juhul kujuneb sotsioloogiline perspektiiv. „Epistemoloogia viitab reeglitele, rutiinidele ja institutsionaliseerunud protseduuridele, mis toimuvad kindlas sotsiaalses tegevuspaigas ning mis määravad teadmise viisi ja ka väidete esitamise (rakendamise) viisi”¹¹ (Ekström 2002: 260).

Peter Berger ja Thomas Luckmann (1966) kirjeldasid reaalsuse sotsiaalset konstrueerimist. Tegelikkuse objektid kujunevad sotsiaalses suhtluses ning saavad ajapikku ühise sotsiaalse teadmiste ladestu (*social stock of knowledge*) osaks. „Objektiivne faktilisus tekib ühiskondliku tõlgenduse kaudu. Inimese väljendusvõime võimaldab objektiveerimist (*objectivation*), mis saab inimtegevuse tulemina ühise maailma elementidena nähtavaks nii nende objektide loojate kui ka kõigi teiste jaoks”¹² (Berger & Luckmann 1967: 34). Objektiveerimine hõlmab kaugenemist subjektiivsest ja isiklikust, liikumist anonüümsuse ja üldise suunas. Uute objektide loomist lubab keel, mis ühtlasi lahutab sotsiaalselt konstrueeritud mõisteid konkreetsetest hetkekogemustest. Teatud inimtegevuse rollid muudetakse argises praktikas enesestmõistetavaks (*habitualization*), sellest tuleneb nn *institutsionaliseerimine*. Institutsioonidest saab konstrueeritud tegelikkuse loomulik osa. Niisiis on sotsiaalne teadmine nii kogemise kui ka konstrueerimise tulemus. Teatud objektide puhul kaob ajapikku mulje, et need on inimvaimu konstrueeritud (tuntud kui *reification*), need muutuvad otsekui inimtegevusest sõltumatu, välise reaalsuse osaks (*opus alienum*) ehk need *objektineeruvad*, kujustuvad. Niisugused objektid pole enam sõltuvuses üksikisiku tähendusloomest (*opus proprium*) (Berger & Luckmann 1967: 89). Säärane protsess tuleneb tunnetuse iseloomust, tunnetus aga põhineb tegelikkuse objektide tajumisel. Tegelikkuse sotsiaalne konstrueeritus osutab tegelikkuse võimalikule struktuurile, loomulikule tegelikkusele. Kõik, mida keelega saab luua (näiteks ilukirjanduse tekst), pole siiski tegelikkuse loomulik osa. Näiteks ei esita ilukirjanduse *süntheetiline* tegelikkus sotsiaalset (loomulikku) tegelikkust. Nii saab ka piiritleda võimalikke sündmusi, mis võivad aset leida loomulikus maailmas. Ka ajakirjandus oma tegelikkust määravas struktuursuses on tõepoolest legitiimatsioonimehhanism. Legitiimatsioon ei ole Bergeri ja Luckmanni käsitluses kindlasti mitte üksnes ideoloogiline tööriist, võimu instru-

¹¹ *Epistemology instead refers to the rules, routines and institutionalized procedures that operate within a social setting and decide the form of the knowledge produced and the knowledge claims expressed (or implied).*

¹² *Human expressivity is capable of objectivation, that is, it manifests itself in products of human activity that are available both of their producers and to other men as elements of a common world.*

ment, vaid pigem on see loomulik tegelikkuse käsitusüsteem, mis annab objektidele, nähtustele ja väidetele kinnistatud tähendusi.

Habermasi kirjeldatud *universaalpragmaatika* reeglite süsteem osutab piirangutele, mida seab keelele ühelt poolt looduse ja ühiskonna väline tegelikkus ning teisalt inimorganismi tunnetatud ja kantud sisemine reaalsus. Niisugustest reeglitest kantud pragmaatilistes universaalides on näha „keele ja tegelikkuse vahelist liidest” (Habermas 2001a: 78). Kui Habermas räägib keele ja tegelikkuse vahelisest liidest, siis see ajendab uurima, mis seda kontaktpinda määrab. Niisiis tuleks selgitada, kuidas tegelikkus teksti pääseb. Osa tegelikkusest asub tekstist justkui väljaspool, on seega nii-öelda *tekstiväline*, tekstist sõltumatu tegelikkus. Tekst seda osa tegelikkusest ei muuda, ei selle olemasolu ega omadused sõltu tekstist. Näiteks nimi kui objekt on üheselt mõistetav, kas või Barack Obama, ega olene seda nime moodustavate märkide omadusest. Aga fraas *esimene mustanahaline president*, mis samuti kirjeldab Ameerika presidenti, tekitab hulga sisesuhteid, mis seotud teadmiste ja hoiakutega presidentidest ja mustanahalisusest ehk teatud tähenduse kategooriatest, suhtumiste representatsioonidest, ning tegu ei ole enam pelga osutamisega konkreetsele isikule. Habermasi järgi eeldatakse *keelelise tunnetamise* (ja see, nagu öeldud, on üks keele rakendusvaldkond) puhul nende objektide eksistentsi, mille kohta väidetakse. Nii kõneleja kui ka kuulaja on võimelised sedasama objekti eristama (Habermas 2001a: 78). Seesugune äratundmine lähtub üksikisikust, subjektist, on niisiis *subjektiivne*. (Siin esitatud näites siis president Obama (ära-) tundmine ehk tunnetamine tegelikkuse tuttava ja enesestmõistetava objektina.)

Keeruleine on selgitada tegelikkuse struktuure, kuid ajakirjandust vaadeldes saab siiski selgitada tegelikkuse struktureerimist ja nn *tekstitegelikkust*. Tekst võib vahendada objekte, mida ise vahetult tunnetada ei saa, ent sealjuures võib kirjeldus olla säärane, et tuntakse tekstis end nende objektide tunnetajana. Sel juhul usaldatakse kellegi subjektiivse tunnetusprotsessi tulemit, sest arvatakse end samamoodi tunnetavat. Säärane subjektiivsus annab võimaluse osutada ka sellele, mis objektiivselt olemas. Usutakse teateid objektidest, millele ise ligi ei pääseta, mida ei saa ise näiteks katsuda ega maitsta. Tekst avardeb säärasel kombel inimeste tunnetuse võimalusi. Vahendatud kogemus on tõenäoliselt aga ainult üks osa ajakirjanduse avalikes tekstides esitatud tegelikkusest.

I.3. Kogemustegelikkus ja tõlgendustegelikkus

Tekstitegelikkus on mõiste, mis hõlmab tekstiga loodud tegelikkust. Teksti abil kirjeldatakse välise reaalsuse objekte ning luuakse ka sümboolseid tegelikkuse elemente. Keele kõige lihtsamini mõistetatavad üksused, nagu sõnad ja laused, on küll abiks, aga siin peab vaatama säärastest üksikobjektidest kaugemale. Tekstitegelikkuse üksused pole tingimata üksikud sõnad, mis kirjeldavad füüsilise maailma selgelt piiritletavaid esemeid. Siin saab lähtuda John Lyonsi esitatud võimalikest tervikutest (diskreetsetest üksustest ehk *entiteetidest*). Esimese

astme üksused on reaalse maailma füüsilised objektid, mis on *avalikkuses vaadeldavad*. Teise astme tervikud on sündmused, tegevused ja seisundid. Kolmanda astme entiteedid on aga väited (näiteks laused ja arvamused), mis enamasti on väljaspool aega ja ruumi (Lyons 1977: 442). Ajakirjandusliku tekstitegelikkuse oluliseks üksuseks kujunevad *tõsiasjad* ehk *faktid*. Mida vahendatum on mingi tekstielement, seda rohkem saab nähtavaks selle autor, seda *autoripärasem* (Pant 1965) see on, ühtlasi väheneb autoripärasusega faktilisus. Sotsiaalselt konstrueeritud tähenduste puhul määrab tõepärasuse ühetähenduslikkus (kõigile üheselt mõistetavus). Kui aga tähendused tekitavad dialoogi, siis faktilisus väheneb ning suureneb tõlgendaja roll.

Schützi järgi on iga tegelikkust tõlgendav märgisüsteem *tähenduskontekst*, mille omadused kujundab *tõlgendusskeem* (Schütz 1967: 120). Sellest tulenevalt kujunevad *loomulik maailm* ja *mõtestatud maailm* (*die sinnhafte Welt*) sarnased – mõlemad on seotud sarnase objektistamisprotsessiga. Erinevalt loomulikust maailmast arvestab mõtestatud maailm teiste (nn *kaaskondlaste maailma*, kaaskonna (*Mitwelt*'i)) tõlgendust. Seega on mõtestatud maailma objektid määratud ühiselt jagatud tõlgendusega. Tõlgenduses loodavad *jagatud (ühised) tähendused* määravad sotsiaalselt konstrueeritud objektiivsuse kategooriad. Siin heiastub võimalus näha ühetaolisena (universaalsena) sotsiaalse kogemuse objekte, olgu need siis seotud füüsilise keskkonna tegelike muutustega või ajakirjanduse esitatud sündmuste või väidetega.

Kogemustegelikkus seondub isikliku kogemusega, eheda ja vahetuga, kõige, mida isikliku (subjektiivse) kogemusega saab kõrvutada. Isiklik kogemus on ka samas hetkes ja ruumis viibimine. Vahetut kogemust kannab tekstis osutamine ehk viitamine¹³. Vahetu kogemusega seondub näiteks ajaline hetk, milles parajasti viibitakse, ning ka füüsiline koht, kus asetsetakse – *hic et nunc* ehk *nüüd ja praegu*. Kui kõneldakse mõnest geograafiliselt kaugest alast, püütakse lugejaid aidata tajuda, kus nimetatud ala lugeja suhtes asub. Kui aga ajakirjanduslik tekst käsitleb minevikku, luuakse ikkagi seos käesoleva hetkega. Keel ongi algselt arenenud vahetu kogemuse ning otseste viitamiste ja žestide pinnal. „Keelelised lausungid sõltuvad samasugusel moel nagu loomulikud žestid ühisest kontseptuaalsest ühisteadmisest, ja tõepoolest, mida tugevam on ühisteadmine, seda vähem on vaja keelt” (Tomasello 2008: 100). Viited matkivad füüsilise maailmaga ehk füüsilise tegelikkusega seotud kategooriaid. Üks viitesuhete põnevaid valdkondi on visuaalne keel. Foto näib vahetu erinevalt näiteks kubistlikust maalist, fotot iseloomustab *tajulähedus* (Kodres 2011: 100). Viidata saab ajalehefotol kujutatud inimesele või jalgpallivõistluses löödud väravale (mis on videopildis näha). Näiteks ajalehefoto kivistab mingi sündmuse imelühikese faasi või televisiooni monteeritud uudislugu esitab eri rakurssidest

¹³ Väitekirjas on mõisteid *osutus* ja *viitamine* käsitletud sünonüümsena. Samas on Frege puhul kasutusel mõistepaar *osutus* ja *tähendus*. Siin on fookuses ennekõike viitesuhe ehk referents kui „suhe keelelise väljendi ja keelevälise maailma entiteedi vahel” (Pajusalu 2009: 169), seetõttu on alljärgnevalt tarvitatud mõistet *viitamine*.

püütud vaadete (olgu siis detailsete või üldiste) sünteetilist kogumit. Sel juhul vahendatus suureneb, pildielementidest monteeritud tekst ei matki ehedalt tegelikkust. Pildi puhul on näha, kui keeruline on vahekord näiva ja tegelikkuse vahel. Keeruline on otsustada, millist pilti saab pidada tegelikkusele vastavaks.

Tõlgendustegelikkus tekib eri tekstiüksuste suhtena ja seda loob inimese abstraherimisvõime ja veelgi üldisemalt – keele kui tähendusi haldava üldise süsteemi (vt joonis 1) olemasolu. Inimene suudab keele abil luua sümboleid, mis pole tekstivälise tegelikkusega otseselt seotud. *Tõlgendustegelikkuse* puhul on kõige faktilisemad tähendused, mis on üheselt mõistetavad ehk ühetähenduslikud, sellised, mis ei ärgita vaidlema, mis on usutavad, kindlad ja kategoorilised väited. Tõlgendustegelikkuse puhul tuleb uurida tõlgenduse ja tähendusloomega seotud mehhanisme ehk *tähendussuhteid*. *Ühetähenduslik* tähendab mõistmist paljude jaoks, näiteks kategoorilised väited. Kogemustegelikkus ja tõlgendustegelikkus märgivad vastavalt üksikisiku võimaliku vahetu kogemusega ehk *elavikuga* seotud tähendusi ning selle kõrval abstraktset ja otseselt mitte kellelegi kuuluvat intersubjektiivset konsensustõde (objektiivse maailma ühtsust, nagu Habermas seda on nimetanud). Nõnda asetub intersubjektiivne abstraktne teadmine vahetu kogemuse suhtes hierarhiliselt kõrgemale. Maailma vahetu tunnetamine algab seega igast inimesest endast, tema aja- ja ruumikogemusest – nendel rajanevad abstraktsemad (intersubjektiivsed) tõlgendused. Nii eristuvad taju ja uskumused: taju kui otsene kokkupuude tegelikkusega ning tõekspidamised, mis võivad olla tajumisest tuletatud (nagu majanduskriisi olemasolu) või päris abstraktsed (nagu korruptustabel). Tomasello (2008) on kasutanud mõistet *intentsionaalsuse jagatud infrastruktuur*, mis tähendab ühtse viitesüsteemi arendamist lausungite juures ning ka sümboolsete objektide loomise võimet.

Tuleb ka mõelda, mida teha väidetega, mis ei põhine tajul, vaid näiteks sotsiaalselt konstrueeritud ja kollektiivselt jagatud mõistetele või tähendustele, nagu majanduskriisi või populaarsuse suurenemine. Tekstitegelikkus on tegelikult tervenisti tehisk, miski, milles on sünteesitud taju ja tõlgendus, tähendused, mis tekivad maailma kirjeldamisel, aga ka sellised tähendused, mis tekiavad teksti sees. Sel juhul võiks kirjeldada tekstivälist ja tekstisisest maailma. Tajutegelikkuse ja tähendustegelikkuse eristamine meenutab liigitust *denotatsiooniks* ja *konnotatsiooniks*. Denotatsioon tähistab otsest tähendust, konnotatsioon aga kaudset, tõlgenduse kaudu tekkivat tähendust. Sellisest arutluskäigust lähtuvalt määravad denotatsiooni viitesuhted, konnotatsiooni aga kultuurikeskkonnast mõjutatud keerukamad tähendussuhted. Konnotatsioon sõltub millestki muust kui pelgalt füüsilisest kohalolekust või tajust üldisemalt, teisisõnu objektide toimest tajule. Roland Barthesi (1992) järgi on denotatsioon üks representeerimise tasand, konnotatsioon annab märku *müüdist*, mis on teatud sotsiaalses keskkonnas talletatud. Sarnaselt müüdiga käivitab konnotatsioon teatud tähenduse või kommunikatsiooni. „Tähenduse vastuvõtt tähendab samaaegset tähenduse loomist; see on omamoodi dialoog eri tähendustajate vahel, seda loob kuulaja, võrreldes seda oma tähendussüsteemiga, tehes sellest järeldusi „rääkija”

kohta” (Lõhmus 1999: 35). Konnotatsioon ei saa tekkida isoleeritud ruumis, vaid selle tekkimiseks on vaja konteksti, kommunikatsiooni osaliste (täendus-tajate) jagatud teadmisi, et anda tekstiväidetele tähendust.

Võib aga ka väita, et kogemuse vahendamine tekstis on juba teatud määral tõlgendamine, tähenduse loomine. Ometi on kogemuse ja tõlgenduse eritlemine hea pinnas analüüsimudeli arendamiseks. Sel juhul saab kõnelda kogemusega seotud tähendustest ja tõlgenduses konstrueeritavatest tähendustest. Teisalt saab vaadelda sõnu, mis on keelesüsteemi hõivatud, ent sellele allutamata ning mida saab tinglikult nimetada keelevälisteks, mis ei ole keelesüsteemi elemendid, kuigi paratamatult „keelestatud” (Undusk 1998: 83).

I.4. Faktiloomet hõlmavaid klassikalisi käsitlusi

Et jõuda ajakirjandusliku faktilooma analüüsiks sobiliku mudelini, olen leidnud tuge autoritelt, keda võib pidada ajakirjanduslike tekstide süvaanalüüsi klassikuteks ning kelle käsitlusviisi uudisajakirjanduse olemusest olen oma käsitluses püüdnud rakendada ja edasi arendada. Neist kõige enam on väitekirja sisu mõjutanud George Gerbneri kriitiline kommunikatsiooniteooria, Gaye Tuchmani käsitlus uudisajakirjandusest kui institutsionaalsest meetodist teatud faktide kogumi ehk faktivõrgustiku loomiseks ning tegelikkuse sotsiaalseks konstrueerimiseks, samuti Teun van Dijk'i diskursiivne vaatenurk uudistele, kus uudistekstid on seotud sotsiaalse tunnetusega ehk kogemuslikkusega. Allpool on iseloomustatud lähemalt nende autorite tähendust väitekirja jaoks.

George Gerbner: ajakirjandus tähenduse kontrollisüsteemina

George Gerbneri mõttekäiku arvesse võttes saab öelda, et faktis saab nähtavaks ka faktilooma. „Fakti puhul fookus suunab tähelepanu, rõhk märgistab tähtsust, tegelaste „tüübistamine” ja saatus rõhutavad väärtust ja võimu ning tegevusliin või miski muu seos põimib kõik dünaamilisteks tervikuteks”¹⁴ (Gerbner 1973: 183). Säärasel määral on ohtrasti koos tõsiasju (fakte) määravaid olulisi väliseid tunnuseid, neid, mida ajakirjandus teadlikult rakendab. Gerbner ei rahuldunud aga üksnes ajakirjanduslike tekstide kõige pindmisemate tunnuste kirjeldamisega. Ta oli üks esimesi, kes uudistekstid väideteks tükeldas ja nende esitamise tingimusi üldistavalt selgitas. Uudistekstide nn *ideoloogilisi perspektiive ja poliitilisi tendentse* uurides (Gerbner 1964: 495) analüüsis ta ajakirjanduslikke tekste väite (propositsiooni) kaupa, et määrata neis esitatud varjatud hinnangud ja hoiakud. Sealjuures määras ta lauses väljendatud sisu, kirjeldas lausungit – seega lause rakendamise tingimusi. Gerbneri vaatluse all oli ühe

¹⁴ „Facts” reflect not opaque reality but palpable design. Focus directs attention, emphasis signifies importance, „typecasting” and fate accent value and power, and the thread of action of other association ties things together into dynamic wholes.

1958. aastal toimunud kuritöö (õpetaja tulistas õpilast) ajakirjanduslik kajastus. Gerbner vaatles eri majandusliku ja poliitilise taustaga trükiväljaandeid. Analüüsi alustas ta võimalikust tegelikust (neutraalsest või puhtast) narratiivist, kirjeldas üksikasjalikult sündmustes osalenud tegelasi ja nende tegutsemismotiive. Seejärel andis põhjaliku ülevaate Prantsuse trükiajakirjandusest. Nõnda sai ta näidata, kuidas üht sündmust esitatakse tõepäraselt, kuid samas erinevalt, lähtudes erinevatest loomulikuks peetud eeldusest. Eri väljaannetes ilmunud tekstid jagas Gerbner oma analüüsis väideteks. Sarnased väited heitis kõrvale ning võrdles just eristuvaid. Gerbner näitas veenvalt, et Prantsusmaa vasakpoolse taustaga ajakirjandus andis juhtumile pigem poliitilise värvingu, avades kurjategijaga seotud sotsiaalseid olusid. Parempoolne (kommertshuvidega seotud) ajakirjandus seevastu keskendus hoopis kurjategija isikule, tema isiklikele probleemidele. Gerbner näitas ka, kuidas kommertsmeedia astub kõige selle vastu, mis püüab ühiskonda õhustada. Nõnda ei saa olla mittepoliitilist uudistevalikut ning tegelikkusekäsitluse süsteemi. Iga ajakirjanduslik sõnum on sotsiaalselt ja ajalooliselt määratud füüsiliste ja sotsiaalsete suhete väljendus.

Gerbneri uurimismeetod näitas, kui tõhusalt on võimalik suhteliselt väikese tekstihulga varal teha olulisi üldistusi ehk kuidas üksikutest faktidest saab välja lugeda kogu süsteemi üldisi omadusi. Oma meetodi nimetas ta *väiteanalüüsiks* (*proposition analysis*). Oma varasema perioodi töödes rõhutas ta, et alati pole vaja uurida teksti mõju, vaid pigem manipuleerimistaktikaid, mida tekst võimaldab. Tähtis pole see, mida massimeedia meid tegema paneb, vaid see, mida kõik see, mida teeme, tähendab. Gerbner arvustas korduvalt nn meediaefektide mõõtmist. Ta selgitas, et sotsiaalselt kujundatud sümbolne keskkond ei luba kommunikatsiooni hinnata loomariigile omaste refleksiide varal. Samamoodi ei saa Gerbneri arvates ka lihtsustada meedia kontrollimehhanisme kirjeldavaid skeeme. Marshall McLuhanit parafraseerides tähendas ta, et eelkõige ühiskond on sõnum. Niisiis on ühiskond teatud struktuur, mis tekste vormib.

Gerbner osutas oma massikommunikatsiooni mudelis süsteemile, mis kontrollib tähendusi. Nõnda täiustas ta Laswelli klassikalist saatja-vastuvõtja kommunikatsioonimudelit, millega meediale määrati pigem mehaanilise (tehnilise) süsteemi roll. On tähelepanuväärne, et ta nägi oma mudelis just *sündmuse* kui protsessina kogetud tegelikkuse vahendamist. Gerbner lisas oma mudelisse (nn Gerbneri võtmesse) tähenduse loomist kirjeldava lüli. Nõnda võib sündmust pidada ka üheks tähendusklombiks või tähendusstruktuuriks ehk siis teatud diskursiivseks sõlmeks. Argielus nähaksegi ajakirjanduse rolli *sündmuste* määramisel, vahendamisel ja tõlgendamisel.

Gerbner püüdis ennekõike üldistada masstootmise olemust ja struktuuri. Ta nägi institutsioonide mõju ajakirjanduslike teadete sisule, ent samas selgitas ta, et lihtsakoeline arusaam näiteks tsensuurist ei ava kõiki sõnumite juhtimise, piiramise ja kontrolliga seotud tegevusi. Sealjuures saab eristada valitsejaid (poliitilise ja militaarse võimu haldajaid) ning ka omanikke (ehk ressurside haldajaid), tugistruktuuri (ligipääsu ja levi), kolleege (solidaarsust), konkurente

(piiratust), eksperte (teadmisi), organisatsioone (mõjuvõimu), publikut (ootuste haldajaid).

Ehkki Gerbner viitas oma kontrollikäsitluses eri mõjurühmadele, näib see siiski põhinevat eeskätt institutsioonidel. Institutsioonid moodustavad tinglikult mõju pesa, mingi kindlapiirilise vahendi, instrumendi sõnumite vormimiseks. Sealjuures eksisteerib Gerbneri arvates justkui päris, õige ehk objektiivne reaalsus, mille vahendamist mõjutatakse ehk meediatarbijateni jõuab reaalsuse moonutatud pilt. Gerbner osutas, et teatud *sümbolstruktuurid* (*symbolic structures*) võimaldavad *vormida* (*kultiveerida*) eeldusi maailma mõistmiseks, ilma et need saaksid nähtavaks esitusviisis, ilma et tekstis oleks selgelt esitatud sümbolkontekst ise (Gerbner 1973: 190). Nõnda on sümbolstruktuur pigem üks tähtis mõjutegur, mis tegelikkusepilti vormib. Kultuur pakub üldise raamistiku, milles kujutletakse ja tõlgendatakse seda, millega ise kokku ei puututa. „Kultuuriga seotud teadete süsteem mitte ei teavita, vaid pigem vormib ühtseid kuvandeid, ei paku meelelahutust, vaid loob publiku, luues hoiakuid ja eelistusi” (Gerbner 1973: 186). Nii tekib kuvand ühiskonnast. Sotsiaalse tähenduse kontrollisüsteemi kaudu toodetakse Gerbneri käsitluses pigem teadvust, kuid mitte teadmist.

Gerbner osutas ajakirjanduslikku teksti mõjutavatele olulistele teguritele. Ajakirjanduslik sisu saab võimalikuks eeskätt subjekti ja sündmuse dialektilises suhtes. Nõnda kohtuvad individuaalne ja institutsionaalne tajuraamistik. Mõlemal on oma varjatud eeldused, väärtused, kogemuslik ning ajalooline vaatepunkt. Sisemine reaalsus loob subjekti-objekti suhte. Teisalt kujundatakse sotsiaalsed tingimused, mis kujundavad kogemust tähendusest (Gerbner 1958). Keeleressursse rakendatakse pigem ühesuunaliselt, neid rakendab abstraktne *management*. Teksti mõte on tarbijale tõlgendamiseks ja pigem monoloogiline, mitte dialoogiline. Lugeja saab midagi teada, aga samas saab temast ka mõjutamise passiivne objekt. Tekstiga kaasneb mingi mõju, tähenduskontroll, kuid lugeja sageli ei märka tekstiga kaasnevaid varjatud tähendusi, ta võtab need omaks niigi. Sealjuures saab kirjeldada sotsiaalsete süsteemide poliitikat. Enne kõike on tähendust määravaks keskkonnaks kultuur kui kontekst, milles tajukogemus saab teadvuseks. „Kultuur on sümboolne korrastatus, millel võrsuvad meie arusaamad olemisest, eelistustest, väärtustest ja suhetest. Sellest tuleb selle, mis on, mis tähtis; mis hea, halb või teistest omadustest kantud; ning mis millega seotud”¹⁵ (Gerbner 2002: 215). Sel moel vahendab kultuur *olemist* ja *teadvust* (*consciousness*).

Gerbner osutas ka nn peavoolu (*mainstream*) kujunemisele tegelikkuse tajumisel, iseäranis televisiooni puhul. Eri vaated ühtlustatakse peavoolus kõikehõlmavasse televisioonilma. Tema käsitus vihjab siiski, et demokraatia ei taga teadmiste kui tõeste uskumuste selget esitamist ja omandamist. Lisaks võimule

¹⁵ *Culture is a symbolic organization that cultivates our conceptions of existence, priorities, values and relationships. We derive from it notions what is; what is important; what is good, bad, or endowed with other qualities; and what is related to what.*

on palju mõjutegureid, mis tekstide vormistamist suunavad. Gerbner tahtis täiustada lihtsaid propaganda olemust hõlmavaid kommunikatsioonimudeleid (mida esitasid näiteks Lipmann, Bernays). Ta näitas, et ajakirjanduse mis tahes teade on sotsiaalselt ja ajalooliselt määratud konkreetsete füüsiliste ja sotsiaalsete suhete väljendus.

Gerbneri mõttekäik massikommunikatsioonist kui tööstusliku majanduse käepikendusest sai üheks lähtealuseks Glasgow' uurimisrühma (Glasgow Media Group (GMP)) suuremahulisele uudisteanalüüsile, kus vaadeldi tööstussuhte käsitlemist Briti ajakirjanduses. See näitas, et ajakirjandus rakendas kindlaid tegutsemismalle uudiste fabritseerimisel, paigutamisel ja esitamisel. Briti teleajakirjandus ei olnud eeskätt töövaidluste kajastamises erapooletu, hoidis tööstuse poolele. Samal ajal süüdistasid mõlemad suured poliitjõud (nii leiboristid kui ka konservatiivid) ajakirjandust erapoolikuses (Guinn 2006: 457). Analüüsis tõdeti, et hoolimata uudiste universaalsest ideoloogiast, mille järgi uudis peab olema neutraalne, kallutamata, erapooletu ja tasakaalustatud, selline, mis „viib naturalismini – stiili tasandil peidetakse teksti ideoloogiline komponent” (Glasgow Media Group 1995: 367). Uurimisrühma tollasest tööst selgus, et ühe riigi piires oli konkureerivate telekanalite teemavalik siiski küllaltki sarnane, iseäranis nn kõvade uudiste vallas.

Gaye Tuchman: uudisajakirjanduse sotsiaalkonstruktivistlik käsitlus

Gaye Tuchman oli üks esimesi, kes ajakirjanduse tegevust kirjeldas sotsiaalkonstruktivistlikust vaateviisist lähtudes. Oma 1980. aastal ilmunud teoses „Making News. A Study in the Construction of Reality” kirjeldas ta uudiste tootmist kui tegelikkuse sotsiaalset konstrueerimist. *Uudistes* väljendub Tuchmani käsitluses teatud institutsionaalne meetod info kättesaadavaks tegemiseks, sealjuures annab ajakirjandus mõnele sündmusele võimaluse toimuda, mõnele aga mitte. Tuchmani peamine seisukoht on, et uudised ise ei moodusta tegelikkusepilti, pigem raami, mille abiga konstrueeritakse sotsiaalset ilma, lõplikku tegelikkusepilti. Sotsiaalkonstruktivismi seisukohalt on mõned sündmused *loomulikud*, mõned mitte. Ajakirjandus lisab oma tegelikkusekäsitlusega teatud filtri: mõned sündmused saavad ajakirjanduse abiga oluliseks, mõned mitte. Nii kujuneb ajakirjanduse loodud filtreeritud tegelikkusepilt. Uudisajakirjandus toimib nagu kalavõrk (*news net*) (Tuchman 1980: 21). Mõned sündmused korjab säärase võrki välja, aga sealjuures sugugi mitte kõiki sündmusi. Säärase võrgu omadusi kujundavad muu hulgas suhted toimetuse hierarhias, samuti suhted võimuga. Ajakirjanikud rakendavad järjekindlalt oma objektiivsust määravaid kategooriaid. Sellega kinnistatakse uudisvõrku „kui raami, mis kehtestab sotsiaalse ilma korra ja sidususe” (Tuchman 1980: 38). Uudised kategoriseerivad Tuchmani käsitluses tegelikkust sarnaselt meditsiiniga, mille puhul sümptomid kirjeldavad haigusi (sel juhul saab haigustest kategoriseerimise alus).

Tuchmani jaoks avaldub uudistes institutsionaalne meetod info kättesaadavaks tegemiseks. Institutsionaalsus tuleneb eeskätt ajakirjanduse professionaalsusest loomusest ja muu hulgas bürookraatlikust toimetushierarhiast, kuid mõnel määral ka koostööst võimuga. Fakt on Tuchmani käsitluses „asjakohane infopala, mis on kogutud professionaalselt tunnustatud viisil, kusjuures fakti puhul vahendatakse nii teadmist kui ka esitusviisi” (Tuchman 1980: 82). Fakte esitatakse ka teistes valdkondades, kuid ajakirjanduse puhul tuleb seda teha kiiremini kui näiteks teaduses või õigusemõistmises. Teaduses kujuneb teadmise sisu korratavuses ja verifikatsioonis. Uudise puhul on faktiloome aga eeskätt poliitiline ja meediatööstuse professionaalsusega seotud. Professionaalne on ka subjektiivsuse vältimine ajakirjanduslikus tekstis – nõnda luuakse usaldusväärsus. Tuchman kirjeldab uudisajakirjanduse universaalseid toimimismalle, kuid ta ei puuduta väga palju tarbijaskonna mõju, seda, kuidas ajakirjanduslik usaldusväärsus sõltub tegelikult suuresti publikust. Usaldusväärsus kujuneb tekstiloojate ning publiku lakkamatus suhtluses, avalikkus volitab ajakirjandust tegelelikult käsitlema.

Tuchman selgitab, et faktil üksikuna ei ole tähendust. Samamoodi nagu mingil matemaatilisel võrrandil on tähendus ainult ühes kindlas matemaatikakäsitluses. Fakt tekib vaid osana ajakirjanduslikust faktivõrgustikust. Mis tahes fakti raamistavad kõik teised, juba korrastatud faktid. Vaid säärase raamistiku toimele saab kirjeldada fakti omadusi, faktikesksust või *faktilisust*. Faktivõrgustikus õigustab iga üksikfakt tervikut ja samas muudab just tervik fakti kehtivaks (Tuchman 1980: 88). Lisaks Tuchmani kirjeldatud võrgustikule tuleb näha ka sotsiaalselt jagatud konteksti. Nõnda faktivõrk laieneb. Fakte määravad ka varjatud eelhoiakud, teadmised, mille taustal väited faktiks saavad, kuid mida tekstides otsesõnu ei väljendata.

Uudistetegijad puutuvad ka kokku faktidega, mida ei saa tõestada, vähemalt mitte etteantud piiratud ajalõigus. Sel juhul viidatakse allikale. (Tuchman 1980: 90) Nõnda esindab allikaviide üht olulist ajakirjandusele omast faktiloome vahendit. Veelgi suurema veenvuse saavutamiseks näidatakse paljusid eri allikaid. Uudiste tarbija peab ise otsustama, milline allikas on tõepärane. Nii võib juhtuda, et ajakirjandus eemaldub vastutusest esindada tegelikkust. Niisugust taktikat võiks pidada faktide *ümberpaigutamiseks* (*relocating facts*). Tihtilugu aga üritatakse suurendada mõne fakti väärtust, sidudes seda mõne tähtsa ametliku allikaga (*imputing facts*). Tuchmani allikaviidete käsitlus ärgitab edasi mõtlema allikaviidete olemuse üle. Tegu on tõepoolest institutsionaalse (võiks ka öelda formaalse) võttega. Seos allikaga on kindlaks määratud, mõneti ka kunstlik või mehaaniline. Ajakirjanduslikus tekstis saab fakt ikkagi avalikuks. Tekib aga eriline seos allikaga. Allikas õigustab fakti, muudab selle loomulikuks. Isegi kui ajakirjandus püüab end taandada vastutusest, on ta fakti esitanud. Veelgi keerulisemad on allikaviite najal tekkivad suhted, kui allikaks märgitakse abstraktne või tundmatuks jääda sooviv, salajane subjekt. Seegi on üks legitiimsusmehhanism, ühe väite loomulikuks saamise viis. Ajakirjandusliku allikaviite puhul pole tagatud, et kõik selle viite motiivid on mõistetavad ka avalikkuse

jaoks. Ajakirjanik võib kasutada allikana abstraktset mõistet „asjatundja”, kui ta tahab tegelikult esitada oma isiklikku arvamust. Nõnda võimaldab allikaviide *faktistada* ka isiklikku arvamust.

Uudistekstide analüüsil toob Tuchman välja väärtushinnangute ja faktide eristamise vajaduse. Nõnda eristab ta uudiste kui teadmiste indekseerivat ning ka reflekteerivat loomust. Nii tuleb tunnistada, et uudisajakirjandus kui üldine *raamistik (frame)* tükeldab igapäevased *juhtumused (occurrences)* tükki, mitte niivõrd ei peegelda sündmusi. Seega esitab ta teatud ideaalmudelit. Tegelikult esineb igas uudistekstis mingit ajakirjanduslikku reflektiivsust ja niisuguses reflektiivsuses saabki ajakirjandus (täpsemalt *ajakirjanduse toimimisviis*) nähtavaks.

Hilisemates artiklites on Tuchman viidanud, et ajakirjanduse tarbijad ei taju ajakirjandusvabaduse piiranguid, mis ajakirjanduslikus tööprotsessis paratamatult tekivad. Ta näitas, kuidas uudisajakirjandus tegutseb poliitilise süsteemi osana ja lisandusena. Ka uusliberaalses Ameerikas, samuti arenevas veebiruumis ei märka ajakirjandusväljaanded üldiseid kehtestavaid valikuid ega poliitika mõju. Sageli suunab tarbijaid pigem mõni foto (kujutis), kui mõni oluline väide. Lineaarse argumentatsiooni asemel piltides mõtlemine suunab erinevate faktide otsingutele (pildipõhiste faktidele), mitte faktidele, mis seotud vaid sõnaliste väidetega ja kindla argumentatsiooniga (Tuchman 2010: 130). Nii on juhtunud näiteks Afganistani sõja meediakajastuste puhul. Kihistunud ja killustunud auditooriumite puhul kasvab kõigest hoolimata meedia korporatiivne võim (Tuchman 2010: 133).

Teun van Dijk: sotsiaalne tunnetus ja ideoloogiad ajakirjanduse kujundajana

Teun van Dijk (1988) otsis oma uudistekstide üksikasjalikus analüüsis seoseid uudisajakirjanduse psühholoogiliste ja sotsiaalsete taustsüsteemide vahel, üksikisiku ja grupi sotsiaalse taju vahel. Nõnda näitas ta tekstide seost eeskätt praktikate ning ennekõike just ideoloogiatega ja sellest tulenevalt ideoloogia rolli uskumuste korraldamisel. Ideoloogia ei piirdu van Dijki käsitluses üksnes ühiskonna mõtestamisega, vaid reguleerib ka sotsiaalseid praktikaid.

Van Dijk osutas, et teadmine tekib keele kasutajate tõlgendusprotsessis, tõlgendusest saab sel moel tegelikkuse tajumise ja mõistmise loomulik osa. Uudiste analüüsis ei saa kindlalt võtta ei indiviidist ega kollektiivist lähtuvat positsiooni: mõlemad on tähenduslikud. Uurides uudiseid tekstitüübina (teatud struktuurina), rõhutas ta, et uudiseid tuleb vaadelda kui avalikku diskursust, samas määravad tunnetuslikud ja sotsiaalsed piirangud uudiste struktuuri. Nõnda ei ole uudis pelgalt sotsiaalne konstruktsioon, vaid ka mingil määral *kogemuse* väljendus. Nagu vestlusel on ka uudisel struktuur ja stiil. Uudiseid sõnastatakse kindlaid stiilireegleid järgides. „Stiil on diskursuse iseloomulike ning muutlike struktuuritunnuste kogum, mis osutab kõnelejaga seotud personaalsele

ja sotsiaalsele kontekstile, etteantud semantiline, pragmaatikaline ja situatiivne konstant”¹⁶ (van Dijk 1988: 73). Tõepoolest, uudisel on sarnane stiil nii totalitaarses kui ka demokraatlikus olustikus, samuti võib uudisstiili aimata isegi teksti puhul, mis on sõnastatud mingis võõras keeles. Uudis on üldjuhul monoloogiline. Uudis pole vahetuks kõnetamiseks mõeldud.

Ainult vaid väike osa teabest, mida vahendatakse, saab nõnda uudistekstis nähtavaks – avalikuks saanud teksti saadavad ka taustateadmised. Tekstidel on seega kaks mõõdet: tekstiline ja kontekstiline. Et neid selgitada, tuleb kasutada diskursuseanalüüsi, mis võimaldab uudiste juures kirjeldada elemente, mis on süstemaatilised, mis aga üksikud, eristuvad ja kontekstipõhised. Klassikaline lingvistika vaatas lauset abstraktselt, analüüsi määrasid pigem tekstis ilmnevad objektid. Van Dijk seadis aga eesmärgiks süstemaatilise tähenduse tekkimise ning sotsiaalsel tunnetusel rajanevate viidete mehhanismi selgitamise.

Tavalises uudistekstis ei sisaldu mingeid suhteakte, näiteks otseseid üleskutseid, lubadusi või ähvardusi. „Sel juhul pragmaatikast lähtuv (keelekasutuse) analüüs ei anna suurt muid tulemusi, kui selgitab väite kinnitamise sobilikke tingimusi” (van Dijk 1988: 26). Niisugune lähtekoht võimaldab näidata kõrvalekaldeid normist. Nõukogude perioodi Eesti uudistekstides esineb näiteks üleskutseid või ka hukkamõistu. Tänapäeva uudisajakirjanduses esineb hübriidseid žanreid, mille puhul faktide esitamist põimitakse isikliku arvamusega. Van Dijki käsitluses on uudise väikseimaks tähendusüksuseks *väide (proposition)*, mis on ka mõtete väljendamise puhul iseseisev tähendusüksus (van Dijk 1988: 31). Nõnda saab eristada mikro- ja makrotasandit. Uudistekstidega seotud nn mikroreeglid seovad nii-öelda elementaarväiteid kõrgema tasemega, s.o makroväidetega. Just makrotasandil võib tekst suunata lugejat teatud tõlgendusele. Nii võib ka ajakirjanduse poolt üles võetud teema suunata mingile kindlale rajale. Teemast tulenevalt paigutuvad laused mingis kindlas järjekorras. Üks ajakirjandusele tüüpiline makrostruktuure korraldav (sättiv) element on *sündmus*, mis annab märguandeid kindlateks tõlgenduseks. Makrotasand eeldab teadmisi, ühiselt jagatud konteksti. Makroorganiseeritus on määratud avalikkuse uskumustega, mis käsitlevad sündmuste struktuuri ja tegevusi üldiselt.

Oma uudistekstide analüüsi on van Dijk (1988: 41) nimetanud *süstemaatiliseks intuiitivseks jälgimiseks*. Igal uudislool on teatud grammatiline põhi. Rakendatakse tüüpilisi narratiivi kategooriaid. Uudistekstides pole tingimata oluline sündmuste ajaline loogika ehk kronoloogia. Uudistekstides jagatakse maailm kategooriatesse peamiselt tegevuste, objektide ja isikute alusel. Seda võiks nimetada ka diskursuse käitlemiseks. Uudiste protsessis kirjeldab van Dijk lühiajalist ja pikaajalist mälu. Uudistekstide puhul aktiveeritakse vajalikke elemente pikaajalisest (semantiliseist või sotsiaalsest) mälust. Pikaajalises mälus on see, mis on lahti haagitud ehk dekontekstualiseeritud raamidest, skriptidest.

¹⁶ *Style is the total set of characteristic, variable structural features of discourse that are an indication of the personal and social context of the speaker, given a semantic, pragmatic and situational invariant.*

Niisugune üldine info paikneb semantilises mälus (vastandina operatiivmälule). Üha uute ja uute uudistekstide lugemisel toimub *uskumuste uuendamine* (*belief updating*).

Van Dijk laiendab Endel Tulvingu tuntud mälukäsitlust sotsiaalsetele süsteemidele (van Dijk 2005: 380). Tulvingu järgi on episoodiline mälu süsteem, mis kogub infot ajaliselt märgistatud sündmuste ning nende ajalis-ruumiliste suhete kohta. Semantiline mälu on aga organiseeritud teadmiste kogu. „Episoodilisele mälule piisab lihtsalt informatsiooni tajumisest, semantilisel süsteemil on tarvis seda ka mõista” (Tulving 2002: 116). Tulvingu järgi on episoodilise mälu põhiüksuseks sündmus või episood, seevastu semantilises mälus pole üht baasüksust, „kuigi filosoofid, psühholoogid, kognitivistid on kõnelnud faktidest, ideedest, kontseptsioonidest, reeglitest, propositsioonidest, skeemidest, stsenaariumitest ja teistest terminitest selle kohta, kuidas inimene korraldab oma teadmist ümbritseva maailma kohta” (*ibid.*, 112).

Teine peatükk

AJAKIRJANDUSLIKU FAKTILOOME ANALÜÜSI VAHENDID

Sissejuhatus

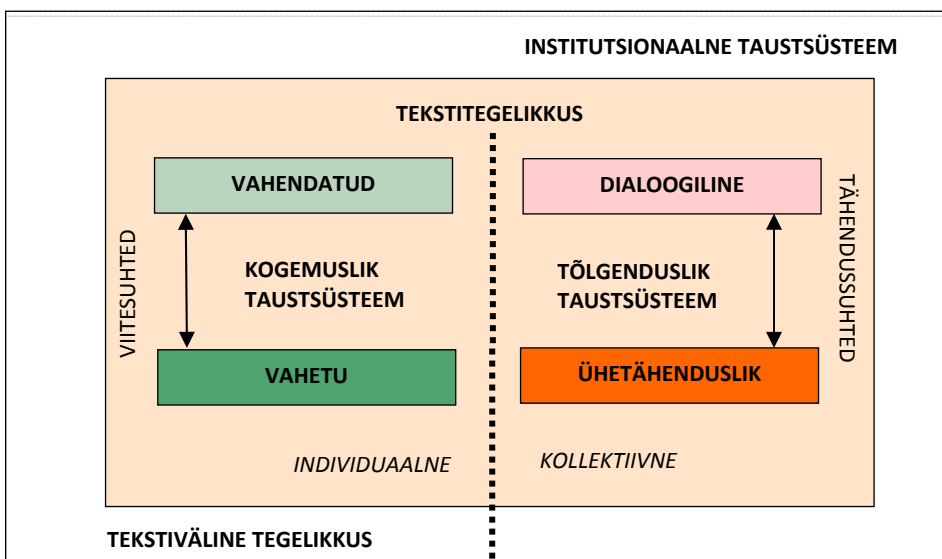
Ajakirjanduslikku faktiloomet määravad kolm kõige olulisemat taustsüsteemi: ühelt poolt keelevälise tegelikkuse tunnetamisega seotud viitesüsteem, mis seondub kogemustegelikkusega, teisalt aga sotsiaalne (ühiste tähendustega seotud) tähendusloome, mis kujundab tõlgendustegelikkust. Keeleväline on füüsiliselt eksisteeriv kogetav (tunnetatav) tegelikkus. Paljud tegelikkuse objektid saavad võimalikuks vaid keele abil (keele sees) ja moodustavad osa sotsiaalselt konstrueeritud tegelikkusest ehk tõlgendustegelikkusest. Kogemus- ja tõlgendustegelikkusest oli pikemalt juttu eelmises peatükis.

Faktiloomet tuleb mõista kui keele rakendamist mingis ajakirjandusega seotud situatsioonis. See ei ole pelgalt keele endaga määratud, vaid sõltub näiteks tekstide kättesaadavusest, sõnavabadusest, ka lugemisoskusest või rahva valmisolekust teksti lugeda. Sel juhul moodustavad keele rakendamise tingimused kolmanda taustsüsteemi, mida võiks nimetada *institutsionaalseks taustsüsteemiks*. Eri ühiskondi (olgu siis autoritaarne, totalitaarne või demokraatlik) võib vaadelda kui eri taustsüsteeme. Institutsionaalset taustsüsteemi kujundavad ka ajakirjanduse enda kehtestatud reeglid, näiteks stiili- ja vormivõtted.

Ajakirjandusliku teksti avalikuks saamise määrab institutsionaalne taustsüsteem. See hõlmab sihipäraselt ratsionaalset tegevust või sekkumist – instrumentaalsust, inimtegevusega kaasnevaid tehnoloogiaid (Miller & Rose 2008: 16). *Instrumentaalne* on vahendit (instrumenti) märgistav mõiste. Teisisõnu tuleb rakendada teatud (keeleväliseid) vahendeid, et tekst saaks avalikuks ja ajakirjanduslikuks. Säärased vahendid kujunevad ühiskondlikus praktikas, nn põlistamisprotsessis (*habitualization*): kujunevad institutsioonid, millega ei määrata mitte üksnes võtteid, vaid ka osalised ja rollid. Institutsioonid ei teki ühe hetkega. Institutsioonidega kaasneb lisaks veel ajaloolisus ja kontroll (Berger & Luckmann 1967: 54). Näiteks on ajakirjandusvabaduse tagamine teadlikult arendatud protsess. Institutsioonid on kollektiivselt loodud toimimisviisid, et luua inimkooskonnas (tüüpiliselt ühiskonnas) korda, mis aitavad rahval rahuldada põhivajadusi, nagu on sotsiaalsuse ja võimuga seotud vajadused (Tuomela 2002: 157). *Institutsionaalne* tegevus seisneb teatavate sotsiaalsete protsesside suunamises, kuid ka toimimisviiside kehtestamises, enda lakkamatus retoorilises taasmääratlemises (White 2008: 171). Institutsiooni kujundavad ka rutiinid kui institutsionaalsete praktikate ja normide mustrid (Preston 2009: 8), mis tagavad ajakirjanduse toime teatud sotsiaalse praktika püsivusena.

Joonisele 2 on koondatud faktiloomega seotud taustsüsteemid – lisaks keelevälisele institutsionaalsele taustsüsteemile ka kogemuslik ja tõlgenduslik taustsüsteem. Tegelikkuse kogetud elemente hõlmavad viitesuhted (viited kogetud

tekstivälise tegelikkuse objektidele). Sotsiaalses tõlgenduses luuakse kollektiivselt jagatud tähendusi. Kogemuse puhul saab ajakirjanduslikes tekstides seega vaadelda vahendatust, tõlgenduse puhul ühe- või mitmetähenduslikkust (vaieldavust ehk dialoogilisust). Sel juhul saab kogemuse puhul vaatluse alla võtta ajakirjandusele omase vahendusviisi, tõlgenduse puhul aga tähenduse kujundamise võtted. Tekstivälised on ka ajakirjanduslikku teksti määravad institutsionaalsed tingimused. Nii vahendusviisi, võtteid kui ka tingimusi üldistavad eri modaalsused, millest pikemalt edaspidi. Mõistet modaalsus on kasutatud siin üldisemas, sotsiaalsemiootilises tähenduses kui spetsiifiliselt lingvistiline modaalsus (Leeuwen 2005:160). Modaalsus näitab teksti asetumist tegelikkuse suhtes.

Joonis 2. Faktiloome taustsüsteemid, lähtudes kogemus- ja tõlgendustegelikkusest ning ajakirjanduse institutsionaalsest taustsüsteemist.

Kui lingvistiline modaalsus üldjuhul märgib kõneleja suhet tegelikkusesse, siis ajakirjanduse puhul tuleks kindlaks teha, kes ajakirjanduses õigupoolest kõneleb ja miks ta seda teeb. Lisaks tuleb mõningatel juhtudel veel selgitada, kellel on voli kõneleda, kellel võimaldatakse kõneleda. Ajakirjanduslik modaalsus näitab, kuidas tegelikkusest *moduleeritakse* avalikkusele. Moduleerimine tähendabki kõige laiemalt käsitusviisi, ajakirjandusele eriomast grammatikat – keele üldiste ressursside kasutamist ajakirjandusliku teksti loomisel. Nii modaalsus kui ka moduleerimine pärinevad ühest ladina tüvest *modus*, mis tähendas algselt mingit määra, mida ei saa ületada, ning sellest tulenevat tegutsemis- või käitumisviisi (Partridge 1990: 411).

Mõni ajakirjanduse väide on kategooriline (ühetähenduslik), sõnastatud selliselt, et selles ei saaks kuidagi kahelda. Mõnd väidet aga esitatakse kui autori subjektiivset arvamust, ärgitades diskuteerima. Ajakirjandus ise üritab avalikkust kaasata, hallata ühist kaasteksti, kasutades selle juba teadaolevaid elemente (juba antud kaasteksti) ja tuues sisse uusi. Keele rikkalikud väljendusvahendid lubavad näidata väga erinevaid suhteid tegelikkusega. Ajakirjandus võib kõnelda oma kahtlustest, ootustest või hirmust. Ka säärast suhet võiks kirjeldada modaalsusena, mis „hõlmab autori käsutuses olevaid võimalusi ja vahendeid, millega ta võib väljendada oma suhtumist öeldavasse” (Kasik 2008: 32). Ajakirjanduse puhul pole autor siiski päris vaba oma isiklike seisukohtade avaldamisel, vaid ta sõltub ka institutsionaalsest taustsüsteemist.

Ajakirjanduse tekst on enamasti *päevakajaline* ja *hetkeline*, kõik muu taandub kaugemaks ajalooks ja tulevikuks. Kui ajakirjandus loob tegelikkusest pilti, ei ole see kunagi püsiv ja lõplik. Samamoodi nagu võib võtta lugemiseks uue raamatu, saab ajakirjandus ette võtta uued olud ja uued hetked. Samamoodi, nagu kirjandusteoses kujutleme fiktiivset lugu, kujutleme ajakirjandusteksti lugedes tegelikkust. Nii eeldame tõepärasust, mis peab mingil moel eristuma teistest tekstis esitatavatest teksti omadustest.

Ajakirjandus kajastab aega ja olusid nende muutumises. Nõnda tuleb ajakirjanduse puhul vaadelda, kuidas saab võimalikuks hõlmata pidevalt muutuvat tegelikkust. Sealjuures on ajakirjanduse eriline tegelikkuse hõlmamisviis (mida näitavad eri modaalsused) püsivam, miski, mis määrab ajakirjanduse olemuse. Analüüs peaks seega selgitama faktiloomet määravaid tingimusi, mis kestavad kauem kui mis tahes üksiktekst.

2.1. Ajakirjanduslikud modaalsused ja faktilisus

Ajakirjandusliku modaalsuse olemus

Ka kõige kiretumale televisiooni otseülekandele jätab ajakirjandus vahendajana oma jälje, ehkki see võib näida olematu. Ajakirjanduse vahendamiseviis ei sõltu üksnes tehnoloogiast (televisiooni puhul siis kas või kaameratest või kaablitest), vaid vahendamiseviisi kujundab ka mentaalne hoiak. Uudisajakirjanduse puhul kehtib põhimõte, et tegelikkust tuleb vahendada ausalt ja objektiivselt. Ajakirjanik peab jätma kõrvale oma isiklikud hoiakud. Uudistekstis ei saa olla midagi subjektiivset. See peab mõjuma eheda tegelikkusena ja tegelikkuse vahendamine kui ajakirjanduslik protsess peab olema justkui olematu, nähtamatu. Ometi on ka püüe olla lõpmatult neutraalne teatud suhe – suhe tegelikkusesse –, seega ka modaalsus. Modaalsus võimaldab kirjeldada ajakirjandusliku vahendatuse määra ning iseloomu. Nii näiteks on poliitiline karikatuur kujutisena selgelt kaugel vahetult kogetavast tegelikkusest, aga selle võib asetada päevasündmuste konteksti, milles karikatuur saab tähenduse tegelikkuse käsitlejana.

Lingvistikas on modaalsust määratletud kui *kõneleja suhet väitega ehk propositsiooniga* (Portner 2009; Pajusalu 2009). Enamasti eristatakse kaht modaalsust (Portner 2009: 3):

- teadmistega seotud **tõenäosusmodaalsust**, mis näitab propositsiooni tõenäosust (mis *võiks* eksisteerida või mitte eksisteerida, osutada tõeks või valeks);
- **lubatusmodaalsust** (deontiline modaalsus), mis osutab keelule või lubadusele mingi süsteemi normide suhtes (ehk mida *tohib* või *ei tohi*, mis on lubatav või mittelubatav).

Klassikalise liigituse kõrval on mitmeid uuemaid, mis lähtuvad näiteks vestlustaustast, mis määrab kujuneva modaalsuse ja fakti (Kratzer 2003: 401) ning ka modaalsuse sõltuvuse kontekstidega määratud võimalikest maailmadest (Tirkkonen 2006; Stalnaker 2006: 396) Modaalsust võib vaadelda kas lause, fraasi või diskursuse tasandil. Sel juhul oleks pigem õige käsitleda modaalsuste süsteemi, mis sõltub tähendussüsteemis kujunenud seisundist, modaalsus väljendab poolehoidu või vastuseisu sellele, osutab teadmist kujundavate süsteemide (*knowledge-systems*) rajamisele või vaidlustamisele (Hodge & Kress 1988:123).

Ajakirjandusliku teksti puhul võib jälgida modaalsuse laiemat tähendust kui üksnes isoleeritud (üksiklause) lingvistiline tähendus. Ajakirjanduslikus vahendamisprotsessis annab tekst vihjeid, millisesse konteksti uudises kirjeldatud sündmus asetada:

(1) *Kui ELi liikmesriikide rahandusministrid otsuse heaks kiidavad, saavad eestlased juba järgmisel aastal maksta eurodes.* (Uudistesaaade „Aktuaalne kaamera” 12.01.2010 kell 21:00)

Nõnda esitatakse väide ELi rahandusministrite võimaliku tegevuse kohta. Lauses 1 on ka tähenduslik tegusõna *saama* – lausung esitab positiivset hoiakut, võimalust, mida tasub eestlastel oodata. Verbivorm *saavad* märgistab Eesti avalikkuse jaoks olulist positiivset konteksti, lubadust. Kui aga kasutada väljendit „Eestlased peavad maksma eurodes”, viitaks see lausung hoopis teistsugusele kontekstile ja pigem negatiivsele kohustuse painele ja ootusele. Uudise tähendust kujundab avalikkuses domineeriv hoiak, et Euroopa ühisraha teeb eestlastele head. Uudiskatkes 1 esineb ka sõna *juba*, mis viitab teatud kannatamatusele, pigem siiski positiivsele ootusele. Nii vahendatakse tegelikult konteksti (täpsemalt eelhoiakut ehk presupositsiooni), mida tekst otse ei väljenda. Selliseid sõnaliste markeritega saavutatavaid kontekstimuutusi on uuritud kriitilises diskursuseanalüüsis (van Dijk 1988).

Seega võimaldavad teatud tekstitunnused teksti analüüsis vaadata ka niiõelda ajakirjandusliku teksti taha, näha seda, mida tekstis otseselt kirjas ei ole, aga mida siiski vahendatakse. Teksti taha aitavad näha erinevad retoorilised võtted. Kui ajakirjanduslikus tekstis midagi ümber lükatakse, tagasi lükatakse, kinnitatakse või eitatakse, võib see anda märku soovist ümber lükata teatud

hoiakuid, mis on avalikkuses kinnistunud. Niisugused tekstilised võtted illustreerivad samuti modaalsuse kui vahendusviisi laiemat tähendust. Omaette probleemiks on see, kust pärineb taotlus avalikkuse hoiakuid muuta, kas ajakirjanikult või ajakirjandusvälistelt võimuinstantsidelt. Totalitaarsele riigile on omane viimane: propagandistlikud uudistekstid. Totalitaarse riigi puhul on tüüpiline, et uudistekstid on aktiivsed (üleskutseid esitavad, retoorilised), mitte neutraalsed. Püütakse kujundada avalikkuse hoiakuid, et vaid üks võimalus tegelikkuse mõistmiseks on oodatud. Fakte püütakse luua ka retoorika formaalsete vahenditega, näiteks lause „Fakt on see, et ...” abil.

Modaalsus ei saa kunagi puududa, vastasel juhul ei oleks ka vahendamist. Mis tahes vahendamisega kaasneb kohe ka modaalsus. Ka kõige objektiivsema (neutraalsema) teksti puhul saab kirjeldada viisi, kuidas tegelikkust esitatakse. Ka igasugusest subjektiivsusest hoidumine, autori eemaldamine tekstist etendab modaalsust. Paradoksaalsel moel määrab uudisteksti žanrina see, mida seal *ei esine*: selgelt tajutav välise võimu sekkumine, autoripositsioon. Välise võimuna saab käsitada juhtkonda, samuti ka turujõude. Samas võib luua vajalikud tingimused objektiivse tegelikkusepildi loomiseks. Uudisteksti saab toetada selle esitamise tehniline viis. Tekst muutub tähtsaks, kui see on näiteks ajalehe esiküljel, uudistesaares jms.

Analüüsi üldiseks sihiks on kirjeldada keele kasutamist teatud ühetüübilistes olukordades, mis on seotud avaliku kommunikatsiooniga. Nõnda näeb avalikkuse sotsiaalseid praktikaid. Modaalsus ilmneb tekstides, aga tekst ise pole modaalsus. Modaalsusega kirjeldatud võtted võimaldavad luua mis tahes tekste, käsitleda tegelikkust kõiges oma mitmekesisuses. Nõnda võib peatüki alguses kirjeldatud taustsüsteemidest lähtuvalt eristada kolme peamist faktilooma modaalsust:

- tegelikkuse (sündmuse) individuaalse kogemuse vahendamisega seotud modaalsus;
- kollektiivselt jagatud tõlgenduste vahendamisega seotud modaalsus;
- ajakirjanduse institutsionaalset taustsüsteemi kirjeldav modaalsus.

Allpool on vaadeldud neid modaalsusi lähemalt, lähtudes ajakirjanduslikust faktiloomest. Et väitekirja empiirilises osas on lähema vaatluse all ning võrdluses kolm institutsionaalset taustsüsteemi, on modaalsuste lähemat kirjeldamist alustatud sellega seotud modaalsusest (kontrollimodaalsus), seejärel on ette võetud kogemusmodaalsus ning tõlgendusmodaalsus. Samas on ajakirjandusele ehk kõige iseloomulikum eeskätt perioodilisus ehk võimalus pidevalt sünkroniseerida muutuvat aegruumi selle peegeldusega ajakirjanduslikes tekstides.

Institutsionaalsed taustsüsteemi kirjeldav modaalsus kui kontrollimodaalsus

Ajakirjanduse lausungid on avalikud, avalikkusele suunatud või kõnetavad avalikkust. Iga tekst ei ole määratud saama avalikuks ja sealjuures veel ajakirjanduse tekstiks. Mis tahes riigi põhiseaduse tekst on näiteks küll avalik, kõigile kättesaadav, aga siiski mitte ajakirjanduslik tekst. Iga avalik tekst pole ajakirjanduslik, aga iga ajakirjanduslik tekst on siiski alati avalik. *Avalik tekst* vastandub privaatselt ja salajasele (piiratud kasutusega) tekstile. „Avaliku teksti tähendus on üldiselt mõistetav, selle retseptsioon on avalik ja kollektiivne” (Lõhmus 2002: 27). Ajakirjandusliku teksti loomus ei sõltu üksnes autori individuaalsest tahtest, vaid ka ühiskondlikust, normidel ja kokkulepetel rajanevast mehhanismist, mis võimaldab tekstil muutuda avalikuks ja ajakirjanduslikuks. Selle mehhanismiga määratakse ka rollid: teksti staatus, levivõimalused ja lugejaskond (laiemalt publik ja sihtrühm). Neid on võimalik küllalt hõlpsasti kirjeldada kui ajakirjandusega seotud norme ja konventsioone. Teisalt tuleneb ajakirjandusliku teksti avalikust loomusest ka tihe seotus ühiskonnas valitsevate avaliku võimu institutsioonidega, mida kirjeldavad normatiivsed pressiteooriad (vt näiteks Siebert jt 1963; McNair 1999; McQuail 2005). Need näitavad ajakirjanduse üldist evolutsiooni autoritaarsest tüübist sotsiaalse vastutusega seotud ajakirjandustüübini. Esmalt kujunes pressiteooriate järgi (16. sajandi Inglismaal) autoritaarne ajakirjandus, mis oli osalt ka võimu omanduses. Autoritaarse puhul nägi võim võimalust ja õigust keelustada enda jaoks ohtlike mõttekäikude vahendamine ja arendamine ning seda eeskätt rahva huvidele ja ühiskonna ühistele huvidele viidates. 17. sajandil USAs tekkinud liberaalse ajakirjanduse puhul määrasid ajakirjanduse toimimist pigem aga enesekontroll ning ideede vaba turg, väljaanded olid eraomanduses. Ajakirjanduse staatust vormis suuresti omandiõigus ja kujunesid monopolid. Teise ilmasõja järgsel perioodil peamiselt USAs kujunenud sotsiaalse vastutusega seotud ajakirjandus on püüdnud erinevalt liberaalsest ajakirjandusest vältida avalikkuse tüürimist turujõudude (monopolide) poolt. Niisugune ajakirjandus püüab esitada probleeme, mille üle avalikkus saaks arutleda. Tänapäeva Euroopa riikide ajakirjandussüsteemide võrdlemine nelja ajakirjanduse teooria valguses on liiga üldine, see ei arvesta ka Ida-Euroopa riikide ajakirjandusturgude arenguteooriat (Nordenstreng 1997). (Üks võimalik nüüdisaja Euroopa ajakirjandussüsteemide liigitelu on esitatud p-s 5.2.) Maarja Lõhmus on näidanud, et normatiivse teooria järgi ei saanud kirjeldada nõukogude süsteemi sisuliselt, vaid üksnes pinnapealselt ja formaalselt (Lõhmus 2002: 15).

Ühelt poolt kujundab ajakirjandusliku teksti *avalikku staatust* poliitiline võim. Ajakirjandusele tingimuste loomiseks sõnastatakse näiteks seadusi ja rakendatakse neid – seadused on teatud vahendiks teksti avalikkuse tagamisel. Tegu on aga ka kontrollimehhanismiga, mis toetub ajaloolisele kogemusele, normist häälbimist taunitakse ja vajaduse korral rakendatakse karistusi. Norman Fairclough (2005: 32) räägib selles seoses teksti üldisest haldamisest (valitse-

misest tähenduses *governance*) kui üldisest valitsemisviisist või haldamisviisist, „mille all saab mõista kõige laiemas mõttes mis tahes tegevust institutsioonis või organisatsioonis, mis on suunatud sotsiaalse praktika reguleerimisele või haldamisele”. Nii võib korraldada ka ajakirjanduslikku praktikat. Sel juhul ei tähenda valitsemisviis tingimata kitsalt valitsust kui riigi juhtkonda. Tõenäoliselt tekivad nüüdisaegse veebiajakirjanduse levikuga uued valitsemisviisid: ühelt poolt sugeneb vajadus regulatsiooniks, teisalt tekivad võimalused, mis seotud uute tehnoloogiatega. Ringhäälingu tänapäevastes otseülekannetes rakendub elektroonilise meediatehnoloogia kogu potentsiaal, meedia mitte ainult „ei too sündmusi sotsiaalsesse võrgustikesse, vaid loob ka uusi kogukondi” (Dayan & Katz 1992: 15).

Niisiis tagab avaliku teksti staatust teatud institutsionaalne sätitus ehk mehhanism, mida kujundab teatud määral riigivõim, luues näiteks tingimusi ajakirjanduse toimimiseks või hoopis piirates sõnavabadust ehk luues ühiskondlikud tingimused ajakirjanduse lausungite sõnastamiseks avaliku tekstina. Tähtis on näiteks selliste õigusaktide kehtimine, mis lubab sõnavabadust ja sõltumatut ajakirjanduslikku käsitlust. Riigivõim, üldisemalt institutsioon tagab võimalused ajakirjanduseks. Võim rakendab ajakirjanduse suhtes vajaduse korral ka karistusi. Kontroll võib eri oludes olla erinev: näiteks demokraatlik, pelgalt ajakirjandusturu jõudusid arvestav euroopalik ajakirjanduse korraldamise mudel või siis totalitaarse ühiskonna ajakirjandusmudel, kus kõiki avalikke tekste üritatakse kontrollida, „kindlaid tähendusi ette määrata” (Lõhmus 2002: 29).

Ajakirjandus kehtestab end ka ise: saab deklareerida, mis on ajakirjandus, mis mitte. Näiteks annab ajaleht endast märku ajakirjandusväljaandena, millel on teada-tuntud päis, žanrijaotus eri lehekülgedel, eri tekstiautorid ning ka teatav tagasiside ehk interaktsiooni võimalus. Uudiseid edastatakse kindlaid vormivõtteid kasutades, et vormistada tekst ajakirjandusena ja avaliku tekstina. Avalikku ajakirjanduslikku teksti määravad tunnused näivad olevat universaalsed – need kehtivad eri ühiskondades ning eri olustikes, kas või eri keeleruumides. Raadiouudis on tajutavalt sarnane, olgu siis eesti või mandariini keeles. Kuulaja ei pruugi keelt mõista, aga ta saab mingite väliste tunnuste alusel otsustada, et tegu on raadiouudisega. Selleks võib olla kellaaeg, teksti ettekandmise laad, spetsiifiline helikujundus – teatud reeglid. Nüüdisaegses meediakeskkonnas võivad eri turuosalisel või ka võimuesindajad rakendada nn meedialoogikat. Näiteks sõnastada tekste ajakirjanduse vormivõtetest lähtuvalt, jättes mulje ajakirjandusest, kuid samas edastades sõnumit oma turu- või võimuhuvides. Nii tekivad eri hübriidžanrid, kus reklaam seguneb ajakirjandusliku sõnumiga (Bærug & Harro-Loit 2012).

Toimetuses kokku lepitud žanrireeglid on samuti institutsioon, teatud püsiv tegutsemisviis. „Meediažanr, nagu televisiooniuudis, sõnastab ümber (rekontekstualiseerib) ja muundab teisi sotsiaalseid praktikaid, nagu poliitika ja valitsemine, ning saab ka omakorda ümber sõnastatud (rekontekstualiseeritud)

tekstides ja eri praktikate interaktsioonides”¹⁷ (Fairclough 2005: 34). Seega määrab ka ajakirjandus ise end teatud institutsioonina ja žanrimaastiku korras-tajana. Mõistagi ei ole siinkohal määrav kellegi isiklik, subjektiivne arvamine, mida ta peab ajakirjanduseks, vaid just avalikkuses kujunenud arusaam aja-kirjandusest, ajakirjandusliku teksti põhiomadustest. Institutsionaalne modaal-sus kujuneb avalikkuse pragmaatikas. „Ajakirjanik ei esitle uudist või juhtkirja kirjutades mitte üksnes iseend, vaid on ka hõlmatud avalikkuse teavitamise või võimulolija kritiseerimise (professionaalsesse) töösse, mis on osa keskest või perifeersest, kohalikust või üleilmsest sotsiaalsest tegevusest, mida kontrollivad professionaalne teadmine ja ideoloogiad”¹⁸ (van Dijk 2009: 146).

Ühiskondlikus kontekstis kujunenud püsivate toimimisviiside kirjeldamiseks on kasutatud ka *ajakirjanduskultuuri* mõistet. Niisugune jagatud ajakirjaniku-ametist tulenev ametiideoloogia toimib kultuurilise sideainena (*cultural cement*) (Deuze 2005: 455), mis seob väliseid mõjutusi sisemiste töökorralduslike reeg-litega. Väliseid kontrollitegureid saab kirjeldada ajakirjaniku kujuneva rolli kaudu: kas ta on lojaalne või vastanduv, pigem teenusepakkuja või siis aktiivne kodanik, passiivne jälgija või sekkuja. Ajakirjanduslikku praktikat kujundavad materjali esitustasandil (*performative level*) tegelikkusetunnetus ja hinnangud (Hanitzsch 2007: 369). Niisiis on piirjoon sisemiste ja väliste kontrollitegurite vahel üsna raskesti kirjeldatav. Shoemaker ja Reese (1996) pakkusid viie-tasandilise hierarhilise mõjutegurite skeemi. Kõige keskmes on individuaalne mõju, see on seotud ajakirjaniku enda personaalse tausta, hoiakute ja professio-naalse orientatsiooniga. Kõrgema tasandi mõjutegurid on toimetuse tööruut (praktika), toimetuse töökorraldus, seejärel meediavälised (*extra-media*) tegurid (näiteks turusituatsioon, saadaolevad infoallikad). Kõige kõrgem tasand on ideoloogiline (nn süsteemitasandi tegur). Siin väitekirjas on kasutatud liigitust *välised* ja *sisemised* mõjutegurid. Välised on need, mis ei sõltu otseselt aja-kirjandusväljaandest, on tekstivälised.

Ajakirjanduse institutsionaalset taustsüsteemi kirjeldav modaal-sus hõlmab niisiis ajakirjanduse välist (võimuinstitutsioonidest või turujõududest) mõju-tatud vahendamisviisi, kuid teisalt ka ajakirjanduse enda kehtestatud tegutse-misviise ja vormistamisreegleid – kokkuvõtvalt erinevaid kontrollivahendeid. Seetõttu võib institutsionaalset taustsüsteemi kirjeldavat modaal-sust nimetada ka *kontrollimodaalsuseks*.

Kontrollimodaalsus ilmneb kõige ilmekavalt näiteks juhtkirja puhul, mis kajastab kõige enam toimetusesisese ja ka -välise võimu mõju. Juhtkiri oma klassikalise definitsiooni järgi ei väljenda „mitte üksiku ajakirjaniku ehedat

¹⁷ *A media genre such as television news recontextualizes and transforms other social practices, such as politics and government, and is in turn recontextualized in the texts and interactions of different practices.*

¹⁸ *A journalist not only is self-representing herself as writing a news report or an editorial, but also as engaging in doing her (professional) job by informing the public or criticizing the government – among many other central or peripheral, local or global social actions – and as controlled by professional knowledge and ideologies.*

seisukohta, vaid juhtkirja taga on ajalehetoimetuse koondunud kaalukus” (Maurer 1991: 205). Juhtkiri tihtilugu pooldab võimu otsuseid või on neile vastu ning väljendab sel moel tekkinud reaktsiooni välise mõju suhtes. Juhtkirja kujundavad suuresti tingimused, kuidas seda kirjutatakse, ning motiivid, miks juhtkirja kirjutamine toimetuse kollektiivse seisukohavõtuna ette võetakse. Juhtkiri viitab ka võimalustele ja piirangutele seisukohtade väljendamisel. Ka *ametlik tekst* ning ka *ametlik portree* esitab tegelikkust sätitud viisil. Ametliku portree puhul on taust kõrvalise tähtsusega või puudub üldse (näiteks 1939. aasta Eesti ajalehtedes). Enamasti ei anna ametlik portree vihjed konteksti kohta, milles pilt on tehtud. Portree pole juhuslik, vaid väljendab pildistamisakti, teatud lavastamist, kavakindlat sekkumist. Üksik portree on staatiline, kindla võtterakursiga, ilma liikumisele või arengule viitavate vihjeteta. Tihti näidatakse ametlikel portreedel riigijuhte tseremoniaalsel, näiteks võimule meelepärasel moel. Nõukogudeaegsed võimutekstitid (ametlikud tekstid) on näiteks ajalehtedes avaldatud ametlike hüüdlauseste loendid, tänapäeval ametlikud teadaanded, mille puhul kõneleb üksnes võim.

Kogemusmodaalsus ja sünkroniseerimismehhanismid

Ajakirjandus vahendab individuaalset (subjektist lähtuvat) tegelikkusekogemust. Keeruka sündmuse puhul pöördutakse eri osaliste poole. Tekstis vahendatud kogemuse pinnal saab lugeja-kuulaja-vaataja võimaluse kujundada oma individuaalne kogemus. Kogemus seondub oleviku muutuva aegruumiga, selle subjektist lähtuva tajumisega. Kogemusmodaalsus hõlmab ajakirjandusele omast kogemuse vahendamise viisi. Uudistekstide puhul on näiteks oluline rõhutada ajamäärausi – *täna, praegu, äsja* –, mida võiks kokku võtta sõnaga *praegusus* (*presentness*). Seda terminit on 1903. aastal kasutanud Charles Sanders Peirce (1998), küsides: „Kui miski on meelte jaoks olemas, siis mis on kõige esimene ning lihtsam omadus, mida selle miski puhul täheldada, igal juhul, olenemata sellest, kui vähetähtis see ka ei ole? Kindlasti on see selle praegusus (olevikkus)!” Üks praegusus asendub teisega, samas ei muutu aktuaalsusetunne.

Pragmatika seisukohalt võib väita, et ajakirjandus peab olema *asjakohane* (relevantne). Vahetu kogemusele viitamine võimaldab Sperberi ja Wilsoni käsitluses edastatavat uut teavet omaks võtta vähima jõupingutusega ning tagab teabe asjakohasuse, sobivuse kehtiva tegelikkusepildiga (Sperber & Wilson 1995: 49). Ajakirjanduse asjakohasus on aga episoodiline. Schützi käsitluses hõlmab vahetu kogemusega piiratud ala *elavikku*, mis koosneb üksikutest episoodidest ehk olukordadest: „Igal teadliku elu hetkel leian end ühest situatsioonist”¹⁹ (Schütz 1974: 100). Säärast ajakirjanduse erilist, episoodilist osutusvõimet toetab ennekõike perioodilisus. Kindla sagedusega ilmuv väljaandes

¹⁹ *In every moment of conscious life I find myself in a situation.*

on võimalik korduvalt klapitada teksti suhteid tegelikkusega, teha aja möödudes järjest uusi osutusi ümbritsevale. Ajakirjanduses saab seega võimalikuks lakkamatu osutus tegelikkusele, isegi kui tegelikkus aja kulgedes muutub. Trükiperioodika lõikab katkematult kulgeva aja diskreetseteks juppideks, mis on määratud ilmumisperioodiga. Põhimõtteliselt teeb nüüdisaja tehnoloogia võimalikuks kajastada sündmust ka katkematult, kogu selle kulgemise, muutumise jooksul (näiteks veebipõhine ajakirjandus, veebiülekanded), ent ajakirjanduse episoodide loov ning sellega ka aega tükeldav loomus ei kao. Lõputu sünkroonsus pole siiski võimalik, sest ka inimese tegelikkusekogemus pole lõputult sünkroonne ümbritsevaga, vaid põhineb pigem eristuvatel episoodidel. Episoodid osutavad tunnetusüksustele, teatud objektide kogumile, mida on võimalik ühises ajas ja ruumis tajuda nii lausujal kui ka kuulajal. Episood määrab ka tegelikkuse kogetavad kindlad objektid. Niisugust objektide määratlemist grammatika kaasabil nimetatakse ka *põhistamiseks* (*grounding*) (Givón 2005: 103), mida toetavad ka keeleliselt määratletud (*definite*) objektid. Põhistatakse objekte, mis on kättesaadavad ehk üheselt mõistetavad kommunikatsiooni eri osalistele. Nii näiteks on nimi üheselt mõistetav ühes tunnetuslikus ruumis, sellel pole *generatiivset potentsiaali* eri tõlgendusteks (Fauconnier 1999: 59). Sündmustes korduvalt esinevad tegelased saavad omaseks ja nende nimed tähistavad kindlaid tegelikkuse osalisi.

Ajakirjanduse toimet võiks piltlikult võrrelda pikema autosõiduga. Sõitvas autos istuja näeb katkematult maastikke, märkamatult asendub üks maastik teisega, sealjuures täielikult. Auto näide kirjeldab lihtsakoeliselt vaatleja ja tegelikkuse võimalikku suhet. Ajakirjandustekstides esitatud üksikud vaated ei kata kogu tegelikkust oma kulgemises, nagu ka autos sõitja ei pööra tähelepanu sellele, kuidas teekonnal üks maastik asendub teisega. Autoga sõitjat võib vaadelda küllaltki püsiva taustsüsteemina, mille suhtes muutuv teekond asetub.

Ajakirjanduse eriline loomus, mida võiks iseloomustada kui *sünkroonsust*, hõlmab võimalust pidevalt hallata diskursust (*discourse management*) (Fauconnier 1999: 49). See hõlmab kogemuse mentaalse ruumi konstrueerimist, selle elementide avamist ja seostamist, nende rollide määratlemist. Ajakirjanduse vahendamisviisist ehk modaalsusest osa moodustuvad tegelikkuse eelstruktureeritusega seotud osutused. Just eelstruktureeritus teeb ajakirjanduse sisu tuttavaks, täpsemalt öeldes kergema jõupingutusega omandatavaks ehk asjakohaseks. Viitesuhteid saab tekstis väljendada tingimusel, et nii lausuja kui ka kuulaja peavad esinevaid objekte identseks. Niisiis tuleb ajakirjandusliku kogemusmodaalsuse kirjeldamisel vaadelda nii tekstides kujunevat vaatepunkti kui ka esitatavaid tegelikkuse objekte. Niisugused objektid peavad olema üksikväärtuselised (diskreeted). Diskursuspsühholoogia rõhutab keele kategoriseerivat loomust: sõnad on pigem kategooriad, mitte pelgalt eri asju tähistavad sildid (Edwards 2009: 72). Enamasti koosneb sündmus sellistest kategooriatest, aga sündmus ise ei ole tunnetuse vahetu objekt. Ajakirjanduslikku tunnetust tegelikkuse vahendamisviisina ei saa üldistavalt kirjeldada vaid üksiku teksti põhjal. Tõhusaks analüüsiks tuleb ette võtta palju tekste, mille puhul saab leida

domineerivaid, püsivaid omadusi, mis määravad sünkroonsuse ehk kogemusmodaalsuse. Kogemusmodaalsuse puhul on vaatluse all *praegususega* (oleviku hetkega) seotud diskursus, mida loob ajakirjanduse sünkroonne loomus. Uudised toovad olevikku uusi tegelikkuse objekte, uudiste kaudu muudetakse need oleviku loomulikuks osaks.

Otseselt tajutav on näiteks ajaline hetk, milles parajast viibitakse, ning ka füüsiline koht, kus asetsetakse – *hic et nunc* ('siin ja praegu'). Niisugune otsene osutus on üks pragmaatikast lähtuv asjakohasuse tagamise vahend, seose looja otseselt tajutava tegelikkusega. Isegi siis, kui ajakirjandus on võimu poolt kammitsetud, võimaldatakse mingil määral vahetu tajumine ehk kasutatakse avalikkusele kõige hõlpsamalt mõistetavaid kategooriaid. Nõnda jäetakse mulje tegelikkuse loomulikkusest, antakse inimesel (subjektile) võimalus samastada end esitatud tegelikkusepildiga. Ajakirjanduse iseloomu ei määra seetõttu mitte pelgalt ajast rääkimine, vaid kindla seose loomine sotsiaalselt tajutava ühisolemisega ehk sünkroniseerimine. Nõnda kinnitatakse lakkamatult, et tegeldakse tõepoolest millegagi, mis on aktuaalne. Aktuaalsuse määrab ajakirjanduse mõõtkava ehk vahetu tunnetuse (kogemuse) kontekst – *ajakirjanduse sünkroonsus*.

Mõistagi kaasneb osutus visuaalse infoga. Tüüpiline ajakirjanduslik sündmusfoto võib, aga ei pruugi esitada selget kuvandit toimuvast. Kui uudisele lennuki allakukkumisest lisatakse lennujaama pilt, sest lennuõnnetust pole keegi saanud pildistada, siis pole tegu osutusega tegelikule sündmusele, pigem on tekitatud meelevaldne seos. Sellest võib aga saada mingitel tingimustel katastroofi otsene osutus, kui muud pilti võtta ei ole. Avaliku elu tegelased saavad tuttavaks ajalehefotodelt ja teleuudistest. Mingil hetkel kaob vajadus neid avalikkusele tutvustada. Pildid muutuvad otseseks osutuseks, ajakirjanduse kujundatud tegelikkusepildi loomulikuks osaks. Videomaterjali puhul kasutatakse tihti taustateksti. Nõnda põimub visuaalne sõnum verbaalse sõnumiga. Osutust võib luua verbaalselt. Osutust võib ka takistada, kui verbaalne tekst ei saada igat kaameraga loodud pildilõiku. Enamasti ei koosne televisioonis verbaalne tekst üksnes osutustest pildile. Tegelikkust käsitlevates televisiooniudistes langevad pildiline ja verbaalne osutus kokku vaid aeg-ajalt. Ajakirjanduses reprodutseeritud reaalsusekujutised täiendavad verbaalset otsest viidete süsteemi (viitesuhteid), täiendavad muljet ehedalt vahendatud (igapäevaste meeltega tajutavast) tegelikkusest. Tuleb aga mõista, et pilt pole alati sünkroniseeriv element: see võib olla lihtsalt taust või kuliss mõnele aktuaalsele sündmusele. Suurel osal nüüdisaja teleuudistest on pildil lihtsalt illustreeriv funktsioon.

Viitesuhted ja vaatepunkt

Ajakirjanduse puhul on näha kogemusega seotud viitamistingimuse pidevat muutumist, kuid tegelikkuse tajuga seotud viitamismehhanism käsitusviisi osana on ise suhteliselt püsiv, seondudes vaatepunkti ja vaatleja suhtega.

Niisiis tuleb uurida, kuidas vaatlejaposisioon väljendub ajakirjandustekstides rakendatavas keeles, kuidas keel moodustab „maastikupilte” kui vaatleja

tegelikkuse kogemust. Karl Bühleri käsitluses, mis pärineb 1934. aastast, osutavad vaatlejapositsioonile teatud keelelised konstruktsioonid, et nii nende lausuja kui ka kuulaja-lugeja-vaataja jagavad samasugust tunnetuspositsiooni. See on elav tunnetuskeel (*anschauliche Sprache*), mis võimaldab luua samasuguseid tegelikkuse objekte, mida ka lausuja on silmas pidanud (Bühler 1990: 142). Selleks peavad aga nii sõnumi looja kui selle vastuvõtja asuma ühisel nn *deiktilises väljas*, mida kujundab vaatepunkt, ehk nagu Bühler seda nimetas, *origo*. Deiktiline väli võimaldab rakendada viitesuhteid tekstist väljapoole. Selleks kasutatakse erilisi *deiktilisi väljendeid*²⁰, mis ei vaja keele sümbolvälja ehk siis keele sisesuhete toetust, kuid mille puhul on „vajalik deiktilise välja olemasolu ning viidete kasutamine” (Bühler 1990). Deiktilised väljendid saavad oma semantilise tähenduse vaid konkreetsetes viitamissituatsioonides, aga see tagab ka nende mõistmise.

Pragmaatikas annab ühtse deiktilise välja printsiip võimaluse kirjeldada lausuja ja kuulaja asetumist ühte kindlasse punkti, *nullpunkti (zero-point)* (Lyons 1977), mille suhtes kogu käsitletav tegelikkus paigutub ning millest peab ka uudisteajakirjandus lähtuma. Kui uudistes räägitakse tegelikkuse objektidest, siis need paiknevad ühtses oleviku viiteruumis. Kui tekstis esineb minaisik, tekib kergesti selge kujutlus autori egotsentrilisest tegelikkusekäsitlusest ehk tema paigutumisest tegelikkuse objektide suhtes. Asesõna *meie* annab aga Bühleri arvates märku sotsiaalsest korrast. Uudistekstide puhul hoolitsetakse aga, et tegelikkuse vahendaja poleks nähtaval, pigem välditakse mina- ja meieisikut. Viitesuhteid võib arendada ka teksti sees, näiteks viidates millelegi, mis juba on diskursuse osa ehk juba lausujale ja kuulajale teada. Sel juhul on tegu *anafooriga*²¹. *Endofoor* on tekstisisene viitamine, *eksofoor (exophora)* aga viitab keelevälisele lausungisituatsioonile (Crystal 2008: 178). Sotsiaalkonstruktivismi vaatevinklist ei saa aga piirduda vaid hüpoteetilise keelesisese-keelevälise eritlemisega, kuna sotsiaalselt konstrueeritud tegelikkuseobjektidel pole füüsilises maailmas vastet.

Viitesuhete najal kujunev vaatepunkt esitab ühe subjekti positsiooni. Bühleri (1990) tõdemus, et erinevalt mõnest muust tekstielemendist ei saa deiksist eemaldada kommunikatiivsest tekstist, viitab, et subjekt on alati olemas. *Subjektsus* on keerukam mõiste kui mõni hoomatav tegelane, kelle positsioon tekstis saab nähtavaks. Subjektsus on omadus, mis kehtib kauem kui üksiktekst ning mis võib ühendada eri ajahetkedest pärinevaid uudistekste. Émile Benveniste käsitluses ei seisne subjektsus (*subjectivité*) lausuja võimekuses esitada end subjektina. „Subjektsust ei saa määratleda üksnes kui tunnet, millega igaüks kogeb iseend (niisugune tunne, mida kirjeldada saab, on pelgalt refleksioon),

²⁰ Viitesuhete kõrval on eri käsitlustes puudutatud ka indeksiaalsust kui lausungi situatsioonile viitavat mõistet. Peirce'i käsitluses on idenksiaal märk, mis osutab, aga ei kirjelda. Faktilooma mudeli lihtsuse huvides on siinses väitekirjas kasutatud deiksist üldmõistena, mis hõlmab ka indeksiaalsust.

²¹ Anafoori kasutatakse üldmõistena, mis hõlmab ka katafoori (viidatakse millelegi, mis hiljem tekstis selgub), kuid seda esineb tekstis märksa vähem (Tirkkonen 2006: 8).

vaid kui psüühilist üksust, mis ületab nende hetkekogemuste totaalsust, mida ta koondab ja mis muudavad teadvuse püsivaks”²² (Benveniste 1966: 259).

Benveniste üks lähtekohti oli, et ilma persoonita (grammatilise kategooriana) pole keelt. Nii saab vaadelda ka uudisajakirjandusele tüüpilist mina-meie positsiooni ehk *enesekirjeldusliku subjektsuse* puudumist. Kui uudistekstis räägitakse kellestki või millestki (ehk grammatiliselt kolmandas pöördes), siis vaatleja-positsioon on väljaspool esitatud objekte. Ometi võimaldavad tekstis esinevad tegelased ja objektid kirjeldada subjektsust kui vaatepunkti – seda võimaldavad kirjeldada tekstis esinevad tegelikkuse objektid. Alfred Schütz kirjeldas oma fenomenoloogilise sotsioloogia raames füüsiliselt ja sotsiaalselt eelstruktureeritud tegelikkuse situatsioone kui tegelikkuse objektide kogumeid. Benveniste kirjeldas *diskursuse reaalsust* (*réalité du discours*) (Benveniste 1966: 262), mis subjektsusest lähtub. Sellise reaalsuse üksused on ka sotsiaalselt konstrueeritud tegelikkuse objektid. Viitesuhted rakenduvad näiteks ka niisugustele uudistes tihti esinevatele abstraktsetele mõistetele nagu areng, kriis, riik. Sel juhul pole viitesuhe füüsilise reaalsuse ja keelelise väljendi vastavus, vaid diskursuse maailmas (*universe of discourse*) väljendatud entiteedi ja selle viite vastavus.

Kogemusmodaalsus ilmneb ajakirjanduses kõige tugevamalt reportaaži puhul. Reportaaž väljendab ajakirjaniku subjektiivset taju, „isiklike muljete väljendamise poolest erinebki reportaaž tavapärasest uudistekstist, seda ei saa luua vaid toimetuse ruumes” (Schlüter 1991: 138). Reportaaž on aja ja ruumi määratlemise viis, mille puhul sündmust esitatakse tihti terves selle kulgemises. Niisiis hõlmab reportaaž vahetuid oleviku tajumisega seotud sündmusi, mis järgmistel ajahetkedel võivad juba möödaniuks saada, muutuda tähtsusetuks. Pildikeele vaste sellele on üksikhetke dokumenteeriv foto (*documentary photo*), mille autentsus on ilmne nagu tunnistus millestki (Newhall 1982: 235). Kirjeldus (olgu see ajalehereportaažis või televisiooni otseülekandes) sõltub vaatleja-positsioonist, ruumi ja aja määratlemise vahenditest. Nii reportaaži kui ka pressifoto kvaliteet sõltub *kompetentsest vaatlejast* – tavaliselt ajakirjanikust (fotograafist). Reportaaž on huvitav kombinatsioon subjektiivsusest ja objektiivsusest. Ajakirjanik vahendab tegelikkust oma subjektiivsest vaatepunktist. Hea reportaaži määrabki oskus märgata. Reporter väljendab aktiivselt oma suhet tegelikkusega ja nõnda suureneb modaalsus kui märk subjektiivsest tajumisest. Samas väheneb tegelikult faktilisus: argumenteerimine põhineb vaid ühe inimese tunnetusel. Publik tajubki reportaaži kui ühe inimese liikumist mingis ajas või ruumis. Isiklik ajakirjanduslik tunnetus muutub väärtuseks ja usaldusväärsuse kriteeriumiks tegelikkuse vahendamisel. *Foto hetkest* tähistab pilti, mis väljendab pildistaja vaatepositsiooni (sageli erilist võtterakurssi, mõne objekti rõhutamist või lähivaates esitamist).

²² La „subjectivité” dont nous traitons ici est la capacité du locuteur à se poser comme „sujet”. Elle se définit, non par le sentiment que chacun éprouve d’être lui-même (ce sentiment, dans la mesure où l’on peut en faire état, n’est qu’un reflet), mais comme l’unité psychique qui transcende la totalité des expériences vécues qu’elle assemble, et qui assure la permanence de la conscience.

Tõlgendusmodaalsus

Samamoodi nagu keeleoskus (õigemini selle puudumine) annab võimaluse tunnetada mõningaid keele kõige tuntavamaid omadusi, nii et sugenevad küsimused sellest, mis keele abil on väljendatav ja mis mitte, ergutab iseäranis arvamuse ja fakti vahetust otsima ajakirjanduslikes tekstides sotsiaalselt ette antud võimalustega määratud piire. Arvamus ärgitab nõustuma või mitte nõustuma, arvamus ärgitab diskuteerima. Tekivad uued seosed ning ka suhted avalikkuse ja teksti vahel. Arvamusi esitavad žanrid moodustavad osa ajakirjandusest ning ka ajakirjandusvabadusest. Arvamus aktiveerib mõttekäike avalikkuse tähendusruumis, avab kõikvõimalikke diskursusi, mis tingimata ei pea olema olevikulised. Sel juhul laieneb tegelikkuse mõistmise horisont, ergutatakse tekitama uusi mõttekäike. Ka uudistekstides võib esineda arvamusi või vähemalt elemente, mis suunavad lugejaid teatud tõlgendusele, ehkki uudistekstid koosnevad enamasti faktidest. Tõlgendus tähendab mingit mudelit tegelikkuse mõistmiseks, mingit konteksti, mis on seotud elementidega väljapool teksti ennast.

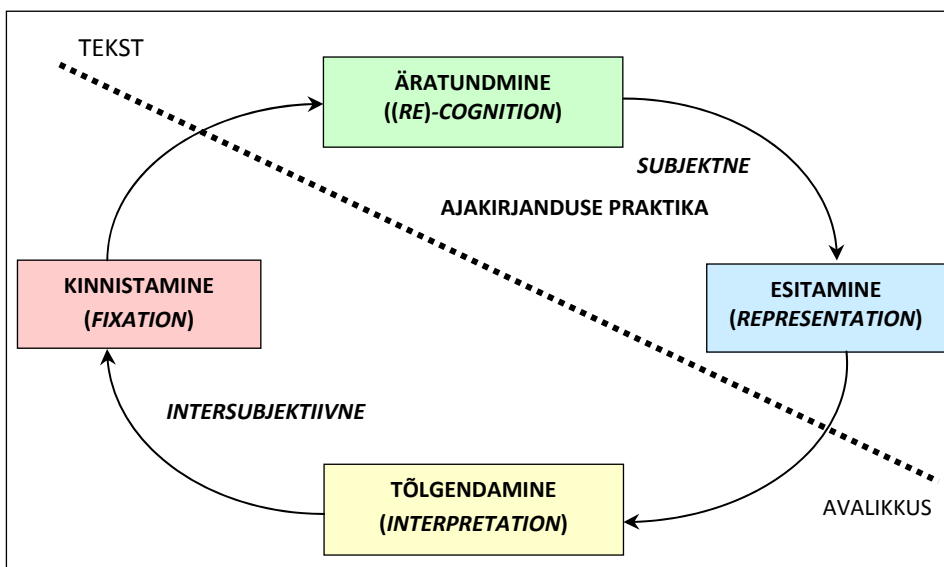
Teatud mõttekäike võib ka eitada, tagasi lükata, seada kahtluse alla. Need kõik on võimalikud vihjed avalikkusele. Niisugused tekstiülesed jõud rakenduvad argumentatsioonis kas teksti kui terviku või ka fraasi tasandil. Eri diskursusi võivad aktiveerida ka laetud mõisted (nagu *kadakad* saksastunud eestlaste kohta 1939. aastal), mitmesugused kõnekujundid, näiteks metafoorid. Tunnetus (ühes sellega ka kogemusmodaalsus) on seotud tajutava ühisruumi ja ajaga – see on suhteliselt piiritletud ruum (tinglikult võiks seda ka kehalisusega seotud kontekstiks pidada) ning määratud oleviku diskursuse ja selle haldamisega. Tekstil aga võib olla lõputu hulk kontekste mida eri tähenduste ja strateegiate abil võib aktiveerida. Iga kontekst esindab mingit võimalikku maailma – teatud väljendamata uskumuste ja hoiakute kogumit. Iga selline maailm võib olla niisama hõlmamatu kui meelte abil tunnetatav tegelikkus ning ometi struktuurne ehk loomulike objektide ja nende suhete kogum.

Teksti ja konteksti seoseid saab vaadelda ka teistpidi. Igasugune tekst, ka ajakirjanduslik paikneb pragmaatika (keelekasutuse) tugevas mõjuväljas. Paljud väited võib seetõttu jätta sõnastamata, sest neid teatakse vaikimisi. „Tekst on laisk mehhanism (ja pealekauba kokkuhoidlik ka), mis elab vastuvõtja poolt sinna pandud lisaväärtuse arvelt” (Eco 2005:59). Tekstis esitatud väited lähtuvad seega teatud eeldustest või eelhoiakutest, mille najal saab võimalikuks faktide esitamine. Nii võib öelda, et ajakirjanduslik tekst toimib avalikkuse tõhusal kaasabil. Teksti *lisaväärtus* sõltub aga tõlgenduskontekstist (tähenduskontekstist). Võib ka juhtuda, et avalikkus loeb ridade vahelt, nagu tuli ette totalitaarsele kontrollile allutatud nõukogude ajakirjanduses.

Tõlgendusmodaalsus määrab need tekstielemendid, mis eeldavad tõlgendamist (kas siis tekstide eelnevate kontekstide või teksti teel ergastatud kontekstide kaasamist), ning ka elemendid, mille puhul tõlgendus pole vajalik. Niisugused on enesestmõistetavused, faktiväited. Arvamust võib näidata mõni üksik tugeva tähendusväljaga sõna, aga ka mõttekäik. Tõlgendus seondub sel juhul kõrgema tasandi entiteetidega (vt p 1.4). Arvamus esindab tähendus-

spektrit, faktiväide aga kinnistunud uskumust, enesestmõistetavust. Enesestmõistetavuse määravad teatud tähendustingimused, mida kirjeldab formaalsemantika. Selle järgi määrab väite iseenesestmõistetavuse teatud tõetingimuste kehtimine. See ei tähenda aga tingimata tõesust (Portner 2005: 14). *Tõesust* tuleb vaadelda sotsiaalse tähendusloome seisukohalt. Tõesus pole kategooriana problemaatiline ega avatud diskussiooniks ja analüüsiks. „Semiootilisest vaatepunktist on tõesus ja reaalsus kategooriad, mis märgivad kokkulepet semiootilise süsteemi mingi ajutise oleku suhtes” (Hodge & Kress 1988: 122). Nõnda vastandub arvamuse avatusele faktiväite suletus. Faktiväited moodustavad osa tegelikkuse tõlgendamisest, aga tegu on avalikkuses kinnistunud, mittevaieldavate, kahtlusevabade väidetega. Enesestmõistetavusel (või ka ühetähenduslikkustel) on teatud struktuur.

Tähendus saab enesestmõistetavaks (ühetähenduslikuks) nn tõlgendustsükli käigus, mida on kujutatud joonisel 3. Avalikkus tõlgendab ajakirjanduses esitatud tekste. Need võivad tõlgendusprotsessis kinnistuda, saada uuteks avalikkuses jagatud mõisteteks, mitme arvamuse ühisosaks ehk intersubjektiivseks elemendiks, mida uudistekstides kasutatakse juba uute tegelikkuse objektidena. Totalitaarses riigis üritatakse vältida tõlgenduste paljusust, mitmetähenduslikkust, iseäranis ametlikus uudistetekstis. Tõlgendus aitab seega mõista fakte. „Alles interpretatsiooni valguses saab miski faktiks ja osutub vaatlusele väitejõuliseks” (Gadamer 2002: 253). Siin on vihje *hermeneutilisele mõistmise ringile*, seaduspärale, et teksti osade mõistmiseks on vaja mõista tervikut. Ajakirjandusliku teksti tähendus moodustub osalt avalikkuses, osalt aga väljaspool teksti, avalikkuses settinud ühise teadmise pinnal. Tõlgendamises osalevad nii ajakirjandus kui ka avalikkus. Erinevalt kogemuse kaudu loodud tegelikkuse objektidest ei sünni tähendusloomes sünteesitud tegelikkuseobjektid privaatelt, kogemusliku samastussuhte või tajuläheduse aistingu kaudu. „Tähenduse samasus rajaneb võimel intersubjektiivselt järgida kehtivaid reegleid koos vähemalt ühe teise subjektiga. Mõlemail peab olema oskus reeglitepõhiseks käitumiseks ning ka selle kriitiliseks hindamiseks” (Habermas 1987: 18). Nõnda ei saa ajakirjandus esitada tekste, mille mõistmiseks puuduvad teadmised. Võib ka öelda, et tähendus *lukustub*, avalikkuse arutelu pole enam vajalik. Niisugune uskumus võib olla väide, et „eesti keelt kõnelevaid inimesi on maailmas umbes miljoni jagu”, aga ka näiteks valdav veendumus, et „Eesti on kõige kiiremini areneva majandusega riik Euroopas”. Viimase väite üle võib mõistagi vaielda, ent kui ajakirjandus esitab seda tekstides kui iseenesestmõistetavust, muutub see väide tõsiasjaks.

Joonis 3. Tähenduste esitamine, tõlgendamine ja kinnistumine ajakirjanduslikus fakti- loomes nn tõlgendustsükli käigus. Tõlgendus hõlmab eri kontekstide aktiveerimist avalikkuses (intersubjektiivseid tähendusi). Teksti loomisega seondub avalikkuses kin- nistunud mõistete äratundmine ja esitamine. Nii saab eristada ajakirjanduse fakte loovat praktikat ja avalikkuse faktide tõlgendamise praktikat.

Tähenduste kinnistumine kestab suhteliselt kaua. Seda võib ajakirjandusteksti- des jälgida, aga siis peaks vaatluse alla võtma pikki ajalõike. Tähendussuhted ei sõltu osutamisest ja nõnda pole need ka sünkroniseeritavad. Tähenduse tekki- miseks on vaja ajalist nihet. Seetõttu pole tähendused episoodilised, vaid püsi- vad üle episoodide. Erinevalt kogemusmodaalsusest on tõlgendusmodaalsus seetõttu mittesünkroonne ehk *asünkroonne*²³. Tõlgendusmodaalsust määravad näiteks avalikkuse kultuurilises mälus talletatud kontekstid või ka tulevikku suunatud ajatud ootused. Siinjuures näib paslik kasutada inimmälu toimimist kirjeldavat liigitust *episoodiline mälu* ja *semantiline mälu* (vt ka p 1.4, van Dijki käsitus). Avalikkuses kinnistunud tähendusi rakendatakse uute faktide esita- misel. Vähe rakendatud tähendused kustuvad ajapikku sotsiaalsest ühistead- misest. Tõlgendusmodaalsust kujundab avalikkuse semantiline mälu, mis tekstis avaldub eeskätt erinevates diskursiivsetes strateegiates ja laetud tähendustes (muu hulgas ka metafoorides), eelhoiakutes (presupositsioonides). Kaht mo- daalsust võrreldes võiks siiski üldistusena väita, et kogemusmodaalsust ei

²³ Sünkroonne vastu on seatud ka diakroonilist, aga see vastandaks eksisteerivate elementide koosolemist (sünkroonsust) pigem ajalise järjestikkusega (narratiivsusega) (Gunter 2000: 84). See on siinses kontekstis pigem eksitav.

kujunda mälu – pigem hoopis pidev sünkroniseerimine uue aja- ja ruumihetkega ning episoodipõhine (olevikuline) tunnetus.

Tõlgendusmodaalsus viitab võimalusele mõõta tähendusloome domineerimist, tugevust või intensiivsust. Skaala ühes servas paikneksid enesestmõistetavused, teises aga avatud, paljude tõlgendamisvõimalustega tekstilõigud ehk väited. Siiski on tähendusloomet raske mõõta, sest võimalikke tähendusega seotud kontekste on palju. Ka enesestmõistetavusi on raske hinnata. Kõige kõnekamad on tugeva tähendusväljaga mõisted, samuti erinevad diskursiivsed strateegiad. Need annavad kõige parema võimaluse kirjeldada kaasteksti (konteksti). Tekstis esinevad strateegiad püüavad tihti muuta avalikkuse hoiakuid. Näiteks kui midagi püütakse eitada, siis domineerib avalikkuses pigem sama väite jaatus.

Tõlgendusmodaalsus ilmneb kõige tugevamalt arvamusaluse puhul (olgu siis näiteks ajalehes kommentaar või kolumn) ning on pigem subjektiivne, ent selle sõnastamisel arvestatakse ikkagi avalikkuses tunnustatud tõekspidamisi. Ajakirjanduslik arvamus kui *tähendusuuendus* rajaneb avalikkuses levinud teadmistel, nii-öelda paistab välja nende taustal. Arvamine saab alata üksnes kokku puutes varem öeldu ja kirjutatuga – tähendusuuendus saab nähtavaks just sündmusi ja protsesse kommenteerides, neile ajakirjanduslikku lisaväärtust andes, osutades lugejale abi tegelikkuses orienteerumiseks (Maurer 1991: 205). Samamoodi nagu juhtkirjas võivad võimu teatud tegude reaktsioonina esineda toimetuse seisukohavõttud või nagu reportaažis luuakse kollektiivile tegelikkusemuljet üksikisiku taju kaudu, esindab arvamusaluse interpretatsiooni ehk tõlgendust, toimides tekstina kollektiivselt jagatud tähenduste taustal. Arvamusaluse modaalsus määrab tegelikult selle, mis on tähenduslik. Seetõttu avaldub arvamusaluses eeskätt tõlgendusmodaalsus. Mida ilmsem see on, seda originaalsemaid mõtteavaldusi tekst sisaldab, seda rohkem on tähendusi, mida avalikkus ei tea, seda poleemilisem on tekst. Arvamusaluse peab täiendama uudises esitatut, väljendama seda, mida uudiste sõnastamisega seotud piirangud ei luba. Sama kehtib ka pildikeele kohta. Pilt toimib avalikkuses kujundina (näiteks küünal leina märgina), kui valitseb ettekujutus sellisest sümbolist. Metafoor pildis sünteesib uue tähenduse seniste tähenduste (sümbolite) taustal.

Kolm esitatud modaalsust võib kokku võtta järgmiselt:

- Kontrollimodaalsus kui institutsionaalset taustsüsteemi hõlmav vahendusviis seondub võimu (olgu siis ajakirjandusväliste või ajakirjanduse enda) institutsioonidega ning kirjeldab tekstiväliseid vahendeid, mis tagavad teksti avalikkuse ja ajakirjanduslikkuse.
- Kogemusmodaalsus kui individuaalse tegelikkusekogemuse vahendusviis seondub ajakirjandusele omaste sünkroniseerimismehhanismidega, mis kindlustavad tekstide asjakohasuse.
- Tõlgendusmodaalsus kui jagatud tähenduste vahendusviis seondub kollektiivselt kujundatud tähendustega, mis määravad üksiktekstist püsivamaid kontekste. Seetõttu on tegu asünkroonsete mehhanismidega (vastandina sünkroniseerimismehhanismidele).

2.2. Faktiloome mudeli rakendamine

Põhimõtted

Väitekirja eesmärgiks on selgitada tegelikkuse konstrueerimist ajakirjanduslikes tekstides, ajakirjanduslikku faktiloomet. Sealjuures on eeldatud, et osa tegelikkusest ongi loodud üksnes avalikus kommunikatsioonis teksti (sümboolsete objektide ja seoste) abil. Vaatluse all on tegelikkuse vahendusviis, mis avaldub teksti kaudu esitatud tegelikkuses ehk tekstitegelikkuses. Ajakirjanduslik tekst sünnib avalikkuse väljas – see peab andma võimaluse tunnetada tegelikkuse objekte ja olema sünkroonne pidevalt muutuva tegelikkusega. Fakt lausungina ehk keelekasutuse juhtumina on eeskätt avalikkuse situatsiooni representatsioon, sest ta väljendab osalt ka avalikkuse valmisolekut tunnustada fakti kui tegelikkuse esitust. Sel juhul on vaade eeskätt sotsiopragmaatiline. Analüüsi mudel lähtub ajakirjanduslikes tekstides ilmnevatest modaalsustest – niisiis on tegu sotsiopragmaatiliste modaalsuste analüüsiga.

Väitekirjas on vaatluse all *terviklikud tekstikogumid* – teatud ajalõigust ning ka teatud ühiskondlikest tingimustest pärinevate tekstide kogumid. Sealjuures on vaadeldud ka neid tekste kujundavaid ajaloolisi tingimusi, eeskätt institutsionaalseid võimalusi ja piiranguid.

Analüüsimudeli seisukohalt on oluline rekonstrueerida *aktuaalsuse tingimused*. Sel juhul tuleb üritada selgitada uuritava perioodi olulised sündmused ja tegelikkuse objektid. Ajalooliste ajakirjandustekstide puhul võib see olla eeliseks, samas on raske näha kõiki toimunud sündmusi kõigis oma detailides. Analüüsis tuleb võimalikult täpselt kirjeldada ajakirjandusliku teksti loomise tingimusi, see eeldab kvalitatiivse tekstianalüüsi kõrval ka ajakirjandusinstituutide töökorralduse ja näiteks ka valikuprintsiipide kirjeldamist. Nõnda saab analüüsimeetodiks sotsiaalsete praktikate ja suhete selgitamisele suunatud *kriitiline diskursuseanalüüs* (KDA), mis arvestab võimu dünaamikat, samuti konteksti selle kõrval (Phillips & Hardy 2002: 19). KDA ei põhine erinevalt teistest diskursusepõhistest meetoditest rangelt kinnistatud teoreetilisel ja metodoloogilisel vaatel (Fairclough jt 2011: 358). Faktilooma analüüs on kombineeritud meetod, mis hõlmab keelelise ja sotsiaalse analüüsi elemente. Tekste võib sel juhul vaadelda kui *diskursuse keskkonda* ning diskursust kui teksti lausujate ja mõistjate keelelist interaktsiooni (Fowler 1996: 111).

Analüüsis tõlgendatakse ajaloolisi ajakirjanduslikke tekste, mis märgib püüet taastada tekstimaterjali konteksti ning *hermeneutiliste ringidena* sotsiaalsete ja kultuuriliste arusaamade lõimimist (Krippendorff 2004: 17). Eri ühiskondadest pärinevate tekstide analüüsil tekkivad elemendid võivad pisut erineda. Faktilooma analüüs on liikumine *põhistatud teooria* alusel, mille puhul pole etteantud kindlaid kategooriaid. Need tekivad uuritavate tekstide pinnal analüüsi käigus.

Tekstikogumite vaatluskava ja vaatlusüksused

Analüüsi objektiks on terviklikud tekstikogumid. Säärased kogumid hõlmavad tekste koos neid loovate ühiskondlike (avalikkuses kujundatud) tingimustega.

Analüüs koosneb järgmistest etappidest:

1. **Tekstikogumi valik.** Tegelikult uurimismaterjalina tähendab tervikliku tekstikogumi kirjeldamist, ajalõigu valiku määrab *terviklik haaratavus* (Gunter 2000: 66). Ainult nõnda on võimalik ka määrata, millised sündmused on jäänud ajakirjanduse vaateväljast eemale, ning kirjeldada küllaltki püsivaid sünkroniseerimismehhanisme (eeskätt ruumi ja aja määramist). Siit tuleneb ka kaks empiirilise materjali tingimust: *žanriülesus* ning *pidevus*. Terviklik tekstikogum võimaldab kirjeldada eri žanrite kujundamist modaal-suste kaudu ja näidata ka tekstidevahelisi suhteid. Nii näiteks on totalitaarse ühiskonna uudistekstid ametlikud ja väheinformatiivsed, seetõttu tuleb lisaks uudistekstidele faktiloome seisukohalt analüüsida ka teiste žanrite tekste.
2. **Tekste kujundavatest institutsionaalsetest tingimustest ülevaate koostamine.** Enne tekstidega tutvumist tuleb uurida ajakirjandust puudutavaid õigusakte ning võimukandjate ja ajakirjanike vahel kujunenud suhteid.
3. **Tekstikogumi terviklik analüüs.** See etapp hõlmab kogu teksti tähelepanelikku läbilugemist, mille käigus identifitseeritakse modaal-suste ilmnemisele viitavad kõige olulisemad tunnused tekstides. Tekstide üldine esitusviis, samuti eri žanrite esinemine võimaldab selgitada kontrollimodaalsust (eeskätt kontrollimodaalsuse välismõju markereid).
4. **Markerite alusel ajastule kõige iseloomulikumate ajakirjandustekstide valimine.** Kogu tekstimassiivist valitakse tekstid, kus ilmnevad korduvad, kõige tüüpilisemad markerid. Markereid sisaldavad tekstid rühmitatakse ja süstematiseeritakse. Juhuslikult esinevad markerid jäetakse kõrvale.
5. **Valitud tekstide põhjal nn vaatlusprotokollide koostamine.** Protokoll on markerite abil töödeldud tekst. Praktilise analüüsi käigus koostatakse vaatluste põhjal märkmed ehk nn protokollid, mille põhirõhk on kirja panna just valdavad *määratlused, tähendused, protsessid ja tüübid* (Altheide 1996). Märkmete puhul on tegu *heuristilise kodeerimisega* (Jensen 2002: 248), millega kirja pandud tähelepanekud kategoriseeritakse korduse järgi ja lähtudes andmestiku kolmest eri tasandist. Oluline pole mitte teatud tunnuste statistiline esinemine, vaid kontseptuaalne veenvus. Mõningad võimume-hhanismid ilmnevad ka tekstides (avalik dialoog võimuga, ajakirjanduslik eneserefleksioon, arutlused ajakirjanduse rolli üle).
6. **Analüüsi viimases etapis esitatakse markereid tekstikatketes ning koos kommentaaridega.** Kõigi leitud markerite puhul on oluline nende funktsionaalsus – niisiis mitte pelgalt sõna kui leksikaalne üksus, vaid kui millegi tähistaja. Kolme modaal-susega mudel sarnaneb funktsionaalgrammatika käsitlusega, mis näitab, kuidas vaadata keelelisi elemente nende rakendamise tingimustes, et näidata kujunenud sotsiaalseid suhteid, kogemuse esitamist keeles ning teksti sätituse tingimusi. „Kõik need funktsioonid sõltuvad üksteisest, kõiki funktsioone on võimalik tekstis korraga käivitada” (Martin

& Rose 2007: 7). Faktiloomel mudel hõlmab aga lisaks funktsionaalgrammatikale ka institutsionaalse raamistiku ning ka avalikkuse ühisteadmiste kirjeldamist. Ajakirjanduslikus tekstis võib leiduda elemente, mis suunavad avalikkust teatud tegevusele, kas siis näiteks heakskiidule või hoiaku muutusele. Niisugustel tekstis nähtavaks saanud jõududel on mingi põhjus. Samas tuleb aga kirjeldada ka tekstide loomise institutsionaalset raamistikku, selgitada võimu ja ajakirjanduse suhteid, kõikvõimalikke kontrollimehhanisme ajakirjanduse kui tegevusvaldkonna üle.

7. **Võimaluse korral võrdlusvaatlus.** Võrdlusvaatlus hõlmab eri keeleruumides loodud tekste või tekste, mis on loodud eri avalikkusi silmas pidades. Nii võrreldakse autoritaarse süsteemiga seotud tekstikogumi puhul Eestis ja Soomes loodud ajakirjanduslikke tekste, mis suunatud Eesti avalikkusele (vt ka joonis 4). Totalitaarse süsteemiga seotud tekstikogumi puhul kõrvutatakse aga Nõukogude Eestis loodud ajakirjanduslikke tekste, mis mõeldud Eesti või Soome avalikkusele. Demokraatliku süsteemi puhul on võrreldud Eesti, Prantsuse, Saksamaa ja Suurbritannia ajakirjanduses loodud tekste, mis käsitlevad üht sündmust (Euroopa Liidu tippkohtumine Brüsselis).

Kontrolliga seotud tunnuste kirjeldamine eeldab eeskätt tekstide korraldusliku taustsüsteemi kirjeldamist, kogemusmodaalsus teatud teksti latentsete (nähtavate) tunnuste kirjeldamist, tõlgendusmodaalsuse puhul tuleb näha nii-öelda ka teksti taha, selgitada seda määrav kontekst. Sel juhul moodustub kolm analüüsitaset. Nii eristuvad ka kolme eri tasandiga seotud analüüsiüksused: tekstivälised tingimused, lausung ja sõna²⁴.

- **Tekstiväline tasand** hõlmab pigem teksti loomisega seotud tingimusi. See puudutab osalt teksti vormistamistingimusi ning nõnda ka formaalseid tekstielemente, samuti üldisi ajakirjandusliku teksti loomise tingimusi. See tasand seondub peamiselt kontrollimodaalsusega. Siin on peamiseks vaatlusüksuseks teksti loomise üldised tingimused. Tegu on ennekõike institutsionaalse konteksti üksusega, mis ei ole tingimata loendatav, üksikutest sõltumatutest elementidest koosnev (Kripendorff 2004: 101).
- **Lausungikeskne tasand** hõlmab eeskätt tekstis esitatud mõttekäike, aga ka väidetega seotud eelhoiakuid ja järeldusi, mida väited esile kutsuvad, kuid mida tekstis otse ei sõnastata. Väitekeskne tasand seondub peamiselt tõlgendusmodaalsusega. Peamiseks vaatlusüksuseks on lausung.
- **Sõnakeskne tasand** seondub peamiselt kogemusmodaalsuse kirjeldamisega. See hõlmab tegelikkuse olevikulisi objekte ja peamiselt teatud sõnadega väljendatud subjektsust (vaatepunkti). Vaatlusüksuseks on peamiselt sõna.

²⁴ Võiks ka kasutada mõistet *sõne* (sõnatarvitusjuhtum mingis konkreetses tekstilõigus).

Kolme tasandit võib piltlikult võrrelda ka filmimisega. Tekstiväline tasand sarnaneb sel juhul üldplaaniga, lausungikeskne tasand keskplaani ja sõnakeskne tasand nn suure plaaniga.

Analüüsitud tekstikogumid

Autoritaarse ühiskonna faktiloome analüüsis (kolmas peatükk) on vaatluse all kogu Päevalehe tekstimaterjal perioodist 1. jaanuar 1939 kuni 1. märts 1940. Tekstikogumi esialgsel vaatlusel on kasutatud digiteeritud eesti ajalehtede andmebaasi (<http://dea.nlib.ee/>).

Eesti ajakirjanduse korraldust aitavad kirjeldada propagandatalituse dokumendid (Riigiarhiivi (RA) fond 1093), Eesti Vabariigi sisekaitseülevaate ajakirjandusega seotud juurdlustoimikud (RA 827), kehtinud õigusaktid. Statistika uudisteagentuuridelt laekunud ja toimetustele saadetud materjalide kohta on Eesti Telegraafiagentuuri (ETA) fondis (RA 1094). Institutsionaalset tausta aitab kirjeldada ajakirjanduse rolli käsitlev avalik debatt leheveergudel. Seda võib pidada ajakirjanduse kõnekaks eneserefleksiooniks, mis sai uut hoogu seoses ajakirjanike liidu 20. sünnipäevaga 1939. aasta sügisel. Eesti avalikkuse hoiakuid aitavad kirjeldada ülevaated rahva seas valitsenud poliitilistest meeleoludest (RA Jüri Uluotsa fond 4408).

Soome ringhäälingu eestikeelsete saadete tekste (kõik eetritekstid) säilitatakse Soome Rahvusarhiivis (fond Perus-3132/30), saadete korralduslikku tausta aitab selgitada kaitsejõududega seotud salajane kirjavahetus (Perus-3132/27). Eestist Soome saabunud kirjad on saadavad fondis „Valtioneuvoston tiedotuselimet” 1938–48 (fond Ei 5).

Totalitaarse ühiskonna faktiloome analüüsis hõlmab ajakirjanduslik tekstikogum pärineb Eesti Riigiarhiivist. Televisiooni algusaastate filmi- ja pildimaterjal on suurelt jaolt hävinenud, ent on säilinud kõik masinakirjas vormistatud saatetekstid (RA 1590). Terviklik tekstikogu võimaldab teha tähelepanekuid muu hulgas ka selle kohta, mis saadetest on välja jäetud (teksti tehtud käsikirjalised muudatused). Selgitada saab saateelementide järjestusprintsipe. Paljude tekstide juures on sõnaliselt kirjeldatud ka kasutatud pildimaterjali. Toimetuste töökorralduse kirjeldamisel on lähtutud arhiivimaterjalidest (EKP Keskkomitee büroo materjalid, Glavliti²⁵ ja Tallinna televisioonistuudio töökorraldust käsitlevad materjalid (toimetuste tööplaanid ja eelarved)).

Demokraatliku ühiskonna faktiloome analüüsis on vaatluse all Saksa, Suurbritannia, Prantsusmaa ja Eesti väljaannete tekstid lühikesest perioodist, 15.–16. detsembrist 2005. Tekstikogumis on iga riigi kõige mõjukamates väljaannetes ilmunud ELi tippkohtumist käsitlevad tekstid (vt tabel 4). Niisugusel riikide valikul olid ka praktilised põhjused: tekstimaterjal on keeltes, mida analüüsil oli kõige hõlpsam mõista. Võrdlusvaatlus selgitab faktiloome sarnaseid

²⁵ Nõukogude tsensuuriorgan ehk *Главное управление по охране военных и государственных тайн в печати при Совете министров СССР*.

ja eristuvaid omadusi eri keeleruumidega määratud ruumis. ELi rahastatud uurimisprojekti AIM (*Adequate Information Management*) raames kogutud (peamiselt kvantitatiivanalüüsi) andmestik aitab selgitada faktiloome institutsionaalseid tingimusi, ennekõike valdavaid valikuskeeme eri riikides (eriti teemade ja žanrite valikul) ning selle kaudu eeskätt kontrollimodaalsusi riikide kaupa. Uurimisprojekt AIM hõlmas 11 riiki. Väitekirjas esitatud kvantitatiivne analüüs täiendab AIMi lõppraportit ja koondab võrdlevalt ka sääraseid eri riikide vaatlusandmeid, mis avaldatud koondraportist (AIM 2006) välja jäid.

Analüüsis kasutatud markerid

Analüüsi oluliseks elemendiks on nn *markerid* – need on tekstides esinevad domineerivad tunnused, mida saab seostada modaalsuse ilmnemisega. Siinkohal on toodud niisuguste tunnuste loend modaalsuste kaupa. Tuleb silmas pidada, et markerid moodustavad avatud süsteemi. Mõne tekstikogumi puhul võib markereid olla rohkem, mõne puhul vähem. Modaalsuste ilmnemise puhul võib eristada tugevamat või nõrgemat modaalsust (peaaegu selle puudumist). Samas ei saa markereid otseselt mõõta (näiteks mingil absoluutsel väärtuste skaalal), aga neid saab võrrelda üldistes suhtelistes kategooriates (*tugev* modaalsus võrreldes *nõrga* modaalsusega).

Kontrollimodaalsuse markerid

Kontrollimodaalsuse üksuste kindlakstegemisel saab oluliseks võimu ja ajakirjandusinstituutsioonide poolt tekstile antud staatuse kirjeldamine. Kirjeldada saab ajakirjandusesiseseid ja -väliseid tingimusi. Välised on seotud *riigivõimuga* (väljastpoolt ajakirjandust rakendatav *välismõju*), sisemised seevastu toimetuskontrolliga, ajakirjandusesiseste normidega (sisemõju).

James Curran toob ära tegurid, mis sunnivad ajakirjandust võimuga arvestama, nende hulgas on riiklik tsensuur, turgu korraldavad reeglid, ka turusurve, suhtekorralduse mõju. Ajakirjanduslikku käsitlust suunavad ka kujunenud rutiinid ja väärtused, allikatele juurdepääsu piirangud (Curran 2002: 148). Gaye Tuchman (2002: 81) rakendab võimu mõju kirjeldamiseks poliitilise ökonoomia kategooriaid: *majanduslikud*, *õiguslikud* ning *tehnoloogilised tingimused*, millele lisanduvad veel vormireeglid ning ka ajaloolised tavad. Kõik nimetatud tegurid on olulised, totalitaarse ja autoritaarse süsteemi puhul rakenduvad spetsiifilised kontrollimehhanismid, samas pole turujõudude mõju määrav. Totalitaarses ühiskonnas püüti plaanimajanduse mõju viia nullilähedaseks²⁶ – nii oli ka majanduslik surve väike.

²⁶ Mõningast turukonkurentsi eeldati Nõukogude ühiskonnas kultuuri valdkonnas. Nii võeti teatrite mängukavast maha etendused, mis ei toonud publikut ehk ei olnud konkurentsi-võimelised (vt Hion 2002).

Kontrollimodaalsuse *välismõju* markerid:

- Ajakirjanduslikku tööprotsessi kitsendavad ja soodustavad tingimused. Kitsendavad tingimused seonduvad piirangute, tsensuuri ja ka turujõududega, samuti ajakirjanike ühiskondlikku staatust määravate põhimõtetega. (Näiteks nõukogude ajakirjanduses on toimetajad osa nn nomenklatuurist.)
- Tehnoloogilised piirangud, sealhulgas ka uue tehnoloogiaga tekkivad võimalused ning ka piirangud. Väliste tingimuste loetelu ei ole lõplik – piiranguid ja vabadusi võib tekkida juurde, mõned neist võivad kaduda.
- Ajakirjandusturgu kujundavad üldised tegurid.

Analüüsi alusmaterjal on ajakirjandust käsitlevad seadusaktid, korraldused ja suunised, mille võim on heaks kiitnud (Eesti Vabariiki puudutavate materjalide puhul propagandatalituse ja Vabariigi Valitsuse otsusega jõustunud dokumendid, Nõukogude Eesti ajakirjanduse puhul kommunistliku partei ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu ajakirjandust puudutavad dokumendid).

Välismõju tegureid on kaudselt võimalik selgitada ka ajakirjanikke küsitledes. Guyot (2009: 106) uuris ajakirjanike endi hinnanguid majanduslikele ja poliitilistele piirangutele. Analüüs osutas konfliktile pressivabaduse ning majandushuvidest kujundatud tingimuste vahel, muu hulgas ka turuolukorrast tekkinud piirangutele Ida-Euroopas. Mõjuteguritena nimetati ideoloogilist survet, omanike survet, samuti ajakirjanike kuulumist eliidi hulka.

Lee ja Lin analüüsisid Hongkongi ajalehtede juhtkirju ja osutasid kvalitatiivse tekstianalüüsi tulemusena enesetsensuurile. Juhtkirjades deklareeriti sõltumatust valitsusametnikest ja poliitikutest, samas hoiduti poliitiliste seisukohtade väljendamisest. „Rõhutades objektiivsust, ütlevad meediaorganisatsioonid tegelikult lahti vastutusest vahendada kriitilisi vaateid” (Lee & Lin 2006: 340).

Kontrollimodaalsuse *sisemõju* kirjeldavad järgmised markerid:

- Üldised võimalikud loominguks valikud tegelikkuse käsitlemisel (see ei tähenda, et kõiki neid ka rakendatakse). Valikud puudutavad eeskätt allikaid: millised teabeallikad on tekstide loomisel kasutada ja kuidas neid kasutatakse. See sarnaneb toimetuse etnograafilise vaatlusega, mille oluliseks elemendiks on *kavad ja tööjaotus, hierarhiad ja rutiinid* (Altheide 1996: 77; Shoemaker & Reese 1996). Nende markerite selgitamisel on abiks ka töökorraldust puudutavad dokumendid.
- Tekstides esinevate žanrite loend kui valikute süsteem (üldine kirjeldus sellest, millised žanrid on võimalikud). Nõnda õnnestub kirjeldada teksti esitamise võimalikke viise. Žanrite puhul tuleb kirjeldada neid määravad üldised vormistamisepõhimõtted (väljaande ruumiline või ajaline üldmaht, eri tekstide omavahelised proportsioonid), selgitada materjali esiletõstmise võimalusi (mis tahes tekstivormis ehk kas verbaalselt või visuaalselt).

- Tekstide autorsuse ja anonüümsuse üldised printsiibid, sh tekstides esinevate autorite hulk (1939. aasta ajalehetekstide puhul puuduvad enamikul tekstidel autorid); autorite staatus toimetuse hierarhias (kas neid tuuakse tekstis välja või mitte).
- Verbaalset teksti täiendavad teised tekstiliigid (näiteks fotode kasutamine ajalehes, televisioonis teksti ja pildi kombineerimise üldprintsiibid).

Mõned näited nimetatud markeritel põhinevatest uuringutest:

Hartley (2001) näitas, kuidas teleajakirjanduslikud vormielemendid kujundavad sõnumit (nn *dramaatiline rekonstruktsioon*). Uudistesaadetes hoidutakse diskussioonist ja ka eri arvamustest, kujunevad institutsionaalsed ning kõrvalised esinejad. Eri esinejate piiratud tsitaate monteeritakse loosse, paigutades need kavandatud raami.

Von Seth (2012) võrdles Vene ajakirjandustekste enne perestroikaperioodi ja pärast seda. Lähtealuseks oli eeskätt autoripärasus (nn personaalne ja mitte-personaalne modaalsus ehk autori olemasolu tekstis või siis eemaldamine tekstist). Analüüs näitas, et üksikisikuid ei kaasatud oluliste tegelastena tekstidesse, pärast Nõukogude Liidu lagunemist on autorsus oluline ning ei kasutata abstraktseid kollektiivseid kategooriaid (näiteks ei esine kollektiivset abstraktset tegelast *kodanikud*).

Jullian (2011) analüüsis Hiina, lääne ajakirjandusväljaannete ning Al-Jazeera uudistekstides kasutatud allikaid lähtuvalt uudisest, mis kõneles Nobeli preemia andmisest Hiina teisitimõtlejale Liu Xiaobole. Analüüsi üheks mõõdikuks oli allikate arv teksti kohta. Selgus, et lääne tekstides oli rohkesti allikaid ja ühes sellega ka eri hinnanguid. Seevastu Hiina tekstides oli allikate arv piiratud ja hinnangud puudusid. Al-Jazeera jäi selle sündmuse käsitlemisel neutraalseks.

Kogemusmodaalsuse markerid

Kogemusmodaalsuse markerite kirjeldamisel saab lähtuda diskursussemantikas kirjeldatud *viitehalduse* (*referential management*) printsiibist, mis osutab episoodiga määratud võimalikele kategooriatele (Tomlin jt 2011). Viitehaldus sõltub mälu aktiveerimisest, sellest, mis on tunnetuse seisukohalt uus, mis juba tuttav. Episoodi piires tajutakse tegelasi ja objekte, kujunevad viited nende suhtes ja seeläbi ka vaatepunkt, mida viitehalduse analüüsis õnnestub kirjeldada. Viitesüsteemi oluline osa on deiktikute kasutamine. Levinson (1983: 54) märgib, et „deiksis on ainus ala, milles keele ja konteksti vaheline suhe peegeldub keeles endas”.

Gilles Fauconnier (1999: 40) on toonud välja järgmised võimalikud vaatepunkti analüüsi kategooriad:

- ruumi rajajad (*space builders*): kindlad keelelised väljendid, mis avavad uusi ruume või keskenduvad senisele;
- nimed ja kirjeldused (objektide ühetähenduslik määratlemine);

- ajad ja teguviisid – verb võib osutada, milline ruum on fookuses (näiteks verbid *tulema*, *minema*).

Chilton (2004: 139) näitas, kuidas eri keeleliste vahendite abil kujuneb poliitilise avalikes kõnedes nn *deiktiline kese*. Nii moodustuvad diskursiivsed maailmad ja tunnetusraamistikud, mida toetab ka verbide kasutamine. Chilton lisas vaatepunkti analüüsi ka moraaliga seotud telje. Ta näitas, kuidas vaatepunkti kaudu kujuneb struktureeritud teadmine institutsioonidest, väärtustest, samuti lähedastest ja kaugetest tegelikkuse elementidest. Poliitilise kõne puhul kujundatakse vaatepunkti, lähtudes rahvusriigist (Chilton 2004: 148). Ta näitas ka asesõna *meie* erinevat kasutamist (kaasav ja välistav meie).

John Wilson (1990: 50) vaatles asesõnade mina ja meie jaotumist (*pronominal distribution*) Jimmy Carteri ja Gerald Fordi 1976. aasta presidendivalimiste debatis. Mina-positsiooni kasutasid poliitikud distanseerumiseks, võrdluseks ning ka eneserefleksiooniks. Sel moel liiguti eemale deiktilisest keskmest. Kujunesid vastanduvad tegelased (väljaspool kõneleja vaatepunkti).

Paul Simpsoni analüüs (1993: 140) näitas kuue Briti ajalehe eristuvat vaatepunkti lähtuvalt tekstides esinevate tegelaste esitamisest (eri nimekujud, iseloomustavad väljendid). Loodi erinevaid vastasseise oluliste tegelaste vahel. Eri poliitilised hoiakud kujundasid ka verbikasutust ning avaldusid tekstis lähtuvalt väljaande iseloomust.

Tegelasi ja objekte võimaldab eritleda nende staatus diskursuses lähtuvalt sihilisusest (transitiivsusest), mida kujundab suhe verbidesse (Fowler 1996: 74). Ajakirjanduslikes tekstides võivad inimestest kergesti saada mingi tegevuse passiivsed objektid või ei taheta näidata, kes tegutseb. Nii kujuneb umbisikulisus. Kõiki tegelaste ja objektidega seotud funktsionaalseid suhteid võib hõlmata mõistega agentsus (Halliday 2004: 509).

Kogemusmodaalsust kirjeldavad seega järgmised markerid:

1. Vaatepunkt. Selle analüüs hõlmab viitesüsteemi kirjeldamist (deiktiliste väljendite kasutamist ning selle kaudu subjektsuse esitamist). Kui subjektsus pole selgelt väljendunud, distantseerib kõneleja end esitatud objektidest. Erilist tähelepanu tuleb pöörata mina- ja meie-positsiooni esitamisele tekstides. *Mina* ei väljenda leksikaalset identiteeti, pigem konkreetset isikut (Benveniste 1966), *meie* on aga suuresti sotsiaalsete suhete väljendaja. *Meie* võib olla kaasav (*pluralis majestatis*) (*meie kõik*) ja välistav (näiteks *meie* kui toimeetus ja mitte *teie* kui lugejad). Kõiki meie-kasutusega hõlmavaid nähtusi võib iseloomustada mõistega *meiesus*. Mina ja meie seostuvad refleksiooni ehk enese konstrueerimise ja taaskonstrueerimise mehhanismidega, „mis märgivad endast lähtuvat teadlikkust ja diskursiivseid praktikaid enda kaudu” (Fairclough jt 2011: 360). Vaatepunkti moodustavad ka aega ja ruumi määravad viited ehk aja- ja ruumidieksis.

Vaatepunkti osa on ka umbisikulisus ehk grammatilise aluse puudumine. Ka sel juhul kujuneb vaatepositsioon suhetes esitatud tegelastega, saab vaadelda, millised on umbisikulise tegevuse objektid. Uudistekstides on tavaline neut-

raalne positsioon, justkui nähtamatu, mitteosaleva vaatleja positsioon. Lugu „peaks olema jutustatud positsioonilt, mis asub mis tahes tegelase teadvusest väljaspool” (Simpson 1993: 63).

2. Sünkroonsusmehhanismide elemendid. Siin on vaatluse all oleviku aegruumi märkivad sõnad ja väljendid (näiteks *siin* ja *praegu* (*nüüd*)) ning sellega seotud operatiivsuse (ajakajalisuse) taotlus. Ajaga seotud sünkroonsusmehhanismid avalduvad eeskätt ringhäälingutekstides (Soome ringhäälingu tekstid, Eesti Televisiooni varajased tekstid).

3. Tegelaste ja objektide valik. Siin tuleb selgitada tekstides esinevad peamised (korduvad) tegelased ja objektid. Kogemusmodaalsuse puhul saab kirjeldada ühetähenduslikult määratletud tegelasi. Ühetähenduslik tähendab neutraalset, mittehoiakulist esitamist ehk nimetamist.

Näiteks: *president Obama* on neutraalne tegelane, väljend *saamatu president Obama* esitab üht tegelikkuse üksust koos hoiakuga ehk paigutab presidendi teatud diskursusesse. Hoiak on aga juba tõlgendusmodaalsuse osa, mis eeldab konteksti, mis puudutab presidendi saamatust.

Funktsionaalgrammatika vaatevinklist on oluline tegelaste funktsionaalne potentsiaal ehk see, kas nad on

- loendatavad või kollektiivsed (näiteks *parlamendi liige* või *parlament*);
- elus või elutud (näiteks *president* või *seadus*);
- üldised või üksiktegelased (asi või kindral Johan Laidoner).

Võib näha, kuidas ka abstraktsetest nähtustest (näiteks mingi konkreetne seadus) võib ajakirjanduslikes tekstides saada aktiivne tegelane ja nõnda ka viitesüsteemi osa. Väga tüüpiline on kollektiviseeritud aktiivsete tegelaste esinemine, näiteks riik või rahvas, ka Eesti ja eestlased või mis tahes muud riigid ja rahvused. Ka sündmus võib olla tegelikkuse piiritletud objekt ja viitesüsteemi osa. Sündmuse võib tähistada mõni neutraalne sõna ehk jäik tähistaja (*rigid designator*), mis kõigis võimalikes kontekstides tähistab sama nähtust.

4. Valdavate tegelaste roll tekstides. Oluline on selgitada, mis või kes on tekstis aktiivne tegutseja (grammatika seisukohalt aluse funktsioonis), mis või kes esineb mingi tegevuse objektina (peamiselt grammatilise sihitisena). Tegevusest johtuvalt on mõned tegelased aktiivsed (ehk operatiivsed), mõned passiivsed (ehk retseptiivsed). Küsimus on selles, kes tegutseb, kellega midagi tehakse. Need kategooriad pärinevad Halliday (2004: 297) funktsionaalgrammatikast. Kui konkreetne tegija tekstidest kaob, siis võib öelda, et agent muutub ehk nn *agentsus* muutub, tegelast justkui peidetakse. Olulisemaks saab protsess. Eri agentsust väljendavad näiteks järgmised laused:

- (2) *Parlament arutas seaduseelnõu.*
- (3) *Seaduseelnõu arutati parlamendis.*

Lauses 2 on tegija oluline, ehkki abstraktne tähistaja seadusandjate kogule, mitte üksikisik. Lause grammatiline alus on *agent (agent)*, *protsessi (process)* tähistab aktiivne verb. Lauses 3 muutub parlament pigem *keskkonnaks (medium)*, esile kerkib protsess (seaduseelnõuga tegelemine). Saab küsida, millised on kõige sagedasemad tegelased ja milliste tegelaste mõju on varieeruva agentsuse abil vähendatud. Agentsust tuleb käsitleda üldisemalt kui sotsiaalset kategooriat, kui teatud tegijat, kelle puhul tekib mulje kui *tegijast*, kellel on võimalik langetada iseseisvaid otsuseid, kujundada ehk mõjutada protsessi.

Ajakirjandustekstides esinevaid tegelasi ja nende rolli hõlmas kvalitatiivne analüüs, kus vaadeldi saamide elu käsitlemist ajalehes Helsingin Sanomat. Eri tegelaste rolli selgitamisel lähtuti sihilisusest. Tegevused nagu hoolekandeleks olek, nende eristaatuse tagamine muutis saamid passiivseks objektiks. Saamide representeerimist kujundas ka sõnavalik, rakendused nn skriptid (stereotüüpsed konstruktsioonid) (Pietikäinen 2003).

Fang (2001) võrdles Hiina ja Taiwani ajalehtede ehk siis poliitiliselt teravalt vastanduvate ajalehtede tekste ning sarnaste sündmuste kajastamist. Ta analüüsis sõnavalikut, esinevaid osalisi, samuti ruumi määratlemist tekstides. Selgus, et tekstid kajastasid ametlikku välispoliitikat.

Higgins (2004) vaatles Šoti identiteedi kujundamist ajakirjandustekstides ja iseäranis asesõna *meie* kasutamist, millest tulenevalt sai näidata rahvuse diskursiivset konstrueerimist tekstide kaudu.

Wessleri jt (2007) analüüs keskendus Euroopa-meelsuse avaldumisele lehetekstides. Analüüsi lähtepunktiks oli Euroopa Liidu institutsioonide nimetamine (esitamine) ja ELi eri ühispoliitikate esinemine objektidena tekstides, samuti teiste liikmesriikide esinemine tegelastena tekstis, nendega seotud isikute tsiteeritavus. Vaatepunkti analüüsis uuriti Euroopaga seotud meie-positsiooni kujunemist tekstides. Analüüs hõlmas muutusi pikal perioodil (1982–2003), valimis olid Saksa, Suurbritannia, Austria, Taani kvaliteetlehed. Leiti, et ühtsest Euroopa avalikkusest ei saa ajakirjandustekstide varal kõnelda.

Saab küsida, kuidas osutatakse mitteverbaalselt ka kõige tähtsamatele tegelastele ja objektidele. Osutamine on ka foto ajalehes, samamoodi ka kaadrik televisioonis, mis näitab üks ühele tegelast või objekti. Televisiooniloos liidetakse eri rakurssidest filmitud vaated üheks tervikuks.

Tõlgendusmodaalsuse markerid

Tõlgendusmodaalsus kaasneb tekstikogumis esinevate väidetega, kuid neid ei väljendata otse. Tõlgendusmodaalsus hõlmab kontekste, mis tekstiga kaasnevad. Nii saavad tekstidest eri kontekstide, sealhulgas kultuurikontekstide kommunikatsiooniüksused (Blum-Kulka & Hamo 2011: 144). Kontekstid võivad eelneda tekstile, aga ka käivituda, järgneda, kui kasutatakse teatud retoorilisi vahendeid. Teksti kaudu nähtavaks saavad kontekstid kirjeldavad avalikkuse hoiakuid. Tõlgendusmodaalsus kirjeldab teksti selliseid alasid, mis jäävad välja-

poole neutraalset (*ühetähenduslikku*) tegelikkuse esitamist. Nõnda määrab tõlgendusmodaalsuse elemendid kõrvalekalle.

Murata (2007) näitas, kuidas Jaapani ja Briti ajakirjanduse tekstides suhtuti vaalapüüki, kas siis õigustati või kritiseeriti seda. Suhtumise määrasid sõnavara ja süntaktilised tarindid ajakirjandusliku faktiesituse osana. Jaapanis määrab ajakirjanduslikku käsitlust tugev pressiklubide roll, kus ajakirjanikud lepivad tõlgenduses kokku. Nii oli Jaapani käsitus formaalne ja ametlik, selles ei esinenud emotsionaalselt laetud mõisteid. Briti ajalehetekstides oli seevastu vähem fakte ja neutraalseid väiteid, rohkem retoorikat ja provokatiivseid mõttekäike, samuti hinnangusõnu.

Bekalu (2006) rakendas Etioopia ajakirjandustekstide analüüsis pragmaatikast lähtuvaid võtteid, et selgitada, millised olid tekstiga seotud eelhoiakud. Ta näitas, kuidas mõne teksti puhul loodi teadlikult vastandust eeldatava kontekstiga. Säärased tekstid jätaavad mulje manipulatsioonist ja propagandast.

Hartley (2001) osutas erineva vahendatuse ja tähenduse loomisele teleuudistes. Suured plaanid ja üldplaanid määrasid sõnumi konteksti. Pildi valik ja kadreering rõhutas ametlikku tõlgendust. Tema analüüs näitab, et ka visuaalne tekst võib tekitada uusi kontekste, lisaks primaarsele kujutisele mingist tegelikkuse objektist või sündmusest.

Tekstis tuleb leida elemendid, mis kontekste aktiveerivad. Neid võib jagada järgmiselt:

- 1) lugejaga suhet loovad tekstielemendid (aktiivsed dialoogi haldavad, sotsialiseerivad väljendid);
- 2) väitega seostamise verbid (kõnetead);
- 3) eri kõneviisid (kõik, mis erinevad kindlast kõneviisist, ehk tingiv, käskiv, kaudne kõneviis);
- 4) eituse kasutamine;
- 5) lubatus- ja tõenäosusmodaalsuse kasutamine;
- 6) laetud tähendusega mõisted, kõnekujundid (nagu metafoor, näiteks *lehma-kauplemine* poliitika tähistajana);
- 7) tugevad määrused ja täiendid.

Eri kõneviiside kasutamine näitab, et kõneleja peab midagi silmas, väites midagi enam kui see väide, või ei saa ta kindlalt esitada mõnd faktiväidet (näiteks 1939. aasta tekstides on väga sage kaudse kõneviisi kasutamine ebamäärase allikaviitena).

Kõnetead on peamiselt verbid, mis näitavad üldjuhul väite staatust (tegu-sõnad nagu *kinnitama*, *rõhutama*, *eitama*). Searle (2010: 69) eristab viit tüüpi kõnetegusid: väitmise ja kinnitamisega seotud kirjeldavad kõnetead, teistele suunatud käsud ja nõudmised, palved ja lubadused, vabandused ja tänamised, millegi deklareerimine.

Grammatiline lubatus- ja tõenäosusmodaalsus²⁷ kirjeldavad tegevusi, mis on vastavalt siis kas lubatud (modaalverbi *tohtima* abil) või mittelubatud, mis on võimalikud, mis mitte (verbid *võima*, *saama*). Need avavad vastavalt kas normide või siis võimalustega seotud kontekste.

Eitus on tugev võte, millega antakse teada, et eksisteerib millegi jaatus, mida peab ümber lükkama.

Kõnekujundite all on vaatluse all kõik keelelised väljendid, mis väljuvad otsesest (ajakirjanduslikus mõttes *neutraalsest*) tähistamisest. Nii on *Eesti* neutraalne, *Maarjamaa* aga kujundlik mõiste. Kõnekujundid pole viitesüsteemi osad, vaid kannavad endaga hoiakuid ja teadmisi. Erinevalt kindlate piiridega mõistetest on kõnekujundite tähendusväljad hägusate piiridega.

Mõned näited tõlgendusmodaalsuse toimest:

2005. aastal Euroopa Ülemkogul aset leidnud eelarvevaidlusi kajastas eri riikide ajakirjandus erinevalt. Ka mõistet *eelarvevaidlused* tähistati erinevalt:

- Prantsusmaa ajakirjandus kasutas fraasi *un grand marchandage* ‘suur kauplemine’ (Le Figaro);
- Saksa ajakirjandus *Ärmelschoner statt Weltblick* ‘käteväänamine laiema vaate asemel’ (Frankfurter Rundschau);
- Briti ajakirjandus *cash clash* ‘rahatüli’ (The Sun).

Võib näha, kuidas neutraalne mõiste omandab eri riikide meediaväljaannetes eri varjundeid, mis tulenevad nende riikide rahvuslikus avalikkuses esinevatest eelhoiakutest ja jagatud teadmistest, mis kujundavad uudistekstides kasutatavaid mõisteid. Põhjalikumaks analüüsiks peab teadma tausta. Suurbritannia on senise kokkuleppe alusel saanud ELi eelarvest osa raha tagasi. Igasugune eelarvest rääkimine taandub seetõttu küsimusele, kas sääraseks tagasimaksed jätkuvad ehk eelarve on vaid puhas raha (*cash*). Saksamaa ja Prantsusmaa naeruvääristavad ajakirjanduse kaudu vaidluste osalisi (eelarvevaidlused kui kauplemine), Saksa meedia annab mõista, et eelkõige tahetakse Saksamaalt raha välja pressida.

Loetletud elementide kaudu võidakse tugevdada või nõrgendada teatud hoiakuid, juhtida teatud mõttekäikudele või hoopis välistada mingeid mõttekäike (näiteks eituse kaudu). Nii omandab tekst strateegilised funktsioonid, milles väljendub sund ja vastupanu, kehtestamine, samuti legitimeerimine ja lahtilegitimeerimine, millegi rõhutatud esitamine või selle vältimine (Chilton & Schäffner 2011: 311). Strateegia tähistab sihti millegi saavutamiseks. „Niisugune strateegia on eesmärgipärane, kuid mitte tingimata viimseni planeeritud ja instrumentaalne, seda võib rakendada automaatselt” (Wodak jt 1999: 32). Niisiis tuleb pöörata ka tähelepanu sellele, kes kasutab strateegiaid avalikkuse hoiakute muutmiseks. Faktilooma seisukohalt on kõige põnevamad ajakirjanduse enda loodud tekstides esinevad strateegiad. Wodak jt (1999: 37) rühmitasid strateegiaid nende funktsiooni järgi:

²⁷ Siin on silmas peetud modaalsuse kitsamat, grammatilist mõjuala (*scope*) (Karlsson 2002: 260).

- rajavad (konstruktiivsed) strateegiad;
- rõhutamisstrateegiad;
- teisenemisstrateegiad;
- lammutavad ehk destruktiivsed strateegiad.

Nimetatud strateegiad võimaldavad hõlpsamini rühmitada tõlgendusmodaalsusega seotud tekstitunnuseid.

Kolmas peatükk FAKTILOOME AUTORITAARSES ÜHISKONNAS

Sissejuhatus

Kolmandas peatükis on vaadeldud tegelikkuse ajakirjanduslikku kujutamist autoritaarses ühiskonnas. Analüüsi üks põhiküsimusi on selgitada, millised olid Eesti avalikkuse võimalused tajuda sündmusi Teise maailmasõja eel ja selle puhkedes, ning ühes sellega uurida, milline oli ajakirjanduse roll tegelikkuse esitamisel (representeerimisel), millised oli sealjuures piirangud ja probleemid. 1939. aastaks oli Eestis välja kujunenud isikuvõimu režiim, „mille puhul polnud lubatud poliitiline tegevus, mis läks vastuollu ametliku poliitikaga, poliitiline väljendusvabadus oli piiratud” (Varrak 2000: 123). 1934. aastal kehtestatud kaitseseadus seadis piirangud ajakirjanduslikule tegevusele (ajastut on iseloomustatud ka kui *vaikivat ajastut*). Majanduskriisiga tekkinud surve sotsiaalsedeks muutusteks ja poliitiliseks stabiilsuseks oli osutunud tugevamaks kui demokraatia (Parming 1975: 66). Samas ei saa nn Pätsi-Eenpalu Eestit iseloomustada diktatuuririigina – termin kuuluks pigem kahele Balti riikide naabrile, Hitleri Saksamaale ja Stalini Nõukogude Liidule (Zetterberg 2011: 435). Kolmekümnendate teises pooles varises Euroopas kokku kollektiivne julgeolekusüsteem, lootus, et sõjalisi konflikte on võimalik vältida Rahvasteliidu abiga, kustus. Euroopa suurvõimud asusid teostama oma välispoliitilisi ambitsioone. Niisugustes tingimustes pidi oma rahvusvahelise positsiooni kujundama ka Eesti Vabariik. Püüdes olla *valjult neutraalne*, seadis võim ka uusi piiranguid ajakirjandusele. Nõnda liitusid vahetult enne Teise maailmasõja algust Eesti ühiskonna sisemisest arengust tulenevad kontrollimehhanismid ning välispoliitilistest sammudest tingitud kontrollimehhanismid (muu hulgas ka karistused reeglite rikkumiste eest ehk repressioonid). Nii saab 1939.–1940. aasta faktiloome tingimusi vaadelda kui erilist perioodi – ajakirjanduse tegevust autoritaarses ühiskonnas. Perioodi iseloomustab riigi aktiivne sekkumine majandusse ja heaolu kasv, „vaid vähesed igatsesid tagasi aega, mida nende meelest iseloomustas lõhestunud ja tegutsemisvõimetu parlamentaarne demokraatia, mistõttu tugeva juhi ootused püsisid kõrgel” (Kasekamp 2011: 112).

Autoritaarse all on siin ennekõike silmas peetud *võimu autoriteedi* domineerimist. *Autoriteetsus* kirjeldab selles seoses võimu rõhutatud õigust valitseda ja samas ka olla autoriteediks tõe esitamisel (Green 1998: 584). Autoritaarses riigis juhtiv ideoloogia puudub, rohkem on tegu teatava mentaalsusega (*distinctive mentality*), mida „iseloomustab pigem emotsionaalsus ja mitte alati ratsionaalsus” (Brooker 2009: 26). Autoritaarse süsteemi tulekuga piirati Eestis alates 1935. aastast ajakirjandusturgu. Ehkki eeltsensuuri polnud, võis sisekaitseülem kaitseolukorra seaduse alusel sulgeda ajakirjandusväljaandeid (Harro 2001: 59). Autoritaarses riigis võtab võim ajakirjanduse nn patroneeriva hoolduse alla. Riiklikult oluliste tekstidega saavad tegelda vaid nn *volitatud*

isikud. Näiteks juhtis Päevalehe peatoimetaja sõltumatut toimetust, võim polnud teda oma ametikohale määranud, aga teave liikus toimetuseni suuresti vaid tema kaudu. Võim suhtles väljaande peatoimetajaga. Ainult üksikutel toimetuse liikmetel oli voli kirjutada juhtkirju ning toimetus oli hierarhiline.

Kolmanda peatüki materjal koosneb kahest osast. Esmalt on vaatluse all Päevalehe tegelikkusepilt 1939. ja 1940. aastal (faktiloomes lähivaates), teiseks on fookuses Soome ringhäälingu eestikeelsed saated. Päevaleht oli 1939. aastaks Eesti kõige mõjukam sõltumatu ajakirjandusinstituut. Päevalehe tiraaž 1939. aastal oli 50 000. Alates 1921. aastast ilmus Päevaleht 7 korda nädalas. Teise maailmasõja puhkedes ilmusid lisaks tavanumbritele ka nn eritelegrammid, mis näitavad, kui operatiivselt oli ajakirjandus võimeline kriisiolukorras tegutsema. Pöördelised sündmused jõudsid leheveergudele mõne tunniga.

Soome ringhääling kajastas suuresti Soome riigi ametlikke seisukohti Talvesõjas. Saatetekstid olid oma iseloomult pigem siiski ajakirjanduslikud kui ametlikud propagandatekstid. Kogu Soome ajakirjandus tegutses sõjaaja reeglite kohaselt.

Soome ringhäälingu eestikeelsete saadete tõenäolisel eetriperioodil (detsembri algusest 1939 kuni märtsi lõpuni 1940) kujunes dialoog Eesti ajakirjanduses esitatud väidetega ehk Eesti ajakirjanduse tegelikkusepildiga. Veel 1939. aasta alguses andsid nii Soome kui ka Eesti juhid mõista, et kaht rahvast seovad pilvitud suhted. Eesti sammud lähenemisel Saksamaale ja vastutulek Nõukogude Liidule tõid aga kriitika Soome suunal ning aasta lõpul ka tõsised etteheited. Soome ringhäälingu saated väljendasid teravat debatti kahe rahva vahel. Kriitika kandus üle trükiajakirjandusse, kus arutleti eestikeelsetes raadiosaadetes kõlanud väidete tõesuse ja sobilikkuse üle. 1939. aasta lõpul puudutati raadiosaadete sisu ka Eesti Helsingi suursaadiku Aleksander Warma ja Soome välisministri Väinö Alfred Tanneri kohtumisel. Saadete kuulajaskonda aitavad kirjeldada ka Eestist Soome ringhäälingule saabunud kirjad.

Eesti ja Soome ajakirjandustekstide võrdlus annab võimalusi selgitada tegelikkusepildi loomise üldisi tingimusi. Tuleb silmas pidada, et ühiskondlikest ja välispoliitilistest oludest lähtuvalt erinevad ka ajakirjandust puudutavad kontrollimehhanismid (kontrollimodaalsus), samas on kasutatav teave sarnane (avalik info välisagentuuridest ja riigiasutustest). Soome Rahvusarhiivis on säilinud ringhäälingutekstid kuni 1940. aasta märtsini. Pole teada, mis ajani olid saated eetris. Ometi võib Soome rahulepingu Nõukogude Liiduga seada tinglikuks piiriks. Talvesõja lõpp ja Soome-poolsed vastutulekud Nõukogude Liidule tekitasid Eesti avalikkuses mulje, et Soome jagab Eestiga sarnast saatust (kokkulepe Venemaaga). Nii kadus ka dialoog kahe naaberriigi vahel. Seetõttu on viienda peatüki analüüsis hõlmatud perioodi 1939. aasta jaanuarist kuni 1940. aasta märtsini.

Päevalehe analüüsis on selgitatud (faktiloome lähivaatlus)

- ajakirjanduse regulatiivset raamistikku, iseäranis valitsuse ja propaganda-talituse suunavat rolli;
- ajakirjanduse eneserefleksiooni tekstides (võimu ja ajakirjanduse kajastamist);
- tekstides kujunevat vaatepunkti (deiktulist keset), autorsust, peamisi tegelasi;
- Nõukogude Liidu kujutamist tekstides;
- dialoogi Soomega, sealjuures on selgitatud peamisi argumente, mis Eesti ajakirjanduses jäävad esitamata;
- Saksamaa ja saksa vähemuse ümberasustamise (*Umsiedlung*) käsitlemist.

Soome ringhäälingu eestikeelsete saadete tervikliku tekstikogumi puhul on kvalitatiivses analüüsis (faktiloome võrdlusvaatlus)

- selgitatud tekstide žanrit, koostamise üldpõhimõtteid;
- käsitletud domineerivat vaatepunkti (nn deiktulist keset), mille puhul on jälgitud kasutatavaid asesõnu, kindlaks määratud peamised aktiivsed tegelased (konkreetsed tegelased nagu Vjatšeslav Molotov) ja kollektiivsed tegelased (näiteks Soome, Punaarmee) ning nende üldine kuvand (positiivne, negatiivne);
- kirjeldatud peamisi sätestavaid, rõhutavaid, lammutavaid ehk nn diskursiivseid strateegiaid. Erilist tähelepanu on pööratud dialoogile Eestiga (retoorilised pöördumised, etteheited, abipalved tekstides). Strateegiad annavad tunnistust mingist avalikkuse seisundist või hoiakust, millega tekst tegeleb;
- kasutatud Eesti avalikkuse reaktsiooni kirjeldamisel raadiokuulajate kirju Soome ringhäälingule.

3.1. Kaks tegelikkusepilti, üks avalikkus: ajastu iseloomustus ja analüüsi iseärasused

Tegelikkust kujundanud peamised sündmused

Faktiloome analüüsis tuleb pöörata tähelepanu ajalooliste sündmuste kirjeldamisele, kuid tegu pole siiski ajaloo uurimisega. Eesmärgiks on selgitada, milline on ajakirjanduses loodud tegelikkusepilt. Mõned ajaloolised sündmused jäävad avalikkuse eest varjatuks, mõned aga saavad avalikkusele teatavaks märksa hiljem. 1939/1940. aasta sündmuste *tegelik narratiiv* aitab mõista tekstianalüüsi põhifookusi. Ajaloolise materjali vooruseks on võimalus vaadata sündmusi pärast nende toimumist ning ka settimist. Teisalt on siiski raske tabada kogu tegelikkuse konteksti. Igasugune sündmuste reastamine on paratamatult subjektiivne.

1938. aastal valiti Eestis president ja jõustus uus põhiseadus. Riigivõim oli suhteliselt stabiilne, parlament jäi oma otsustes pigem riigipea ja valitsuse varju. Oktoobris 1939 vahetus Eestis valitsus. President Konstantin Päts vabanes ebapopulaarsest peaministriist Kaarel Eenpalust ja soovis uue valitsusega laiendada valitsuse sotsiaalset baasi. Eesti majandus edenes jõudsalt ja sellega ka rahva üldine heaolu. Riigieelarve suurus jõudis ajaloolise rekordini (ületati 100 miljoni krooni piiri). Rahvast kaasati propagandaministri eestvõttel üldriiklikesse kampaaniatesse (nagu üleriigiline korjandus Vabadussõja monumendi püstitamiseks Paju lahingu toimumispaika, kanakasvatuse hoogtöö-aasta maa-noortele, kodanliku õhukaitse kursused).

Mais hävis Petseri suurpõlengus kolmandik linna hoonetest, mõned päevad hiljem põles ka suur osa Vasknarvast. Teise maailmasõja puhkedes tuli kaubanduses rakendada piiranguid (piirati väljavedu, mitmetele toiduainetele ja ka mootorikütusele kehtestati limiidid).

1939. aasta tegelikkusepilti määravad peamiselt siiski rahvusvahelised sündmused ehk rahvusvaheline kontekst. Kolmekümnendate alguse majanduskriisi tõi paljudes riikides – nii Saksamaal kui ka Eestis – võimule autoritaarsed valitsused. Saksamaa sõjaline mõjukus üha kasvas. 30. jaanuaril 1939 Riigipäevas peetud kõnes teatas Hitler, et maailma rikkused jagatakse kas jõuga või vägivallaga. See andis ka võtme aasta kõige olulisematele protsessidele: 1938. aasta märtsis marssisid Saksa väed Viini – Austria hõivati täiesti rahumeelselt; 1939. aasta märtsis võttis Saksamaa kiire sõjalise operatsiooniga ka Tšehhoslovakkia. Nõukogude Liidule andis see omakorda ajendi laiendada oma territooriumi naaberriikide arvel. Stalin ütles oma kõnes kommunistliku partei 18. kongressil, et uus sõda on muutunud faktiks. Suve kestel pidasid Suurbritannia ja Prantsusmaa pingelisi kõnelusi Moskvaga. Väikese viivitusega selgus, et läbirääkimiste üheks objektiks on Balti riikide julgeoleku tagamine, ilma et viimased oleks olnud läbirääkimistesse kaasatud. Lõpuks eelistas Nõukogude Liit hoopis kokkulepet Saksamaaga. 23. augustil 1939. aastal sõlmitud Molotovi-Ribbentropi paktiga sai Nõukogude Liit vabad käed Balti riikides tegutsemiseks.

Eesti tegelikkust määras sattumine Nõukogude Liidu ja Saksamaa konkuureerivasse mõjuvälja. Formaalselt oli oht sõjaliseks konfliktiks kõrvaldatud, sest Eestil oli kehtiv mittekallaletungileping Nõukogude Liiduga. 7. juunil 1939 sõlmis Eesti mittekallaletungilepingu ka Saksamaaga. Nii tekkis kujutlus, et keegi Eestit ei ohusta. Rahvusvahelises suhtluses panustas Eesti just Saksamaale. Samal ajal alustas Eesti hõivamist oma mõjualasse Nõukogude Liit. Juba 28. märtsil esitas Moskva Eestile noodi, milles viitas, et ei luba Saksamaa domineerimist Balti riikides. See noot jäi Eesti ajakirjanduses kajastamata ning nii ei kujunenud avalikkusel ka ülevaadet Eesti ja Nõukogude Liidu suhteid kujundavatest sammudest. Mais vahetus Nõukogude Liidu välispoliitika suunaja: Maksim Litvinovi asemel sai välisasjade rahvakomissariks Molotov. Eesti ajakirjandus nägi selles märke Saksamaa ja Venemaa lähenemisest, aga ei analüüsinud seda pikemalt.

Teise maailmasõja sündmused käivitusid, kui 1. septembril 1939 algas Saksamaa sõjaline tegevus Poolas. Avaldati Hitleri päevakäsk Saksa sõjajõududele Danzigi ühendamiseks Saksa riigiga. Suurbritannias ja Prantsusmaal kuulutati välja üldmobilisatsioon. President Päts teatas sõja puhkedes, et Eesti jääb sõjas *valjult erapooletuks*. 17. septembril asus ka Punaarmee tegutsema kogu Vene-Poola piiri ulatuses. Moskva õigustas seda Poola rahvusvähemuse kaitsega. Tegelikult olid kaks suurriiki asunud ellu viima seda, mis Molotovi-Ribbentropi salaleppes sätestatud. Samal ajal kutsus Moskva välja Eesti saadiku Moskvast. Algasid läbirääkimised, mis viisid lõpuks nn baasidelepinguni. Kuigi Eestis ei toimu 1939. aasta sügisel sõjategevust, saab temast suurriikidevahelise võitluse passiivne objekt.

Saksamaa taandumine Eestist avaldus saksa vähemuse ümberasustamiskampanias (*Umsiedlung*). See langes ajaliselt kokku Nõukogude väeosade saabumisega Eestisse. Ametlik võim püüdis väita, et sellel pole baasidelepinguga mingit seost. Ometi näitas ümberasustamine, et Saksamaa vabastas Eesti Nõukogude Liidu jaoks. 6. oktoobril pidas Hitler Riigipäevas kõne, kus muu hulgas mainis Ida- ja Kagu-Euroopa sakslaste ümberasustamist. Samaks ajaks olid juba Tallinna jõudnud laevad. Esimeses ümberasustamislaines lahkus Eestist 13 000 sakslast. Nõukogude Liidu väeosad jõudsid Eesti piirile 18. oktoobri hommikul kell 8. Sama päeva õhtul kell 9 lahkus Eestist esimene laev ümberasujatega.

Eesti riigivõim kasutas avalikus retoorikas tihti *neutraalsuse*-mõistet. Eesti ja Soome tegelikkusekäsitluse võrdluses võib näha, et neutraalsusel võib olla väga erinev sisu. Kui Eesti sõlmis mittekallaletungilepingu Saksamaaga, teatasid Soome lehed, et Soome ei soovi mingeid tagatiseid ei Berliinilt ega Moskvalt. 1. juulil 1939 toimunud valimistel võitsid Soomes demokraadid ja Soome senine välispoliitika. Soome tegi septembris ettevalmistusi toidu- ja tarbekaupade täiendavaks varumiseks. Reservväelasi saadeti kordusõppusele. 5. oktoobril 1939 sai Soome Moskvalt kutse tulla läbirääkimistele. Erinevalt Eestist kuulutas Soome 10.–11. oktoobril välja üldmobilisatsiooni, Helsingi ja Viiburi elanikele anti korraldus evakueeruda. Soome peaminister pidas 4. novembril kõne, milles kuulutas, et Soome ei nõustu Nõukogude Liidu nõudmistega. Lavastanud Karjalas Mainila külas piirikonflikti, alustas Nõukogude Liit sõjategevust – algas Talvesõda. Otto Wille Kuusise nukuvalitsusega (Terijoki valitsus) sõlmis Nõukogude Liit sõpruse ja abistamise lepingu. Nõukogude Liidul ei õnnestunud sõjas murda Soome vastuseisu. 1940. aasta alguses tekkis oht, et lääneriigid alustavad sõjategevust. Nendes tingimustes toimusid rahu-läbirääkimised ja sõlmiti Moskva rahu (13. märtsil 1940). Soome pidi loobuma osast oma territooriumist ning rentima Hanko.

Sündmuste narratiiv osutab kõige olulisematele tegelikkuse objektidele, millele koondada tähelepanu ajakirjandusliku faktiloome analüüsis. Eesti sündmused ei pälvi pikemalt kestvat tähelepanu – pigem on need eraldiseisvad sõnumid üksikutest ajahetkedest. Välistsündmused seevastu leiavad käsitlemist pikema aja vältel. Tegelikkusepilti kaasatakse kindlad tegelased, peamiselt riigid: Nõukogude Liit, Soome ja Saksamaa. Nende alusel saab kavandada ka tekstianalüüsi.

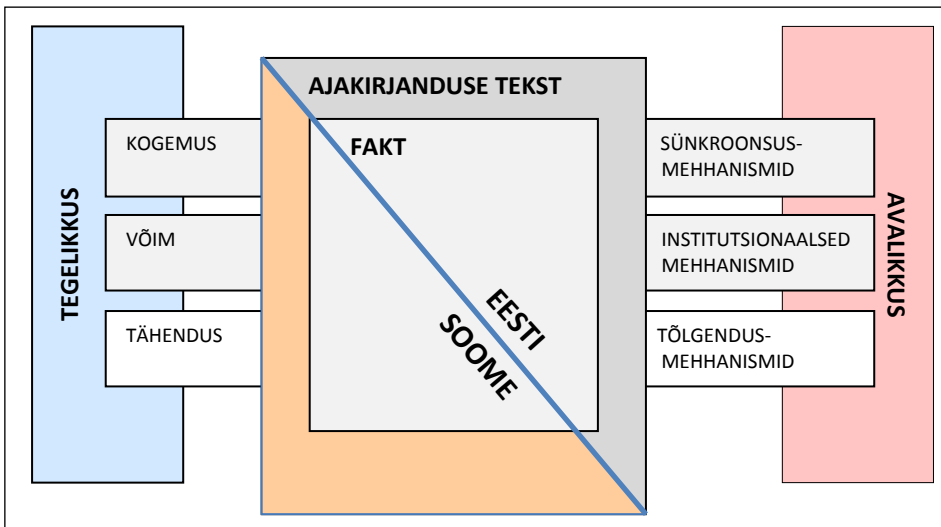
Analüüsi iseärasused

Analüüsi fookuses on *avalik*, ajakirjanduslik tekst, taustamaterjalina on kasutatud ajakirjanduse tööd määravate ametlike reeglite ja korralduste tekste, kaasaegsete kirjalikke mälestusi. Ajakirjandustekstide valikul on silmas peetud pidevuse printsiipi: vaatluse all on kõik tekstid, et analüüsida kogu infovoogu. Nii on võimalik jälgida tegelikkusekäsitluse arengut, selgitada ka mõttekäike (argumente), mis on tekstidest välja jäänud. 1930ndate lõpu tekste iseloomustab autorite puudumine. Nii Eesti kui ka Soome mõjukates päevalehtedes pole artiklitele lisatud teavet teksti koostaja kohta. Anonüümse teksti taustal tõusevad esile üksikud: vastutavad toimetajad või peatoimetajad. Avalikkuse poolt vaadates kujuneb kollektiivse loomingu tulemusena ühtlane tekstimassiiv, mille seas on ametlikud kõned või ka ajakirjanduslikud vested.

Soome ringhäälingu konstrueeritud tegelikkusepilt annab võimaluse hinnata faktiloomet Eestis. Soomest eetrisse antud saated pidid Eesti avalikkusele selgitama Soome riigi valikuid ja käekäiku sõjalises konfliktis Nõukogude Liiduga. Teatud väiteid rõhutatakse, püüdes kuulajat veenda nende tingimusteta kehtimises, teatud väiteid aga lükatakse ümber või pöördutakse läkituse vormis otse Eesti avalikkuse poole. Veenmine saab võimalikuks eri argumente esitades, ka retoorilisi vahendeid kasutades, mõisteid (tähendusi) ümber defineerides ja kehtestades. Soome ringhäälingu peamine aines on ennekõike Eesti ajakirjanduses esitatud tõesed (väited). Nii saab ringhäälingutekste uurides nähtavaks põnev kontaktpind tegelikkuse ja teksti vahel.

Ajakirjanduslike tekstide alusmaterjal on nii Eesti kui ka Soome puhul üsna sarnane. Kasutati väga erinevaid infoallikaid, kuigi Eestis sai ajakirjandus võimu korraldusel kogu välismaailmaga seotud info Eesti Telegraafiagentuuri (ETA) ehk riikliku uudisteagentuuri kaudu, Soome ringhäälingu puhul haldas infovoogu aga sõjaväe ülemjuhatus välispropaganda osakond (*päämajan ulko-propagandaosasto*). Analüüsi kõige põnevam küsimus on, mis määrab erinevused Eesti ja Soome tõlgendustes. Hoolimata võimu suunavast tegevusest pidid tekstid jätma mulje ajakirjanduslikkusest, mõjuma tegelikkuse peegeldusena ehk tegelikkuse representatsioonina. Tegelikkusena saab aga esitada vaid seda, mida avalikkus tegelikkusena on valmis tajuma (taas on põhjust rõhutada faktiloomet pragmaatikaprintsiipi).

Eesti ja Soome tekstide võrdluses saab näha kaht (võistlevat või täiendavat) tegelikkusepilti, kuigi sihtauditoorium on sama. Nii Eesti kui ka Soome peavad silmas Eesti avalikkust. Joonisel 4 on visandatud Soome-Eesti materjaliga seotud uurimisobjekt. 1939.–1940. aasta puhul moodustub Eestist ja Soomest lähtuvate tekstide põhjal justkui kaks erinevat tekstitegelikkust ning kahepooluseline *faktiilm*. Tegelikkus on sellise mudeli puhul tinglik mõiste. Ei ole olemas absoluutset, puhast tegelikkust, siiski on olemas püüdlus, ajakirjanduslik taotlus esitada tegelikkust moonutamata ehk objektiivselt.

Joonis 4. Faktiloomes uurimisobjektina Eesti ja Soome ajakirjandustekstides. Vaatlusalustel eestikeelsetel tekstidel on üks sihtrühm – Eesti avalikkus –, kuid tekstid esitavad erinevaid fakte, eri tegelikkust. Erinevused võimaldavad kirjeldada faktiloomet ja ühes sellega ka tegelikkuse konstrueerimise universaalseid mehhanisme.

Soome ringhäälingu eestikeelsete saadete puhul kujunevad tähtsaks sünkroniseerivaks vahendiks sõjaväe ülemjuhatuse ametlikud raportid. Sünkroniseerimist aitab kujutada teksti vaatluspositsiooni (deiktilise keskmee) kirjeldamine. Sünkroniseerimine ei seonu aga üksnes füüsilise aegruumiga. Sünkroniseerimist vajab ka tinglik identiteet. Näiteks määrab sõjatingimustes sünkroniseerimismehhanism ka *omad* ja *vaenlased*, kõik olulised tegelased võitlusväljal, olgu siis tegu riikide või tähtsate isikute ja isikute.

Tõlgendusmodaalsus hõlmab tähenduste kujundamist, enamasti mitmesuguseid retoorilisi strateegiaid (kinnitamine, rõhutamine, nõrgendamine), mis lähtuvad püsivatest tähendustest ja hoiakutest. Sõda tingis retoorika. Kuigi Eesti polnud 1939. aastal formaalselt sõjas, oli ta sattunud ühe sõdiva suurväe mõju alla. See hakkas kujundama mõistekasutust ja tähendusloomet. Üheks tähendust kujundavaks teguriks sai hirm Nõukogude Liidu ees. Soome puhul kujundasid tõlgendusmodaalsust etteheited Eestile.

Kontrollimodaalsus (üldisemalt institutsionaalsed mehhanismid) hõlmab tekstide loomise institutsionaalseid tingimusi, millest mõned saavad ka tekstis nähtavaks, näiteks toimetuse põhimõtted teksti vormistamisel (näiteks pealkirjade esitamisel või ringhäälingus uudiste vaheteksides). Väime kontrolli kirjeldamisel tuleb lähtuda ajakirjanduse reguleerivatest ametlikest aktidest, instruktsioonidest. Nii näiteks on Eesti puhul oluline peaminister Kaarel Eenpalu 5. septembri 1939. aasta kiri, millega nähakse ette, et kogu välisinfo edastatakse ajakirjandusele üksnes uudisteagentuuri ETA kaudu. Kui

Nõukogude Liit toob oma väeosad Eestisse, keelatakse Eesti avalikkusel nende pildistamine, samuti suhtlemine Nõukogude sõjaväelastega. Keelu rikkujaid karistatakse. Nõnda asub välisriik korraldama ajakirjanduslikku protsessi ehk välisriigi mõju saab kontrollisüsteemi (kontrollimodaalsuse) osaks.

3.2. Faktiloome lähivaates: Päevalehe tegelikkusepilt (1939/1940)

3.2.1. Kontrollimodaalsus

Ajakirjanduse institutsionaalseid mehhanisme saab analüüsida, kui kirjeldada ajakirjanduse tööd määravaid, nii-öelda ajakirjandusväliseid tingimusi. Tuleb vaadata lähemalt, millised on ajakirjandusele kehtestatud piirangud, kõige muu seas uurida ka seda, milliseid norme kehtestab ajakirjandus ise (eelkõige žanrireeglid). 1930ndate lõpuks on välja kujunenud välimuselt *hierarhiline ja kontrollne* ajaleht, mis näitab lugejale eri info suhtelist tähtsust (Kurvits 2010: 239). 1939. aasta tekstide puhul on üheks keskseks küsimuseks ajakirjaniku staatus autorina ehk autoripärasus (kui kasutada taas Valdo Pandi (1965) määratlust, vt p 4.2) ehk nii-öelda autori juuresoleku tajumise võimalus. See pole üksnes vormistamise küsimus, vaid näitab, millisena nähti ajakirjaniku rolli tegelikkuse vahendamisel, kas refleksioon pidi olema tekstides näha või sealt eemaldatud. Liigne autoripärasus jätab tekstist mulje kui kellegi subjektiivsest arvamusest, autori kadumine võib aga viidata ametlikkusele. 1939. aasta ajalehtede tekstidel enamasti autorid puuduvadki. Tekib küsimus, mil määral on see tingitud võimust. Kas tekstid muutuvad seeläbi ametlikumaks ja alluvad pigem võimu kontrollile?

Lehe toimetuskorralduse põhimõtteid väljendab 1939. aasta alguses avaldatud reklaam (vt joonis 5). Leht reklaamib end lausetega, mida võiks ka tänapäeval edukalt rakendada kvaliteetajakirjanduse iseloomustamiseks. Reklaam ei meelita lugejat vormilt särava, kuid sisutühja paatosega, mis tollel ajal oli levinud mis tahes muude toodete reklaamimisel. Reklaam väidab, et toimetuse koosseis paremaid Eesti ajakirjanduslikest jõududest. Seega eeldatakse, et avalikkus tajub ajakirjanduse rolli tegelikkuse objektiivsel kajastamisel. Ajakirjanduse professionaalne toimetamisruum oli aga piiratud. „Riiklik Propaganda Talitus pretendeeris tõe monopolile, jagades ajakirjandusväljaannetele talituse koostatud tekste riigipea ja valitsuse tegemistest ning välissündmustest, õpetades ühtlasi, kuidas väljaanne peab talle edastatud informatsiooni hindama ja kirjeldama” (Aru 2005: 108).

Kontrollimodaalsuse selgitamisel kujuneb üheks vaatlusalaks autori ühine suhe tekstiga, selle seos Päevalehes kujunenud žanriviariatsioonidega. Kolmekümnendate lõppu märgivad jõulised peakirjad. Toimetuse kontrollimehhanisme näitavad allikate kasutamine ja nendega seotud viitamistava.

Tõe ja õigluse radadel

on „Päevaleht“ sammunud 33 aastat

Samadel radadel sammub „Päevaleht“ edasi ka tuleval ja järgnevail aastail ning aastakümneil.

„Päevaleht“ astub 34. aastakäiku. Aastakümneid Eesti avalikkuses juhtival kohal seista — see kohustab.

Olles sündinud vabaduse koidikul 1905 a., elades läbi kõige raskemaid aegu kõiksuguste võimude päevil, on „Päevaleht“ ikka kindlaks jäänud oma lipukirjale: seista Eesti rahva südame- ja vaimu-teenistuses, kaitsa kõige laialdasemate kihtide poliitilisi, sotsiaalseid, kultuurilisi ja majanduslikke huvisid; olla erapooletuks hindajaks ja vaateajaks igas olukorras; pakkuda ainult objektiivset informatsiooni ja juhtida oma lugejaskonda ainult tõe ja õigluse teedel. See lipukiri ja need põhimõtted on „Päevaleht“ suureks teinud.

Neist vankumatult kinni pidades on „Päevaleht“ võtnud endale lugejaskonna kindla poolehoidu. Nõndaviisi on „Päevaleht“ kujunenud Eesti suurimaks ja juhtivaks ajaleheks.

„Päevaleht“ paremaid Eesti ajakirjanduslikke jõudest koosnev toimetuse; tema hilgav kaastööliste pere, kelle hulka kuuluvad paremate kodumaiste sulemeeste kõrval maailmapoliitika silmapaistvaimad nimed; „Päevaleht“ asjatundlikult ja osavalt toimetatud erilised ja kaasanded; tema pildirikkus ja ka tehniline täiuslikkus — nende poolest kuulub

**„Päevalehte“ Eesti ajakirjanduses esikoht
sellepärast loevad kõik „Päevalehte“**

Tellimine 1939. aasta peale on avatud

Tellimisi võtavad vastu „Päevalehe“ peakontor Tallinnas, kõik postilasutused üle maa ja „Päevalehe“ esindajad kohtadel.

Tellimishinnad on järgmised:	1 kuu postiga	1 kroon 80 senti.	Ule 3 kuu korraga tellides, iga järgneva kuu eest 1 kr. 50 s.	1 kuu postiga	1 kroon 55 senti.	Ule 3 kuu korraga tellides, iga järgneva kuu eest 1 kr. 25 s.
	2 kuud „	3 „ 60 „		2 kuud „	3 „ 10 „	
	3 kuud „	5 „ — „		3 kuud „	4 „ 25 „	

Välismaale 4 kr. kuus.

Addressi muutmisel 25 s.

Joonis 5. Päevalehe reklaam 1939. aasta algusest (02.01.1939). Reklaamimaigulised metafoorid alustavad ja lõpetavad teksti, põhiosas esitatakse aga toimetuse loominguline credo: ajakirjanduse universaalsed kvaliteedinõuded, mis kehtivad tänapäevalgi.

Teine kontrollimodaalsust kujundav tegur on välispoliitika. Eesti sattumisega Nõukogude Liidu mõjusfääri seatakse uusi piirangud ajakirjanduslikule tööprotsessile. Nõnda asus välisriik kaudselt kontrollima Eesti ajakirjandust. Mingil määral üritas ka Saksamaa sekkuda Eesti ajakirjanduse töösesse, aga see jäi Saksa suursaadiku Hans Frohwini kriitika tasandile ning puudutas pigem suursaatkonna ja välisministeeriumi kirjavahetust.

Tekstide autoripärasus ja žanrid

Küllaltki suur osa 1930. aastate ajakirjanduse tekstidest olid ametlikud. Riigijuhtide kõnesid avaldati enamasti muutmata kujul ning täies mahus. Et ringhääling uue meediana polnud veel väga levinud, toodi trükkis muutmata kujul ära kõik riigitegelaste tähtsamad raadiokõned. Nii muutus ajakirjandus üldpildis

mõneti umbisikuliseks, abstraktseks institutsiooniks ja seda just võrdluses ametliku retoorikaga. Just üldises isetus keskkonnas kerkisid ametlikud tekstid eriti hästi esile, sest ametlikul tekstil oli juures kõrge ametikandja nimi ning sageli ka foto. Muud ajakirjanduslikud tekstid olid aga enamasti nimetud, impersonaalsed. Vaid üksikutele tekstidele olid diskreetselt lisatud autori nimetähed. Nõnda saab kindlaks teha üksikuid autoreid – tõelisi arvamusiidreid, oma ajastu suuri staare. 1939. aastal täitis Päevalehes nii vastutava kui ka peatoimetaja ülesandeid Harald Tammer, kes oli ka juhtajakirjanik eeskätt sise- ja välispoliitilistes küsimustes (Aru 2005: 124). Majandusteemasid käsitles Jaan Taklaja. Ülejäänute nimetähed esinesid tekstides harvem. Samas olid mõned pseudonüümid väga populaarsed (näiteks Aruvälja Andres, kellena esines ajakirjanik Tõnis Braks). Nii oli 1939. aasta Päevaleht pigem kollektiivne looming, kuigi riiklikult olulise info vahendamine käis peatoimetaja kaudu.

Üksikpersoonide mõttekäiku on tekstides huvitav jälgida, aga samas on näha ka nende murdumist keerulistes olukordades (pärast Nõukogude sõjaväebaaside tulekut Eestisse, 1940. aasta sündmustes). Oluliste mõttekäikude kujundamine koondus väheste ajakirjanike kätte, nii muutus ka ajalehte kujundanud ideoloogiline raamistik üsna kiiresti. See aga omakorda annab tunnistust toimetust valitsenud rangest hierarhiast. Mida kõrgemal positsioonil ajakirjanik selles asus, seda vabam oli ta oma mõttekäikudes ja seda avalikumaks kujunes ka tema kuvand autorina, madalamal positsioonil tegutsev ajakirjanik aga pigem vahendas. Nõnda on ka võimul lihtsam ajakirjandust mõjutada. Peatoimetajad osalesid 1939. aastal üha sagedamini riiklikel nõupidamistel, kus anti soovitusi sündmuste järgastamise kohta.

Päevaleht avaldas järjekindlalt maailma eri arvamusiidrite artikleid. Žanrilt on tegu nn *sündikaatide kolumnidega* (Pullerits 1997: 151), mida levitavad rahvusvahelised sündikaadid. Nii said Päevalehe veergudel sõna paljud suurkujud, kuid neid esitleti selgelt kui väljaspool toimetust seisvaid autoreid. Näiteks Winston Churchilli artikli juurde on lisatud kommentaariks järgmist:

(4) *Nimekas inglise poliitikamees kirjutab siin probleemidest, mis praegu kõiki huvitavad. Tema kirjutis ei väljenda Inglise valitsuse seisukohti, küll aga kajastab see Inglise poliitiliste ringkondade vaateid, mistõttu see tohiks olla huvipakkuv meie lugejaile.* (Päevaleht 04.05.1939)

Sääraste ääremärkuste nagu näites 4 kaudu avaldub lehe ideoloogiline positsioon, ka teksti võimalik, eeldatav suhe lugejaskonnaga, omamoodi arvamuste haldamine. Näiteks antakse ühe arvamuseartikli juures teada, et „arvaja seisukoht on vahepealne Nõukogude Vene tuliste pooldajate ja eemalehoidjate vahel” (16.06.1939).

Peavoolu mõttevahetusest irduvaid Eesti autorite artikleid tähistati aeg-ajalt fraasiga „Avaldame mõttevahetuse korras”. Nõnda distantseeris toimetuse end ka teatud autoritest, deklareerides, et nende kirjutis ei lähe valdava liiniga kokku. Sel juhul on tekstil ka selgelt märgitud autor. Enamasti ei tähendanud nii-

sugused arvamused loodi järjekindla debati arendamist, pigem hoidis see ära võimu või ka lugejate võimalikke proteste. Niisugune tekstide märgistamine on siiski pigem erand kui reegel – näib, et laiapõhjalise mõttevahetuse arendamist väga oluliseks ei peetud. (Vaid luteri kiriku juhi piiskop Hugo Bernhard Rahamägi seotud skandaal leiab laiemat kajastamist, ühes sellega ka kiriku tuleviku teema. 1939. aasta lõpul aga tekkis elav debatt saksameelsuse ehk *kadakluse* üle. 1940. aasta alguses kujunes pikem arutelu (läbi mitme lehenumbri) riigieelarve teemal.)

Autoripärasus määras ka žanri, kuid tekstide põhjal võib öelda, et žanritesse suhtuti üsna loominguiliselt. Kõige kindlamat seaduspära kajastavad ehk juhtkirjad ja nende autorid. 1940. aasta alguses aga kirjutavad juhtkirju väga erinevad autorid (teiste seas ka Anton Hansen Tammsaare). Teatud regulaarsus on temaatilisel küljel „Majanduslik ringvaade”, mida toimetab Jaan Taklaja.

Tabel 1. Päevalehe žanriviatsioonid 1940. aasta algusest. Tabelis on eri lehenumbrites esinenud rubriigipealkirjad. Paljud neist esinesid harva (olid juhuslikud)

RUBRIIGI NIMETUS	ÜLDISTAV ISELOOMUSTUS
Viimaseid telegramme täna hommikul	Sagedasti esinev, märgistab viimasena toimetusse laekunud materjali
Kohalikke teateid	Regulaarne sõnumirubriik
Siseriigist	Regulaarne sõnumirubriik
Nõmme teateid	Regulaarne
Sport	Regulaarne
Tänane intervjuu	Intervjuu vormis lugu mõnest aktuaalsest olulisest protsessist või nähtusest
Paneme tähele	Mingist sündmusest või arengust, üsna regulaarne
Teised lehed	Ülevaade teistest ajalehtedest, juhuslik
Balder Jaan (veste)	Veste, regulaarne
John G. J. G. Johnson (kirjutab naiivsetest küsijatest ja kõiketeadjatest alamkoja liikmetest)	Veste, regulaarne
Aruvälja Andres hakkab taimetoitlaseks	Veste, regulaarne
Näpunäiteid (kokkuhoidlikule perenaisele)	Praktilised nõuanded, üsna regulaarne
Millal valmib keskhaigla sünnitusosakond?	Üksikut praktilist probleemi käsitlev lugu ilma kindla žanripealkirjata, alajaotuse tunnuseks on küsilause
Avaldame mõttevahetuse korras (lause lisati teksti lõppu)	Arvamusartiklid
Meile kirjutatakse / Lugejad kirjutavad	Juhuslikult esinev

Ülevaade (vt tabel 1) 1940. aasta alguse rubriikidest näitab Päevalehes kujunenud žanrivariatsioone. Kirjas on eri regulaarsusega esinenud rubriigid kui teatud tunnustega märgistatud tekstid. Mõnda vestet märgistas üksnes iseäralik allkiri (näiteks Heini). Eri tekstiliikidest ongi kõige subjektiivsemad vested. Paljudel juhtudel on need kontekstiga nii tihedalt seotud, et neid on raske tausta tundmata analüüsida.

Ajalehetekst moodustab ühtlase, väheste illustratsioonidega liigendatud tekstimassiivi. Rubriikide asemel hakkavad lehe sisu korrastama eelkõige „pealkirjad, mis esitlevad infot individuaalsete faktidena senise ühetaolise massi asemel. Pealkirjade sõnastamine muudetakse konkreetsemaks ja aktiivsemaks” (Kurvits 2010: 237). Mida uudislikum on sündmus, seda rohkem pealkirju kasutatakse, otsekui üritades olulisi väiteid graafiliselt struktureerida. Pealkirjades välditakse mitmeti tõlgendatavust (ambivalentsust), need koondavad teksti sisu ümberütlevalt. Niisugused pealkirjad toimivad ka täiesti iseseisvalt, nagu on näha 1939. aasta augustist pärinevast näitest (vt joonis 6).

Joonis 6. Uudise pealdis 23. augusti Päevalehe esiküljel. Tüüpiline hierarhiline pealkirjade kogum. Kõige olulisem on teade Saksa armee valmisolekust tegutsemiseks.

Allikad ja nende viitamine

Päevalehes kasutatav välisuudiste valik oli aukartustäratav: pidevalt refereeriti eri riikides ilmunud olulisi kirjutisi, näib ka, et keeleoskus ei olnud toimetusele takistuseks. Nõnda oli just välisuudiste allikaid ehk isegi rohkem kui mõnel 21. sajandi alguse Euroopa lehetoimetusel, kus info pärineb üksikutelt suurtelt agentuuridelt, kes turgu määravad. 1939. aastal polnud turg globaliseerunud ning infoagentuuride valik oli märksa suurem.

1939. aasta jooksul koondus kogu välisuudiste voog ETA kätte, seda asus juulikuust omakorda kontrollima välisministeeriumi infobüroo. Säärane muutus sai nähtavaks tänu teravale tülile, mis oli puhkenud Päevalehe ja välisministeeriumi vahel. 20. juulil teatas Päevaleht ühtäkki, et välisministeerium on loobunud välisinfo bületäänide jagamisest Päevalehe väljaandjale Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisusele, hoolimata sellest et Eesti kõige suurema ajalehe kirjastaja oli selle teenuse eest juba ka maksnud. Vastava korralduse andis isiklikult välis-

minister Karl Selter. Leht andis provotseerivalt teada, et tal on teisigi võimalusi välisuudiste hankimiseks. Seistes võimuga vastakuti, deklareeris Eesti mõjukaim ajakirjandusväljaanne nõnda oma sõltumatust. 22. juulil ilmus Päevalehes välisministeeriumi teadaanne, mis trükiseaduse paragrahvide 17 ja 18 alusel tuli tingimusteta avaldada. Selles üritas ministeerium tüli näidata kui peatoimetaja Harald Tammeri isiklikku solvumist („Välisministri seletus T. V. A. härra „Päevalehe” peatoimetajale” (22.07.1939)). Tammer vastas terava repliigiga, milles kuulutas, et välisminister on esitanud tema kohta sisekaitseülemale kaebuse ning selle kaebuse põhjal kuulas teda üle ka poliitiline politsei. Tammer vihjas, et mainitud konflikt pole esimene, ja selgitas, et välisministeerium ei saa tekitada ajalehe aktsionäridele majanduslikku kahju ainuüksi pelgalt isikutevahelisest tülist ajendatuna. Välisministeeriumiga lepidi siiski üsna kiiresti ära, kuid leheveergudel püüti vajalikuks tähendada, et välispoliitiliselt pineval ajal tahetakse oma lugejaskonnale pakkuda kiiret ja usaldusväärset infot.

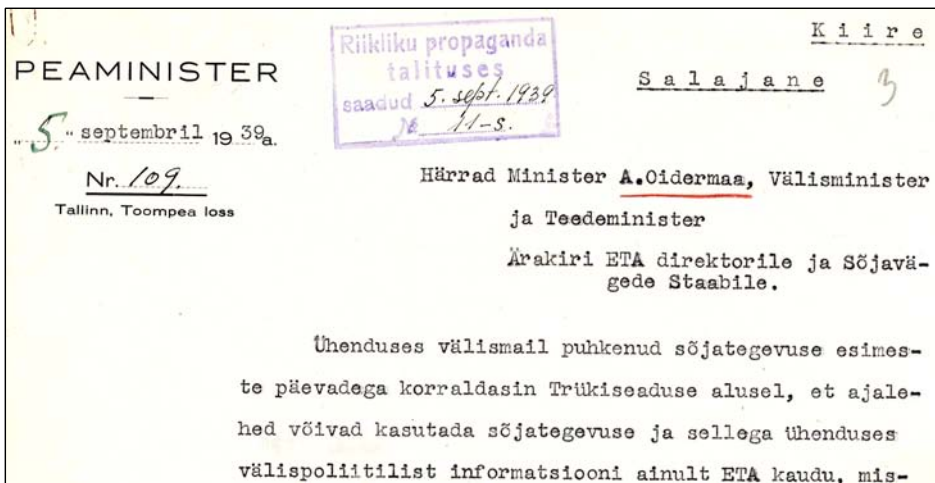
Teise maailmasõja algus muutis aga teabe liikumise ametlikke põhimõtteid. 5. septembril läkitas peaminister Kaarel Eenpalu salajase kirja²⁸ propagandatalitusele (vt joonis 7). Selles nõuti rangelt, et kõik välisuudised peavad liikuma üksnes ETA kaudu. ETA peatoimetajal tuli aga välispoliitilisest küljest hoida senisest tihedamat kontakti välisministeeriumiga. Kui välisministeerium või propagandatalitus peaks leidma, et mõni „osa võib kahjustada välispoliitiliselt, siis jätab ETA direktor selle edastamata väljaannetele”. Välispoliitilist närvisust ja sellest johtuvat kontrolliha õhutas suuresti hirm Venemaa ees, kui Eesti sõjaväeluure teatas, et Eesti piiridele on koondatud Punaarmee väeüksused – rohkem kui 160 000 meest. Peaminister põhjendas uue kontrollimehhanismi rakendamist alanud sõjaga. Nii oli Eestist saanud osaline Teises maailmasõjas, vähemalt inforindel.

Peaministri salajane kiri (vt joonis 7) andis otsustusõiguse ETA peatoimetajale (1939. aastal oli peatoimetaja Karl Kornel). Riigiarhiivis säilitatavate toimetustele saadetud bulletäänide mustandid näitavad, et suurem tekstide toimetamine algas vahetult enne Teise maailmasõja algust. Enne toimetustele saatmist on tekstidest eemaldatud kõik, mis puudutas Poolat ennast, Poola valitsuse või Poola armee tegevust ehk laiemalt *Poolat kui subjekti*.²⁹ Tõenäoliselt ei tahetud ärritada Saksamaad. Teine tekstide suurema toimetamise märgatav periood algas Talvesõjaga. Tähenduslik on segadus Kuusineni valitsuse nimetamisega. Esialgses tekstis oli fraas „demokraatliku Soome vabariigi”, mille ETA peatoimetaja on parandanud „Demokraatlikuks Soome Vabariigiks”³⁰. Tegu on aga kahe põhimõtteliselt erineva mõistega. Detsembri alguses laseb peatoimetaja eemaldada vihjed, et Nõukogude Liit on esitanud Eesti valitsusele nõudmisi seoses Nõukogude Liidu – Soome sõjaga.

²⁸ Peaminister Kaarel Eenpalu kiri propagandatalitusele (RA 1093.1.53.3–5)

²⁹ Poolaga seotud uudisbulletäänid (RA 1094): ETA 30.08.1939 No 4471, No 4465, ETA 31.08.1939 No 4487

³⁰ Kuusineni valitsust puudutav tekst: ETA 02.12.1939 No 6395

Joonis 7. Peaminister Eenpalu salajase kirja päis (05.09.1939). Peaministri korraldusel sai ajakirjandus kogu välisinfo uudisteagentuuri ETA kaudu. Uus kord tähendab tegelikult, et kogu välisuudiste vool on üks allikas.

Eesti Telegraafiagentuur ja selle toimimiskeskond

Eesti Telegraafiagentuur alustas tegevust koos Eesti Vabariigiga. ETA eelkäija Estur tegutses alul välisministeeriumi eriosakonnana. Hiljem loodi osaühisus Eesti Telegraafiagentuur, äriettevõtte, mille sissetuleku moodustasid teabe müük ning ka kuulutuste vahendamine. Tõenäoliselt konkurentsi tõttu sattus ETA kolmekümnendate lõpul rahanduslikeesse raskustesse. Tuli loobuda kuulutuste vahendamisest, samuti ajalehtede tellimise osakonnast. ETA palgalehel oli 1939. aastal 27 töötajat. Üha olulisemaks muutus välisministeeriumi rahaline tugi (ETA kassaraamatu järgi oli see 3250 krooni kuus).³¹ Nõnda ei olnud ETA välisministeeriumiga seotud mitte üksnes bürokraatlikult, vaid ka majanduslikult.

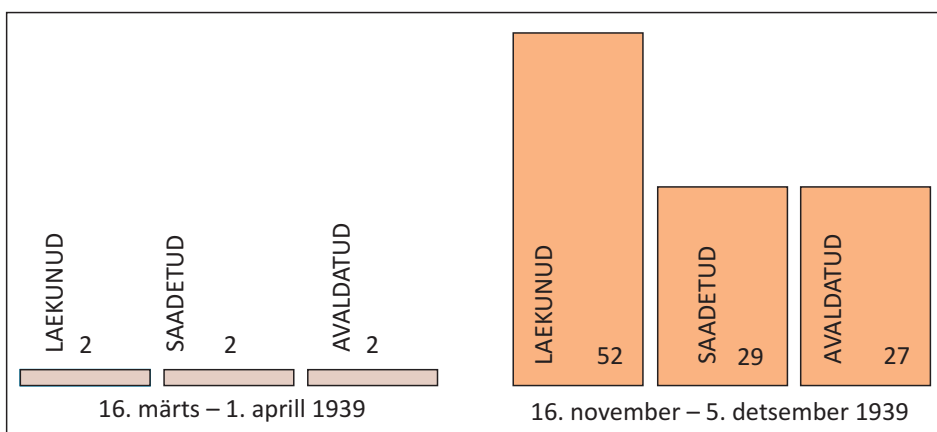
ETA põhikirjaliseks ülesandeks oli hankida teavet välissündmuste kohta Eesti ajakirjandusväljaannetele (abonentidele), teiselt poolt aga informeerida välisajakirjandust Eesti sündmustest. Maailma piirkonnad olid tinglikult jagatud järgmiselt:

- Reuter (Inglise, Põhja-Ameerika ja Kaug-Ida teated) (ETA tasus teenuse eest 100 naela kuus ehk umbes 1800 krooni);
- Havas Pariisis (Prantsuse ja Lõuna-Ameerika teated) (284 krooni);
- DNB Berliinis (Kesk-Euroopa teated) (648 krooni);
- PAT (Poola) (370 krooni);
- Stefani (Itaalia, Vahemere maad);
- TASS (Nõukogude Liit) (617.85).³²

³¹ Andmed ETA kassaraamatust (RA 1094), millest on näha, et Postimees maksis ETA teenuse eest 150 krooni kuus, Päevaleht 280 krooni.

³² Kõik andmed ETA kassaraamatust.

Kassaraamatus ära toodud kuutasud viitavad eri infoagentuuride hinnale ning kaude ka mõjukusele. Turg määras hinna. ETA avaldas ka perioodiliselt statistikat vahendatud materjalide kohta ja pidas arvet nende avaldamise kohta suuremates Eesti trükiväljaannetes. Statistikat pole küll kõikide ajalõikude kohta, kuid mõned esitatud ülevaated annavad võimaluse kvantitatiivseks võrdluseks. Joonisel 8 on esitatud võrdlusandmed agentuuri TASSi kohta. Võrreldes kevadise ajalõiguga kasvas sügisel oluliselt Nõukogude Liidu uudisteagentuuri materjalide arv. Samas tuleb silmas pidada, et ka teiste agentuuride uudiste hulk suurenes, kuid TASSi tekstid on teistest agentuuriuudistest pikemad (kas või Otto Kuusineni valitsuse deklaratsioon täies pikkuses kahel leheküljel).

Joonis 8. Nõukogude infoagentuuri TASSi materjalide arv kahes 1939. aasta ajalõigus (märgitud on sõnumite arv). ETA tegi regulaarselt ülevaateid laekunud välissõnumite kohta, samuti ajakirjandusväljaannetele väljastatud sõnumite ja neis avaldatud sõnumite kohta. Ilmneb, et Päevalehes on kasvanud avaldatud TASSi materjalide hulk üle 10 korra.

Välisagentuuride vahendusel avanes Eesti ajakirjandusele maailm, aga see on ka teatud moel esitatud tegelikkus, teatud maailmapilt. Omaette küsimus on, kuidas Päevaleht agentuuriuudistele viitas. Viitamise kaudu sai Päevaleht mingil moel väljendada oma seisukohti, isegi tingimustes, kus kogu välisuudiste voog liikus võimule alluva ETA kaudu. Kõige iseäralikumad on aga juhtumid, kui välisagentuur kajastab sündmusi Eestis. Need olid mõttekäigud, mis jäeti Eesti avalikkuse tähelepanu alt välja, aga mis lõpuks välismaiste ajakirjandus-institutsioonide vahendusel ikkagi Eestisse jõudsid. Võimule tundlike temade puhul muutuvad allikaviite (nn attributeerimise) konstruktsioonid pikaks ja ebamääraseks. Fakt esitati, tehti avalikuks, aga allikas jäi siiski segaseks:

(5) Riia vene leht kuuleb Tallinnast, et kuulduste järele määratavat Eesti alaliseks esindajaks Rahvasteliidu juure Genfis K. R. Pusta. Londoni, Pariisi ja Berliini määratavate pressiatäseede isikud olevat veel lahtised, kuna kandidaaditena nimetatavat mõningaid Tallinna ajalehtede toimetajaid. (Päevaleht 05.08.1939)

Näites 5 on Eestit puudutav kõmu leidnud avaldamist venekeelses Läti lehes. *Kuuldused* ja *kuulmine* on väga levinud allikaviide, siin kombineerub see kaudse kõneviisiga. Ebamäärasus viitamisel aitab vältida võimu süüdistusi või isegi karistusi.

Uudistes esinevate väidete tugevust peavad kinnitama, legitimeerima sellised fraasid nagu „hästiinformeeritud ringkonnis” (02.01.1939), „kuuleme autoriteetsest allikast” (22.04.1939), „mitteametlikult arvatakse” (15.06.1939), „Londoni mõõduandvaist ringkonnist on saabunud huvitav seletus” (18.06.1939). Üks pikem näide ebamäärasest viitamisest:

(6) „*Helsingin Sanomate*” kirjasaatja teatab Londonist: Viimaseil päevil on Londonis osutatud suurt tähelepanu Saksa ja Vene lähenemisele. On selgunud, et Saksa ja Vene vahel on olnud läbirääkimisi Baltimaade sõltumatus tagamise kohta. „*Timesi*” diplomaatiline korrespondent avaldab selle kohta artikli, milles ta toob esile huvitavaid seiku Saksa ja Vene vahelistest nõupidamistest. (Päevaleht 29.06.1939)

Näite 6 puhul on näha, kuidas väited esitatakse, aga hägustatakse nende väidete allikaid: „on [---] osutatud suurt tähelepanu” näib sisutühi, aga Saksa ja Vene lähenemine on siiski oluline teadaandmine. „On selgunud” kõlab samuti ebamääraselt. Selle asemel, et öelda „„*Times*” kirjutab...”, nimetatakse üldiselt artikli avaldamist ja huvitavaid seiku, aga mitte nende seikade sisu. Kõik need viited pole seotud ainult stilistikaga, vaid pigem teabe esitamise üldiste põhimõtetega.

Sõnum 6 ilmus juba kaks kuud enne Molotovi-Ribbentropi salaleppe sõlmimist. Fakt on avalikkuse ette toodud, kuid see ei leia põhjalikumalt edasiarendamist. Leppe sõlmimine 23. augustil kujuneb siiski ootamatuseks nii Eesti kui ka välismaa avalikkusele.

Eesti ajakirjanduse suhted võimuga

Võimu ja ajakirjanduse suhteid näitab kujukalt debatt nn kaitseseisukorra kehtestamise üle. Riigivanem pikendas 11. septembril 1938 kaitseseisukorda aastaks. Kui dekreediga määratud aeg läbi hakkas saama, elavnes diskussioon selle üle, kas Eesti peaks kaitseseisukorda pikendama. Aprillis arutles Päevaleht oma juhtkirjas, „millal võiks kodanik pääseda piiravatest kitsendustest põhiseaduslike õiguste kasutamisele” (29.04.1939). Juhtkiri kritiseeris teravalt valitsuse ametliku häälekandja Uus Eesti positsiooni, mille järgi pidanuks igavesti püsima ajutisena mõeldud barrikaadid ja kodanike umbusaldamise õhkkond. Nõnda kerkis laiem, filosoofilisem küsimus, kas ajakirjandus ise saab ja soovib muuta olukorda, millesse võim ta asetanud on. Peavoolumeedia ei saanud või ei julenud aga ennustada võimalikku arengut.

Juba 1939. aasta veebruaris tugevdati kontrolli organisatsioonide välisreiside üle, kuna „sagedased on juhud, kus ettekannetes või ka seltskondlise käitumise seisukohalt välismaail esinetakse Eesti heale nimele kahjustavalt, puudulikult või ebadistsiplineeritult” (23.02.1939).

Kõige radikaalsem mõtteavaldus kaitseseisukorra teemal ilmus hoopis Rootsis. Stockholmi saatkonnas pressiatašeenä töötanud Karl Ast (Rumor) avaldas usutluses ajalehele Social-Demokraten arvamust, et Eesti võiks sügiseks pöörduda tagasi demokraatliku korra juurde. Usutlust refereeris Rootsi suurleht Dagens Nyheter. Asti väide sisaldas kriitikat valitsejate aadressil, kes on kehtestanud nn *kaitseseisukorra*, millega poliitiline elu on pärsitud ja erakondade tegevus tugevasti piiratud. Päevaleht reageeris intervjuule juhtkirjaga, milles hurjutati Soomet ja Rootsit, kuna seal „ei taheta aru saada, et isikliku vabaduse mõiste on arenenud väga kõrgele”. Eesti polevat veel arenenud nii kaugele, et tõeline rahvavalitsuslik demokraatia kehtida saaks. „Demokraatia ja rahvavalitsuslik kord tähendab vaba mõtlemise ja vaba tegutsemise seadmist riikliku elu aluseks, riikliku jõu kujundamist vaba akumulierimise kaudu” (11.07.1939). Seega, Eesti pole veel valmis täielikuks demokraatiaks. Ühelt poolt distantseeris Päevaleht end Asti mõtteavaldustest, teisalt aga sõnastas Asti arvustades elegantselt Eesti ühiskonna puudujäägid. Dagens Nyheter avaldas Päevalehe juhtkirja peaaegu täielikult, lisades, et tegu on Eesti suurima ja vabameelse ajalehega, mis alati on toetanud lähenemist Skandinaaviale.

Trükiteksti domineerimise ajastul oli tekstide vastastikune tsiteerimine üsna levinud. Algtekst jäi samaks, aga sellele lisati viiteid ning selgitusi. Nõnda tekkisid justkui uued tekstikihid. Iga teksti avaldaja rakendas teksti oma huvides, lähtudes avalikkuses kujunenud hoiakutest ning ka institutsionaalsetest piirangutest (eriti Eesti puhul). Eri allikatest pärit tekste oli võimalik avaldada väga kiiresti. Eesti ajakirjandusele sai iseloomulikuks, et välisajakirjandusest pärit tekstid võisid küll ilmuda, aga tugeva viivitusega. Nii tekib *lõtk*. Lõtk on eriti tähenduslik sündmuste puhul, mis puudutavad Eestit, kuid siinses ajakirjanduses esiotsa kajastamist ei leia. Asti intervjuu on üheks näiteks, mille puhul ühiskonda puudutav oluline mõttekäik (ka diskursiivne pööre) sündis Eestist väljaspool ja jõudis hilinemisega Eesti ajakirjanduse veergudele.

Päevalehe tekstides ilmnes suhe võimu. Kohati jääb mulje, et võim tegutses justkui väljaspool reaalsust või vähemasti väljaspool ala, mida ajakirjandusel on võimalik käsitleda.

(7) *Pöördusime presidendi poole palvega, et ta annaks oma hinnangu riigi-aparaadi tegevusele möödunud aastal. President nõustus lahkelt meie sooviga ning võttes vastu meie lehe esindajat Kadrioru lossis seletas järgmist ...* (Päevaleht 12.02.1939)

(8) *Sisukale õhtule andis piduliku ilme peaminister K. Eenpalu ilmumine. Peaministrit abikaasaga tervitati võimlasse ilmunisel rohkearvulise pealtvaatajaskonna poolt südamlikkude heameeleavaldustega.* (Päevaleht 01.07.1939)

(9) *Nagu kuuleme, on vabariigi valitsuse sellekohasel otsusel riiklik propagandatalitus omandanud k.-ü. „Postimehe” aktsiaid 101.000 kr. väärtuses, mis kujundab üle 50 prots. „Postimehe” põhikapitalist.* (Päevaleht 25.04.1939)

Näitelause 7 pärineb president Konstantin Pätsi sünnipäevaeelsest pikemast usutlusest. Tavaliselt suhtles president avalikkusega kõnede kaudu, mida ajakirjandus enamasti muutmata kujul vahendas. Ajakirjanduse käsitles tuli iga presidendi mõtteavaldusse suhtuda austusega ja seda levitada. Mainitud usutluses viitab president ajakirjanduse puudujääkidele. Ennekoike olevat puudu välispoliitilistest ülevaadetest, rahvas ei saa olukorrast kindlat ja ülevaatlikku pilti. Kindla, teisisõnu selge pildi all peab president silmas suunatud tege-likkusekäsitlust. Niisuguses sõnastuses on kindel teave, mida ajakirjandus ilma omapoolsete lisatingimusteta vahendab.

Näide 8 esitab teisel moel ajakirjanduses konstrueeritavat distantssi võimu suhtes. Ent see pole võõrandumine, vaid pigem passiivne heakskiit. Valitsejate omavaheliste arutelude või ka võimalike lahkkelide kirjeldamine polnud kombeks. Võimu ilmumine on märk edust ja lahendusest. Nii on ka näiteks Petseri suurtulekahju järgse kajastuse puhul sündmuspaiga kirjeldusega võrreldes väga suur osakaal kõrgete riigitegelaste visiitide kirjeldamisel. Üksikuid opositsioonilisi mõtteavaldusi saab lugeda vaid Riigivolikogu tööd puudutavatest ülevaadetest. Ajakirjandust puudutavad opositsiooni kriitilised märkused propagandaministri aadressil, „kes käib maapidudel esinemas ja takistab kiire ja objektiivse informatsiooni andmist rahvale” (06.12.1939).

Näide 9 on allikaviitamise konstruktsiooni kohta. Fakt sellest, et propagandatalitus on mõjuka ajalehe Postimees ära ostnud, on küll väite tuumaks, kuid seda ei esitata otse. Propagandatalitus tegutseb valitsuse otsuse alusel. Nõnda võiks ajakirjandus esitada fakti valitsuse otsusest, kuid see pole päris avalik. Vastasel juhul poleks vaja kasutada väga ebamäära-*nagu kuuleme*. Tervikuna osutab näites 9 esitatud argumentatsioon ilmekalt võimu ja ajakirjanduse (ning ka avalikkuse) suhetele. Saab selgeks, et valitsus teeb tähtsaid otsuseid, kuid mõned neist on sedavõrd tähtsad, et avalikkus ei pea neist kõike teadma. Nõnda tekibki võimuga seotud saladuslik (mõningatel juhtudel ka pidulik) ala. Allika umbmääraseks muutmise-*ga* kindlustab Päevaleht oma tagalat. Tegu on tüüpilise allika attributeerimata jätmisega (attributeerimine annab teada, kellelt info pärineb (Hennoste 2008: 104)), allika peitmisega tema turvalisuse nimel. Käsitletaval juhul pole vaja aga kedagi otseselt kaitsta, pigem tuleb hoopis säilitada respekt ja lojaalsus võimu suhtes, anda märk, et ollakse valmis pidama loomulikuks, legitimeerima võimulolijate iga sammu.

1939. aasta sügisel tähistas Eesti ajakirjanike liit oma 20. sünnipäeva. Pidustused juhatasid sisse Päevalehe ajakirjaniku Oskar Männi kirjutised. Esmalt (20. oktoobril) mõtiskles ta ettevaatlikult rahva ja ajakirjanduse suhete teemal. Ajakirjandusel polevat õige valitsust liiga oma nõuannetega koormata. Sellest ka küsimus, kuidas rahval õnnestuks välja tulla passiivse pealtvaataja osast. Männi arvates saab see võimalikuks vaid siis, kui vähendatakse poliitilise tegutsemise kitsendusi, kui antakse poliitilise organiseerimise võimalusi. Niisuguses argumentatsioonis kerkis kaks vastanduvat osapoolt: rahvas ja tema tegevust kitsendav võim. Ehk võim ei ole tingimata rahvas. Männi 3. novembri artikkel lisas vastandpaarile veel kolmanda – ajakirjanduse. Ta märkis, et ajakirjanik

võitleb küll teiste huvide eest, omad aga jätab tagaplaanile. „On tekitatud tunne, nagu poleks sa küllalt usaldusväärne, nagu sepitseksid sa alatasa midagi hävitavat ja mahakiskuvat, mida saab ära hoida ainult valjude eeskirjade ja määrustega.” Niisugusel juhul tuleks küsida, mida kirjutaja ikkagi silmas on pidanud.

Peaminister selgitas pressiballil ajakirjanikele peetud kõnes, et „ajakirjandus ei pea olema üksikisiku või kodanike grupi endaavalduse vorm, vaid teatava olulise rahvaklassi või kogu rahva kui terviku eluhuvide ja sihtide teenistuses” (06.11.1939). Nõnda kerkib diskussioon riigi (või kollektiivi) ja üksikisiku suhetest. Kas üksikisikul saab olla peavoolust erinev arvamus või tuleks seda pidada kõrvalekaldeks, mida peab karistustega ohjeldama?

Ajakirjanike tsunfti ümmargune tähtpäev ärgitas Eestis mitmel pool kasutama metafoori täiskasvanuks saamisest. Nendes mõttekäikudes peitus vihje, et võim võiks lasta ajakirjandusel senisest iseseisvam olla. Ka meenutati ajakirjanike liidu viit viimast aastat – perioodi, mil Eesti ajakirjandus pidi elama nn kaitseseisukorras. Võimule kõlas tõenäoliselt meelepäraselt ajakirjanike liidu esimehe juubelikõne mõttekäik ajakirjanduse rollist kohusetunde kasvatamisel riigi ees. Samas andis esimees mõista, et ajakirjandust on Eesti ühiskonnas peetud probleemide tekitajaks, lausa haigeks, kelle võim on sundinud voodisse. Ajakirjanike liidu juht lisas sealjuures, et „iga haige vajab rahu. Kuid rahu üksinda veel ei paranda haige seisukorda, kui talle sisseantavad pillid ei ole välja kirjutatud tervisttoova diagnoosi alusel” (06.11.1939). Kirjanduslikust võrdlusest jääb mulje, et ajakirjandus võib leppida võimu kehtestatud piirangutega tingimusel, et need on ajutised.

Repressioonid seoses Nõukogude sõjaväebaasidega Eestis

Vene baaside lepe viis ajakirjanduse ja võimu suhted uude faasi. Eesti ametivõimude survele lisandub välisriigi (Nõukogude Liidu) surve. Piirangud ja karistused tulenesid otseselt Nõukogude Liidu ja Eesti sõlmitud baasidelepingu nn tsensuuriklauslist. Sisuliselt kehtestati ajakirjandusele rahvusvahelisest survest tulenev tsensuur. Keelati fotode tegemine välitingimustes ning ka suhtlemine Eestisse saabunud Nõukogude sõjaväelastega. Võim asus aktiivselt võitlema *kuulduste* levitajatega, selle eest määrati inimestele reaalseid karistusi. Samal ajal kirjutas ajakirjandus avalikult kuuldustest. Nii tuleb välja, et võimu poolt üha enam kontrollitud ajakirjandus tohib kuuldusi vahendada, lihtne inimene aga ei tohi.

Politseipeadirektor karistas 1939. aasta septembri lõpul kolme inimest, kes „levitasid alusetuid kuuldusi, mis häirisid kaaskodanikke”. Kahele neist anti võimalus valida 1000-kroonise trahvi või 2-kuulise vangistuse vahel, kolmas sai valida 150-kroonise trahvi või kuuajalise vangistuse vahel. Samal küljel (21.09.1939), kus uudis karistusest ilmus, kirjutas Päevaleht aga „ametlikult kinnitamata kuuldustest, et Saksa ja Nõukogude Liidu väed on teineteist kohanud Poola-Ungari piiril”. Samas on ka ETA, TASSi vahendatud sõnum peal kirjaga „Teated Eesti sadamate blokeerimisest N. Liidu laevastiku poolt on

alusetud”. Nõnda jääb selgusetuks, kuidas võim ikkagi käsitleb *kuulujutumõistet*. Tõenäoliselt lubati ametlikke kuuldusi, kuulujuttudest sai aga midagi ebaametlikku, keelatud. Nii vastandusid lubatu ja mittelubatu ning piirjoon ametliku ja mitteametliku vahel muutus repressioonide rakendamisega selgemaks. Võim selgitas repressioone tõsise probleemiga, mis tulenes kaaskodanike häirimisest. Sügise arenedes ilmuvad aga üha uued põhjendused repressioonide kohta. Näiteks saadeti 21. oktoobril samuti politseipeadirektori otsusega Tartust välja dr Viktor Hion, „kuna ta on avaldanud sihilikku lugupidamatust valitsusvõimude tegevuse kohta ja halvustanud Eesti vabariigis kehtivat seaduslikku korda” (25.10.1939).

Võim ei soovinud, et avalikkuses kerkiksid küsimused tegelikkuses aset leidnud sündmuste kohta. 27. oktoobril ilmub ametlik teade pealkirjaga „Tähelepanuks kodanikele. Ärgu tülitatagu N. vene sõjaväelasi”. Selles vihjatakse, et tänaval jalutavate Nõukogude sõjaväelaste tülitajad on tihti ebakaines olekus, arvamusi ja vaateid avaldatakse pealetükkivalt, esitatakse mitmesuguseid küsimusi. Teade lõpeb hoiatusega: „Kokkuleppel Nõuk. Vene sõjaväe kohalike võimudega on meie ametiasutustele tehtud korraldus niisuguste tülitajate kindlaks tegemiseks ja sarnaste nähtuste likvideerimiseks.” See aga ei hoia uusi vahejuhtumeid sugugi ära.

Päevaleht ei pidanud vajalikuks (või ka ei saanud) avalikkusele selgitada, millised on tsensuuriklausli rakendamise tagamaad. Sanktsioonid olid ühesuunalised, monoloogilised. Teated repressioonidest kuulusid võimu ametlikku (ning ka salajasesse) repertuaari. Nii kujunes *ametliku* ja *mitteametliku* võitlus. Kui teabe mitteametliku levitamise eest määrati karistusi, pidi rahva seas olema neid, kes sellele vaatamata riskisid. Teated repressioonidest annavad tunnistust alternatiivsetest infokanalitest, mis toimisid hoolimata võimu sekkumisest väljaspool ajakirjandust.

Novembris hakkas riik sõjavägede ülemjuhataja määruse alusel kontrollima sidevahendite abil läbikäimist. Määrus ilmus Riigi Teatajas 4. novembril, kuid avalikkus sai sellest teada alles 6. novembril, kui uus elukorraldus oli mitu päeva juba kehtinud. Ajakirjandusel tuli piirangud lihtsalt teadmiseks võtta, sest võim ei pidanud mingit arutelu vajalikuks. Samamoodi keelati ka eriloata pildistamine väljaspool kinniseid ruume. See selgitab ka tööka, et Nõukogude väeüksuste liikumisest pole säilinud foto- ega filmiülesvõtteid (v.a üks Nõukogude kroonikafilm). Pildistamiskeeld ei muutnud eriti trükiajakirjanduse üldilmet, sest operatiivsete sündmusfotode vahendamine oli tehnilistel põhjustel keeruline. Fotodel polnud sageli uudistekstidega selget seost. Paljud sündmusfotod ilmusid sageli täiesti omaette, vaid lühikese pildiallkirjaga, sedamööda, kuidas need toimetusse olid laekunud (sageli mitu päeva pärast sündmuse toimumist).

Teise maailmasõja algus septembris tekitas kohe põgenikeprobleemi. Avaldati korraldus, et kõikidest kahtlastest isikutest tuleb teatada võimudele (06.09.1939). Oktoobri alul sai 13 inimest trahvida (igauks 250 krooni) „võõrriigi kodanike seadusevastase abistamise pärast” (03.10.1939). Novembri lõpul

ütles siseminister raadiokõnes, et rahvas on osanud kõiki sündmusi õigesti hinnata. Siiski lisas ta, et mõned üksikud on tulnud siiski korrale kutsuda, „kes võõriti hinnates sündmusi, asusid olukorda tõlgitsema sääraselt, mis ei olnud kooskõlas meie omariikluse mõttega ega eesti rahva tõekspidamiste ja arusaamistega” (25.11.1939). Nõnda andis siseminister mõista, et probleem on tegelikkuse tõlgitsemises (tõlgendamises). Nii pidi sündima omariiklust toetav *ametlik* tõde. Siseministri retoorika viitas, et ametliku, peavoolu tõekäsitluse kõrval on ka alternatiivseid, võimule vastanduvald käsitlusi.

Teated repressioonidest tekitasid hirmu, eriti kui need peegeldusid ajakirjanduses. Pole siis ka ime, et tekstide iseloom ajapikku muutus, eriti kõik see, mis puudutas Nõukogude Liitu. Kriitika ja varjamata iroonia naaberriigi suhtes asendus 1939. aasta jooksul ajapikku aupaklikkuse ja imetlusega. Ajakirjanike otsesest mõjutamisest pole siiski dokumentaalseid tõendeid. Kõige kõnekamaks materjaliks kujuneski tekst ise – ajakirjanduses vahendatud tegelikkusekäsitlus. Allpool on toodud üks näide nõukogude tekstitüübist, mis ilmus 1940. aasta jaanuaris, pool aastat enne nõukogude võimu kehtestamist Eestis. Võib näha, kuidas asuti muutmata kujul avaldama Nõukogude infoagentuuri tekste³³:

(10) *Nõukogude Liidu kinoteatrites tuli äsja linastusele suur dokumentaalne film, mis on pühendatud Stalini nimelise Suure Ferghana kanali ehitamisele. Film näitab 200.000 kolhoosniku kangelaslikku tööd kanali loomisel, inimesi, keda vallanud suurejoonelise ehituse ind. Filmi esimestes osades vaataja näeb veeta liivakõrbe ja kuuleb rauk-laulikut, kes oma laulus väljendab rahva unistust veest; filmi lõpus näeb äsjaehitatud kanali avamist, kanalit, mille pikkus on 270 kilomeetrit ja mis niisutab kümneid hektareid maad. Tormiliselt ruttav võimas veejuga vaheldub ekraanil puuvilla, õunte, arbuuside, melonitesajuga – kõigi rikkustega, mis vee ilmumine endaga kaasa toob. Filmil, mille muusika rajaneb usbeki rahvaviisidel, on suur edu.* (Päevaleht 18.01.1940)

Nõukogulik muudab selle teksti (10) eeskätt liialdavate omadussõnade kasutamine (*kangelaslik, võimas, suur*), mis Eesti ajakirjandustekstides polnud väga tavaline. Ilma kriitikata on kirjeldatud ka masside panust helge tuleviku loomisel ja juhi (Stalini) teenimisel, kasutatud ebarealistlikke kirjanduslikke kujundeid (*melonitesadu*). Tekst väljendab Nõukogude Liidu mõju Eesti ajakirjandusele: teatud vaate ja sõnastamisviiside ehk üldisemalt teatud mõttemalli juurutamist Eesti ajakirjanduses. Üheks niisuguse mõttemalli märgiks on uue, originaalse või iseseisva mõttekäigu vältimine. Sel juhul nõrgeneb ajakirjanduse roll faktide loojana. Tegelikult kujundab keegi teine ajakirjanduse eest.

³³ Vaatlusalusel perioodil käis suhtlus TASSiga enamasti prantsuse, mitte vene keeles. TASSi teenust puudutavas ETA kirjavahetuses on palve jätkata materjalide edastamist prantsuse keeles, sest puudub vene keelt oskav toimetaja.

3.2.2. Kogemusmodaalsus 1939/1940. aasta tekstides

Ajakirjanduslik ja ametlik vaatepunkt

Päevalehe uudistekstid esindavad oma ajastu sõltumatu ajakirjanduse kaanooneid. Olukirjeldust esines 1939. aasta tekstides suhteliselt vähe ja nõnda ka ajakirjaniku *mina*-positsiooni. Peamiselt on tekstid informeerivad ja mitte niivõrd tõlgendavad, sellised, kus autoril oleks tõlgendav roll (Harro 2001: 222). Informatiivsetes tekstides tegutsevad eri tegelased. Sedamööda, kuidas arenevad tormilised sündmused Euroopas, need tegelased vahetuvad. Hispaania kodusõja subjektid asenduvad Tšehhi sõjakäigu omadega. Niisuguses dramaatiliste sündmuste tegelikkuses saavad põhilisteks aktiivseteks tegelasteks riigid kui teatud abstraktsed koondkujud. Teatud puhkudel peab ajakirjandus siiski vajalikuks näidata end sündmuste targa tajujana. Näiteks juhtkiri:

(11) *Meie ei kuulu nende hulka, kes kindlalt ennustavad sõja puhkemist tuleval kevadel, aga totalitaarsete riikide iseloom dikteerib nendele ette dünaamika ja mittetaganemise juba kord püstitatud nõudmisist – midagi peab tulema.* (Päevaleht 14.01.1939)

Näites 11 rõhutab eituse retoorika enda määratlemist *teiste* suhtes (need, kes ennustavad peatset sõja puhkemist) ja esitab ajakirjanduslikku asjatundlikkust (ekspertsust). See on üks professionaalne otsustus, mida lugeja võib usaldada – ajakirjanduse *välistav meie*. Siin kõneleb ajakirjandus oma vankumatuses, mis ei lase end oludest mõjutada. Niisugune väide kindlustab näiliselt kindla vaatepunkti, jätab mulje objektiivsusest. Samasugusele ajakirjanduslikule enesemääratlemisele ärgitavad 1939. aasta suvised sündmused, kui tulevad teated, et Prantsusmaa ja Suurbritannia on pidanud Venemaaga läbirääkimisi ning teemaks on kerkinud Balti riikide julgeoleku tagamine ilma nende endi teadmata. Päevaleht toob ära Briti lehes The Times ilmunud juhtkirja ja lisab juurde:

(12) *Tõime selle Londoni mõjuka lehe juhtkirja ainult selleks, et näidata, millisel määral Briti ja Prantsuse poliitika enam ei arvesta riikide ega rahvaste eneste soovidega, vaid taotleb neid rakendada päris moorameestena oma kastanite väljatoomiseks. Õieti pole siia enam midagi lisada. Või ehk ainult seda, et meie ise ikka tunneme oma naabreid, ohte ja hea käekäigu võimalusi paremini, kui kabinetihärrad seal merede ja maade kaugusel meist. Me ei tahaks arvata, et selline oleks Briti juhtivate poliitikute vaade. Või on see siiski nii? Siis: kuhu on jäänud nüüdseks need ilusad põhimõtted rahvaste määramisest ja suveräniteedi kaitsmisest, mille nimel noid kummalisteks vastuolude keradeks keritud läbirääkimisi ja organiseerimisi alustati. Kas kinnitused rahvaste vaba tahte austamiseks olid vaid suitsukatteks hoopis teisemõtteliste toimingutele?* (Päevaleht 07.07.1939)

Tekst 12 väljendab tugevat enesemääratlust vastandamise abil ja pahameelt, et maailm Eestit ei usalda. Siin vastandatakse bürokraatlikud ja elukauged suurriigid kollektiivse *meie*-positsiooniga. Niisuguses retoorikas esineb üheaegselt

toimetuse välistav *meie* ning ka kaasav, Eesti rahvaga seotud *meie*. Rahva positsiooni tugevdavad sõnad *ise* ja *oma*, õigupoolest täidavad need sama funktsiooni.

Peatoimetaja Harald Tammer sõnastas ühes juhtkirjas ei vähem ega rohkem kui Balti riikide eksistentsi tuuma. Ta esineb kogu avalikkuse nimel. See on näide rahvuse rolli määratlemisest avalikkuses:

(13) *Balti riigid tunnevad sirpi ja vasarat, kuid ka haakristi – see sümbol hakkas levima Baltikumis võidelnud sõjaväelistelt organisatsioonidelt. Põrgaku haakrist kokku sirp-vasaraga või ühinegu ta – kumbki perspektiiv ei tööta Euroopale head. Ärgem mõtelgem, et Balti riikidele on täita Euroopa huvides kaitsevali ülesanne, kuid salata ei saa ometigi seda, et Balti riikidele jääb suur ülesanne vahetalitajana kahe maailma vahel kontrastide pehmedaja ja üleminekute sillutaja ülesanne. Eestile on see ülesanne olnud selge juba siis, kui ta iseseisvuse lõplik teostumine seisis alles unistuste vallas. See ülesanne annab Eestile, nagu teistelegi Balti riikidele, nende olemise mõtte rahvusvaheliselt seisukohalt, kui seda õieti mõistetakse. (Päevaleht 22.06.1939)*

Tekstilõigus 13 on rõhutatud Eesti erakordsust, erilist rolli vahendajana. Nii-sugune mõttekäik polnud sugugi erandlik, seda esines ka poliitikute riigisiseses retoorikas. (Samasugust Eesti erakordsuse retoorikat tuleb ette ka tänapäevases avalikus kommunikatsioonis. Erakordsuse motiiv on samas välispoliitiliselt kasutu, järelikult peamiselt vaid seespidi kasutatav.)

Igasugused enesemääratlused tõusevad tekstide üldises isetus (neutraalses) vaatepositsioonis eredalt esile, sest enamasti tekstide autoreid ei märgita. Samamoodi tõusevad esile ka kõrgete ametnike mis tahes esinemised. Lugejal on tihti raske mõista, kelle positsiooni ning millist deiktulist vaatepunkti tekst ikkagi esitab (kes on see *meie*, keda tekstides sagedasti esineb). Tekstides avaldub võimu autoriteet ning autoritaarsus. Võim võtab endale õiguse kõnelda ajakirjanduses kellegi eest või kellegi nimel ning ajakirjandus peab seda loomulikuks – ajakirjandusest kujuneb võimu areen. Avalikkus tunnetab tegelikkust võimu tajumeeltega. Võim on arukas rahva eest seisja.

1939. aasta sündmused aga näitavad, kuidas võim rahva nimel kõneldes ühtäkki oma hoiakuid muutis. Nii muutus ka vaatepunkt ametliku retoorika kaudu. Kõige vastuolulisemad on selles mõttes kindral Johan Laidoneri ülesastumised. Aasta alul rääkis ta kõhklematust sõjalisest vastupanust, sõltumatust tegutsemisest mis tahes olukorras, aasta lõpul aga õigustas rahva nimel kokkuleppeid Nõukogude Liiduga. Aprillis ütles ta Poola visiidi käigus: „Eesti astub relvade vastu igapähele, kes püüab riivata meie iseseisvust” (25.04.1939). Juunis toimunud sõjaliste õppepäevade paraadil laiendas ta seda mõttekäiku, rõhutatades, et vastu saab hakata vaid *ise*, lootmata teiste riikide abile, olgu siis julgeolekugarantidele või välisabile.

(14) *Kui kord valitseb oht ja isamaa meid kutsub, siis täidame Lembitu vande ja võitleme. Kuni liigub meie maal veel põlvepikkune eesti poiss – pole allaandmist.* (Päevaleht 11.06.1939)

Kõrgstiilis retoorikat kasutades on näites 14 kõrvutatud kaasaja nõudeid muistse vabadusvõitlusega ja ajaloolise kohustusega esivanemate ees. Vihje põlvepikkusele poisile oli mõeldud Tallinnas Vabaduse platsil kogunenud koolinoortele. Sügiseks muutus kõik. Talvesõja ajal sõitis Johan Laidoner Moskvasse ja kohustus teiste seas ka Staliniga. Olud muutusid, nii ka vaatepunkt:

(15) *Meie oleme targalt toiminud, kui sõlmisime vastastikuse abistamise pakti N. Liiduga. Sellega hoidsime ära sõjalise kokkupõrke võimaluse N. Liiduga ja – mis veel tähtsam – meil on rohkem kindlustatud võimalus jääda välja praeguse suure Euroopa-sõja keerisest ja tulevikus võime elada rahus oma suure idanaabriga.* (Päevaleht 17.12.1939)

Kindral Laidoner kinnitas nõnda (15) oma avalikkuselt saadud volitusi ja rõhutas riiklike otsuste tarkust. Idanaaber on saanud Eesti *omaks* (sõna *oma* rõhutab positsiooni, arvestamist suure idanaabriga).

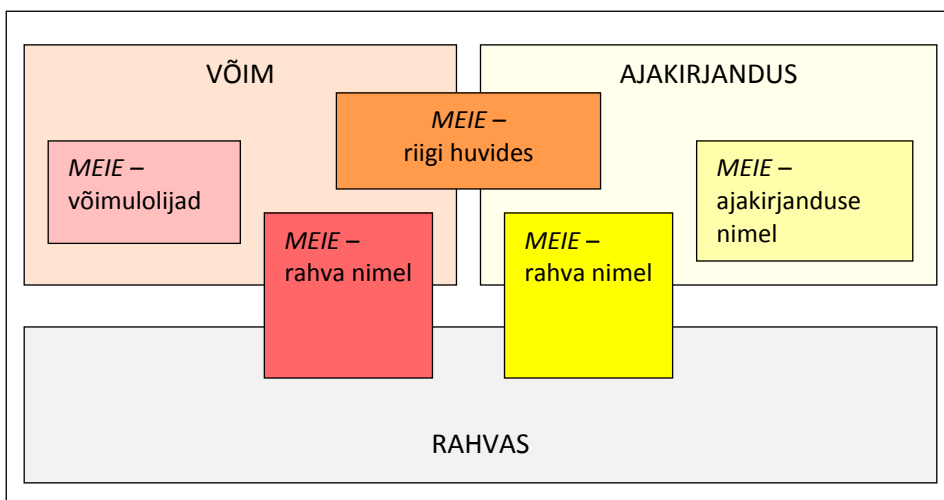
Vaid eriline positsioon riigi- või ärielus, kõrge staatus kultuuritegelase või arvamusiidrina tagas pääsemise leheveergudele. Tavaline inimene väga tihti tekstidesse ei sattunud. Üksikut lihtsat inimest ei kasutatud ka üldistavalt (üks konkreetne kaevur kõigi sarnaste kaevurite võrdkujuna). Ometi viitab sage *meie*-positsiooni kasutamine, et tegelaskujuna nähakse kogu rahvast. Ühiskonda nähakse reaalse orgaanilise tervikuna, *rahvusterviklikkuse* (Ventsel 2005: 49) käsitusviisist lähtuvalt. Joonisel 9 on esitatud tekstides esinevaid *meie* võimalikke kombinatsioone sõltuvalt sellest, kas vaatepunkti kaasatakse mõtteliselt rahvas või mitte. Kaasav ja välistav meie võimaldavad eri suhtetasandeid. Nii näiteks võib võim mõista anda, et kõneleb rahva nimel ja ajakirjandus on pigem passiivne kõrvaltvaataja.

Vaatepunkt kujuneb ka, kui Eestist kõneldakse kui aktiivsest tegelasest, kelle aeg asetab väga erinevatesse olukordadesse. President Konstantin Päts ütles Saaremaa visiidi ajal võidupüha eel, et Eesti vallutamisest ei saa kellelegi lihtsalt jalutuskäiku. Eesti olevat väärt neid sõdureid, kes oma elu ja tervise jätsid. Sõda võib mujal lahvatada, Eesti vastab sellele ülesehitustööga.

(16) *Loitvate võidutulede juures vaba Eesti rahvas kinnitab ja töötab pühalikult kõigile: Meie ei siruta kätt võõra maa ja vara järele, aga meie ei lase iial võõraid panna kätt meie isamaa ja vara külge.* (Päevaleht 22.06.1939)

President andis rahva nimel vande (näide 16), mille kindlust toetab tugev võidutulede metafoor ning pühalikkus. See on kõikehõlmav ehk kõigile mõeldud kategooriline (*ei iial*) vanne, mis lubab tegutsemist mis tahes rünnaku korral. Selline on Eesti 1939. aasta esimeses pooles. Aasta lõpuks on Eestist aga pigem saanud passiivne objekt, kelle üle aeg ja olud kipuvad võimust võtma. Deiksise

seisukohalt on märgatav järkjärguline muutus. Eesti kui subjekti (tegelase) positsioon (näiteks väide „Eesti seisab vastu, Eesti otsustab”) asendub objekti positsiooniga (näiteks väide „Eestit ei ähvarda otsene sõjaohht”).

Joonis 9. Peamised vaatepunktid Päevalehe tekstides 1939/1940. Ametlikes kõnedes räägib võim kas iseenda nimel või rahva nimel, samamoodi ka ajakirjandus. Juhtkirjades ja üksikutes kommentaarides esineb ka ajakirjanduse välistavat meie-positsiooni (meie kui ajakirjandus eraldiseisvana). Ajakirjandus võib ka esineda riigi huvides (ühine meie võimuga). Päevalehes peaaegu puuduvad tekstid, kus väljendub rahva positsioon: puuduvad ka vastavad žanrid (näiteks lugejakirjad). Rahvast esindab kas võim või ajakirjandus – volitatud institutsioonid.

Sünkroonsusmehhanismid tekstides

Ajakirjandus uuendab lakkamatult suhteid aja ja ruumiga, milles ta tegutseb. Ühest küljest on see seotud tehnoloogiaga, seega päris praktiliste teguritega. Mõnikord pole aga pidev sünkroniseerimine vajalik, kui avalikkuse käekäiku oluliselt muutvaid sündmusi pole. Sünkroniseerimismehhanismid võivad omakorda sõltuda ka kriteeriumitest, mille järgi ajakirjandus määratleb sündmusi, ning ka piirangutest.

1930ndate lõpu ajakirjandus tegutses oma võimaluste piires ülimalt operatiivselt. Trükiajakirjanduse nähtavat raami kujundas 1939. aastal eeskätt operatiivsuse ihalus. Trükikotta püüti saata võimalikult värske teave, mis jagunes eri lehekülgedele. Kui saabus oluline uudis, lisati see kiiresti juba valmislaotud tekstimassiivile. Sageli juhtus, et mõni kõige hiljem trükkikotta saabunud tekstilõik oli samal küljel esitatud teabega vastuolus. Nii saavad tekstides nähtavaks teatavad kronoloogilised kihistused, eriti keerulistes kriisiolukordades, kui sündmustes tekivad ootamatud pöörded. Näitena tekstilõik rubriigist „Välispoliitika horisondilt”:

(17) *Eeltoodud read olid juba laotud, kui saabus üllatav teade Saksa-Vene mittekallaletungipakti valmimisest. Tähendab – ülal mõnede allikate järele toodud oletus nende kahe riigi suurest sürpriisist Euroopale on siiski tõelusel! Ning see loob hoopis uue seisukorra kogu Euroopale.* (Päevaleht 22.08.1939)

Näha on ajakirjanduslike tingimuste muutumist ajakirjandusliku käsitlusprotsessi käigus. See jätab ka lugejale mulje operatiivsusest, püüdest vahendada tegelikkust nii kiiresti kui võimalik. Väite erakordsust rõhutab hüüumärk. Samalaadseid tekste sisaldavad Päevalehe nn *eritelegrammid*, mis ilmusid näiteks Teise maailmasõja esimesel päeval, samuti Hitleri atentaadi päeval. Eritelegramme trükiti ka mõne tähtsa spordivõistluse ajal.

Operatiivsusele vastandlik nähtus on nn *sünkroonsushäire*, mis tähendab, et ajakirjandus jätab tegelikkuses toimunud muutused vahendamata, ehkki kõigi kehtinud ajakirjanduslike põhimõtete järgi oleks pidanud seda tegema. Sünkroonsushäired võivad tuleneda info nappusest või kehtestatud piirangutest. Kõige põnevamad on riigisiseste sündmustega seotud sünkroonsushäired, sest tegu on sündmustega, mille puhul võinuks eeldada kohaliku ajakirjanduse tähelepanu. Sünkroonsushäirete puhul on üks ajakirjanduse põhimehhanisme – sünkroniseerimine – pärsitud. Sünkroonsushäirete tõttu ei jõua tegelikkuse olulised sündmused avalikkuseni, tegelikkusetunnetus ei saa täiel määral toimida. Sünkroonsushäired tulenevad võimu sekkumisest.

Päevaleht ei kirjuta midagi Nõukogude Liidu välisasjade rahvakomissari Maksim Litvinovi 28. märtsil Eestile esitatud noodist, milles anti teada, et Nõukogude Liit ei jää passiivseks Eesti ja Läti iseseisvuse avaliku või maskeeritud hävitamise katsete korral. Nõukogude Liidu tähelepanu pälvis kõige muu hulgas ka Johan Laidoneri aasta alguses toimunud Soome-visiidil deklareeritud valmisolek võidelda tulevases sõjas Soome poolel (Ilmjärv 2010: 272). Päevaleht mainib Nõukogude Liidu nooti alles 10. juunil (üle kahe kuu hiljem). Kuni selle ajani puudus mingigi kontekst Nõukogude Liidu nõudmistest kõnelemiseks. Noot sai tähenduslikuks alles siis, kui tulevad teated Prantsusmaa ja Inglismaa läbirääkimistest Moskvast, kui Venemaa nõutab endale õigust garanteerida Balti riikide julgeolekut.

21. aprilli Päevaleht tõi ära ajalehe Helsingin Sanomat juhtkirja, mis viitas probleemile, et Lääs tahab nõutada Nõukogude Liidu abi kallaletungi vastu. Nii loovad hilinenud teated välisallikatest (nii uudisteagentuuridest kui ka välisriikide ajalehtedest) alles konteksti Venemaa nõudmistest läbirääkimisel. Teisalt ei olnud ka võim huvitatud välispoliitiliste kaalutluste selgitamisest ajakirjandusele. Välisministeeriumi vaikimise periood jääb aega, mil lahvatas tüli välisministeeriumiga. Päevaleht üritas protestida välisuudiste tsentraliseeritud jagamise vastu, kuid andis lõpuks ikkagi alla.

3.2.3. Tõlgendusmodaalsus

Tõlgendusmodaalsus hõlmab ühelt poolt hoiakuid, mis tekstiga kaasnevad. Kui tekstis esitatakse üleskutseid, püütakse avalikkust milleski veenda, siis näitab see, et avalikkuses olid mingid hoiakud, mida püüti muuta. Kui Laidoner ütleb raadiokõnes, et Eestil pole mingisugust põhjust iseäraliseks kartuseks, viitab see siiski just avalikkuses levinud kartustele. Retooriline reaktsioon osutab nõnda ühele avalikkuse seisundile. 1939. aasta lõpul sai tavaliseks, et riigijuhid pidasid vajalikuks hajutada hirmu. Kahtlusi võimu suhtes, usaldamatust peeti aga rahvuslike huvide vastaseks. Nagu näiteks kohustav retoorika, et „riigi elus peab olema institutsioone ja väärtusi, mis peavad seisma väljaspool võistlust” (09.05.1939). Maailmasõja puhkedes on kõige tähelepanuväärsem hoiakute muutumine kolme riigi – Nõukogude Liidu, Soome ning Saksamaa – suhtes. Need riigid kujundasid 1939. aastal kõige enam Eesti ja eestlaste maailmapilti. Seetõttu on tõlgendusmodaalsuse kirjeldamisel fookuses suhtumine neisse riikidesse. Kõige üldisemalt võib täheldada järgmist:

- Nõukogude Liidu puhul muutub skeptiline ja kriitiline suhtumine positiivseks ja heakskiitvaks (nn Vene pööre), ajakirjanduse hoiakuid hakavad kujundama repressioonid nende suhtes, kes kasutavad võimu jaoks sobimatuid infoallikaid, kes ärritavad Nõukogude Liitu.
- Soome puhul tekitavad erinevad välispoliitilised valikud aasta lõpul kriitilise suhtumise, ehkki aasta alguses rõhutati Eesti-Soome suhete erilisust. Soome puhul on iseäralik, et võim peab naaberriigi tegelikkuse-tõlgendusi Eesti avalikkusele ebasoovitavaks ning laseb ajalehe Helsingin Sanomat leviku ja müügi 1939. aasta septembris ära keelata.
- Saksamaasse suhtutakse neutraalselt ja julgeolekugarandi rollis pigem positiivselt. Ometi vallandab 1939. aastal alguse saanud sakslaste ümberasustamisaktsioon tugeva emotsionaalse arutelu sakslaste rolli üle Eesti ajaloos. Kujunevad otsekui paralleelmaailmad: ametliku Saksamaa suhtes on hoiak neutraalne, saksa vähemuse suhtes pigem vaenulik.

Rahva seas valitsenud meeleolusid aitavad kirjeldada riiklikule propagandatalitusele laekunud analüüsid poliitilistest meeleoludest rahva seas. Need koostati (koostajaks peamiselt piirkonnasekretärid) 1939. aasta aprilli keskel kõigis Isamaaliidu piirkondlikes komiteedes (kõigis Eesti maakondades ning Tallinnas ja Tartus).³⁴ Isamaaliit oli Eesti ainus legaalne (vormiliselt parteitu) ühiskondlik-poliitiline organisatsioon. Kõigil analüüsiraportitel on standardne ülesehitus. Kõigilt piirkondadelt küsiti, kuidas on mõjunud viimased välispoliitilised sündmused ning missugused meeleolud on üles kerkinud.

Peamiselt kinnitatakse raportites, et rahvas on jäänud rahulikuks. Kõikjal valitses hoiak, et võimalikus sõjalises konfliktis peaks Eesti vastu astuma mis

³⁴ Ülevaateid rahva seas valitsevatest poliitilistest meeleoludest säilitatakse Riigiarhiivis Jüri Uluotsa fondis (RA 4408).

tahes ründajale. Näiteks Pärnust laekunud raportis nenditakse, et „mõõga pooleksmurdmise poliitikat so. vastupanuta allaandmist pooldavad vaid mõned üksikud” (RA 4408.1.75.39). Pea kõigis analüüsides osutatakse rahva seas hoogustunud aruteludele selle üle, kas Eesti tuleviku seisukohalt oleks parem langeda Saksamaa või Nõukogude Venemaa mõju alla. Avalikkuses areneb seega kirglikum debatt mitmeid kuid varem kui Päevalehe veergudel. Petserist tulnud raportis märgitakse, et piiri lähedal alanud venelaste suurõppused tekitavad ärevust (isegi väljendatakse kartust, et Venemaa võib kohe sõjaliselt rünnata). Tartus liiguvad kuulujutud, et venelased oleks justkui „esitanud noodi, mille sisuks teadaanne, et kui Eestit ähvardab kallaletung sakslaste poolt, siis venelased okupeerivad Eesti”.

Tallinnast laekunud raport viitab tööliskonna meeleoludele, mille järgi venelaste seas on (juhul kui valima peab) parem elada. „Elujärg on ikka parem kui sakslaste hulgas, sest venelane on vähem arenenud ja „lollide hulgas on kergem elada”. Teine vool haritlaste ja saksasõbralike kihtide hulgas on märgatav, leiab, et just Venemaa võib muutuda hädaohtlikuks meie iseolemisele” (RA 4408.1.75. 28). Läänemaalt saadetud raportis aga märgitakse, et „maalt kuuldub tagasihoidlikult, et miski hinna eest ei taheta alluda Saksamaale. Asunikkude peres valitseb hirm sellpühul, et pärast sakslaste poolt nende kohad jälle ära. Teiseks kõneldakse, et sakslaste ja eestlaste vahel on juba ajalooline vihavaen olemas, mis ei tagaks kunagi rahulikku ega head läbisaamist. Peetakse paratamatuse korral paremaks Venemaad, kuid sealjuures tähendatakse ka seda, et oleks venes vähegi parem riigikord, s. o. mitte nii kommunistlik” (RA 4408.1.75.35). Niisiis ei olnud avalikkuses Saksamaasse või Nõukogude Liitu suhtumine ühetaoline. Siiski valitses 1939. aastal hoiak, et Eesti peaks vastu astuma mis tahes ründajale.

Soomet mainitakse ülevaadetes vähem, siiski ringleb ka ühe alternatiivina Eesti jaoks idee „nn Suur-Soomest, mis oma ilmelt oleks venevaenulik ning sõbralik Berliin-Rooma-Helsingi teljepoliitikale” (RA 4408.1.75.29).

Väga paljud Isamaaliidu raportites kirjeldatud rahva seas laialt levinud mõttekäigud ja hoiakud ajakirjanduses ei kajastunud või jõudsid sinna olulise viivitusega. Teatud hoiakuid püüdis võim ajakirjanduse kaudu hallata ja summutada (eeskätt kriitikat Venemaa suhtes). Saksavastased meeleolud said ajakirjanduses avalikuks alles oktoobris – need olid peamiselt seotud saksa vähemusega, võim nende vahendamisse eriti ei sekkunud, kuigi Saksa saadik Frohwein saatis välisministrile mitu protestikirja. Soome puhul asus Eesti ajakirjandus debatti Soomes esitatud väidete ja sõjakäsitlusega.

Suhtumine Nõukogude Venemaasse Päevalehe käsitluses

Ametlik suhtumine Venemaasse muutus ammu enne Eesti jaoks saatuslikku pööret (1940. aasta juunisündmusi), ka enne nn baasidelepingut. Nii saab vaadelda teatud diskursiivset pööret suhtumises Nõukogude Liitu ja ühes sellega ka Nõukogude Liiduga seotud tegelikkusekäsitlust. Niisugusel pöördel on omad

välised ja ka sisemised põhjused. Välised seondused kontrolliga, võimu ja selle kehtestamisega, sisemised aga ajakirjanduslike tõlgendusmallidega. Päevalehe tegelikkusekäsitlust analüüsides ilmneb tugev kontrast: võib näha, kuidas 1939. aasta alguses suhtuti Venemasse kui ühte veidrasse riiki, kus „ministrid (rahvakomissarid) kaovad teadmata põhjusel, kuis ainukeseks leivaperemeheks on riik” (14.01.1939). Aasta lõpul aga toodi ilma igasuguse irooniata tähtsa uudisena ära fakt, et „60-aastaseks saab Nõukogude Liidu rahvaste juht J. Stalin” (21.12.1939). Sealjuures on tegu sündmusega, mis pärineb olevikust, lehe ilmumiseiga samast päevast. Päevaleht valmistus olulisteks sündmusteks ette, nii nagu nõukogulik ajakirjandus seda ette näeb. Tegelikult hakkab kujundama pigem ametlik seisund, riiklik protsess, mitte elutegelikkus oma eheduses. Nõukogude Liitu puudutava iroonia asendumine ustavusega ärgitab küsima, millest tekkis pööre, samuti seda, kas avalikkus muutus ühes tekstidega vaid ühe otsustava, 1939. aasta jooksul.

1939. aasta suve keskpaigas võttis ajakirjandus Venemaa suhtes veel selge ründeasendi, mis oli ajendatud välisasjade rahvakomissari Molotovi kõnest. Molotov rääkis fašistlikust agressiooniinrust ja nõudis, et Balti riigid nõustuksid nende julgeoleku garanteerimisega. Päevaleht kuulutas seepeale, et Venemaa peaks loobuma asjatutest kartustest Balti riikide pärast. Päevalehe juhtkiri taunis Venemaa uusi rolliotsinguid:

(18) *Nõukogude Vene peaks Balti riikidele muutuma mingisuguseks njankaks, kes hindab, kas need riigid suudavad kaitsta oma neutraliteeti või mitte, ja kui need Moskva hinnangu järele seda ei peaks suutma, siis vahest peitma neid oma kaitsvasse rüppe. See on hoolitsus, mille Balti riigid lükkavad kahtlemata tagasi.*
(H. T. [Harald Tammeri] juhtkiri Päevalehes 01.06.1939)

Siin on kasutusel tugev irooniline suvalise lapsehoidja kujund vene keelest (*njanka*). Venemaa oli tembeldanud Eesti ja Läti oma huvide piirkonda kuuluvaks. Naeruvääristatakse võimalust, et Eesti võiks langeda Nõukogude huvi-
piirkonda. Niisugust lahendust nimetatakse irooniliselt *hoolitsuseks*. Juhtkiri kinnitab Balti riikide meeolekindlust mis tahes lähenemiskatse tagasi lükata. Nii on Venemaast kujunenud negatiivne kuvand kui jultunud riigist. Naaberriigi naeruvääristamine väljendub ka teises juhtkirjas: „Moskva valitsejad on pidanud sõna, et nad ei lähe teisel tooma tulest välja kastaneid – kui nad tahavad serveerida endile kastaneid Balti riikide kulul.” (12.07.1939).

Balti riigid muutusid suve jooksul aegamisi abstraktseks objektiks, nende välispoliitiline tähtsus kahanes. Neist said riigid, kellega (kelle arvel) midagi tehakse, mitte tegelased (subjektid) ja niisugune muutus on seotud just Nõukogude Liiduga. Selline passiivne objektiks muutumine oli pika vaikimise tulemus. Avalikkusel ei olnud teadmist selle kohta, kuidas (Eesti) riik rahvusvahelisel areenil tegutses. Eesti seisundit iseloomustasid täpsemalt pigem välismaised väljaanded. Basler Nachrichten (viide Päevalehes 21.06.1939) kirjutas „ohustatud Baltikumist ja Venemaa tahtmisest saada õigus sisse marssida Balti riikidesse”. Prantsuse leht Le Temps (viide 02.07.1939) mainis, et „Nõukogude

Liidu oletatud hirm on ainult maskiks Baltikumi anastamise projekte". Kõik need seisukohad on tugevamad kui Päevalehe enda positsioon. Tegu oli ka mõttekäikudega, mida Eestis avalikult polnud sõnastatud. Tekkinud infotühiku täitsidki välissõnumid. Ka uudise sellest, et Eesti, Soome ja Läti saadikud on Moskvast esitanud protesti, edastas uudisteagentuur Havas. Välislehed kirjutasid ka kavandatavatest sügismanöövritest Balti riikide piiri lähedal (Päevaleht 05.07.1939). Võib arvata, et Nõukogude väekontingendi liikumine Eesti suunas oli selleks hetkeks juba üsna detailselt planeeritud.

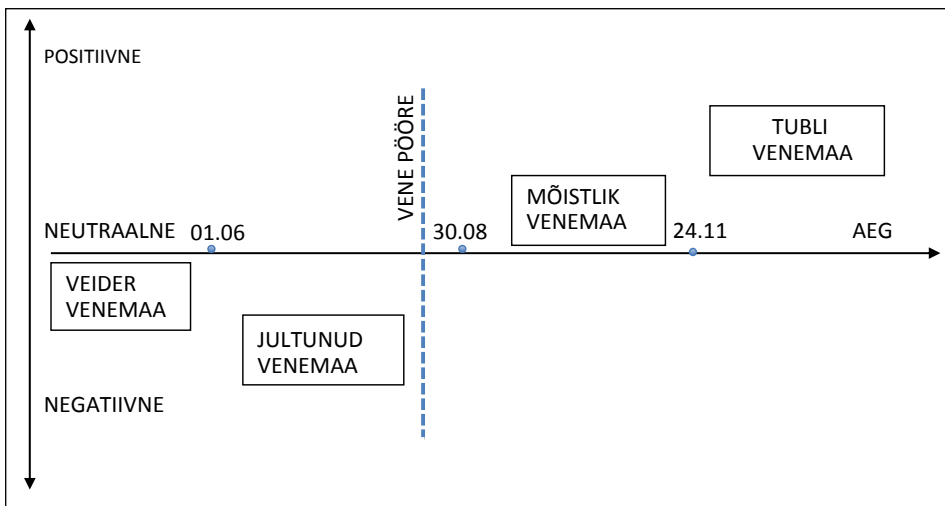
L'Europe Nouvelle võrdles Eestit ja Lätit Belgia, Hollandi, Šveitsi ja Luksemburgiga, mille taga (erinevalt Eestist) seisavad suured Lääne demokraatiad. Leht selgitab:

(19) Balti piirkonna riigid (vähemalt Läti ja Eesti) on ehitatud vähem vastupidavast kivist (!? toim.) ja Saksamaale alistumine ei oleks neile kõige suuremaks õnnetuseks (!? toim.). (Päevaleht 13.07.1939)

Näites 19 on Päevaleht astunud nii-öelda mehaaniliselt diskussiooni mõjuka Prantsuse lehega. Toimetaja märkused (kirjapildis: (!? toim.)) väljendavad dialoogi originaaltekstiga. Niisugust kirjavahemärkides suhtlemist tuli Päevalehes aeg-ajalt ikka ette. Nõnda peab mõtte liikuma justkui väljapoole teksti, viitama millelegi, mida tekstis ei saa öelda või mida ei pea välja ütleva.

Ehkki Päevaleht pidas Molotovi-Ribbentropi (MRP) pakti üllatuseks, selgus kohe pärast pakti ilmunud sõnumitest, et kokkulepet oli plaanitud juba mitu kuud. Toodi ära Soome lehtede tõlgendused: Stalin leppis kokku mehega, kes kominternivastase paktiga oli kujunenud üheks vihatumaks meheks Moskvast (Uusi Suomi). Läbirääkimised kestsid tegelikult juba juunikuust. MRP päeval mainis Päevaleht, et Nõukogude Vene nagu teisedki suurriigid pidas läbirääkimiste kestes kaks rauda tules ja kalkuleeris, kumma poolega on minek kasulik. Samamoodi nagu Vene-Saksa vaen on hädaohtlik, sunnib ka nende sõprus või lähenemine olema Balti riike valvel (23.08.1939). Kaks päeva hiljem kirjutab Päevaleht, et sõda on just Venemaale kasulik, sest kurnab teisi riike (25.08.1939).

Ajalehetekstide põhjal võib öelda, et 1939. aasta hilissuvel toimus ühtäkki järsk pööre suhtumises Nõukogude Liitu (vt joonis 10). Enne seda valitses kriitiline, kohati ka üleolev suhtumine suurde totalitaarsesse naaberriiki, pärast pööret hakkab domineerima positiivne ja õigustav suhtumine. Aasta viimastel kuudel peab ajakirjandus alluma sanktsioonidele: midagi ei tohi avalikkuses arutada seoses Vene sõjaväelaste saabumisega. See seletab ka tõsiasi, et Nõukogude vägede tulekust Eestisse pole fotosid. Nn Vene pööret ajakirjanduslikus diskursuses on raske seletada. Pööre langeb kokku Teise maailmasõja algusega. See sunnib Eestit rõhutama neutraalsust, aga see loob ka passiivse seisundi.

Joonis 10. Nn Vene pööre Eesti ajakirjanduses tingituna Teise maailmasõja algusest. Siin on iseloomustatud valdavalt kuvandit (*veider-jultunud-mõistlik-tubli*). Enamikus kriitiline ja halvustav kuvand asendub pigem positiivse kuvandiga. Aasta lõpuks tuuakse esile Nõukogude Liidu saavutused välispoliitikas. Venemaa-teemalisi kajastusi pärast baasidelepingu sõlmimist mõjutavad välised repressioonid: karistused sõjaväelastega suhtlemise ning fotografeerimise eest.

Pärast Poola allveelaevaga Orzeł toimunud intsidenti esitas Nõukogude Liidu välisasjade rahvakomissar Vjatšeslav Molotov ultimatiivse nõudmise sõlmida vastastikuse abistamise pakt. Päevaleht andis algul mõista, et baasidelepingu puhul on esiotsta tegu tõepoolest vaid kaubanduslepinguga. Esimene teade võimalikust lepingust ilmus 23. septembril. Septembri lõpuks kadus Päevalehest igasugune Vene-kriitika. Vene pööre oli lõppenud. Alguse sai positiivsete Vene ajaleheartiklite massiline avaldamine. Näiteks on teates Venemaalt avaldatud väide „Eesti kirjanduse tundmaõppimine on meile väga vajalik, sest see lähendab meid eesti rahvale, kes on meile väga sümpaatne” (20.10.1939). Päevakorrale võeti ka venekeelsete saadete korraldamine riigi ringhäälingus (sõnum Päevalehes 23.11.1939). Kõik, kes Eesti – Nõukogude Liidu suhteid arvustama hakkavad, seatakse kriitika alla:

(20) Ja kui mõned on olnud väljapool arvamisel, et kas meie vahekorrad mitte Nõukogude Vene valitsusega ei ole milleski tumenenud, siis võime ütelda, et meie vahekorrad on sedavõrd usalduslikud ja normaalsed, et meie välisminister võis sõita Moskvasse lepingut alla kirjutama. (Päevaleht 25.09.1939)

Näites 20 on halvustatud neid, kes võiksid kritiseerida sõlmitud lepet, püütud näidata, et kritiseerijaid (kahtlejaid) on marginaalselt vähe (*mõned*). Päevaleht asub Vene väeosade Eestisse asumist legitimeerima enne nende saabumist.

Päevaleht püüab ka ennetada võimalikke tõlgendusi, et Vene vägede saabumine ning saksa vähemuse lahkumine Eestist on mingil moel omavahel seotud. Näidatakse, et nende seoste loojad on Saksamaaga seotud ja Eesti rahva seisukohalt ebaloojaalsed:

(21) *N. Vene väed ei tule teostama mingeid protektoriõigusi, veel vähem tulevad nad siia levitama mingit uut korda või õpetust. Saksikute ja kadakate poolt levi-
tatud kuulujutte on N. Vene agentuur TASS dementeerinud kategooriliselt, tem-
beldades neid absurdseteks ja laimavateks.* (Päevaleht 17.10.1939)

Nõnda rakendatakse õigustava strateegia huvides Eesti avalikkuse viha saksa-meelsete eestlaste (kadakate) vastu. Välispoliitikas oli Eesti Saksa-meelne, aga rahva seas valitses negatiivne suhtumine saksa vähemusse kui sajanditepikkuse anastamise pärandisse. Näites 21 on kategooriline välistus (*ei ... mingeid*). Päevaleht tõi ära Pravda kirjasatja positiivseid muljeid Vene sõjalaevade saabumisest:

(22) *Kõigis kohtumisis Eesti ametlike esindajatega ja rahvaga on selgesti tunda, et mõlemad pooled on sügavalt ja kindlalt otsustanud rajada oma suhted vastas-
tikkuse alusel ja Eesti ja Nõukogude Liidu kultuuri, korra ja õigluse austamisel.* (Päevaleht 19.10.1939)

Fraas „kõigis kohtumisis” esindab kategoorilist, vankumatut tõeväidet. Tundmine on *selge* (kehtestav määratlus). 7. novembril tähistati Tallinnas Estonia kontserdisaalis suurejooneliselt oktoobrirevolutsiooni aastapäeva. Välisminister Ants Piip rõhutas aktusel, et „hea meel on meelde tuletada Vene revolutsiooni sündmusi” (Päevaleht 08.11.1939). Ta tõi esile Eesti ja Venemaa sarnasusi: kummaski riigis puuduvat valitsev aristokraatia ja suur erakapitalism.

Päevaleht asus avalikkusele selgitama, et leping Nõukogude Liiduga on sõlmitud eeskätt Eesti huve silmas pidades ning Nõukogude Liit on otsustanud Eesti palvetele vastu tulla. Tekkinud usalduslik vahekord olevat sedavõrd enesestmõistetav, et seda isegi ei pea avalikkusele selgitama. Ajakirjandus teenib nõnda ametlikku välispoliitikat:

(23) *Võttes arvesse ühelt poolt Nõuk. Vene ilmselt tungivat tarvidust tugipunk-
tide leidmiseks oma laevastikule ja teisalt usalduslikke vahekordi, mis meil on
olnud Nõuk. Venega, ongi Eesti valitsus otsustatud tulla vastu Nõuk. Vene soo-
vile, võimaldada talle baase Eesti randadel ja sõlmida tarviline kokkulepe vas-
tastikuse abistamise suhtes. – Meil tuleb selle ülesande juure asuda täie külma-
verega. Ta on tingitud üldolukorrast, olukorrast Ida-Euroopas ja ka Balti merel,
ja on muidugi ajaliselt piiratud. Me arvame, et selle sammu ulatavam põhjenda-
mine ei ole praegu tarvilik.* (Päevaleht 29.09.1939)

Etteheited ja mõistmatus kujunesid võimu jaoks probleemiks, sellest tuleneb ka hoogustuv manitsev retoorika. President Konstantin Päts pidas vajalikuks oma raadiokõnes eraldi rõhutada, et lükkab kategooriliselt ümber kõik välismail levi-
tatud kuulujutud Eesti riigi saatuse ja iseseisvuse kohta. President möönis, et

läbirääkimised Nõukogude Liiduga tulid tõesti ootamatult. Välisministeeriumi ja propagandatalituse seisukohalt väljub president etteantud raamidest ja lehtedes ilmub juba kõne redigeeritud versioon (Soonpää 2009).

Rohkete Vene ajalehetekstide (peamiselt Pravda ja Izvestija) vahendamisega toodi Päevalehe veergudele Nõukogude välispoliitika tugeva tähendusväljaga mõisted: *imperialistlik Inglismaa, NL võimalik isolatsioon, väikeriik kui pime instrument*. Niipea, kui need jõudsid avalikkusele vähegi tuttavaks saada, hakati neid kasutama argumentatsioonis teatud välisriikide vastu. Briti ajakirjanduses tuli 1939. aasta sügisel ning iseäranis Soome ja Eesti sündmustega kasutusele mõiste *sovetiseerimine*. Eesti avalikkusesse jõuab niisugune tõlgendus pika viivitusega (lõtkuga). Päevaleht tähendas seepeale, et „lobisemised Balti riikide sovetiseerimisest toovad kasu ainult meie ühistele vaenlastele”, viidates kriitikele halvustavalt kui *lobisejatele* (02.11.1939).

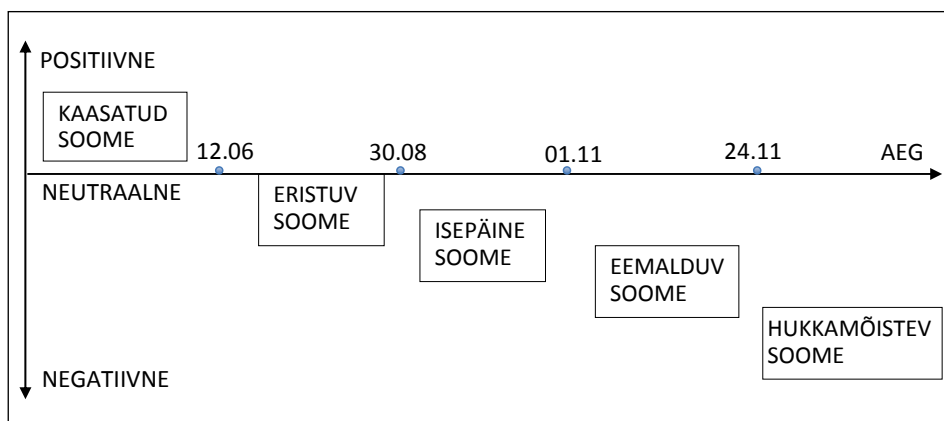
Suhtumine Soomesse Päevalehe käsitluses

Eesti ajakirjanduse murdumise Soome suunal määrasid võimu kujundatud suunised, järjest tugevnev kontroll teabevahetuse üle. Selle üheks kõige äärmuslikumaks juhtumiks sai Soome juhtiva päevalehe Helsingin Sanomat keelamine 1939. aasta sügisel. Ettekäändeks sai ajalehes esitatud Eesti avalikkust eksitav info. Teisalt kujundasid suhtumist naaberriiki ka ajakirjanduse enda muutunud hoiakud. Teatud mõttekäikudest sугenesid diskursiivsed pöörded suhtumisest Soomesse. Poolehoiust sai kriitika. Soome kaugenemisest ning hiljem lange misest Nõukogude Liidu sõjalise rünnaku alla sai uus reaalsus: ajakirjanduse abiga kujunesid uued kujutelmad. Sotsiaalselt kujundatud suhted ning vastasseisud kandusid üle füüsilises tegelikkusesse. 1939. aasta ajakirjandus kajastas dramaatilisi muutusi Eesti-Soome suhetes, ent see ei tähenda, et kõik muutused peegeldusid ka Eesti avalikkuses. Soome jäi Eesti avalikkuse jaoks ikkagi kal liks verevennaks. Avalikkuse hoiakud on püsivamad kui reaolpoliitilistest olu dest muljutud ajakirjanduse tegelikkusekäsitlus. Nendest hoiakutest annab aimu tugev kritiseeriv retoorika – järelikult oli vaja levinud hoiakuid muuta, seista vastu Soomest lähtuvalle tegelikkusekäsitlusele.

Veel samal aastal, kui puhkes Talvesõda (1939), armastati Eesti ajakirjan duses rõhutada, „et Eesti ja Soome on liitlased ilma liidutagi, Läti ja Leedu puhul on aga tegu liiduga ilma liitlasteta” (04.01.1939). Balti koostööd pidi süvendama 1934. aastal loodud Balti liit, aga see ei suutnud midagi reaalselt ära teha. Näiliselt sisutihja ja formaalse koostöö taustal eristus Soome roll. Jaanuari lõpul kirjeldas Päevalehe kirjasaatja Helsingis, kuidas Soome vabatahtlike Eesti sõjaretke 20. aastapäeva mälestuspidustused kujunesid suureks sõprusmeele avalduseks. Sõjavägede ülemjuhataja kindral Johan Laidoner lubas pidupäeva kõnes, et kui saatus peaks nõudma, siis Eesti võitleb Soome kõrval ja lisas, et „Eesti-Soome kokkulepe on kirjutatud verrega” (Päevaleht 30.01.1939). Aasta lõpuks aga kõik muutus. Päevaleht sai siis tegutseda vaid väga piiratud tingi-

mustes ja Soome sündmusi käsitleti peamiselt Nõukogude uudisteagentuuri TASSi materjalide põhjal.

Eesti-Soome pilvitute, ja nagu Päevaleht sedastas, loomulike suhete kinnituseks kujunesid Eesti iseseisvuspäeva pidustused Helsingis. Lehe (25.12.1939) teatel tsiteeris Eesti suursaadik Rudolf Möllerson pidukõnes peaminister Aimo Kaarlo Cajanderi, kes olevat öelnud, et „nagu Soomele ei ole ükskõik, kellele kuulub Soome lahe lõunakallas, samuti ei ole ka Eestile ükskõik, kes valitseb Soomes. Soome rahvas või mõni teine rahvas”. Soome haridusminister Uno Yrjö Hannula aga kinnitas, et „Eesti rahva edus ja õnnes nähakse Soomes osa oma õnnest ja edust”.

Joonis 11. Soome kuvandi muutumine Eesti ajakirjanduses 1939. aasta jooksul. Hoiakute muutused tulenevad teatud sündmustest (aeg märgitud ajateljel). Soome ei soovi Saksamaaga mittekallaletungi lepingut: see tekitab kuvandi eristuvast Soomest. Isepäisus tuleneb Soome-poolsetest tõlgendustest, mis ei ühti Eesti ametliku liiniga. Pärast baasidelepingut hoiab Soome Moskva Eestile vastanduvat joont, aasta lõpul kritiseerib häälekalt Eesti käitumist.

Suve algul ilmneseid aga esimesed märgid kriitilisest suhtumisest naaberriiki (vt ka joonis 11). Pöörde põhjustas Soome otsus lükata tagasi mittekallaletungi-leping Saksamaaga. Päevalehe käsitluses oli Eesti niisugust lepingut vastu võttes teinud nutikama otsuse, Soome aga end ohtu seadnud. Nii kogus tasapisi hoogu arutelu julgeolekuriskide ja võimalike garantiide üle. Eri artiklites arutati, kellel on paremad väljavaated jääda kõrvale võimalikust võitlusest, kes suudab olla neutraalsem. (Ehkki *neutraalsus* ei tohiks välispoliitilisel maastikul olla suhteline mõiste: neutraalsus kas on või seda pole.) Neutraalsus sai Eesti avalikkuse jaoks aga hoomatava kehastuse seoses Orzeli-juhtumiga. Poola allveelaev Orzel põgenes maailmasõja keerises Tallinna reidile. Eesti võimud pidasid neutraliteediseadusele viidates allveelaeva 15. septembril kinni. Päev hiljem kirjutas Helsingin Sanomat, et „Venemaa on valmis loobuma neutraalsusest ja võtma „oma osa Poola laibast”. Sel juhul olevat Balti mere riikide iseseisvuse rikkumine hind, mida Saksamaa oli valmis maksma temaga lepingu

sõlmimise eest. Arvatakse, et üheks Venemaa kavaks on Eesti ja Läti ühendamine Nõukogude Liitu” (Helsingin Sanomat „Venäjä vaatii käytettäväkseen satamaa Latvialta?” 16.09.1939). Eesti riigivõim pidas neid väiteid iseseisvust ja julgeolekut riivavateks teadeteks, mis võivad kahjustada riiklikku julgeolekut ja tekitada seltskondlikku ärevust. Kaitseseisukorra seaduse alusel otsustas sisekaitseülem keelata ajalehe Helsingin Sanomat toomise Eestisse ning lasi kõik alates 16. septembrist ilmunud Eestis leiduvad eksemplarid konfiskeerida ja hävitada.³⁵ Ööl vastu 18. septembrit 1939, mil ajaleht Helsingin Sanomat Eestis ära keelati, põgenes allveelaev Orzel Tallinnast. Väljavõtted toimikust on esitatud joonisel 12.

Joonis 12. Asitõend ja tõestus ajalehe Helsingin Sanomat keelustamise otsuse täideviimise kohta. Ajalehe 1939. aasta 15. septembri kümnendal leheküljel leidunud artikkel, mida võim pidas ebasoovitavaks (mürgistatud pliatsiga). Sisekaitseülema otsusega tuli kõik Eestis leiduvad ajalehe eksemplarid konfiskeerida ja sellest politseile ette anda. Tallinna peapostkontor annab teada leitud numbritest.

³⁵ Sisekaitseülema otsuse nr 531-Sk. aluseks oli kaitseseisukorra seaduse (RT 1938, 40) § 20 p 5, otsusele on alla kirjutanud siseminister sisekaitseülema ülesannetes (ERA f 852, s 2, n 40, l 1).

Järgmisel päeval ilmusid mitmes Euroopa väljaandes (sealhulgas ajalehes Helsingin Sanomat ning Rootsi lehes Dagens Nyheter) uudised Venemaa sõjalaevastiku tegevusest Tallinna reidil. Keeruline on hinnata nende operatsioonide tegelikku eesmärki ja iseloomu. Märksa tähenduslikumaks kujunes Eesti ajakirjanduse reaktsioon. Päevalehe peatoimetaja Harald Tammer kummutas juhtkirjas kõik rahva seas kerkinud kahtlused. Vene laevastik olevat tulnud Eestisse oma valitsuselt saadud ülesannet täitma ja tulnud nähtavale ka Eesti randade lähedal. Ühe Soome lehe *tendentslik väide*, nagu oleks Vene laevastik asunud valvama Balti mere sadamate laevaliikluse üle, ei pidavat paika:

(24) *Tuleb seetõttu kahetseda, et naaberriigi leht avaldab kontrollimata kõmu, millel võib olla kahjustavat mõju. Tundub üldse, et Soomes ollakse veidi kerge käega avaldama naaberriikide suhtes asju, mis ei vasta tõele ja rikuvad nende huvisid. Meil ollakse selle suhtes võrratult tagasihoidlikum.* (H. T. [Harald Tammeri] juhtkiri Päevalehes 21.09.1939)

Juhtkiri lõi Eestist kuvandi kui meelekindlast riigist ja seda eeskätt naaberriigi Soome taustal, kes on kaotanud enesevalitsemise ning kus esitatakse kunstlikke ja otsitud põhjusi. Nõnda esitati vennasrahvale tõsiseid etteheiteid. Ajakirjandus samastati Soome riigiga. Eestit iseloomustas juhtkirja autor liialdatult kui väga korrektset riiki, Nõukogude Liitu aga kui riiki, kellega Eestil on sõbralik vahekord.

Oktoobri alguses sai Soome Moskvalt läbirääkimiste kutse. Erinevalt läbirääkimistest Eestiga, mis lõpuks tõi baasidelepingu, leidsid Soome seisukohad ja Nõukogude Venemaa käitumine märksa mitmekülgsemat kajastust. Eesti läbirääkimised Moskvaga ei moodusta ajakirjanduses selget sündmuste rida – ilmneb sünkroonsushäire. Soome läbirääkimised seevastu jõudsid avalikkuseni paljudes detailides. Eesti võimulolijad timmisid hoolikalt kogu infovoogu. Oulised argumendid kõlasid Eesti riigimeeste ametlikes kõnedes, mitte aga ajakirjanduslikes tekstides. Ajakirjandusel jäi vaid üle omaks võtta see, mis Moskvas on kokku lepitud. Soome kõrged esindajad aga andsid mõista, et Soome ei alistu võimatutele nõudmistele. Seepeale teatasid mitmed lääne väljaannete (näiteks The Timesi) kirjasaatjad Nõukogude Liidu valitsuse veendumusest, et Soome pole võimeline oma jõududega kaitsma temale kuuluvaid saarestikke. TASS asus hurjutama Soome ajakirjandust:

(25) *Soome ajakirjandus, mis on eriti agar, näib arvavat oma kohuseks kestvalt ja süstemaatiliselt avaldada igasuguseid alusetu teateid selle kohta, et N. Liit solvab Soome riiki. N. Liidu vastast kampaaniat teostavad reaktsioonilised elemendid, kujutledes Soome piiri Uuralil. Üsna hiljuti lasti mõningate isikute poolt liikvele väide, et N. Liidu imperialism ohustab Soome iseseisvust. Kõigi nende ideoloogiliste ettevalmistuste eesmärki ei ole raske mõista.* (Päevaleht 01.11.1939)

TASSi (ning ka ajalehtede Pravda ja Izvestija) teated olid 1939. aasta sügiseks saanud osaks Päevalehe ühtses tekstimassiivis. Tähelepanuväärsed on mõisted

reaktsioonilised elemendid ja irooniline agar ajakirjandus. Enamikul tekstidel polnud autorit. Nii oli lugejal ka raske eristada, kelle hääle tekstis kõneles. Näites 25 antakse karm hinnang Soome ajakirjandusele ja jäetakse mulje, et ajakirjandus ei väljenda sugugi Soome rahva arvamust. Väidet vastaspoole ideoloogilistest ettevalmistustest tugevdab argumentatsioon eituse kaudu (*ei ole raske mõista*). Soome reaktsoonilisi elemente kujutati karikatuurina, need on jõud, kes näevad Soomet ulmeliselt suure riigina, naeruvääristati ka mõistekasutust *N. Liidu imperialism*.

Surve alla sattunult andis Soome mõista, et on valmis kaitsma oma erapooletust ning kuuluvust Skandinaavia põhjariikide perre. Seda tõlgendati Eestis osalt kui eemaldumist oma naabrist. Päevaleht hoidis ametlikku joont, mille järgi Eestile on Nõukogude Liiduga sõlmitud leping kasulik, samamoodi võiks see olla ka Soome jaoks. Pravdast vahendatud tekstide abil hakati Soomest rääkima kui neljandast Balti riigist:

(26) *Nimetatud lepete vastastikust kasu kõigile kokkuleppeosalistele maadele püüavad eitada ainult nende ühised vaenlased, kes on huvitatud sõja süüitamise, eriti aga Balti rannikul. Balti riikide avalik arvamine tervitas soojalt lepingute sõlmimist Nõukogude Liiduga. Loomulikult Nõukogude Liidu valitsus pidi pöörduma ettepanekuga Balti riigi, millel on ühised piirid Nõukogude Liiduga s. o. Soome poole. Tarvitseb vaid heita pilk Soome lahe kaardile, et veenduda, et Soome piiril Nõukogude liidu julgeolekuküsimused tõusevad teravalt esile.* (Päevaleht 04.11.1939)

Säärasest selgitusest nagu näites 26 tulvab Molotovi-Ribbentropi lepingute vaimu. Pravda andis selgelt mõista, et Nõukogude Liidu seisukohalt on Soome ja Baltimaad üks tervik, nõnda peaks ka Soome lepingutega nõustuma. Taas on eituse kaudu lisatud tugevust väitele, et lepingud on igal juhul kasulikud. Viidatakse ka sõja alustamisele (*süüitamisele*), ent ei saa selgust, kes sõda võiks alustada. Viide Soomele kui ühele Balti riigile võinuks avalikkusele olla meeltmööda, sest see jättis mulje, et Soome on samasugustes oludes nagu Eesti ning ka samasuguste valikute ees. Päevaleht toob Pravdale viidates ära ka kommunistist Taani kirjaniku Martin Andersen Nexø kirjutise „Soome ümber” (16.11.1939). See pidi mõjuma kui kõrvaltvaataja pilk Soome tegutsemisele ja ülistama Nõukogude Liidu rahuarmastavat loomust. Nexø põhjab Soome valitsuse upsakust esineda vabaduse eestvõtjana. „See upsakus oleks mõne teise vähem rahuarmastava suurriigi puhul ammu võinud kaasa tuua saatuslikke tagajärgi” (Päevaleht 16.11.1939).³⁶

Uue suure muutuse Soome ajakirjanduslikus kuvandis tõi peaminister Aimo Cajander. Tema kõne Helsingis riigikaitse aktusel käsitles Eesti saatust määranud sündmuse. Poola allveelaeva põgenemine olevat olnud kõige lähemaks väliseks põhjuseks, miks Nõukogude Liit tegi Eestile ettepanekud. Nendega

³⁶ Nexø esitatud väidetega asutakse hiljem diskuteerima Soome ringhäälingu eestikeelsetes raadiosaadetes.

lubati sõjaliste tugipunktide rajamist Nõukogude Liidule Paldiskis, Saaremaal ja Hiiumaal. Järgnesid sündmused Lätis ja Leedus. Cajanderi hinnangul muutusid kõik kolm riiki olenevaiks Nõukogude Liidust:

(27) Meile, soomlasile, on avaldanud eriti sügavat muljet see asjaolu, et nende kolme riigi hulgas on ka meile kõige kallim vennasrahvas – Eesti riik. Selle järelle tuli siis sakslaste ümberasustamine Balti riikidest, kus nende esiisade arvutud sugupõlved on teinud ajalugu ja kannud kõrgel Saksa rahvuslikku lippu. (Päevaleht 24.11.1939)

Cajanderi kõnes sisaldus tugev emotsionaalse laenguga sümbol: *kõige kallim vennasrahvas*. Nõnda andis Cajander mõista, et Soome on Eesti nii-öelda maha kandnud. Ta ei viidanud otse Eesti alistamisele, vaid mainis Eesti muutumist Venemaast sõltuvaks. Cajander seob venelastega tehtud lepingu sakslaste lahkumisega, kuigi Eesti ajakirjandus on kramplikult püüdnud väita (enamasti küll TASSi ja Pravda kaasabil), et sakslaste ümberasustamisel ning baasidelepingul pole mingit seost. Sääraste argumentide esitamine sai tõenäoliselt võimalikuks vaid ametliku kõne vahendusel. Nagu näitas ajalehe Helsingin Sanomat keelamise juhtum septembri keskel, ei olnud mõttekäigud Eesti võimalikust vallutamisest lubatud.

Detsembris puhkenud Nõukogude Liidu ja Soome sõda (Talvesõja mõiste tekkis 1940. aasta juunis (Juutilainen 2002: 7)) kajastas Päevaleht eri allikatele toetudes. Välismaiste väljaannete teated jõudsid toimetusse ETA vahendusel, kuid Päevaleht avaldas ka oma kirjasaatjate lugusid (nende nimesid küll tekstis ei mainita). Puhkenud sõjategevust käsitlevad tekstid lähevad omavahel vastuollu. Nii kirjutas Päevalehe kirjasaatja, et teated Molotovi ähvardavast kõnest ei jõudnud Soomes levida laialdaselt. Sealsamas avaldati uudis, et raadiojaamad töötasid tavatult mitu tundi pärast keskööd. Sündmuste tegelikku traagikat kirjeldasid 1. detsembri Päevalehes pealkirjad „Sõjategevus N. Liidu ja Soome vahel algas” ning „Kaks õhurünnakut Helsingile”. Eesti valitsuse ametlik teade sealsamas oli järgmine:

(28) Kodanikud suhtugu rahulikult ja erapooletult. Meile seletatakse, et seni puuduvad ametlikud andmed Nõukogude Liidu ja Soome vahekordade praeguse seisukorra kohta. Vabariigi valitsus jälgib arenevaid sündmusi erapooletult ja loodab, et kodanikud samuti suhtuvad sündmustesse tarviliku rahulikkusega ja erapooletusega. (Päevaleht 01.12.1939).

Säärasest manitsusest nagu näites 28 jääb mulje, et Eesti valitsusel puudus soov (või ka võimalus) tegelikke sündmusi analüüsida ja tegelikkus kujundatakse ametlikest andmetest lähtudes. Lugeja näeb veidrat segu vastukäivatest sõnumitest, millele on justkui lisatud ametlik instruksioon tegelikkuse mõistmiseks. Nii tuleks mõnda teadet hoopis eirata. Eklektiline teabeesisustuslaad tuleneb ka tolle aja tehnilistest oludest. Tekstid laoti trükikojas nende saabumise järje-

korras. Samas oli ka tekst Helsingis allatulistatud pommilennukist, mis oli startinud Eestist:

(29) Ühest surma saanud ohvitseri taskust leiti Eesti raha ja Eesti lehti, millest Soomes oletatakse, et rünnaku sooritanud lennukid on pärit Eestis asuvatest N. Liidu lennuväebaasidest. (Päevaleht 02.12.1939)

Väide esitati pigem oletusena kui faktina. Nii ennetati süüdistusi, et Päevaleht rikub Eestis omaks võetud neutraalsuse positsiooni. Samas tehti Eesti kaudne osalus puhkenud sõjas avalikkusele ikkagi teatavaks.

Talvesõja käsitus annab võimaluse arutleda teabe ja selle tõlgendamise vahekorra üle. Päevaleht tõi ära Soome ametlikud teated (Soome sõjaministeeriumi pressibüroo tekstid) ja vahendas ka välisajakirjanduses ilmunud olukirjeldusi. Nõnda võiks saadaolevat infot pidada rikkalikuks ja mitmekülgeks. Üks suundumus annab aga endast siiski märku: Soome allikatest pärinevad tekstid kirjeldasid pigem olmet, sõja inimlikke tagajärgi. Sõja abstraktne, poliitiline või ideoloogiline raamistik kujunes Päevalehe veergudel aga eeskätt TASSi ja ajalehe Pravda materjalide kaudu. TASS selgitas ka, millised sõja kohta avaldatud väited vastavad tõe, millised mitte:

(30) Välismaine, eriti Inglise ja Prantsuse ajakirjandus peab seda N. Liidu vägede edasitungi liig väikeseks ning seletab seda N. Liidu vägede „nõrgestatud võitlusvõimega”. Mõned sõjaväelised vaatlejad on kinnitanud koguni, et N. Liidu rünnak oleval ebaõnnestunud, kuna välksõda pole õnnestunud ja N. Liidu väed pole hävitanud Soome vägesid ühe nädalaga. Kahtlemata ei saa sellist punaarmee halvustamist seletada teisiti kui otsese punaarmee laimamisega või autorite sõjalise asjatundmatusega. Soome territoorium seab edasitungile tõkkeks tõsiseid raskusi. (Päevaleht 24.12.1939)

Lääne sõjakäsitluse ekslikkust on süvendatud näites 30 liialdamise kaudu (kinnitanud koguni), lääs väidab midagi sellist, mis on niigi väär tegelikkusekäsitlus. Eituse retoorika (ei saa seletada teisiti) aga rõhutab kuritahtlikku ja sihikindlat pahatahtlikkust. Nõukogude väeüksustele tekkinud takistusi selgitatakse samas TASSi tekstis ka kaitserajatistega, mille Soome on rajanud kolme välisriigi abiga, kes kõik on võidelnud oma mõjuvõimu pärast Soomes. TASS toob ka võrdluse sõjategevusega Lääne-Euroopas, kus Inglise-Prantsuse väed tammuvad Siegfriedi liinil.

Sõjategevusega kasvas meie-positsioonis esitatud tekstide hulk, eeskätt piduliku, kõiki kaasava meie positsioon. Meie-vormis toodi ära Molotovi kõne enne sõjategevuse algust. Samuti on Otto Kuusineni valitsuse deklaratsioon (02.12.1939) esitatud meie-positsioonis. Seda võiks ju seletada toimetuse taotlusega esitada võimalikult ehedaid materjale (meie-positsioon kandus Päevalehte TASSi tekstist). Samas on teised sõjaga seotud tekstid pigem umbisikulised. Nii eristuvad Molotovi ja Kuusineniga seotud tekstid teiste seast. Kui Kuusinen Moskvast läbirääkimisi pidas, teatab Päevaleht, et kohal viibis ka

Stalin isiklikult. Nõukogude Liit sõlmib Kuusineni valitsusega pakti 3. detsembril. Kaks päeva hiljem ilmunud juhtkirjas on esile toodud segadused Soome valitsemisel ja osutatud, et Kuusineni valitsus võiks olla võimalik lahendus. Nn Kuusineni valitsus moodustati Nõukogude Liidus elavatest soomlastest piirilinnas Terijokis. Välisministeerium arvestas juba võimaliku Moskva survega tunnustada Otto Kuusineni valitsust, kuid sellist pöördumist ei tulnud (Ilmjärv 2010: 673). Päevaleht näitas aga nukuvalitsust hoopis osana Soome valitsemise ümber tekkinud segadusest, millega Cajanderi valitsus lõpetas ning moodustati uus seaduslik valitsus Risto Ryti juhtimisel. Ryti valitsus lootis jätkata ka läbirääkimisi Nõukogude Liiduga. Päevalehe juhtkiri annab mõista, et Ryti sammud kriisile lahendust leida on hiljaks jäänud:

(31) *Sündmused jõudsid aga ette R. Ryti sellekohasest initsiatiivist. Seda O. Kuusise valitsuse kiirete sammude ja abistamisakti sõlmimise tõttu Nõuk. Liidu valitsusega. O. Kuusise kommunistlike tegelaste poolt asutatud valitsus nimetab end Soome ajutiseks rahvavalitsuseks. Oma deklaratsioonis O. Kuusise valitsus ei sea ülesandeks siiski mitte nõukogude korra sisseseadmist Soomes, vähemalt mitte ilma rahva konsulteerimiseta.* (H. T. [Harald Tammeri] juhtkiri Päevalehes 05.12.1939)

Näites 31 esineb ettevaatlik, pisut kriitiline Kuusineni valitsuse määratlus, kuid samas avaldatakse lootust, et sellest kujuneb legitiimne valitsus Soomele ja et see ei too kaasa nõukogude võimu kehtestamist Soomes (sest rahvale jääb siiski viimane sõna). Päevalehe käsitluses oli Kuusineni valitsuse ja Nõukogude Liidu sõlmitud pakt sarnane Balti riikide paktidega. Nii pidanuks avalikkusele jääma mulje, et Soome ja Eesti on sarnastes, võrdses tingimustes.

Sõjasündmuste arenedes muutus Eesti Soome-suunaliste arvamusalaldustega üha ettevaatlikumaks, kartes mis tahes rahvusvahelist reaktsiooni. Soome lootis abi Rahvasteliidult. See võttiski Soome ja Nõukogude Liidu konflikti arutada, kuid Nõukogude Liit lükkas Rahvasteliidu kutse tagasi. Päevaleht kajastas Nõukogude Liidu motiive põhjalikult. Nõukogude Liit selgitas, et ei pea Helsingi valitsust enam Soome valitsuseks (06.12.1939). Vene allikatest pärines ka mõtteavaldus, et riikidel, kes hoiavad oma valitsuse all hiigelsuuri territooriume, pole moraalset õigust teha otsust Nõukogude Liidu – Soome konflikti kohta. Rahvasteliit toetavat „hoopis Mannerheimi klikki Soome rahva vastu” (17.12.1939). Nõnda rakendati propagandistlikku demagoogiat, millega rahvast ja riiki peeti eraldiseisvateks subjektideks (tegelasteks).

Detsembri algusest alustas regulaarseid eestikeelseid saateid Soome ringhääling. Päevalehes ilmus peagi vihje nendele saadetele, kui vastati neis kostnud kriitikale kindral Laidoneri aadressil. Laidoner otsustas detsembri keskel sõita visiidile Moskvasse ja seda ajal, kui arenes sõjategevus Soome ja Nõukogude Liidu vahel. Laidoner selgitas, et küllasõit toimub varem esitatud kutse põhjal.

Aasta lõpul andis Eesti majandusminister Leo Sepp *jutuajamise ajalehtedele* oma Berliini-reisi tulemustest kõnelemiseks. Muu hulgas pidas ta vajalikuks

selgitada, et kahtlused, nagu varustaks Eesti tekstiilitööstus Nõukogude väeosi, tekkisid, kui Eesti sõjavägi esitas puldanitellimuse (vt ka joonis 14).

(32) Ta seletas, et Soome ringhäälingu kaudu kolmanda jõulupüha õhtul levitatud teates suurtest tellimustest punaarmee vajaduse rahuldamiseks ei vasta vähimalgi määral tõele. Me oleme Nõukogude Liiduga sõlminud terve rea ärilisi tehinguid. Mitmel alal on veel läbirääkimised pooleli. Kuid ükski neist tehinguist pole sõlmitud punaarmee varustamiseks. (Päevaleht 29.12.1939)

Päevalehe veergudel esitatud Soome-kriitilisi mõtteavaldusi saaks käsitleda kui ajakirjandusliku mitmekesisuse ilmingut. Paraku ei leidnud need mõtteavaldused kommenteerimist, analüüsimist, edasiarendamist. Ajakirjandus lihtsalt allus etteantud tõlgendusmallidele. Suhtumises Soomesse võeti ajapikku kasutusele nõukogulik käsitluslaad, üks teatud kood tegelikkuse tõlgendamisel. Selles on oma osa Nõukogude Liidu kartuses sünenenud hirmudel, ent pööre ajakirjanduslikus eneseteadvuses sai alguse ammu enne, kui Nõukogude Liit alustas sõjalist tegevust Eesti territooriumil.

Suhtumine Saksamaasse ja saksa vähemusse

Suhtumine Saksamaasse muutus 1939. aastal Eesti kõige mõjukamas ajakirjandusväljaandes dramaatiliselt. Esialgne üldine välispoliitiline ja suhteliselt neutraalne vaade muutus aasta lõpul valdavalt kriitiliseks. Oktoobri alguses käivitunud sakslaste ümberasustamisaktsioon (*Umsiedlung*) vallandas emotsionaalsete artiklite laviini, kus kasutati sagedasti tugeva tähendusväljaga mõisteid. Nii ilmutasid end seni varjatult esinenud kontekstid, mis seotud Eesti ajalooga ning Saksamaa ja sakslaste rolliga selles. Kriitika hõlmas ka arutlusi eestlaste identiteedi üle ja nn kadakate probleemi üliemotsionaalset käsitlemist.

Saksamaa ja sakslased, samuti mõiste *baltisakslased* kuuluvad kõik eri kihistustesse. Nõnda ei saa rääkida kõikehõlmavast, üldisest Saksa kuvandist. Ajakirjanduslik käsitlus polnud nimetatud mõistete kasutamisel ka alati järjekindel. *Saksamaa* esines siiski peamiselt neutraalses, enamasti välispoliitilises kontekstis, aga siiski mitte alati. Eesti avalikkus oli suhtumises Saksamaasse ja sakslastesse lõhenenud. Rikkamad inimesed, samuti linnainimesed olid pigem Saksamaa suhtes pooldavad, maainimesed, samuti tööliskond pigem kriitilised – seda näitavad aprillis 1939 propagandatalitusse laekunud raportid rahva meeleoludest. Tartumaalt saadetud ülevaade viitab kuulujuttudele, et „välisministri Selteri tegevusel on Eestit pakutud Saksamaa ülemvalitsuse alla. Selle vastu astusid Nõukogude Vene võimud oma esindaja kaudu ja ähvardanud Eesti Vabariigi territooriumi otsemaid allutada” (RA 4408.1.7.42). Nõnda määrab suhtumine Saksamaasse ka suhtumise teistesse suurjõududesse. Raportid vihjavad, et Eesti riigi juhtide seas oli saksameelseid, ka kõrgemas sõjaväejuhtkonnas, kuid oma meelsust ei saanud sageli avalikult kuulutada, sest suhtumine saksameelsusesse ei olnud avalikkuses ühene.

Saksamaa jõulised sammud oma mõjuala laiendamisel leidsid Eesti ajakirjanduses enamasti mõistmist. Jaanuari lõpul Hitleri kõnes kõlanud mõttekäik Saksamaa õigusest teatud territooriumitele ärgitas Päevalehte kirjutama, et Eesti peaks hoiduma suurte tülidest. Protestivaimu Poolas ja Tšehhis nimetati neutraalselt saksavaenulikuks. Kui märtsi keskel haaras Saksamaa Tšehhoslovakkia, nentis Päevaleht juhtkirjas, et Euroopas on rahvused ja majandusolud sedavõrd põimunud, et „puhtakujuliste rahvusriikide kujundamine põrkab ülepääsmatuile raskustele, on võimalikud paratamatult ainult sega-rahvusriigid” (16.03.1939). Memeli ülevõtmist Leedult kajastati pigem kui Saksamaa hoiakut mitte loovutada oma elulisi huvisid. Nii tekib kuvand Saksamaast kui riigist, kelle puhul on enesestmõistetav, et ta koondab huvialused alad.

Suve läbi kulgenud läbirääkimised Nõukogude Liidu ning Prantsusmaa ja Suurbritanniaga jätsid ajakirjanduslikus käsitluses Saksamaale pigem neutraalse taustategelase rolli. Mittekallaletungilepingu sõlmimine Eestiga 7. juunil Berliinis oli eeskätt välispoliitiline formaalsus. Selle leppega oli Eesti saanud kahelt Euroopa suurvõimult julgeolekugarantii (eelnevalt ka Nõukogude Liidult). Uudis Molotovi-Ribbentropi pakti (MRP) sõlmimisest oli küll ootamatu, kuid sellega seoses ei nähta otsest ohtu, sest arvatakse, et oskuslik välispoliitika on ohu kõrvaldanud.

MRP alusel asus Nõukogude Liit jõuliselt tegutsema Eesti suunal. Samal päeval kui sõlmiti baasideleping Eestiga, allkirjastasid Nõukogude Liit ja Saksamaa sõprus- ja piirilepingu. Selle konfidentsiaalses protokollis öeldi, et „NL valitsus ei tee mingeid takistusi Saksamaa kodanikele ning teistele Saksa päritoluga, tema huvipiirkonnas elavatele isikutele, kui nad soovivad Saksamaale või Saksa huvipiirkonda ümber asuda” (Arumäe 1989: 107). Eesti avalikkusele jäi Saksa – Nõukogude Liidu kokkulepe sõlmimine baasidelepingu varju. Ka Berliinile tuli Moskva jõuline kavatsus asuda oma huvide rakendamisele augustis talle lubatud Eestis ja Lätis ning lisaks ka Leedus ootamatuna (Kivimäe 2000a: 6). Saksa välisamet asus korraldama rahvussakslaste tagasi-toomist Eestist ja Lätist.

6. oktoobril 1939 esines Adolf Hitler Riigipäevas ja teatas, et Saksamaa likvideerib Ida- ja Kagu-Euroopas saksa vähemusrühmad ning viib nad jäädavalt Saksamaale, et nad seal asustada ja sel teel seada jalule kindlad rahvuslikud piirid. Päevalehes (07.10.1939) toodud kõne kokkuvõttes aga baltisakslasi veel ei mainitud. Teadmine ümberasustamisaktsioonist jõudis avalikkusesse veidi hiljem. Päevaleht asub avaldama põhjalikke olukirjeldusi, kus üksikud detailid väljendavad hoiakuid:

(33) Võiks arvata, et siinsete sakslaste noorem generatsioon, eriti koolinoorsugu vanematest klassidest, võtab teate Saksamaale asumisest vastu rõõmuga. Kuid nende hulgas võis näha poisse-tüdrukuid, kellel silmad olid niisked. (Päevaleht 10.10.1939)

Niisugusest argumentatsioonist nagu näites 33 kumab teatud eelarvamus: tõenäoliselt soovivad sakslased minna, olla osa suurest Saksamaast. Olukirjeldused

polnud Päevalehes eriti sagedased (eristusid väljakujunenud žanrimustrist). Üksikisiku tegutsemist või argielu olmelisi detaile ei peetud üldiselt oluliseks. Ümberasustamislugudes aga kirjeldati ühtäkki üksikasjaliselt kõike seda, mis seondub ainelise varaga. Nii näidati, et sakslased on rikkamad kui keskmine eestlane. Selgus, et riik peab piirama varanduste väljaviimist, aga see ärgitas ka küsima, kellele varandused kuuluvad, mille arvelt on varandus teenitud.

Ümberasujate erilist dialoogi avalikkusega peegeldavad tasulised hüvasti-jätkuavaldused (vt joonis 13). Need on sageli kõnekas vastuolus artiklite kriitilise joonega. Kuulutustes avaldati tänu, teatati omandiõiguste üleminekust. Mõni sakslastele kuuluv ettevõtte aga andis teada, et hoolimata ümberasustamisest jätkatakse tööd.

Joonis 13. Üks Päevalehes ilmunud tervitustest (ilmunud 14.12.1939 esiküljel). Nii-sugused südamlikud tervitused on sageli kõnekas kontrastis ajakirjanduslike tekstide kriitilise tooniga.

Päevaleht asus jõuliselt kummutama kuuldusi, et sakslaste lahkumine on mingilgi moel seotud Eesti ja Venemaa baasidelepinguga. Tugev retoorika viitab, et säärased kuuldused olid avalikkuses siiski väga levinud. Püütakse jätta mulje, et sellised kuuldused teenivad eeskätt sakslaste huve:

(34) See Nõukogude Liidu ametliku telegraafiagentuuri poolt rõhutatult avaldatud seletus peaks eriti sulgema suu ka meie neil tontearmastavaail isikuil ning ringkonnil, kes viimastel päevadel – ühenduses sakslaste reparatsiooniga – on sosistanud ning levitanud igasuguseid hirmu- ja õudusejutte. Nagu selgub, leidub selliste absurdsuste levitajaid kõige rohkem just lahkuvate sakslaste endi hulgas. Kohati jääb koguni mulje, et sellist meetodit kasutatakse kas kõhklejate kaasatõmbamiseks lahkumisele või siis mõnesuguseks enesetroostiks siiajääjate ees. Nad teeksid vist küll paremini, kui nad valgustaksid asja sellisena, nagu see

on – tingituna ainult Saksa juhi kutsest ja tema tahtest rakendada neid töösse teatud end. Poola piirkondade asustamiseks ning ülesehitamiseks – kui et oma lahkumise „süü” veeretada väljamõeldustele, mis pealegi on solvavad maale ja rahvale, kelle külalislahkust nad seni on kasutanud piiramatu mõõdul. (Päevaleht 15.10.1939)

Üldmuljelt on tegu väga tormilise tekstiga. Pole piisanud üksnes TASSi materjali neutraalsest edastamisest, vaid lisatud on materjali tähtsust iseloomustav kvaliteet (*rõhutatult avaldatud*) ning selle vankumatu toime (*peaks sulgema suu kõigil*) ja lisaks veel iseloomustatud negatiivselt neid, kes tegelikult interpreteerivad kuulujuttude tasandil ega taha lähtuda tõest. Igasugused muud tõlgendused olevat *absurdsused*. Valeinfo aga seotakse lahkuvate sakslastega. Just sakslased tekitavad väärtõlgitsusi, sest neil on oma huvi tegelikkuse moonutamisel. Niisuguses argumentatsioonis (34) tekitatakse mulje, et ametliku infoga mittenõustujad on saksameelsed ja ka ebalojaalsed. Sealjuures lähtub ametlik info Nõukogude uudisteagentuurist TASS.

Kui ajaleht *Revalsche Zeitung* 13. oktoobril kirjutas, et ümberasumisõigus laieneb ka siseministeeriumist rahvustunnistuse saanud isikutele, kerkis Päevalehes nn *kadakate* teema. *Kadakate* mõiste märgib sakslasteks hakanud eestlasi, kadaklus ei „hõlma üksnes seljapööramist oma rahvale, vaid ka enda rakendamist võõra riigi teenistusse”. Mõiste *kadakad* kerkimine andis kirklikele avaldustele hoogu, selle kaudu sai väljendada kõiki seni varjul olnud tundeid. Kostas ka süüdistusi, et kadaklust on soodustanud Saksa kulturomavalitsus:

(35) Rahvuslike tunnete seisukohalt on parasiitlike olluste ülejäägita väljaheitmine riiklikust organismist vahest kõigiti küll sobiv, kui sellega ei käiks kaasas ainult niivõrd ulatuslik varandusteväljavedu, et järelejääjate elu satuks tõsis-tesse raskustesse. Seepärast tuleb pidada õigeks, kui kadakaid lastaks läbi tiheda sõela, kui sel teel tasakaalustatakse kadaklike elementide au- ja süüdsustunde puudumist. (H. T. [Harald Tammeri] juhtkiri Päevalehes 12.10.1939)

Nii konstrueeriti intensiivne Eesti puhtaksrookimise kujund ning jääb mulje, et ainelistest väärtustest hinnalisemad on moraalsed väärtused. Selle taustal jäetakse suuremeelsuse näitaja roll Eesti riigile, kes ei tuleta meelde ajaloolist ülekohut. Ümberasustamisaktsioon asetavat kõik õigetele kohtadele: aastasadu kestnud kooselu pole suutnud sakslasi kõita maa ja rahvaga. Kadaklus osutab ühe pikaaegse probleemi sümptomitele:

(36) Kadaklusega on eesti rahvale küllalt aadrit lastud. Kui palju oma väikeste inimeste hulgast oleme ära annud kultuursõnnikuks teistele, vahest koguni head materjali. Sellele peab kord tulema lõpp. (Päevaleht 12.11.1939)

(37) Sakslased on läinud. Mingu. Meie kohus on hoolitseda, et ei oleks enam maad kadaklusele. Kõrvetame nad ära viimseni, siis saab õhk puhtaks. Selleks rakendagem tööle kõik teadlikud kodanikud, nii vanad kui noored. (Päevaleht 12.11.1939)

Näites 36 esineb tugev verekuju. Sellele lisatakse vere segamine. Segabiellust tulevat hoiduda. Nõnda kujuneb omamoodi, eestilik mõttekäik rassipuhtusest, mis sarnaneb rahvussotsialistliku doktriiniga: „iga rahvas, kes on Euroopas püsivalt elanud vähemalt 500 aastat, kuulub aaria rahvaste perre”. Kasutatakse mõisteid *rahvusbioloogiline* ning *rahvussotsiaalne* (15.01.1940). Eestis tagab tõupuhtuse nimi: vaid muulasele ja kadakale jäägu võõras nimi. Tekst 37 aga mobiliseerib, kutsub tegudele ja meenutab kohustusi.

Pärast esimest ulatuslikku ümberasustamisaktsiooni emotsioonid taandusid. Nii arenes tasapisi ratsionaalne arutelu, milline on ümberasustamisaktsiooni tegelik mõju Eesti majandusele. Eesti majandusminister pidas sügisel Saksamaaga läbirääkimisi peamiselt fosforiiditööstuse arendamiseks. Ajakirjanduslikud teated neist läbirääkimistest on napid ja ilmusid viivitusega. Võrreldes Läti valitsuse jäiga hoiakuga Eesti valitsus lausa soosis saksa suurettevõtete jätkamist (Kivimäe 2000b: 75). Aasta lõpul ilmunud tekst võtab kokku ümberasumise miinused ja plussid:

(38) Balti sakslaste ümberasustamise tulemusena riigikantsler Hitleri kutsel on meilt lahkunud hulk tööjõudu, nende hulgas rohkel arvul eriteadlasi. Puhtmajanduslikust seisukohast osutub see rahvamajandusele miinuseks, kui korraga kaotatakse üks osa tööjõust. Rahvuspoliitiliselt kujuneb see aga plussiks, sest selle tagajärjel on avardunud töövõimalused oma erialadel eestlastel, mis veel kord tõestab, et eesti rahva poegade ja tütarde lakkamatu tung haridusele ka tõkestest hoolimata pole olnud asjatu. (Päevaleht 21.12.1939)

1940. aasta alguse Saksa-teemaline käsitlus oli ratsionaalne, kuigi ilmus paar väga käredate juhtkirja kadakluse teemal. Üks neist ka Anton Hansen Tammsaarelt, pisut enne tema surma. Tammsaare laiendab kadakluse mõistet: „Kadakluse võib kuuluda seegi, kui nii väga riputakse võõrsilt laenatud mõtete, maitsete, arusaamiste, püüete, moodide, kommete ja eluviiside küljes” (08.01.1940). Kerkib küsimus Saksa võimalikust toetusest Soomele. Saksamaa lükkab spekulatsioonid tagasi.

3.3. Faktiloome võrdlusvaates: tegelikkusepilt Soome ringhäälingu eestikeelsetes saadetes

3.3.1. Institutsionaalne modaalsus

Saadete korralduslik taust

Eestikeelsete saadete sisu määras kaks olulist raami: propaganda ja tsensuur. Võim kontrollis Soomes kõiki avalikke tekste, et kujundada sõja tingimustes avalikkuse hoiakuid. Institutsionaalset raamistikku kirjeldades saab oluliseks tõik, et toimetust tegutses ühe Soome Kindralstaabi propagandaosakonna (*päämajan propagandaosasto*) büroo alluvuses. Sääraseid büroosid oli Talvesõja algusest kokku neli, kuid neist kahe – välis- ja sisepropagandabüroo – olemas-

olu hoiti avalikkuse eest varjul. Propagandaosakonna kõige olulisem ülesanne oli vahendada igapäevaseid sõjaseisukorraülevaateid (hiljem operatiivülevaateid) ja ülemjuhataja päevakäske. Need toimetati kas otse või Soome Telegraafi-agentuuri kaudu ajakirjandusele. Säärastest ametlikest tekstidest ei piisanud aga saadete täitmiseks ja nii kasutati ohtralt ajakirjanduslikke tekste, ka Eesti toimetuses koostatud tekste. Teisalt tuleb silmas pidada, et Soomes hakkas Talvesõja puhkedes kehtima üldine sõjatsensuur, mis puudutas kõiki ajakirjandusväljaandeid ning ka väliskorrespondentide tegevust. Eestikeelsetes saadetes kasutati tekste, mis olid saanud tsensoritelt heakskiidu. Ametlikud sõjaseisukorraülevaated ei olnud midagi eksklusiivset – neid sai allikana kasutada ka Eesti ajakirjandus.

Ühes kaitseehitiste rajamisega Soome piirile 1939. aasta alguses asus kaitseministeeriumi teabebüroo (*puolustusministeriön sanomatoimisto*) kavandama raadiosaadete korraldamist. Reservväelastest moodustati Propagandaliit (*Propagandaliito*), mis osales kordusõppustel. Propagandaliitu kaasati tuntud meedia- ja reklaamitegelased. Liidu tiiva all alustas tööd poolametlik uudisteagentuur Finlandia-uutistoimisto. See pidi aitama luua pilti Soomest nii kodu- kui ka välismaal. Ametivõimude ja välisajakirjanduse suhted kujunesid tihedaks juba Soome ja Nõukogude Liidu läbirääkimiste ajal ning huvi hoidsid üleval ettevalmistustööd olümpiamängudeks. Paraku algas sõda, aga huvi säilis, juba oli ka soetatud tehnika raadioülekanneteks. Lahtist oli kujunenud raadiokuulajatele Soome keskpunkt. Lahti 150 kW võimsusega saatja oli 1939. aastal Euroopas võimsuselt teine. See edastas saateid lainepikkustel 1000–2000 meetrit ja jaama signaali võis vastu võtta peaaegu kogu Euroopas (Ilmonen 1996: 34). Saatejaam kuulus Soome rahvusringhäälingule (Yleisradio (YLE)). YLE oli poliitiliselt sõltumatu meediainstitutsioon, kuid mõistis hästi oma rolli rahvusliku ühtsuse toetamisel, mõistis välispoliitilise olukorra tundlikkust ja pidas oma programmis silmas Soome välispoliitilist neutraliteeti (Vihavainen 1996:132).

Septembris loodi Soomes riiklik informatsiooni- ja propagandakomitee, mille ülesandeks oli analüüsida, kuidas anda rohkem teavet võimalolijatele, kindlustada ametlike teadete edastamist ning propageerida neutraliteedipoliitikat. Komitee nõukokku kutsuti ka Helsingi tuntud ajakirjanikke. Moodustati Riiginõukogu (valitsuse) informatsioonikeskus (*valithoneuvoston tiedotuskeskus*), mille ülesandeks sai 11. oktoobri 1939. aasta määrusega propaganda tegemise kõrval ka ajakirjandusväljaannete järelevalve. Tsensuuri veel ei rakendatud, ajakirjandust juhiti ennekõike selle erialalehe Suomen Lehistö / Finland Press kaudu (Sedergren 2002: 256). Nn erakorraline tsensuuriamet (*erillinen sensuurivirasto*) asus tegutsema novembri alguses põhikirja alusel. Veel enne seda olid kindralstaabis (*päämaja*) välja töötatud üldise tsensuuri tegevuse põhimõtted erakorraliseks olukorraks. Talvesõja puhkedes rakendus Soome kaitseeadus ja tsensuuriamet läks 5. kindralstaabi tsensuuribüroo alluvusse.

Nõnda ei juhtunud kindralstaabi kaudu mitte üksnes propagandaosakonna erikeelseid (lisaks eesti keelele ka prantsuse, saksa, inglise ja itaalia) toimetusi, vaid tegelikult ka kogu Soome ajakirjandust. Sõjatingimustes täiendas propa-

ganda tsensuuri, nende kahe koosmõjus sai suunata meeleolusid. „Talvesõja ajal käisid Soomes salajane meeleolude ja arvamuste kontroll ja tsensuur käsikäes, teineteist suunates ja õpetades” (Sedergren 2002: 258). Sander (2011: 142) kirjeldab pressitsensorite tegevust korrespondentide peamises kogunemiskohas Helsingi hotellis Kämp ja väidab, et Moskvas tegutsevad välisajakirjanikud olid tsensuuri suhtes isegi vabamas olukorras, sest Molotov teatas ametisse astudes tsensuuri kaotamisest välisajakirjanikele.

Talvesõja-aegsetes erikeelsetes raadiosaadetes peeti kinni enam-vähem ühest ja samast mallist. Mõningal määral ilmestasid saateid sihtauditooriumi erijooned. Eestikeelsed saated pidid kajastama Soome riigi seisukohti, kuid lisati ka sõnumeid, mis puudutasid teisi maailma piirkondi. Uudistekstide kõrval oli selliseid, mida pigem võiks nimetada reportaažiks või siis juhtkirjaks. Seega ei tähendanud tsensuur üksnes ametlikult kinnitatud tekstide ettelugemist raadioeetris.

Esimene eestikeelne saade läks eetrisse Talvesõja kolmandal päeval (1939. aasta 2. detsembril) Lahti saatja kaudu. Kindralstaabi propagandaosakond tegutses Mikkeli lähedal Otavas. Kindralstaap viidi Mikkellisse kaitseminister Juho Niukkaneni korraldusel. Raadiosaadete kohustusliku osa moodustasid sõjaväe ülemjuhataja igapäevased ametlikud operatiivülevaated. Tekstid olid samad, mis mõeldud soomlaste informeerimiseks eesmärgiga rahuldada üldist uudistenälga ja inimeste muret oma lähedaste pärast. Operatiivülevaadetele lisas eestikeelsete saadete toimetuse tekste Soome ajalehtedest, mis jõudsid Helsingist kohale 1–2-päevase hilinemisega, mistõttu pidi tihti kasutama oma loomingut (Hellat 2006).

Esialgu luges uudiseid filosoofia magistrikraadiga Eino Parikka. Parikka oli töötanud nädalalahe Vapaa Karjala peatoimetajana. Esimesed saatetekstid vihjavad, et tema eesti keele oskus oli hea, aga mitte laitmatu. Mõned laused jäävad kirja pildis arusaamatuks, kuid ettelugemisel on esitatavad argumendid mõistetavad. Detsembri lõpul kutsuti peastaabi juurde tööle Toomas Hellat, kes oli 1939. aasta sügisel põgenenud perekonna purjekal Soome. Soovitajaks oli professor Lauri Kettunen, keda on nimetatud ka eesti keele eestkostjaks Soomes (Grünthal 2006: 197). Hellati isa oli olnud Eesti Vabariigis välisminister ja suursaadik, tema onu oli aga töötanud välisministeeriumi poliitilise osakonna juhatajana. Kõrgetasemelised sidemed aitasid kiiresti vormistada elamisloa ja töid nähtavasti ka tööpakkumise. Hiljem töötas Hellat mitme riigi luure heaks ning KGB kätte vangi langes ja koostööle asudes tegi üksikasjalise eluloolise ülevaate, milles on tähelepanuväärseid detaile eestikeelsete saadete toimetuse tööst. Hellat väidab, et tema tööd saatetekstide koostajana ei kontrollinud eriti keegi, ise sai valida materjali, vahel harva näidati neid ülemustele. Tihti pidi kasutama omaloomingut, sest materjalist tuli puudu. Töötasuks maksti 500 marka, tasuta oli söök ja eluase, mida sõjatingimustes võib pidada suureks boonuseks. 1940. aasta algusest olid saated eetris iga päev kahel korral, hommikul ja õhtul. Kuigi saadete puhul ei peetud autori, toimetaja või uudistelugeja nime teatamist oluliseks, saab selgelt eristada Parikka ja Hellati tekste. Parikka

tekstid (näide 39) olid Eesti suhtes kriitilisemad, kirglikud ja kompromissitud, hoolimata grammatilistest vigadest ja kummalistest väljenditest, mida Eesti avalikkuses ei kasutata (näiteks *nabaööpakane*).

(39) *Vabaduse igavene aheldamatu hing lisab kahekordseks soomlaste julguse ja usalduse. On võimatu olla uskumatu, et nende vabaduse õnnelik hommik koitab jälle. Soomlased on harjunud teaduliku mõtlemisviisile, nende kultuurtase on kõrge, nendel on kõrgele arenenud individuaalne initsiatiivvõime ja nende sisukas karakter on üldse tuntud, nendel on elastne aru ja nendel on nõulikkust.* (15.12.1939)

Hellati tulekuga aastavahetusel algas tekstide põhjalikum keeleline toimetamine, ka välditi kirglikke etteheiteid Eestile. Muutused tekstides näitavad, kui sõltuv oli Soome propagandakanali sisu isikutest, kes seal töötasid. 28. detsembril 1939 kohtus Soome välisminister Tanner Eesti suursaadiku Aleksander Warmaga. Suursaadik leidis, et „üleskutsed ning etteheited Eestile tekitavad poliitiliselt mõtlevais ringkonnis piinlikkustunde ja näivad otstarbeta. Raadiosaated võivad sellisel kujul vaid mürgitada meeli Eestis ning tekitada vastastikust närvilikkust”. Suursaadik soovis, et nn moraalilugemine lõpetataks. Tanner teatas, et on üleskutsed ära keelanud ja „ei taha vähematki põhjust anda Eesti sissesegamiseks Soome-Vene konflikti” (Warm 2010: 83).

Soome ringhäälingule saadetud kirjad aitavad kirjeldada raadiosignaali vastuvõtutingimusi. Sõja tingimustes jõudsid kirjad kohale Rootsi kaudu (Hellat 2006). Eesti Draamateatri allkirjaga kirjas (19.01.1940) mainitakse, et häiretest saab lahti tõhusa ringantenni abil, mille joonised on kõikides ajalehtedes. Paluti, et eestikeelseid saateid ei lõpetataks. E. H. kirjutas (07.02.1940), et saateid segavad Tallinna sadamas asuvad Vene sõjalaevad ja neid oleks soovitatav hävitada õhust. V. Muis kirjutas, et saateid kuulatakse innukalt. „Kell 23 algavaid teateid võiks kõvema häälega lugeda, sest sel ajal on segamine kõige tugevam. Samal ajal antavad venekeelsed saated on selgemini kuuldavad” (09.02.1940).

Saadetes kasutatud allikad, üldised viitamistavad

Saadetes kasutatud eri allikate hulk oli esinduslik: agentuurid Reuters ja Havas, samuti Saksa agentuur DNB, BBC, peamiselt Rootsi ja Briti ajalehed. Näitena tekstilõik jõululaupäeva-aegsest saatest:

(40) *Inglismaa ajalehed kirjutavad jätkuvalt Soome vastusrinnast. Chronicle märkib, et Stalin pühitses oma sünnipäeva tulistades Helsingis haigemaja ja Daily Herald kirjutab, et soomlased pühitsesid seda päeva tootades puna-armeele suurima kaotuse, mida see on siin sõjas veel kannatanud. Manchester Guardian ütleb, et soomlased on liig vägevad venelastele.* (24.12.1939)

Ühes lõigus (40) on kasutatud rida eri allikaid, mis peaks jätma mulje objektiivsusest, pealegi on väited vastuhakkamisest midagi, millest saab välisajakirjandus lõputult kirjutada, sest Soome ei lõpeta vastupanu (protsessi märkiv rõhutus sõna *jätkuvalt* abil). Eri allikate põhjal sünteesitud tekstis laiendatakse sündmuse tähendusi. Nii muutub tulistamine Stalini sünnipäeval faktiks, millega seotakse soomlaste võidud. Hiljem on selgunud, et Stalin lootis Soome vallutamisega tähistada oma 60. sünnipäeva 18. detsembril.

Mõnel juhul on välisajakirjanduse väidetele ka lisatud, et seda on siiski raske kinnitada. Niisugune väites kahtlev argumentatsioon süvendab teksti usaldusväärsust ja hajutab muljet propagandast.

(41) „Daily Express” avaldas laupäeval uudist, et puna-armee oleks otsustanud liikata oma sõjategevust Soomes kevadeni. Seda uudist on siiski olnud raske kinnitada. (25.12.1939)

Tuuakse ka väiteid, mis võivad osutada tõseks vaid teatud tingimustel:

(42) Kui teated, et nõnda nimetatud Soome surmasalk oleks läbistanud puna-armee liinid, et katkestada Muurmanski raudtee, osutuvad õigeks, raskendub toiduainete ja sõjamoona transporteerimine Vene vägedele. (31.12.1939)

Sel moel esitatakse pigem ootust tegelikkuse suhtes kui tegelikkust ennast. Sõnastatakse Soome üksuse eesmärk ja antakse vihjeid võimalikust edeneemisest. Väitega seotud allikas on aga abstraktne (teated kindlaks määramata allikast), väide saab olulisemaks kui allikas või isegi selle kehtimise tingimused. Ootus mingi väite kehtimise suhtes võimendab väidet ennast, näiteks argumentatsioon, et „välismaal arvati, et Soome vastupanu ei anna tulemusi”, kuid sündmused on arenenud teisiti. Arvajana esineb abstraktne *välismaa*, mis ajakirjanduslikus mõttes on nii-öelda hägune allikas. Nõnda saab allikaviidete abil arendada teatud retoorikat.

Valeväidetele ja valelikele allikatele viitamine muutus iseseisvaks strateegiaks, mis on justkui vastupidine tüüpilisele ajakirjanduslikule allikaviitamisele. Osutati allikatele, mis ei räägi tõtt, ei edasta tegelikkust ega sõnasta fakte. Sel moel vale institutsionaliseerus, valel oli hoomatav allikas – peamiselt Venemaa. Nii näiteks arendati saadetes teemat, mida venelased (vaenlased) ise sõjast räägivad, millised on venelaste probleemid tõerääkimisega, üldisemalt tõega:

(43) Härrad Nõukogude Liidu propaganda-masinas on saanud raske ülesande katsudes salata Vene rahva eest puna-armee kantud raskeid kaotusi Soomes. (09.01.1940)

Näites 43 on salgamine (tõe varjamine) kahtlusega seotud toiming, vihje sellele, et seda võib üritada, aga see siiski ei õnnestu. Siin on ka vastandatud Nõukogude Liitu ja vene rahvast. Valetamisega seondub pigem võim (Nõukogude

Liit), valetamise all kannatab vene rahvas ehk vene rahval on õigus teada tõde. Tekstide põhjal näib siiski, et Soome ajakirjandusel puudusid Venemaal sel perioodil otseallikad, väga sagedasti viidatakse Riiale, kuhu laekusid sõnumid Venemaalt. Kõik Soome diplomaadid ja ajakirjanikud olid Moskvast lahkunud.

(44) *Nõukogude Liitu puna-armee nurjaminekud teatakse üldse ka Venemaal sest hoolimata, et Leningradi sõjaväepiirkond levitab täiesti valelisi teateid. Leningradist Riigasse saabunud reisijad ütlevad, et rinneolukordades on ainult vääri raporte.* (25.12.1939)

Nõukogude võimu teated sõjast on Soome ringhäälingu väitel sellised, mida kogu aeg korratakse, sest pole midagi uut teatada, sest Nõukogude vägedel pole teateid võitudest ehk üldisemalt – pole tõdesid, mida massidele pakkuda, pole fakte, sest Nõukogude propaganda tahab pisendada Soome saavutusi ehk vältida kõnelemist Soome võitudest.

3.3.2. Kogemusmodaalsus

Soome tegelikkuse lähtepunktina

Soome ringhäälingu eestikeelsetes saadetes sai *sõjast* abstraktne olevikuseisund, millega olid seotud kõik sündmused. Tegelikkuse kronoloogilist telge esitasid raadiosaadetes Soome sõjaväe ülemjuhatus raportid. Need moodustasid kõige operatiivsema osa raadiosaadetest. Sellisel moel struktureeris sõjaväe ülemjuhatus aega ja ruumi, loetledes sõjalisi operatsioone, enamasti võite, aga vahel ka kaotusi. Ülemjuhatus võttis ajakirjanduselt üle sünkroniseeriva rolli, luues sõjatingimustes kindlaid seoseid olevikuhetke ruumi ja ajaga. Kiretus stiilis raportid olid ametlikud, algselt mõeldud nii Soome kui ka välismaa kuulajaile. Soomes pidid need toetama meelekindlust ja rahuldama infonälga. Ülejäänud saatetekstid ennekõike laiendasid ametlike raportite sisu, tõstatasid küsimusi, selgitasid ehk veelgi üldisemalt – tõlgendasid päevasündmusi, haldasid ja lõid tähendusi.

Tekstides esines küll meie-positsiooni, kuid enamasti jäeti mulje neutraalsest vaatlejapositsioonist, millest lähtudes saab hinnata sündmuste osalisi. *Meie* esi- neb enamasti tekstides, millega üritatakse arendada Eestiga dialoogi ja pigem toimetuse nii-öelda omaloomingulistest tekstides, mitte kesктоimetuse (propagandaosakonna kaudu) saadud materjalides. Eesti-aineliste tekstide puhul on tegu aktiivse meie-positsiooniga ja eeskätt just välistava *meie*-ga (*meie siin* ja *teie seal*). Nõnda kujuneb meie-positsioonist retooriline vahend, mis pakub võimaluse kriitikaks või ka irooniliseks kaastundeks. Soome valikutest ja sammudest räägitakse kolmandas isikus:

(45) *Soome ajakirjandus kirjeldab Soome rahvast, kes üksmeelselt ja kõikumatumalt võitleb oma kallimate väärtuste eest ja kes on unustanud kõik omavahelised lahkarvamused ja klassivahed.* (02.01.1940)

Niisugune argumentatsioon toetab neutraalset, kõikenägevat positsiooni. See pole propaganda, vaid sõltumatu vaatepunkt, millelt saab üldistada kõrvaltvaatavalt Soome ajakirjandust. Niisugune poliitiline positsioneerimine võimaldab end distantseerida ka Otto Kuusineni valitsusest. Kõik, mis seondub kommunistidega, on väljaspool Soome poliitika üksmeelt. Kuusinen ei leia kusagil mõistmist: „Kuusinen on äratanud Moskvas suurt vihastust selle pärast, et ta oli arvanud olukorra täiesti valelikult ja lubanud, et Helsingis puhkeb revolutsioon nädala ajal puna-armee rünnakust Soome” (18.12.1939). Kuusineni uudiste taustal rõhutas Soome ringhääling kõiki sõnumeid, mis kõnelesid töölisorganisatsioonide eemaldumisest kommunistidest. Kommunistid seisvat väljaspool üldkehtivaid eetika- ja moraalipõhimõtteid:

(46) *Bolshevikid on arvanud kommunistierakonna mõju liig suureks. Nad on arvanud ka töölisklassi moraalse kvaliteedi liig väikseks. Bolshevikid austavad ainult võimu. Bolshevism seisab täiesti aatelise pankrotti kaldal.* (20.12.1939 Suomen Sosialidemokraati põhjal)

Tüüpiliselt esines sagedasti koondkuju, tegelane (subjekt) *Soome*, harvemini pisut ebamäärasem asukohta iseloomustav väljend *Soomes*. Aktiivne vaateja-positsioon kujunes just vaenlase taustal, kuid jääb mulje, et vaenlasi ei ole hoomamatult palju. *Kogu maailm* hoiab Soome poole, vaid Nõukogude Liit asub teisel pool rindejoot. Nõnda saabki Soome positsioonist maailma positsioon või siis vastupidi. Maailm ja Soome eristuvad juhul, kui tahetakse välja tuua Soome (ootamatut) edenemist, üllatust. Soome vastupanu on isegi sedavõrd üllatav, et maailm arvab, et Inglismaa, Prantsusmaa ja Rootsi võitlevad Soome poolel. Ometi nii tegelikult ei ole: reaalsus on uskumatum, midagi enamat maailma ootusest või hoiakust. „Maailma asjatundjad kasutavad Soome saavutusi” (19.12.1939), mis tähendab, et Soome tegutsemine võitluses Venemaaga annab kogemusi kõigile teistele.

Lääne ajalookäsitlused on toonud välja soomlaste soovimatust kõnelda ebaõnnestumistest, nad olnud lüüasaamistest teatades niisama kidakeelsed kui venelased (Sander 2011: 142). Tõepoolest – nende tekstides pole midagi sõjaliste positsioonide kaotamise kohta. Tekstide lähtepositsiooniks on Soome edu, olenemata mis tahes võimalikest raskustest. Vaenlaste ja liitlaste kujunemine sõjas näib loogiline, aga see mõjutab kogu tegelikkuse representatsiooni. Kuju-
neb selge, vaenlasega määratud viitesüsteem.

(47) *Esimese sõjakuu järgi meie saame konstateerida rahuldusega, et Soome kaitsejõud on kõikumatu ja et see kaitsejõud sisaldab ka löökijõudu, mida venelane juba oskab austada.* (02.01.1940)

Näites 47 vaadeldakse Soome kaitsejõude kogu maailma kõikehõlmavast vaatepunktist. Soome üldiseloomustuseks öeldakse veel, et soomlaste hoitav rinne on niisama pikk kui Maginot' ja Sigfriedi liin ühtekokku. „Nii tuleb loota ka maas-

tikule. Kõik külad ja asulad põletatakse, et Vene aururulli meeskond ei saaks kusagilt kaitseks katust” (31.12.1939).

Vahel olid sündmustest endast tähtsamad nende põhjused või siis tagajärjed. Sõja puhul on põhjust vaadata ajas ette ja taha – mis on tinginud sõjaga seotud tegelikkuse, mida võib tuua tulevik. Põhjust on vaadata justkui retrospektiivselt tagasi nendele sündmusele, mis eelnesid sõja puhkemisele. Nii saab küsida, kuidas möödusid läbirääkimised Nõukogude Liiduga. Sealjuures võetakse abiks Suurbritannia teated. Nõnda saab selgeks, et Soome oli valmis Venemaale vastu tulema. Tulevikku vaadates viidatakse kasulikule katsumusele.

Eestikeelsete saatete toimetis võtab Talvesõja esimese kuu sündmused ja kogemused kokku järgmiselt: „see on olnud lootus meile, pettumus vaenlastele ja üllatus maailmale” (02.01.1940). Nõnda üldistatakse sõja seisukohalt küllaltki pikka ajaloiku, aga säärane lause peegeldab hästi ka raadiosaadetes selleks ajaks kujunenud ajakirjanduslikku kolmepooluselist vaatepunkti:

- Kõik, mis seotud lootuste ja õnnestumistega, on vaatleja enese hallata.
- Vaenlastega on seotud agressiooni ja ebaõnnestumiste ala.
- Kõik ülejäänud moodustavad *maailma*, kus tegelikult on kõik teised, välja arvatud Venemaa.

Iseloomulik on Viiburi ajalehe Karjala tsitaat: „Meil pole vihamehi mujal kui Venemaal ja ka seal surutud rahvas ei tunne meie vastu vaenumeelsust” (28.12.1939). Nii kujunes oluline tähistaja *rahvas*, mis asub väljaspool sõjaga seotud vastasseisu. See sai oluliseks ka dialoogis Eestiga. Ka Eestis on rahvas ja riik kaks erinevat tegelast. *Rahva* meeleolu ei saa hoomata, see jääb väljapoole ametlikke teadaandeid. Rahvas ongi tegelikkus oma eheduses. *Vene rahva* seas pole meeleolu sugugi nii sõjakas kui Punaarmee. Eesti rahvas tunneb tegelikult Soomele kaasa. Sõda võimaldab Soome riigimeestel öelda välja asju, mida varem ei oleks saanud öelda, ka neid, millest Balti riikide juhid pidid tingimusteta vaikima. Siin on oluline mõttekäik, et „Soome saab asuda puhta südamega ajaloo kohtulaua ette” (23.01.1940).

Soome presidendi kõne näitab erinevaid *meie*-alasisid, sealhulgas ka hõimurahvaste *meie*, mis on aga langenud, vabadusest ilma jäänud positsioon, millest Soome kõrvale hoiab:

(48) *Kuid ka praegustes oludes Soome ei vaibu unustuste hõlma, vaid saab tegema kõike selleks, et tsiviliseeritud maailm ei peaks nägema meid jagamas meie hõimurahvaste idakarjalaste ja ingerlaste saatust.* (03.01.1940)

Aastavahetuse ametlikes avaldustes kirjeldati Soome rolli maailma ajaloos, kirjeldusel ja dramaatilistel vastandustel rajanevad väited asendusid eeskätt välispoliitiliste mõtteavaldusega. Seda võib selgitada ka Soome hoogustunud diplomaatiliste otsingutega rahu saavutamiseks. Võimaliku rahuleppe osapooli ei saanud enam liigselt ärritada. Teisalt jõudis alles aasta lõpul lääne avalikku arvamusse teadmine Soome võitudest ja sõja mõjust teistele Euroopa sõjakolletele.

3.3.3. Tõlgendusmodaalsus

Saadete tegelikkust kehtestav retoorika

Sõda ärgitas määratlema vaenlasi, otsima põhjuseid, tõde ja valet. Saatetekstide kvalitatiivse analüüsiga saab näidata, mida tekstides domineerivalt ette kirjutatakse, millist retoorikat arendatakse. Väga tihti muutusid just tõde ja vale omaette teemaks. Mõned näited:

(49) *See, et bolshevikid valetavad, pole midagi uut.* (11.12.1939)

(50) *Kõik, mis selle läbirääkimise katkestamist järgnes on üldsest tuntud.* (13.12.1939)

(51) *Soome ja Nõukogude liitu sõda oli täielik üllatus vene rahvale. Moskvast pole seda isikut, kes uskuks, et Soome on provoseerinud seda sõda.* (12.12.1939)

(52) *Ilma pikemata on igale soomlasele selge, missuguseks elu kujuneks siin maal kui puna-armee pääseks võidule.* (01.01.1940)

Näites 49 määratakse, et bolševikud on alati valetanud, abstraktne *see* märgib valetamise lakkamatust, kahtlusteta kehtimist. Näites 50 märgib *kõik* totaalset tegelikkust, millesse Soome on sattunud: sõda Nõukogude Liiduga. Üldsus mõistab, kes on kaitsja, kes ründaja. Tegelikkust mõistavad tegelikult ka venelased. Näites 51 rõhutatakse üllatuslikkust. Vene rahvas pole Punaarmee ehk rahvas pole Soome vastu ega mõista Soome ründamise põhjuseid. Näites 52 kehtestatakse retooriliselt üks kindel teadmine, enesestmõistetavus, mis on tõlgendusest sõltumatu.

Soome ringhäälingu eestikeelsetes tekstides oli ohtrasti Venemaad puudutavaid kriitilisi mõttekäike, mida Eestis enam avaldada ei saanud. Eeskätt puudutasid need nõukogude võimu üldist olemust ning Venemaa rolli maailmapoliitikas. Venemaad iseloomustati näiteks nõnda:

(53) *Kus isikud pole midagi muud kui hulk, mis on kariga hoolitsetud määratud võimu ja mõju esindavaks masinaks, sääl oldakse väljaspool läänemaid. Kus õigus pole miski objektiivselt pädev võim, vaid mõiste, mida võidakse meelevaldselt muutada ja kõrvale heita, kus seadus pole sama kõigile, vaid ainult abinõu teistegi sihtide kui ainult õiguskaitse jaoks, sääl ei olla läänemaade kultuuri alal. Kus kõik valitsuse tegevust vastu kohistatud kriitika on vaigistatud ja kus riik pole muud kui masiin, mida valitseja juhib, ja isikud ainult selle masiina osi ilma iseseisva tahtmiseta ja sihita, sääl pole veel tõustud läänemaade kultuuri tase- mele või ollakse lahkunud lääne maade kultuurringist. Läänemaa on sääl, kus ühiskond moodustab riigi, ühiskond, kus vallitseb seaduslik vabadus.* (Eetritekst ajalehe Uusi Suomi artikli põhjal 12.12.1939 kell 12)

Näites 53 on kasutatud tugevat, ka mitmekordsel eitusel põhinevat retoorikat: Venemaa pole midagi muud kui võimumasin, mis pole Lääs, kus pole õigust

ega õiglust. Läänelikkuse põhikriteeriumiks seatakse ühiskonna mõiste. Säärane *läänelikkuse* määratlemine võimaldas teha ka kriitikat Eesti kohta, kellel on valida, kas kuuluda Läände või Itta. Venemaa jäi selles käsitluses väljapoole tsivilisatsiooni ja mõistmist.

Ajakirjanduslik kirjeldus moodustas üsna olulise osa saatetekstidest. Kirjeldus on ehe tegelikkuse kogemus, mille juures keelemängud, kujundid, ilustamine või liialdamine on kõrvale jäetud. Üksikasjalikult kirjeldati peamiselt ekstreemsusi, mida saab kogeda just vaenlasega seotult. Kõige olulisemateks teguriteks said külm ja toit. Vaenlase armetu pale avanes ennekõike vangide kaudu või ka vaenlase käest vallutatud aladel.

(54) *Vangid rõõmustavad, et nad on jõudnud vangideks ega nad saa küllalt imestada Soome sõdurite nahksaapaid, mis ovad unistus Venemaal. Ka meie toitu nad imestavad ja seda, et lusikad, noad ja kahvelid pole kettidega kütkestatud seinadesse kinni. Vangid ei taha sugugi tagasi Venemaale, sest vangisaatus Soomes on parem kui vaba mehe elu Nõukogude Liidus.* (13.12.1939)

Näites 54 esinevad väga tugevad vastandused. Vangiseisust võrreldakse eluga Venemaal ja ühe sellega tuuakse välja Soome arengutase. Kirjeldus muutub tugevaks üldistuseks. Veel selgub tekstidest, et 90 protsendil vangilangenutest olevat jalad külmunud, mitmed on kaotanud sõrmed pakase tõttu, ihu on must ja söödikuid täis, pesu nõnda määrdunud, et seisab püsti. Vangide seisukorra kirjeldamisel mainitakse mitu korda, et keegi vangidest ei taha Venemaale tagasi pöörduda. Tekstimaterjalina kasutati vene sõdurite kirju. Daily Mail kirjutab, et sõjavange ei saa vahetada, sest venelastel neid ei ole (20.12.1939). Veel täheldati, et „vene sõdur ei saa taganeda, sest karistussalklased lasevad nad maha” (26.12.1939). „Enamik kolmekümne aasta vanused, kuid näod juba raskustest ja vaevadest märgitud” (19.01.1940).

Venelaste ebaedu pidid toetama väited ootustest, mis ei täitunud. Venelased polevat end valmistanud *nabaööpakase* vastu (mõeldud on polaarpakast), kus jätkuvad *Soome sõdurite vägiteod*. Nad olevat viletsalt riietatud (vaid püksid ja kuued). Kohutavad tingimused olevat Suomussalmis Vene välihospidalis, kus „amputeerimiseks kasutatakse kirvest” (06.01.1940).

Mõttearendused Nõukogude Liidu pikaajalistest ettevalmistustest lisasid dramaatikat. Tõenäoliselt alustas Nõukogude Liit ettevalmistusi Soome ründamiseks üsna kohe pärast lepingu sõlmimist Saksamaaga (23.01.1940). Soome ringhäälingu käsitluses lootis Nõukogude Liit nende maa paari nädalaga alistada, et tähistada nõnda Stalini sünnipäeva, sest „Stalini sünnipäeval oli kavatus pidutseda” (09.01.1940) (Stalini sünnipäev oli 18. detsembril). Aasta lõpus toodi saadetes ära põhjused, miks Punaarmee on saatnud ebaedu: ebasoodsad ilmad, halb varustus ja kehv moraal (27.12.1939). Inglismaa ja Prantsusmaa ajalehed teatasid Soome ringhäälingu teatel, et nendele saabub ikka alarmeerivaid teateid rahutustest Punaarmees (20.12.1939). Nii jääb mulje pidevast seisundist, millel ei ole ei algust ega lõppu.

Saksamaa suhtes olid Soome raadiosaated ettevaatlikud. Tõenäoliselt johtus see Soome välispoliitilisest hoiakust: mitte ärritada Saksamaad, jätta lahtiseks võimalus Saksamaaga koostööd teha. Ettevaatlikult (võimalikult kiretult) vahendati teateid Havasi kaudu, et Saksa saadik Moskvast on ärgitanud Molotovi läbirääkimistele Soome asjus. Mitmel korral toodi esile, et Vene allveelaevad uputavad Saksamaa kaubalaevu või aurikuid. Mingeid kommentaare nendele faktidele ei lisatud. Helsingi Sanomat kirjutas, et Nõukogude Liidu liitlane Saksamaa on väga piinlikus olukorras, rahvas ei taha vastu võtta seda, et Punaarmee on Soome tunginud.

Ametlik Saksamaa lükkas aga ümber väited Nõukogude Liidu abistamisest, ka Soome abistamisest. Teatatakse, et „sõjasaadetis Soomele on Saksamaal kinni peetud” (09.01.1940).

Dialoog Eesti avalikkusega

Soome propaganda seisukohalt oli Eesti üks sihtriikidest, millele tuli edastada hoolikalt koostatud materjali. Propagandaosakonnas koostati ajalehtede ülevaateid, uudiseid kujundas poolametlik sõjaväe informatsiooniasutus (laiemalt tuntud Finandia-agentuurina) (Juutilainen 2002: 264). Saated pidid siiski jätma mulje objektiivselt ja professionaalsest ajakirjandusest. Erikoelsed toimetused said tõenäoliselt ühesuguse algmaterjali, kuid tekstide analüüs viitab loomingu- lisusele, otsingulisusele, millega luuakse dialoog Eestiga. Tekstid kõnetasid Eesti avalikkust, arvestasid Eesti avalikkuses levinud teadmiste ja hoiakutega. Nõnda tekkis dialoog mitmel tasandil:

- Eestit vahetult puudutavate uudiste edastamise teel;
- uudistekstides sündmuste või selle osaliste Eestiga seoste väljatoomise kaudu;
- aktiivse pöördumise teel Eesti kuulaja poole, samuti retooriliste küsimuste püstitamise ning kriitiliste märkuste tegemise ja arvamuse avaldamise kaudu.

Neist esimene dialoogitasand on kõige neutraalsem, mis seondub ennekõike ajakirjandusliku valikuga. Saatesse valiti uudis Eesti kohta: järeltule pidi tegema kuulaja ise. Niisugused uudised põhinesid Eesti allikatel, kuid esitasid enamasti väiteid, mida Eesti ajakirjanduses ei olnud võimalik esitada. Näiteks teade Eesti territooriumi kasutamiseks rünnakuteks Soome vastu:

(55) Londonist teatatakse Havasi kaudu: News Chronicle kirjutab, et Nõukogude Liit oleks üleskutsunud Eestit järgida Nõukogude Liidu ja Eesti vahelise, vastastikuse abiandmiselepingu määruseid ja nõnda tugema Nõukogude Liitu tema kallaletungimises Soome. (13.12.1939)

Siin on kasutatud pikka viitamisahelat, mis toetab muljet info usaldusväärsusest. Algne teade Eesti positsiooni muutumisest pärineb Briti ajalehest. Päevaleht kirjutas juba paar nädalat varem (02.12.1939) lennukitest, mis Eestist on läinud

Helsingit pommitama, kuid väldib üldistust, et Eestist on saanud rünnaku lähtepunkt. Sündmuste arenedes jagati raadiosaadetes täpsemaid andmeid Eestist lähtuva rünnaku kohta. Nii esitati ka lennukite ja sõjaväeveokite arv:

(56) Rünnakuid Soome vastu on teostatud põhja ja loode Eestis asuvatest lennubaasidest, kusjuures mõnikord on neid kasutatud ainult vahemaandumisteks. Elanikkond on suure huviga jälginud venelaste lende ja harrastanud lennukite lugemist, nii sinna kui tagasilennul, kusjuures on ilmnunud, et tihti eskadrillist, kuhu olid kuulunud 9 lennukit on tagasi pöördunud ainult 3–4. (22.01.1940)

Esitatud faktid pärinevad ajalehe Helsingin Sanomat uudisloost, tekst pidi täiendama ülemjuhatus ametlikku teadaannet, näitama, et ajakirjanduses esitatud faktid kinnitavad ametlikku infot. Niisugused tekstid annavad ka aimu väliskorrespondentide tegevusest. Nii teavitas aktiivselt Nõukogude vägede liikumistest Itaalia Agenzia Stefani Tallinna kirjasaatja (25.12.1939 andis ta teada, et Leningradi sadama jäätumisel kandub venelaste merenduslik aktiivsus Eesti sadamatesse).

Vironkielinen radiolähetyk 27.12. Esittäjä: sot.virk. Parikka

Siinpuolel Soomelähte on valatiin seovitud, et Eesti püsiks tii. Eesti erapunkti naga seovisagivonkiinitud. Saaks seiskoräplavakka. Tuntud Stockholm ajaleht Aftenbladet teatab, et Eesti puuvilla-vabrikutele, mis aastade jostel pole palju tegutsenud, on järsku saabu nud hiigelsuuri tellimisi Nõukogude Liidust. Vene puna-armee on tellinud suured määrad puuvillakangast ja vabrikud on saanud väga laiendada oma tegevust ning töötavad praegu ööd päevä kiiruga. Ka teisi tellimisi on tulnud, aga telkikangal on kõige suurem kiir sellepärast, et Nõukogude Liidu puna-armee vajab telki talvisõjas Soome vastu. Ka mõned Eesti suuskiivabrikud on vastuvõtnud tellimisi suuskade valmistamiseks puna-armeele, sest ka suuski vajatakse sõjas.

Kui see Rootsi ajalehe teade on õige nätab see Soomes suurt kum mastust. Meie oleme uskunud vennasrahva kiin itusi, et see püsib täiesti erapõlötuna ka edasi. Aga siiski toetatakse nõnda naabrimaa armeet? Kas Eesti on pidanud volida Vene kulla ja oma kohustuse kohusetunne vahel?

Joonis 14. Fragment Soome ringhäälingu 27. detsembri 1939. aasta eestikeelsest saate tekstist (fond Perus-3132/30). Teksti autor oli Eino Parikka, sõjaväelises hierarhias teenistuja, sõjaväe ametnik (sot. virk.).

Talvesõja algusest alustanud saadetes kujunes üheks esimeseks Eesti-aineliseks sündmuseks kindral Laidoneri visiit Moskvasse, mida mainitakse mitmes tekstis. Lisatakse, et „igaüks teab ütlematagi, mida tähendavad külaskäigud Moskvas väikerahvastele” (16.12.1939). Kirjeldatakse Laidoneri visiidi reaktsioone Soomes:

(57) Kindral Laidoneri raadiokõne on äratanud huvi siin. Imestatakse ainult, mispärast kindral on olnud nii vaikne. Kuulajad ei saanud teada, millede asjade kohta Moskvas läbirääkimised peeti. Siin arvatakse, et Nõukogude Liit on keelanud Eestit andmast mingisugust abi Soomele, sest Eestist pole Soome saadetud mitte ainustgi senti Soome hädasolevate abistamiseks. (18.12.1939)

Näites 57 on Eestiga seotud sündmuse järelkaja esitatud uue faktina (senine huvi ja teatud sündmuste järel sünenud imestus). Tõsiasjaks saab, et Eestist ei tule Laidoneri visiidi kohta mingit lisainfot. Laidoneri visiit seotakse varjatult Eesti keeldumisega anda Soomele abi.

Aastavahetusest 1939/1940 muutusid Eesti-ainelised tekstid neutraalsemaks ning see võib olla tingitud Soome välisministeeriumi suunistest. Aasta lõpul oli Eesti saadik Helsingis kritiseerinud eestikeelsete saadete sisu, eeskätt nende etteheitvat retoorikat. Uudistes kõneleb fakt enda eest. Sageli pole aga selge, millisest allikast esitatud väited pärinevad. Näiteks:

(58) Mitmed rongid transporteerivad iga päev Eestist Leningradi piima, sigu, leiba ja teisi toiduaineid. Juba enne sõja algust saadeti toiduainete hulki Leningradi, aga need on nüüd kõvasti kasvanud. Varem olid need toiduained Leningradi elanikkonna jaoks, aga nüüd transporteeritakse kõik toiduained rindele. Ka Leedu ja Läti hangivad suuri hulke põllumajandustooteid puna-armeele Soome rindele. (24.01.1940)

Siin kasutatakse ebamääraseid hulgakategooriaid (*mitmed rongid*). Eesti ajakirjanduse põhjal võib arvata, et Eesti toiduainete eksport Leningradi ei olnud väga suur. Baasidelepinguga elavnes küll kaubandus Venemaaga, aga seda ei jõutud enne sõda väga suureks kasvatada. Samas uudistekstis väidetakse ka, et Balti riikide ja Venemaa elav kaubavahetus tähendas lööki Saksamaale. See on tõenäoliselt liialdus. Seega luuakse näites 58 olulisi üldistusi üsna ebamääraste kategooriate najal.

Eesti-seose loomine uudistekstides on teine dialoogitasand, mis puudutab peamiselt Soome-ainelisi tekste, millel on mingi puutumus Eestisse. Näiteks rahuläkituse avaldaja, Karjala õigeuskiriku pea on eestlane isa Herman (11.12.1939). Nõukogude diplomaadid, kes lahkusid Soomest, kasutasid vahepeatusena Eestit. Sealjuures vahendatakse ka Stockholms-Tidningeni korrespondendi väidet, et mitmed neist hukati hiljem (nõnda luuakse hukkamiste võimalik seos Eestiga) (25.12.1939).

Aktiivses keskustelus Eesti avalikkusega asutakse meenutama Tartu rahulepingut. Saadetes anti mõista, et lepingut sõlmides võttis Venemaa teatud kohustusi (samamoodi nagu kujunes ka Eesti ja Venemaa rahulepinguga). Venemaa lubas Soomele, et tagab Ida-Karjalas laialdase omakeelse autonoomia, samamoodi ka Ingerimaal. Sõda andis võimaluse meenutada ja selgitada Venemaa kohustusi, näidata, kuidas on võimalik lubadustega ümber käia ja kaude ka viidata Tartu rahu tugevale ajaloolisele tähendusele.

Aktiivne dialoog Eesti avalikkusega moodustab kõige põnevama ja tähenduslikuma osa eestikeelsete saadete tekstidest. See osutab püüdlustele kujundada Eesti avalikkuse hoiakuid. Tekstides esitatud paatosest kumas lootus, et Eestis on veel ressursi vastupanu alustamiseks, et eestlased ei ole lasknud end täiel määral piirata võimulolijate juhistest. Nõnda lähtusid tekstid eeldusest, et Eestis on nii-öelda varjatud avalikkus, mis on laiem kui Eesti ajakirjanduse abiga loodud mõtteruum. Nimetatud saatetekstid on aga ka kõige ebaühtla-

semad, võrreldes näiteks uudistekstide või ametlike ülevaadetega. Esitatakse iseseisvaid uusi väiteid, millele ei eelne sihikindlat argumentatsiooni või millel puuduvad selgelt tuvastatavad allikad. Žanrilisest vaatepunktist võiks neid tekste nimetada *läkitusteks*, omamoodi raadiojuhtkirjadeks, mis esitavad saate-tegijate (saadetega seotud ametkonna) seisukohti.

Mõningatel juhtudel on säilinud soomekeelne originaaltekst, mida saab tõl-kega võrrelda. Tihti on eestikeelses versioonis mõnest mõttekäigust loobutud. Eestiga dialoogi lähtepunktiks sai, et Eesti (ning ka teised Balti riigid) jälgivad ärevusega Nõukogude Liidu alustatud sõda Soome vastu. Juba esimeses raadio-läkituses võetakse kokku Eesti väljavaated konfliktis. Ennekõike vihjati, et kui Soome hävib, siis on ka Eesti iseseisvusel lõpp. See on sünge ettekuulutus, mis jätab siiski ka võimaluse, et Eesti iseseisvus võiks säilida, kui selle eest seis-takse. Esimeses eetrisse jõudnud läkituses öeldakse muu hulgas järgmist:

(59) Eestil, Lätil ja Leedulgi on aeg muuta oma seisukohta nendele aladele tunginud Nõukogude imperialismi suhtes. Neil on veel võimalus tõrjuda bolševismi oht. Veel ei ole valmis Nõukogude Liidu sõjalised tugikohad nende maade rannikul. Sõjalises tegevuses on võimalik venelaste üheaegne väljakihutamine Eestist, Lätist ja Leedust. Punaarmee võitlusvõime on paari päeva jooksul toimunud võitlustes Soome piiridel osutunud tohutult liialdatuks. Nõukogude Liidu sõjaline võimsus ei vasta bolševike levitatud teadetele. Eeldused edukaks võitluseks on seega olemas. Eestlased, lätlased, leedulased! Soome sattumine võitlusse teda ründava salakavala vaenlase vastu on teilegi märgu- andeks, et tõusta vabaduse, sõltumatuse ja rahva tuleviku kaitsele. Teilgi tuleb või- delda oma maade vabadussõda lõpuni, et elada tulevikus iseseisvate rahvastena. (02.12.1939 kell 24.00, autori tõlge soomekeelsest originaalist, eestikeelne eetri- tekst pole säilinud).

Näitest 59 nähtub, kuidas neutraalne vaatejapositsioon asendub aktiivse *kõnetaja*-positsiooniga. Esmalt esitatakse väited Soomega seotud tegelikkuse kohta, milles on osalised Balti riigid. *gi*-liidepartikli kasutamisega on rõhutatud, et neil on Soomega sama saatus, nad kuuluvad Soomega samasse leeri. See või-maldab vihjata, et Eesti, Läti ja Leedu pole arvestanud kõiki võimalusi ja kohustusi. Nõukogude Liidu vastu on võimalik seista, sest Nõukogude Liidu tegevus sõjaväebaaside rajamisel Soome vahetus läheduses on veel pooleli. Esitatud argumentide põhjal sõnastati üleskutse, mis tegelikult kordab esitatud väiteid. Faktid aktiveeritakse, rakendades neid aktiivselt retoorilise vahendina. Vabadussõda näidatakse kestva protsessina, mis ei ole läbi saanud. Esitatud tekstilõigule 59 lisaks mainitakse, et Soome vabatahtlikud tulid 20 aastat varem vabastama Eestit bolševikest. Nõnda oli võimalus teha vastuteene.

Mitmed läkitused lähtusid mõttekäigust, et Eesti ja Soome suhted on erilised ning see eeldaks ka erilist käitumist Eestilt. Toodi välja, et Eesti käitub üks-kõiksemalt kui kõik teised, kes on märksa abivalmimad ja kellelt seda isegi ei eeldaks. Jõuluaegses läkituses rõhutati Soome optimismi ning hoiakut usaldada partnereid. Samas sedastati:

(60) *Aga on ka neid, kelledelt meie tühja oleme ootnud sümpaatia ja sõbralikuse avaldusi. On naabreid, kes vaikivad täielikult, ehk küll meie ja nende vaheline ühendus on seni olnud lähedasem kui kelle teisega. On olnud aegaid, millal siinpool Soomelahe olti murelikud vennasrahva saatuse üle, millal siin tundsime, et meie vennad vajavad meie abi. Selle vennasrahva häda ja tusk on olnud meie häda ja tusk ja sellepärast meie tundsime omaks kohustuseks saata abi sellele. Meie imestame, et Soomelahe lõunapool on üteltud ainult ametlikult: „Meie jääme erapooletuiks. Kas meie oleme oma venna valvur?” (25.12.1939)*

Tekstinäites 60 läkituse adressaati (Eestit) otse ei mainita. Abstraktse kellegi abil luuakse domineeriv irooniline hoiak. Päril selge on, millisest *naabrist* käib jutt. Irooniat toetab ka liikumine üldistatud ajaskaalal (*on olnud aegu*). Inimlikule retoorikale seatakse vastu Eesti riigi ametlik ja kalk retoorika. Nii-siis – Eesti ei juhindu tunnetest, vaid seab esikohale kained huvid. Läkituse soomekeelses alustekstis on soomekeelne mõttekäik: „Niiden suomalaisten va-paustaitelijain hautakummut, jotka 20 vuotta sitten riensivat auttamaan veljiään, saavat nurmettua ja unohtua vähitellen.”³⁷ Tõenäoliselt peeti seda väidet liiga dramaatiliseks, mis irduks toonilt heasüdamlikust läkitusest Eesti suunas. Tekst lõpeb küsimusega, kas Eesti võib puhta südametunnistusega tähistada jõulusid.

Eesti-Soome erilistel sõprussuhetel põhinevat retoorikat laiendavad argu-mendid Soomest kui osast soome rahvaste ühtsest kehandist (silmas on peetud soome-ugri rahvaid). Sellest ka vihjed terve Soome soo saatuse kohta, millest Eesti ei hooli. Seda kõrvutatakse Ungari suhtumisega, kus toimuvad meele-avaldused Soome toetuseks („kauge maa rahvas ei ole meid unustanud, tal on julgust” (29.12.1939)). Soome võitleb kõigi sugulasrahvaste edasikestmise eest.

1939. aasta lõpuks kerkis dialoogis Eestiga tugevalt Vene pommituslennu-kite teema. Eestile heideti ette, et ta on võimaldanud kasutada oma territooriumi rünnakus Soome vastu. See lisab uue motiivi kaastundest kõnelemiseks:

(61) *Mitte vähemalt see, et lõunapoolel Soomelahte on vaenlasel baase, kust ta saatab surmalinnud tulistama meie linna ja tsiviilrahvast ole vapustanud meid. Murega ainult mõeldakse, et ned baasid on hirmsale vaenlase loovutanud rahvas, mis on meie vend. Selle venna maa-alal tegutsevad nüüd ned samad vaenlased, mis kargutati ühiselt samal frondil võideldes kahekümne aasta eest. Kas veresidemed ja sama soo pärandus on ainult pidukõnede lille, mis närtsivad saatuse silmapilgul, mis unustatakse katsumuste kohates? Soome rahvas vaatab kummastusega lõunapool, aga selle kõrvad ei kuule midagi, talvitorm ainult kohiseb Soomelahe pääl ja kui järgneb vaikus algavad puna-armee lennukite propellid oma kole suminat, mis kõlab Soomelahe lõunarannalt. Ned lähevad, keegi ei takista neid, ned ovad valmid tulistama kõike elu siin ja kui Soome saadaks varisema kokku järgib küll Soome sugulastegi kord. (26.12.1939)*

Tugeva emotsionaalse laenguga *venna*-metafoor toetab tekstilõigus 61 *pere-konna*-kujundit, millest Eesti ei taha hoolida. Siin on taas viide Eesti süda-

³⁷ Võimalik tõlge: Nende soome vabadusvõitlejate hauakääpad, kes 20 aasta eest tormasid vendi aitama, rohtuvad ja ununevad aegamisi.

metusele suhtlemisel Soomega, mis saab veelgi halvema, pigem ebainimlikkusega seotud varjundi (sest perekonnaliikmete vahel peab ka kõige keerulisemas olukorras säilima inimlikkus). Saab ka selgeks, et Eesti suhtumist Soomesse on olnud kerge kõigutada, see pole olnud tõsiseltvõetav. Tekstilõik lõpeb ähvardusega, milles on annus jõuetust võimaliku (kõige dramaatilisema) tuleviku suhtes.

Aktiivne dialoog Eestiga rajanes ajakirjanduses esitatud faktidel, mida kahtluse alla seades püstitati retoorilisi küsimusi. 1939. aasta viimastel päevadel mainiti eestikeelses raadiosaates Rootsi ajalehele Aftonbladet toetudes, et Eesti puuvillavabrikud on saanud hiigelsuuri (liialdav rõhutus) tellimusi Nõukogude Liidust. Eestis toodetud kangad minevat telkide püstitamiseks sõjas Soome vastu. Seda väites esitatakse ka kohe küsimus, kas selline väide ikka saab kehtida. Kas tõesti on nõnda, et Eesti „valib vene kulla ja oma kohusetunde vahel”, küsitakse saatetekstis. Peetakse siiski vajalikuks lisada:

(62) Meie julgeme siiski veel loodata, et see ajalehe teade, mis eel oleme esitanud on vale. Meie ei usu, et vaba, iseseisev, vapper Eesti oleks valmis aitama Soome vaenlast, vaenlast, kes on kord valmis hävitama ka Eesti iseseisvust. (27.12.1939)

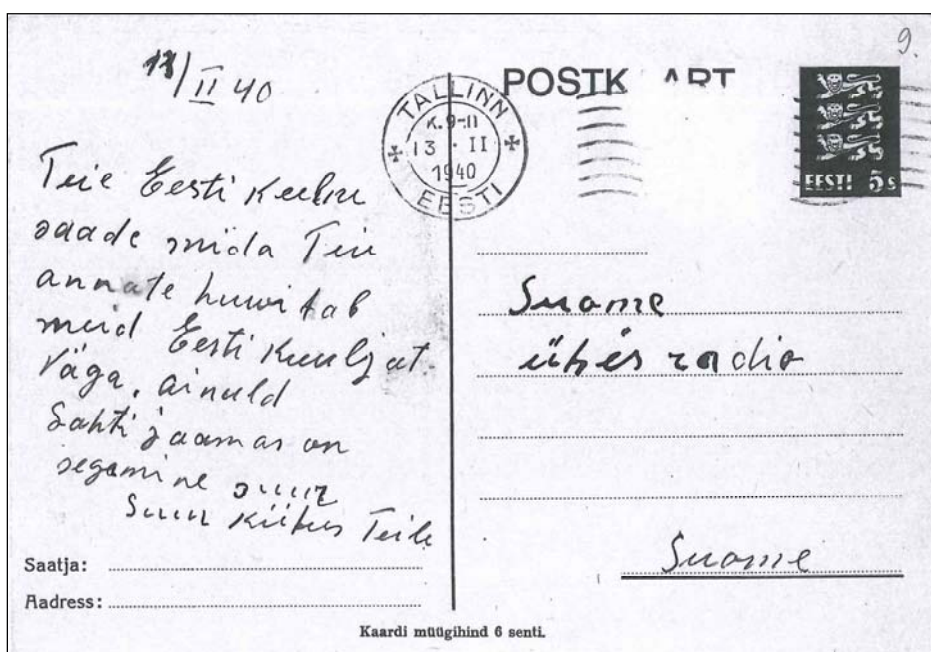
Näites 62 esineb mitmekordne kahtlus (nii verbid *julgema* kui ka *lootma* väljendavad võimalust, aga mitte kategoorilisust). Väljendatakse usku Eesti vaprusesse ja võimesse iseseisvalt tegutseda, kuigi need on küll tugevasti kahtluse all, aga siiski veel mingil määral säilinud. Läkituse tekstis on ka viide noortele (*nüüdne sugupõlv*), kes võib-olla ei mõista Vabadussõja pärandit täiel määral, ent kellel siiski on kohustus osaleda oma saatuse kujundamisel. Noori kõnetati ka mitmes järgnevas läkituses (näiteks 30.12.1939). Tekib küsimus, kas saatete ühe sihtrühmana nähti noori, neid, kellel puudus Vabadussõja vahetu kogemus.

Eesti avalikkuse dialoog Soome ringhäälinguga

Eesti ja Soome debatti, aga iseäranis Eesti avalikkuse hoiakuid aitavad kirjeldada Soome ringhäälingule saadetud eestlaste kirjad. 1940. aasta märtsi alul kõlas eestikeelsetes saadetes üleskutse kirjutada oma kuulamiskogemusest. See vallandas terve kirjade laviini. Kuulajad tegid kirjades tagasivaatavalt ülevaate mitme kuu muljetest. Selgub, et saateid kuulati regulaarselt. Kirjavahetusele andis uut hoogu ka Moskva rahulepingu sõlmimine (13. märtsil 1940). Paljud kuulajad pidasid vajalikuks jagada oma emotsionaalseid hinnanguid eestikeelsete saatete toimetusega.

Soome Rahvusarhiivis leidub üle 250 pikema eestikeelse kirja, peamiselt 1940. aasta esimestest kuudest (*Valtioneuvoston tiedotuselimet* (1939–1940), *virolaisten tervehdyksiä* (Ei 5)). Lisaks neile talletatakse postkaarte lühikeste tervitustega (vt joonis 15). Paljudel saadetistel on mitu allkirja või kirja autoriks on märgitud kollektiivne tegelane (Eesti neiud). Toimetuse koostatud kirjade

ülevaatest selgub, et üle kolmandiku kirjadest moodustasid anonüümsed kirjad, „põhjuseks karm tsensuur ning hirm, et seisukoha avalikustamine võib tekitada ebameeldivusi kirjutajatele” (Parikka 1940). Ülevaates kinnitatakse, et kõigil saabunud kirjadel oli Eesti tsensori tempel. Tsensori tööd kajastavad tihedad läbikriipsutused. Üksikutel kirjadel on ka tsensori tempel (näiteks Kiviõlist 19.03.1940 saadetud kirjal tsensor 5) (vt joonis 16). Nõnda kujuneb erilise kommunikatsiooniahel: Soome ringhäälingu saated – kuulajate reaktsioonid – Eesti tsensor – Soome ülemjuhatuse propagandabüroo. Ühel juhul on Soome ametnik eestikeelsele kirjale punase pliiatsiga kirjutanud, et pool kirjast on kääridega eemaldatud. Tekib küsimus, kas tsensor võis eemaldada Eesti juhtkonda otseselt kritiseerivad kirjad. Säilinud materjalides pole ühtegi sellist. Teadlikumad Eesti raadiokuulajad viisid aga oma kirjad Soome saatkonda ja nii pääsesid mõned tekstid tsensuurist (sellesisulise märkuse leiab ühest kirjast).

Joonis 15. Näide Soome ringhäälingule Eestist saadetud kirjast (fond Ei 5). Kuulajad ei teadnud täpselt isegi raadiojaama nime, aadressist rääkimata. Kiri jõudis kohale. Nii-sugused lakoonilised poolehoiuavaldused on väga tüüpilised.

Kiri nr. 19-40.

hgr. L. Heino Pärnas.

Sümbaaria, mida olete kasutanud oma rahva
hastu, on ühe lühikese sõnatagavaraga hõimatu
avalda. See eestikeelse saadega on see kasutus
sisse ole südame-ajaks, neil hõimatu kuit.

Sellest kõneleb peamiselt kõik meie tööliste, suur
ma lugupidamisega. ~~See on ühe lühikese sõnatagavaraga hõimatu~~
~~avalda. See eestikeelse saadega on see kasutus~~
~~sisse ole südame-ajaks, neil hõimatu kuit.~~
Näevime suurima hõimatu ja ka meil
teisteks mingi vajandus see rahva ja üig. ülestõusmise
hääks. See saadeti kuulamisest raadio, oleks väga
kõrge loobuda

Lugupidamisega. Hugo Leinsaar.
Kasvatuse töline

Joonis 16. Eesti tsensori pitseriga Soome jõudnud kiri (fond Ei 5). Pitser märgistab teksti läbikriipsutust, mis muudab osa tekstist täiesti loetamatuks.

Hinnanguliselt võib öelda, et säilinud on umbes tuhande raadiokuulaja arva-
mused. Kirjad annavad ülevaate kuulajate geograafilisest paiknemisest ehk
potentsiaalsest auditooriumist. Kirjade alusel võib väita, et eestikeelsed saated
ei olnud Eesti avalikkuse jaoks marginaalne nähtus. Arhiivis on kirju väga
erinevatest Eesti piirkondadest, nii rannikult kui ka Lõuna-Eestist, samuti saar-
telt. Keelekasutuse, vormistuse ning käekirja järgi otsustades on esindatud eri
põlvkonnad, sageli annavad kirjutajad ka teada, et nad on kas talupojad või
töölised.

Isiklik kiri pole avalik tekst. Üksikute mõtteavalduste põhjal ei saa teha
üldistusi, kuid teatud mõttekäigud korduvad. Tihti esinevad mõttekäigud võib
jagada järgmistesse rühmadesse:

- Raadiosignaali vastuvõtutingimusi kommenteerivad kirjad
Antakse teateid signaali kvaliteedi kohta, samuti selgitatakse oma kogemusi
eri tüüpi vastuvõtuantennidega. Mõni kuulaja leiab, et diktator võiks rääkida
kõvemini, et ta hoolimata segajatest ja undamistest kuuldav oleks. Praktiliste
kogemuste alla käivad ka mõtteavaldused saate eetriaegade suhtes. Peamiselt
kurdavad tööinimesed ning kooliõpilased, et neil ei ole võimalik kõiki saa-
teid jälgida.

- Eestikeelsete saadete kui alternatiivse teabeallika üle arutlevad kirjad
Niisugustes kirjades avaldub aktiivne hoiak, väärtushinnang. Nendes on tihti üleskutse, et eestikeelsete saadetega tuleks kindlasti jätkata. Saadete suurt kuulatavust rõhutatakse kehtestavate fraasidega „kõik kuulavad, mitte ainult mina vaid ka kõik teised”, „need uudised huvitavad igat eestlast”, „ma ei tea kedagi, kes ei kuulaks”. Kuulamisvajadust põhjendatakse puudujääkidega Eesti ajakirjanduses:

(63) *Olen ja kuulun Eesti talupoegade liiki ja elan maal Lõuna-Eestis. Meil on siin iga kodaniku ainsaks hooleks kuulata Teie saateid. Kui oleks nad ühel ajal meie päevauudistega, siis kindlasti jäetakse omad, kuulatakse Soomest. A. Puri L. Eesti talupoeg. Antsla. (Dateerimata kiri)*

Niisuguses argumentatsioonis näidatakse, et Eesti meediakanalid pole täiel määral usaldusväärsed ning täieliku tegelikkusepildi loomiseks tuleb jälgida alternatiivseid kanaleid. Esineb viiteid sellele, et Eesti ajakirjandus on Nõukogude Liidu mõju all:

(64) *Ka meie ringhääling on oma eeskavalises osas õige Soomesõbralik, kuid sõjateateid me peame kuulama niisuguseid, mis läinud läbi kontrolli ja mis kohandatud nii, et see venelast ei häiriks. Paljude eesti raadiokuulajate nimel üks teile tänulik kuulaja (23.01.1940)*

- Eesti käitumist puudutavad selgitused ja arutlused
Sage oli käte ja südame kujund: Eesti on sattunud olukorda, kus ta ei saa osutada mingit praktilist (sõjalist) abi oma naabrile, kuid rahvas on vaba tundma südames kaasa naabrile:

(65) *Kibestudes pidi mõtlema kindral Laidoneri sõnadele: „Ja kui Soomet ähvardab hädaoht, siis Eesti sõdur võitleb Soome sõduri kõrval.” Hambaid kokkupigistades võis vaid mõelda, mida eestlane teile juba varem on kirjutanud – südamed on vabad, aga käed, seotud. Saated, mida alustasite enne sõda ei olnud mitte peokõned. Need olid rahva sõnad rahvale, kui räägiks sõber sõbraga. (dateerimata)*

(66) *Üks vaikne palve: ärge mõistke ka mõttes meid kergel käel hukka. Meie oleme kogu Balti ja Skandinaavia riikide 20/ne aastase vale poliitika tõttu olukorda pandud, kus nüüd mõistus peab meie tunded ületama. – Toimiksime meie tunnete kohaselt, siis teeksime Teile oodatud kasu asemel andeksandmata kahju. Üks tuhandetest Teie raadiosaate kuulajatest Tallinnas (19.01.1940)*

Siin on vihje, et nii Balti riigid kui ka Skandinaavia on ühiselt ajanud edutut välispoliitikat.

- Saateid puudutav emotsionaalne kriitika

Kõige teravamaid reaktsioone tekitab talvesõja esimesel kuul kõlanud väide, et kultuurrahvastest on eestlased ainsad, kes ei tunne Soomele kaasa. Otse-seid viiteid sellele tsitaadile on vähemalt kolmes kuulajakirjas, karmi etteheidet meenutatakse ka kaks kuud hiljem:

(67) *Ringhääling mõnitas, kui ütles, et eestlased on ainuke kultuurrahvastest, kes ei tunne Soomlastele kaasa. Kuid saagu Soome ka meist ja meie seisukorrast aru ja teadku Soome, et meie oleme südametega alati Soome juures, eriti nüüd, kui Soomel on raske.* (Nõmme, Tallinn 20.03.1940)

(68) *Miks küll Eesti on ainuke rahvas, kes etteheidete osaliseks saab: Teie meid hukkamõistvad sõnad on nagu piitsahoobid näkku – Armastame teid nagu vend venda, mida me aga ei saa avalikult näidata. Kahjuks olete meie armastuse tahtlikult ära tõuganud ja ütelnud, et Soome-Eesti sild on purunenud.* (09.02.1940 Niine Kink, Tallinn)

(69) *Eesti rahval pole muud süüd, kui et ta on väike rahvas (Nagu seda ütles Soome president Kallio Soome kohta tema kurval ajaloolisel päeval): Raske oli eesti rahval olla süütu süüdlane. Paljude eestlaste nimel* (dateerimata)

Kriitikat märgistavad tugevad verbid (*mõnitama*) või dramaatilised kujundid (*piitsahoobid* või *süütu süüdlane*). Niisugused mõttekäigud paistavad üldisest tervituste ja heakskiidu massist hästi silma. Saadetes esitatakse küll Eesti avalikkuse jaoks provokatiivseid väiteid, kuid ei eeldata tingimata debatti kuulajatega. Kuulajatelt küsitakse vaid, kas eestikeelseid saateid peab jätkama. Kui kaua eestikeelsed saated jätkusid, arhiivimaterjalidest ei selgu. Säilinud on saadete tekstid kuni 1940. aasta märtsi lõpuni. Magnus Ilmjärv (1991) väidab oma ülevaates, et saated jätkusid veel paar aastat. Eestikeelsete saadete üks autoritest (Toomas Hellat) väidab aga KGB-le tehtud ülevaates (1950), et saated lõppesid Moskva rahuga seoses.

Eesti avalikkuse seisukohalt sai Moskva rahust oluline pöördetähtsus. Talvesõjas vapralt võidelnud Soome tegi 13. märtsil Nõukogude Liiduga rahu ning nõustus esitatud karmide tingimustega. Soome kaotas suure osa oma territooriumist ning andis Nõukogude Liidule rendile Hanko sõjaväebaasi. Paljude jaoks jättis see mulje, et Soome on lõpuks sattunud olukorda, millega Eesti puutus kokku juba baasidelepinguga seoses. Ometi oli Soome olukord ambivalentsem. Kuulajate kirjad viitavad, et avalikkus mõistis olukorra keerukust ja oskas selle valguses võrrelda kahe naaberriigi saatust.

(70) *Mitu kuud olen järjest iga päev vähemalt kahte saadet kuulanud ja kui saabus õnnetu kuupäev 13. märts, siis pean häbiga tunnistama, et nutsin kui väikene laps, sest oli tunne, nagu oleks rebitud tükikene minust, mida enam tagasi ei saa.* *Tundmatu Eesti neiu* (18.03.1940)

(71) *Õnnitleme südamest riikliku iseseisvuse säilitamise puhul!* (18.03.1940)
(6 allkirja)

(72) *Teie soomlased, olete kui karastet teras. Teile on jäänud kalleim kõigist – vabadus. Olete saanud maailma lugupidamise, ja teie vaprus jääb aegadesse. Eesti neiud* (22.03.1940)

Eestist saabunud kirjad annavad ühe emotsionaalse lisavaate Eesti ja Soome suhete ühe kõige dramaatilisema peatüki kirjeldamiseks. Soome oli Eestile tähtis, kuigi võim Eestis mõtles ehk teistmoodi. Olgu selle osa lõpetuseks üks kirjanäide, mis mõjub ehmatavalt oma lihtsakoelisuses ja siiruses:

Armas vend! Küsid täna, kas meie oleme Sinust veel huvitet ja kas meie tahame Sinu käekäigust kuulda.

Võin Sulle öelda ühte mu kallis, oleme alati mures Sinu pärast olnud ja ootame igatsusega Sinult teadet.

Kui Sa mu kirja kätte saad, siis ole nii hää ja teata kohe sellest.

Loodame, et olukord paraneb ja meie peagi võime üksteist jälle näha, koos töötada ja õnnelikud olla.

Palvetame tihti Sinu eest.

Sinu väike õde (anonüümne kiri 19.01.1940)

Kolmanda peatüki kokkuvõte

Väitekirja kolmanda peatüki eesmärgiks oli vaadelda, kuidas konstrueeriti vahetult Teise maailmasõja eel ja selle alguse järel ajakirjanduslikes tekstides tegelikkust, pidades silmas Eesti avalikkust. Analüüs tõi välja, kuidas loodi Eestis ja Soomes erinev tegelikkusepilt, millised tingimused kehtisid tõsiasjade ehk faktide sõnastamiseks ehk faktiloomeks. Sealjuures ei ole silmas peetud nii-öelda puhta ajaloo kirjeldamist või ajaloolise tõeni jõudmist. Eesti-Soome tekstide võrdlus osutab, et ajakirjanduslik tekst ei ava seega kõiki võimalikke (reaalse) tegelikkuse aspekte. Nii Eestis kui ka Soomes tingis alanud sõda muutuse avalikus kommunikatsioonis. Soome seisis silmitsi reaalse sõjategevusega, Eesti kandus aegamisi Nõukogude Liidu mõjualasse, nagu nägi ka ette Molotovi-Ribbentropi pakt. 1940. aastaks kujunes Nõukogude Liidu mõjul Eesti avalikkuses olukord, kus ei suudetud adekvaatselt mõista tegelikkust (peegeldada tegelikkust ehk esitada fakte).

1939/1940. aasta Eesti Vabariigis hakkas domineerima ajakirjanduse kontrolli määrav institutsionaalne raamistik. Välisuudised koondati ühte kontrollitud kanalisse – neid vahendati riigi kontrolli all tegutseva Eesti Telegraafiagentuuri (ETA) kaudu. 1939. aasta jooksul võib näha oluliste sündmuste viivitusega vahendamist. Paljud Eestiga seotud sündmused leidsid kajastamist alles siis, kui need olid välismeedias laialdast käsitlemist leidnud (näiteks Venemaa läbiriikimised Prantsusmaa ja Suurbritanniaga 1939. aasta keskel). Sündmuste kajastamine teiste allikate (võõrallikate või mitte oma allikate) põhjal tekitas nn

sünkroonsushäire. See seisnes lõputus viitamises teistele allikatele ning ka selles, et viitamine millelegi (olgu siis TASSile või Havasile) muutus omaette faktiks. Viitamine justkui muutus faktist tugevamaks. Nõnda minetab ajakirjandus olulise tegelikkuse reflekteerimise võime ehk veelgi üldisemalt sünkroniseerimisvõime. Sünkroniseerimisvõime kadumine omakorda nõrgendas avalikkuse võimet tunnetada tegelikkust.

1939/1940. aasta ajakirjandus oli suuresti institutsionaalne (võiks ka öelda subjektitu). Tekstidel puudusid autorid ehk autori nimi polnud oluline. Selles suhtes olid Eesti ja Soome ajalehed sarnased. Anonüümse teksti puhul ei saanud sageli eristada ametlikku teksti ja ajakirjanduslikku teksti, raske oli kindlaks teha, kelle nimel tekst avalikkust kõnetab. Anonüümse teksti puhul kerkisid esile üksikud nn volitatud isikud (Päevalehe puhul on kõige olulisem peatoimetaja Harald Tammer). Need autorid asetsesid loomingulises hierarhias kõige kõrgemal. Neil oli kõige suurem voli (volitus) kommenteerida olulisi päevapoliitilisi sündmusi. Peatoimetaja kaudu mõjutas võim ka ajakirjanduse tegevust. Heaks näiteks on välisministeeriumi tüli Harald Tammeriga 1939. aasta suvel. Tüli võis kaudselt põhjustada nn Vene pööre, võimu tekkinud sümpaatia Venemaa vastu.

Tekstiruumi üheks valdavaks deiktaliseks keskmeks sai Eesti rahvas, aga rahval puudus otseväljund ajakirjandusse. Puudusid žanrid, mis kaasaks laiemat avalikkust. Üsikutele väljastpoolt toimetust laekunud tekstidele lisati märke „Avaldame mõttevahetuse korras”. Ajakirjandus kõneles tekstides peamiselt enda nimel (ajakirjanduslik *meie*) ning ka võimu nimel. Võim kõneles tekstides sageli rahva nimel. Rahvast kujunes subjekt, kelle nimel räägitakse, aga kes ise eriti sõna ei saanud.

Aasta lõpul sagesid Eesti ajakirjanduses üleskutsed olla mõistlik (olla tasakaalukas), mitte alluda kahtlustustele ega kartustele Eesti saatuse ning üldise sõjaohu suhtes. Niisugused üleskutsed esindasid erinevaid diskursiivseid strateegiaid. Diskursiivne strateegia osutab tegelikkusepildile ja avalikkuses levinud uskumuste tõsisele lahknemisele. Veenmisretoorika võetakse kasutusele siis, kui tahetakse avalikkuse hoiakuid muuta. Nii saab diskursiivsete strateegiate kaudu kirjeldada avalikkuse hoiakuid. 1939. aasta puhul võib öelda, et avalikkuses võttis maad sõjahirm ja kartus, et Nõukogude Liit on Eesti endale allutanud. Ohtu ja hirmu faktina ei sõnastatud, ehkki need olid avalikkuses olemas.

Soome ringhäälingu eestikeelsed saated tõid Eesti avalikkuseni alternatiivse tegelikkusetõlgenduse. Soome ja Eesti ajakirjandustekstide võrdlus annab uni-kaalse võimaluse näidata, kuidas sarnast alginfot tõlgendatakse erinevalt, milliseid tähendusi aktiveeritakse, milliseid üritatakse nõrgendada. Eestikeelsete saadate põhisonum Eestile oli, et Nõukogude Liidu vastu tasub võidelda. Just suhtumine Nõukogude Liitu sai kahe erineva – Soome ja Eesti – tegelikkusetõlgenduse aluseks. Eestikeelsetele saadetele laekunud kirjad näitavad, et Soome propagandakanali tõlgendusi peeti usaldusväärseks ja oluliseks. Seda hoiakut toetavad ka mitmed 1939. aastat käsitlevad mälestused.

Eesti valitsus pidas Soome ajakirjanduse tegelikkusekäsitlust Eesti rahvuslike huvide riivamiseks. Igasuguseid teateid Eesti võimalikust okupeerimisest peeti lubamatuks. Kõige karmimaks sammuks Soome ajakirjanduse suhtes võib pidada ajalehe Helsingin Sanomat keelamist sisekaitseüleva korraldusega. Soome ajakirjandus vahendas kogu 1939. aastal sündmusi Eestis, paljudel juhtudel oli Soome ajakirjandus esimeseks allikaks, näiteks teadete puhul, mis puudutavad Balti riikide julgeoleku tagamist nende enese teadmata.

1939. aastal sattus Eesti (info-) sõtta. Tegelikult algas avaliku kommunikatsiooni kriis. Avalikkusega seotud kommunikatsioon ei täitnud enam oma eesmärki, ei vastanud oma olemusele. Nõukogude Liit haaras Eesti oma mõjusfääri kiiresti. Suve alguses Nõukogude Liidu suhtes valitsenud skepsis asendus kiiresti poolehoiuga ning tekstides ka teatud imetlusega. Allumine oli võimalik Eesti võimude piiritus neutraalsustootluses. Püüdes olla neutraalne, kadus riiklik eneseteadvus. See väljendub ka ajakirjanduslikes tekstides. Välispoliitiline neutraalsuspüüe kujunes sarnaseks neutraalsusprobleemiga ajakirjanduses. Ajakirjanduse näiline neutraalsus tähendab viitamist allikatele, olukorrale, kus kogu tegelikkusepilt on vaid viidete lõputu jada ja mitte ajakirjandusliku kogemuse, ajakirjandusliku refleksiooni või tõlgenduse küsimus. Neutraalsus oli pigem konflikti vältimine võimuga, sanktsioonide vältimine.

Reaalne sõjategevus legitimeeris Soome sammud avaliku kommunikatsiooni korraldamisel, ka piirangud, mida võim seab ajakirjandusele ja infovoole. Eestis ei ole ajakirjanduspiirangutele tegelikult selget põhjendust, need ei olnud legitimeeritud: tegu oli võimu ühepoolsete sammudega ajakirjanduse suunamisel. Võim õigustas piiranguid neutraalsustootlusega. Sõda konsolideeris Soomes eri survegruppe, Eestis mitte.

Soome avalikkuse kommunikatsioon on märksa laiapõhjalisem kui Eestis. Soomes loodi propagandaliit (1938), kuhu kuulusid nii ajakirjanikud kui ka reklaami- ja äriinimesed. Liit hakkas korraldama õppusi. Sõjaohu lähenedes korraldati professionaalidele kordusõppusi. 1938. aastal loodi propagandaliidu raadioosakond, millest sai hiljem Soome kõrgema väejuhatuse propagandaosakond. Juba 1939. aastal kohandas end sõjaaja tingimustele Soome rahvusringhääling (YLE). Soome riikliku propaganda üks põhiprintsiipe oli näidata, et kogu maailm on Soomega, vaid üks riik – Nõukogude Liit – eristub. Eesti vastav areng oli seotud nn vaikiva ajastuga, mis algas pärast vapside riigipöördekatset. Viie aasta jooksul piirati ühiskondlikku avalikku debatti – 1939. aastal oli pärsitud Eesti avalikkuse võime olulistel teemadel arutleda (avalikkus ei saanud habermaslikus tähenduses olla ratsionaalse arutelu areeniks).

Soome ringhäälingu eestikeelsed saated esitasid Soome riigi seisukohti, kuid need püüdsid täita ka lünki, mis võisid tekkida Eesti avalikkuses sõjasündmuste ühekülgsele kajastamisele. Mitte kõik tekstid ei puudutanud otseselt Soome samme sõjategevuses, pigem näitasid need, kuidas Soome ja ka teiste riikide ajakirjandus on sündmustele reageerinud. Saadete tegijail kujunes aktiivne suhtlus raadiokuulajatega. Toimetusse saabunud eestlaste kirjad andsid tunnistust aktiivsest huvist. Toimetus tõlgendas tegelikkust Eesti avalikkust silmas

pidades, rõhutas teatud tähendusi või vältis mingite järelduste tegemist. Nõnda ei saa eestikeelseid saateid pidada üksnes mingiks isoleeritud ametlikuks ettevõtmiseks ja sõjatsensuuri alluvuses tegutsevat ringhäälingujaama puhtakujuliseks propagandainstitutsiooniks. Eestikeelsetel saatetel oli kindlasti Eesti avalikkusele mõju, hoolimata tõsiasiast, et Nõukogude armee lasi Tallinna reidil seisvatele laevadele paigutada nn segajad. Niisiis saab oma tüübilt Lahti saatjat pidada nn asendusjaamaks (surrogaatjaamaks), „mis eeskätt edastab sihtriigi seisukohalt olulisi uudiseid” (Elliott 2010). Üks tuntumaid sellistest on USA Kongressi rahastatud raadio Vaba Euroopa, mis põhikirja järgi „edastab saateid riikidesse, kus vaba ajakirjandus on pärsitud valitsuse poolt või pole piisavalt arenenud”³⁸ (*RFE/RL mission statement*).

Molotovi-Ribbentropi pakti sõlmimise järel kutsus Hitler oma kaasmaalased tagasi isamaale. Kiirelt käivitunud sakslaste ümberasustamisaktsioon (*Umsiedlung*) sütitas Eesti avalikkuses tugeva saksa vähemuse vastase kriitilise diskursuse. *Umsiedlung* oli võimalus meenutada eestlaste 700-aastast orjust sakslaste võimu all. See aga ei tähendanud tingimata kriitilist suhtumist Saksa riiki. Saksa saadik (Frohwein) esitas Eesti võimudele mitu ametlikku protesti, millest Eesti juhtkond väga ei hoolinud. Erinevalt Nõukogude Liidust ei olnud Saksa maal reaalselt mehhanismi Eesti ajakirjanduse allutamiseks. Nõukogude Liit sai survestamisel viidata Eestiga sõlmitud baasidelepingule. Eesti avalikkuse põlgus oli suunatud saksa vähemusele. Saksa riik aga kogus pigem toetust, et oma vähemuse Eestist ära otsustas viia. Saksa vähemuse teemaline arutelu haaras 1939. aasta sügisel ning ka 1940. aasta alul olulise osa avalikust kommunikatsioonist. See tekitab omakorda küsimuse, kas baltisakslaste teema polnud millegi summutamiseks, kas teema arendamisel oli ka ajakirjandusvälise jõu mõju. Saksa vähemuse teemat tuleb pidada riigisiseseks – see ei mõjutanud välispoliitilisi suhteid, sest sündmuste käik oli nii või teisti otsustatud väljaspool Eestit.

³⁸ ... where a free press is banned by government or not fully established.

Neljas peatükk

FAKTILOOME TOTALITAARSES ÜHISKONNAS

Sissejuhatus

Väitekirja neljandas peatükis on võetud Eesti Televisiooni näitel vaatluse alla ajakirjanduslik faktiloome totalitaarses ühiskonnas, 1950. aastate Nõukogude Liidus. Ajakirjandus tegutses siis ajastule omaste kontrollimehhanismide karmitsais. Üks kontrollivahenditest on tsensuur, aga see oli vaid üks paljudest kontrollimodaalsuse ilmingutest. Võim nägi tegelikkuse objektidena eeskätt nomenklatuurseid sündmusi: tähtpäevi ja parteikongresse. See sarnaneb mõneti kaasaegse Euroopa Liiduga, kus ELi institutsioonid eeldavad eeskätt institutsionaalse tegelikkuse laialdast kajastamist ajakirjanduses.

Eesti Televisioon (esialgse nimetusega Tallinna televisioonistudio) alustas regulaarseid saateid 1955. aasta suvel. Televisioon pakkus ajakirjanduslikule tegelikkusekäsitlusele uued vahendid ning ärgitas looma ja arendama uusi žanre. Võimu poolt vaadates oli oma ajastu uus meedia täiendav võimalus nõukogude inimese kujundamisel. Teisalt tekivad televisiooniga võimalused, mida võim kontrollida ei suuda. Nii näiteks ei saanud lõplikult ette kirjutada otse- saates kulgevat intervjuud ning keeruline oli ka normida visuaalset materjali. Oluliseks uurimisfookuseks neljandas peatükis on võimu ja tehnoloogia suhe. Võim üritas tehnoloogiat tervenisti kasutada oma huvides, aga uus tehnoloogia pakkus uusi, võimust sõltumatuid võimalusi tegelikkuse vahetuks käsitlemiseks ja dialoogiks avalikkusega. ETV varajased aastad annavad võimaluse vaadelda, milliseid uusi võimalusi kasutas ajakirjandus tegelikkuse kirjeldamisel, kui uudisest kui kõige faktikesksest žanrist sai võimu teravdatud kontrolli objekt.

Üks neljanda peatüki uuritud ajalõik on periood juunist 1955 kuni märtsini 1956, mida raamistab ühelt poolt telesaadete algus Eestis, aga teisalt esimese uudistesaadete eetrisseminek (esimene televisiooniringvaade „Aktuaalne kaamera” läks eetrisse 11. märtsil 1956). Sellest perioodist sai oluliste teleajakirjanduslike võtete arenemise aeg. Sel moel on võimalik jälgida esimeste faktiloome konventsioonide sündi nõukogude teleajakirjanduses. Kui lähtuda faktiloomega seotud pragmaatikast (niisiis esmajoones väitest, et mis tahes ajakirjanduslik fakt saab tähenduse üksnes avalikus kommunikatsioonis), võiks arvata, et totalitaarses olustikus kaob tegelikult kontakt teksti ja tema lugeja vahel. Ometi leiab televisioon viiekümnendatel rohkesti vaatajaid. Niisiis sugeneb küsimus, milline on avalikkuse suhe ajakirjanduse tegelikkust esitavate tekstidega nõukogude tingimustes, totalitaarses olustikus. 1950. aastate televisioonitekste saab vaadelda mitmes mõõtkavas: esmalt kui uuetüübilise kommunikatsiooniruumi tekkimist (ühe kommunikatsiooniruumi geneesi) ja eeskätt kui uute kogemus- mehhanismide (kognitiivne mõõde) arenemist.

Teine uuritud ajalõik puudutab ETV soomekeelseid saateid. Seda analüüsi võiks nimetada ka faktiloome võrdlevaks vaateks. Nii lisandub faktiloome

vaatlusele ka rahvusvaheline dimensioon, kapitalismi ja sotsialismi vahelise võitluse ehk laiemalt külma sõja kontekst. Kahel pool Soome lahte tehti jõupingutusi regulaarsete telesaadete alustamiseks. Nõukogude Liit soovis näidata tehnoloogilist edumaad kapitalistliku Soome ees. Üks Tallinna televisiooni-studio loomise ajendeid oligi propaganda Soomes ning võitlus lääne meedia-kanalitega (esiotsa eeskätt raadiojaamadega). ETV soomekeelsed saated pidid näitama Eesti edu ja rahulolu sotsialistlikus ühiskonnas, õigustama Eesti ajaloolisi valikuid. Eesti- ja soomekeelsete saadete sisu erines pisut. Kinoring-vaatest „Nõukogude Eesti” sai soomendatud variandis „Tänapäeva Eesti” – ilm-selt ei olnud mõiste *nõukogude* soomlaste jaoks kõige sobilikum. Pärast tele-visiooni jõudsat arengut Soomes (1950ndate teises pooles) Eesti Televisiooni tähtsus propagandakanalina kahanes. Iroonilisel moel sai hiljem just Soome televisioonist (YLE) oluline Eesti avalikkuse kujundaja kuni Nõukogude Liidu lagunemiseni 1991. aastal.³⁹

4.1. Nõukogude ühiskond faktiloome keskkonnana

Totalitaarsust määravad tegurid

Mõiste *totalitaarsus* kannab küllaltki laia tähendusspektrit. Totalitaarseks on ühtviisi peetut Natsi-Saksamaad või kaasajal Põhja-Koread. Üldistavalt saab lähtuda totalitarismi ühest esimesest määratlusest, mis pärineb Itaalia dik-taatorilt Mussolinilt, mille järgi „ei saa olla midagi väljaspool riiki ja riigi vastu” (Brooker 2009: 17). Läänes asuti totalitarismi teoreetiliselt lahkama umbes samal ajal, kui kommunismiideedest kujundatud Nõukogude Liit liikus uude, poststalinistlikku faasi. Vahetult enne seda kirjeldas Arendt (1951) põhja-likult uut valitsemisvormi, mis rajaneb terroril ja ideoloogilisel fiktsioonil. Friedrich ja Brzezinski (1956) otsisid totalitarismile üldisemat kirjeldust, mis ei põhineks üksnes stalinistlikul või hitlerlikul näitel, ja mainisid 6 olulist tegurit, mis totalitaarset riiki määravad: 1) ideoloogia, 2) ainupartei võim, 3) terrorit rakendav politseisüsteem, 4) kommunikatsioonimonopoli olemasolu, 5) rel-vastusmonopol, 6) keskselt juhitud majandus. Arendti käsitus viitas tugevatele liidritele (Hitler ja Stalin), Friedrich ja Brzezinski aga selgitasid, et totalitaarset riiki võib tüürida ka kollektiivne, abstraktsem parteivõim. Lauristin, Vihalemm ja Tallo (1997) märgivad, et „totalitaarsust iseloomustab kodanikuühiskonna allasurutud seisund; avaliku elu normeeritus ja hierarhiseeritus”. Põhiline on vaba avalikkuse puudumine, avalikkuse totaalne kontroll kehtestatud normatiiv-tekstide kaudu (Lõhmus 2002: 55).

Nõukogude võimumehanismi üks oluline põhimõte oli näidata, et ametlik tõde on objektiivne tõde. Faktiloomet kontrollis võim, fakt pidi lähtuma eeskätt ühiskonnast, mitte üksikisikust. „Nõukoguliku piinamise najal sündiv tõde pole

³⁹ Nõukogude Eesti ja Soome ideoloogilist võitlust televisiooni vallas käsitleb Jaak Kilmi ja Kiur Aarma dokumentaalfilm „Disko ja tuumasõda” (2010).

piinatava subjektiivne tõde, vaid riigi objektiivne tõde” (Binder 2010: 242). Ühes nõukogude süsteemi arenguga muutusid ka kontrollimehhanismid keerulisemaks, mitmekihilisemaks. Nõnda võib nõukogude perioodi (Eesti tingimustes perioodi 1940–1991) jagada üsna eriilmelisteks ajaloikudeks alates nõukogude võimu ülimalt repressiivsest kehtestamisest, Stalini surmale järgnenud kergest demokratiseerumisest, lõpetades seisakuaja (stagnatsiooni) ja uutmise ehk perestroikaga. Samas pole ükski üleminek momentaalne. Eri perioodid kujundavad ikkagi totalitarismi, mille põhiomadused jäävad samaks. „1950. aastate teisel poolel, nn sula ajal tärnanud ja järgneva 30–35 aasta jooksul püsinud laialdane kultuuriline avalikkus kompenseeris tollases ühiskonnas täiesti puudunud poliitilist avalikkust” (Lauristin & Vihalemm 2008: 3). Ajakirjandusel tekkisid uued väljendusvõimalused. Kanoniseeritud tekstide kõrval sai esitada seda, mis polnud riiklikult nii tähtis ja seeläbi ka totaalse kontrolli alla kuuluv. Nii eristus viis kontrollitasandit. Kõige kõrgema kontrollitaseme kõrvale tekkis eestikeelsete (vabariiklike) tekstide tasand (II tasand), mis oli vähem tähtis, kuna ametlikuks asjaajamisekeeleks oli vene keel. Sellest väiksema kontrolli alla hakkasid kuuluma tekstid, mis käsitlesid nõukogude elulaadi ja tööd (III tasand). Veelgi väiksem kontroll puudutas kunsti-, kultuuri- ja teadustekste (Lauristin & Vihalemm 2008: 5). Faktilooma modaalsustest lähtudes võib näha vahendatuse suurenemise võimalust, seeläbi saavad areneda uued žanrid, kus rakendatakse senisest rohkem ajakirjanduslikku kirjeldust, mängitakse tähendustega.

Eesti Televisiooni sünni jääb seega perioodi, mida iseloomustab uute žanrite tulek ajakirjandusse, aga samuti uute kontrollimehhanismide teke. Nõukogude olustikule „iseloomulik tähendusloome (semioosis) ja märgisüsteem muutub järk-järgult keerukamaks ja võimaldab eri diskursusi ja sõnamänge, mille puhul ajakirjanikud õpivad kasutama kaudse väljendamise võtteid” (Lõhmus 2002: 21). Arenev televisioon pakkus uusi võimalusi pildi kasutamisel kujundina. Stalinismiperioodi ajakirjanduse puhul kõrvaldati tekst ja ka selle looja kõige julmema moel (kui vaja ka füüsiliselt). Nõnda oli faktilooma (faktide esitamine avalikkuses) äärmuslikul moel, hirmu kaudu allutatud võimule. Stalini lahkumisega poliitiliselt areenilt hakkavad allutamismeetodid muutuma, võimukontroll hakkab arvestama tekstide žanrilist eripära.

Kommunikatsioonitehnoloogia võimu teenistuses

Tallinna televisioonistuudio oli viies Nõukogude Liidus asutatud stuudiost (Sappak 1965). Riia Televisioonistuudio alustas neljandana, pool aastat varem. Kõige esimene televisiooniorganisatsioon – Televisiooni Keskstuudio ehk Kesktelevisioon (*Центральная студия телевидения*) – alustas regulaarsete saadetega 1951. aastal. Kesktelevisiooni nimes peitus võimu ambitsioon edastada saateid keskselt üle Nõukogude Liidu ning see sümboliseeris ka Moskva juhtpositsiooni liiduvabariikide jaoks. Televisiooni peeti aga esmalt kultuurinähtuseks ja mitte niivõrd kommunikatsioonikanaliks: „informatsiooni edastamine ei

olnud kõige tähtsam, pigem eri kultuurialade kodusesse tooja” (Цвик & Назарова 2002: 24). Kommunistliku partei organites puudus sel ajal televisiooniga tegelev osakond. Kesktelevisioon allus NSVLi kultuuriministeeriumile. Selle alluvusse läks ka 1955. aastal tööd alustanud Tallinna televisioonistuudio. 1957. aastal moodustati Raadio ja Televisiooni Komitee nii Moskvas kui ka Tallinnas.

Raadioeeter oli täis erikeelseid raadiojaamu – nõnda kujunes ka ettekujutus raadioajakirjanduse žanritest ja vormidest. Televisiooni kohta polnud aga mingit kättesaadavat eeskuju. Televisiooni peeti nõukogude leiutiseks, mis arenes palju aega varem kui teistes riikides. Esimesed regulaarsed saated toimusid Moskvas lühiajaliselt enne Teist maailmasõda (1939).⁴⁰ Tolleaegne tehnoloogia ei võimaldanud televisioonisignaali edastamist kauge maa taha. Ka Kesktelevisiooni signaal ei jõudnud Eestisse ja nõnda ei saanud Moskvast edastatud saated olla teedrajavaks eeskujuks. Uudistesaadetega alustati Moskvas alles juulis 1957 – seega hiljem kui alustas televisiooniringvaade „Aktuaalne kaamera”.

Televisioonijakirjanduse kaanonid olid veel sõnastamata. Esimesed teleajakirjanduse õpikud ilmusid Moskva ülikooli kirjastamisel kuuekümnendate keskkel. Televisiooni rolli selgitab 1955. aastal ilmunud abimaterjal lektoritele, kes pidid töökollektiivides kõnelema nõukogude ühiskonna saavutustest. Televisiooni rolli määratletakse nõnda: „Televisioon teenib Nõukogude Liidus, nagu raadiogi, progressi, rahu ja rahvaste sõpruse üritust. Hoopis teisiti kasutatakse televisiooni kapitalistlikes maades. Seal on ta pettuse ja laimu relvaks, kõige reaktioonilisema, jõleda, inimvaenuliku propaganda hääletoruks, lihtsate inimeste mürgitamise ja vaimse orjastamise vahendiks, vahendiks töötajate eemaldamisel võitlusest rahu, demokraatia ja sotsialismi eest” (Aleksejev jt 1955: 4). Televisioon oli oma ajastu uus meedia – selles nähti progressi veenvat sümbolit. Samas puudus ettekujutus, kuidas televisiooni loomingulisi vahendeid kasutada ega teatud täpselt, mida uue meediakanali tegevuses kontrollida.

Tallinna telestuudio rollina nähakse (erinevalt Kesktelevisioonist) tegutsemist ideoloogilise võitluse eesliinil piirkonnas, kus on tuntav lääne propaganda tegevus. 12. veebruaril 1953 otsustatakse EKP keskkomitee bürool „paluda NSVL ministrite nõukogul ja NLKP Keskkomiteel kohustada NL sideministeeriumil ehitama televisioonikeskus Tallinna linnas” (ERAF 1-5-50). Säärane väljendusviis iseloomustab tolelaegset võimumehhanismi: partei annab suuna, ministeeriumil tuleb see ellu viia. Büroo salajases protokollis on selgitatud, et televisioonikeskus tuleb ehitada „ideoloogilise töö oluliseks tugevdamiseks vabariigi elanikkonna seas”. Kulud tuleb katta kohalikust (seega Eesti NSV) eelarvest, ruumideks kasutada „olemasolevaid, lisaks ka Raadiomaja ja objekti

⁴⁰ Esimene Kesktelevisioonis näidatud saade oli kroonikafilm kommunistliku partei 18. kongressist.

602”.⁴¹ Võib arvata, et EKP büroo salajane väljavõte on vaid üks tõend televisiooni asutamise üle peetud aruteludest.

EKP keskkomitee büroo 1953. protokollides leiab märke aruteludest välisraadiojaamade negatiivsest mõjust ja oluliseks teemaks saab ka Soome mõjutamise töö. 1952. aasta detsembris kurdab NSVLi sideministeeriumi volinik ENSVs, et vabariikliku ringhäälingu saateid ei saa kuulata, „sest meie saateid matavad väga tugeva jaama „Ameerika Hääle” nõukogudevaenulikud saated”, ja koostab parteile otsuse projekti. Lahendus olevat raadiotranslatsioonivõrgu arendamises (raadiosaadete levitamine traadi teel (kui vähegi võimalik)), kala-laevad võiksid edastada summutussignaale ning piirata tuleks nn mitmediapasooniliste raadiovastuvõtjate müüki (ERAF 1-5-52). Sidevoliniku nõnda radikaalsetest ettepanekutest võib hoomata, et Eestis kuulati innukalt välisjaamade saateid ehk hoolimata režiimi rangusest oli kujunenud teatud alternatiivne avalikkus: uudised ja mõttekäigud, mida võim ei suutnud kontrollida. EKP keskkomitee võttis oma 7. jaanuari otsuses sidevoliniku ettepanekud arvesse, ent lisas veel kohustuse parandada raadiosaadete sisu, „pöörates erilist tähelepanu perioodile, mil vaenulike jaamade saated on eetris” (ERAF 1-5-52). Eestis oli selleks ajaks kujunenud märkimisväärne ringhäälingukultuur. Regulaarsete raadiosaadetega alustati juba 1926. aastal, samal ajal teiste Euroopa riikidega. Nii arenesid ka raadioajakirjanduslikud žanrivõtted (reportaaž ja intervjuu) ning kujunesid armastatud eetripersoonid (näiteks Felix Moor).

Telestuudio asutamisega seotud kirjavahetus Tallinna ja Moskva vahel viitab ülimalle tsentraliseeritusele: Nõukogude Liidu Ministrite Nõukogu andis korraldusi kohalikule täitevvõimule. Samamoodi nagu saatjatevõrgu rajamine oli ka televisioonivastuvõtjate müük keskusest juhitud. Vastuvõtjate müügi pidi tagama kaubandusministeerium. Nõnda haaras riik ka juhtrolli võimaliku auditooriumi kujundamisel ja kontrollimisel. Eesti oli võrreldes teiste Nõukogude Liidu osadega siiski eriline piirkond erakordselt suure raadiovastuvõtjate arvu poolest. Paljud neist olid pärit juba sõjaeelsest ajast ja võimaldasid vastuvõttu mitmel lainealal. Raadiosaadete kuulamine ei olnud seadustega keelatud, lääne jaamade kuulamine oli seetõttu pigem nõukogude inimese moraali probleem.

Televisioonistuudiote asutamise otsused sündisid veel enne Nikita Hruštšovi võimuletulekut. Nõnda ei saa televisiooni pidada nn *sulaaja* märgiks või saavutuseks. Tallinna telestuudio asutamise otsus sündis ka enne nn *põlisrahvaste eelistamise* kampaaniat. Nii ei saa selles otsida märke eestlaste püüdlustest rajada rahvuslik televisioonistuudio. Ometi avas televisioon avalikkusele uue võimaluse kommunikatsiooniks ja hakkas kujunema kultuurilise identiteedi ning ajapikku ka opositsiooni kandjaks. Televisioonist sai tehnoloogia, mida võim ei suutnud täielikult kontrollida.

⁴¹ Objekti 602 all peeti silmas televisiooni rauast saatemasti, mis püstitati Tallinnas Gonsiori (tollase Lomonossovi) tänava äärde raadiomaja krundile tüüpprojekti alusel.

4.2. Faktiloome lähivaates: faktiloome äsja sündinud Eesti Televisioonis

Selles peatükis on analüüsitud pikemat perioodi ehk teleajakirjanduse arengut peamiselt alates esimeste telesaadete algusest kuni esimese uudistesaateni „Aktuaalne kaamera”, mis läks eetrisse 11. märtsil 1956. aastal. Esimestel kuudel oli televisioon suuresti tõsielust jutustava kinokunsti toomine massidesse ja mitte niivõrd ajakirjanduslik areen. Programmi põhiosa moodustasid Moskva ja Tallinna filmistuudiotest valminud ringvaated. Televisioon alles otsis oma rolli ühiskonnas ning pigem distantseeris end olevikust ja edastas vaid seda, mis varem hoolikalt kavandatud ja pika aja jooksul eetrivalmis seatud. Aegamisi hakkas siiski arenema algeline dialoog oleviku aja ja ruumiga, laiemalt tegelikkusega. Niisuguse sünkroonsuse ilmnemisel sai lõpuks tekkida ka teleuudis kui täisvereline ajakirjanduslik žanr. Miski sai ka totalitaarses nõukogude olustikus viimaks olla tegelikkuse võrdpilt. Telepildis loodavat tegelikkusepilti ei saanud lõplikult lavastada. Tehnoloogia andis uued vahendid tegelikkuse tunnetamiseks ning ka tõlgendamiseks.

4.2.1. Kontrollimodaalsus

Nõukogude ajakirjandus tegutses tugevas institutsionaalsete jõudude mõjuväljas. See ei tähendanud mitte üksnes hoolikat kontrolli sisu üle, vaid ka näiteks žanri ja teemavaliku üle, samuti tööprotsessi käsitlevate otsuste üle – seega siis erilisi institutsionaalseid mehhanisme ehk *kontrollimodaalsust*. Nõukogude süsteem püüdis tegelikkust kujundada just institutsionaalselt. Nii näiteks toodi plaanimajandusest tuntud võtted ajakirjandusse. Viiekümnendate aastate uudisväärtuse kriteeriumeid iseloomustab Nõukogude Telegraafiagentuuri (1958) juhend, mille järgi on *informatsioon* võimas inimeste publitsistliku mõjutamise vahend. Informatsioon on uudise sisu, tema hing (*её душа*). *Uudis* aga on eeskätt see, mis toob esile nõukogude ühiskonna saavutused ja eelised, selle, mis nõukogude inimest paremaks muudab. Uudises saavad nähtavaks faktid, mis pole lihtsalt faktid, vaid faktid, mis pälvivad ühiskondlikku tähelepanu. „Nõukogude informatsioon seab fookusesse kommunistliku ülesehitustöö, poliitilise ja kultuurielu, samuti faktid kapitalistlike maade elust, mida kodanlik informatsioon harva näeb või ei märka üldse ning mittetõeselt valgustab ja käsitleb” (Телеграфное Агентство Советского Союза ТАСС 1958: 1). Info on seega abstraktne filosoofiline mõiste, mis vastandub kodanlikule või kapitalistlikule infole, mis kujundab maailmavaadet. Info hõlmab aga seda, mis ühiskonnas aktuaalne ehk ilma „operatiivse lähenemiseta informatsiooni ei ole” (*ibid.*, 5). Määratletakse ka mõiste kroonika (*хроника*), kus fakt räägib enda eest, kus ei ole selgitusi, laiendusi. TASSi juhendis on kirjeldatud ka uudise üldist ülesehitust. Uudisel peab olema *informatiivne algus*, uudises peab olema esitatud *taust*, uudis peab olema kantud *rangest loogikast* (*строгая логика*).

Ettekujutus uudiste ühiskondlikust tähendusest eeldab võimu aktiivset sekkumist ajakirjanduslikku protsessi eeskätt uudiste kavandamise järgus. Eesti Televisiooni algusajast leiab uudistesaadete tootmisplaan, millega uudistesaadete sisu määrati kuu aega ette. Sel juhul saab kirjeldada *planeeritud tegelikkust* kui uudisajakirjanduse tüüpilist ainet. Uudis sündmusest kavandatakse veel enne, kui sündmus tegelikkuseks saab.

Kontrollimodaalsus hõlmab kõiki nii-öelda korralduslikke (instrumentaalseid, normatiivseid) sekkumisi tegelikkust tõlgendavate tekstide koostamisel. Nõukogude tingimustes saab ajakirjanduslikus protsessis oluliseks hõlmatus nomenklatuursesse võimuhierarhiasse ning ajakirjandusväliste organisatsioonide kontroll tekstide üle.

Ajakirjandus võimustruktuuri osana

Tallinna telestuudiot määratleti „kui ideoloogilise töö keskust, kes organiseerib saateid ja vastutab nende ideelis-kunstilise kvaliteedi eest” (televisioonistuudio direktori Piibu sõnavõtt saates „Vaheaeg” 19. oktoobril 1956). Televisioonitehnika oli aga Tallinna Televisioonikeskuse alluvuses, keskus oli aga seaduse järgi kohustatud teenindama Tallinna telestuudiot. Keskus allus Eesti NSV side-ministeeriumile, stuudio kui loominguiline üksus aga otse NSV Liidu kultuuriministeeriumi raadioinformatsiooni peavalitsusele. Tallinna telestuudio oli 1950ndatel kaks juhtkonda: telestuudio tehniline pool allus liiduvabariigi side-ministeeriumile, telestuudio loominguiline personal aga formaalselt Moskva keskvõimule. Põhimõttelistes otsustes pole siiski suurt vahet. Nii võib leida partei keskkomitee büroo (igal nädalal korra kogunenud partei juhtivorgan) otsuste kavandeid, mille on koostanud mõni ministeeriumi ametnik. Täitevvoim tegi seda, milleks partei teda volitas. Samamoodi nagu Televisioonistuudio tehniline personal aitas saated eetrisse. Partei tegi poliitikat, valitsus viis poliitilised otsused ellu. „Nõukogude ühiskonna poliitilise süsteemi kese oli poliitiline võim, mida viis ellu kommunistlik partei. Nn. nõukogude võim oli tegelikult partei võim, kui viimase all mõelda parteiparaati” (Tannberg 2007: 255).

Ajakirjandus oli range kontrolli ala, „lähtuma pidi klassikalisest kolmain-susest: agitatsioon, propaganda ja organiseerimine” (Борецкий и др. 2005: 24). See leninlik printsiip tähendas ka, et ajakirjandust peeti võimustee mi loomu-likuks osaks. Ajakirjanduse muutmine nõukogude ideoloogiat kandvaks ja edas-tavaks kanaliks oli üks esimesi asju rahva „teadlikkuse tõstmises” ja kommu-nistlikus kasvatustöös (Kreegipuu 2007: 372). Propaganda ja organiseerimine tähendas aktiivset tegutsemist, mitte tingimata alalhoidlikkust ja keelamist. Üks nõukogude ühiskonna struktureerimise vahendeid oli *nomenklatuur*. Nomenkla-tuur tähendas parteile võimalust väga täpselt timmida personalipoliitikat. Televisiooni esimesel aastal oli EKP nomenklatuuris propaganda ja agitatsiooni valdkonnas ühtekokku 100 inimest. Mitte kõik toimetuste liikmed ei olnud tingimata osa nomenklatuurist, aga nomenklatuuri alla kuulusid üksuste juhid: vastutavad toimetajad ja peatoimetajad. Parteilise personalipoliitika põhimõtteks

oli, et igal parteiliikmest töötajal on vastutus selle parteiorgani ees, kes ta ametisse kinnitas. Parteilasel võis seetõttu olla mitu juhti: üks parteilises liinis ja teine toimetusesisese (loomingulisele) hierarhia alusel, lisaks veel tsensor oma märkustega. Seotus võimustruktuuridega pidi ajakirjanikes süvendama vastutust nõukogude ühiskonna ees ja austust partei suuniste ees. Nõnda said parteijuhid rakendada ajakirjandust oma teenistusse. „Nad olid ka ajakirjanduse suunajad, kasutasid ajakirjanikke eelväena, kes ründas esimesena kriitikaga, mille järel andis partei otsustava löögi: karistas või vallandas” (Karjahärm & Sirk 2007: 674). Ühiskonna ja riigi sekkumist ajakirjandusse peeti loomulikuks, sest erinevalt lääne televisioonist, kus inimene muudetakse tuimaks vastuvõtjaks, mis viib isiksuse kõhetumiseni, on „Nõukogude teleprogrammid humaansed ja progressiivsed, sest televisioon on igas riigis just säärane, nagu ühiskond ette kirjutab” (Фирсов 1971: 157). Lääne ajakirjandusest pärineva kallutatust ning ka subjektiivsust kirjeldava mõiste *parteilisus* kujundasid nõukogude teoreetikud ümber. Nõukogude ajakirjanduses pidi just parteilisus tagama faktide käsitlemise objektiivsuse ja ajakirjaniku teadlikkuse. Sealjuures pidid tegelikkuse objektideks olema ka olulised minevikusündmused. Objektiivsus seisnes „fakti täpses määratlemises olevikupildis, selle nägemine ajaloolises arengus ning ka täpses üldise ja üksiku piiritlemises, mis saab võimalikuks üksnes teaduslik-marksistliku parteilise lähenemise korral” (Ипoxopов 1973: 259).⁴²

Mõnikord õnnestus ajakirjanikul üht käsuliini teisele vastandada. Nii võis tsensori ettekirjutuste eiramisel näiteks viidata mõnele parteisuunisele. Partei vastu sai vahel kasutada tema enda relva – demagoogiat. Mõne võimu jaoks ebaolulise või ka liiga kriitilise teema käsitus sai võimalikuks, kui teksti lisati tsitaate viimasest parteikongressi otsusest või NLKP peasekretäri mõnest kõnest.

Niisiis ei rakendanud võim kontrolli mitte üksnes tsensuuri kaudu, vaid tegi seda ka tsentraliseeritud personalipoliitika teel. „Nõukogude perioodi avalike tekstide müsteerium sündis sellest, et nende loomisel olid ametis nii teksti autor, teksti toimetaja kui ka teksti tsensor; autorilt pärines algne lugu ja selle struktuur, toimetajalt teksti idee suunamine ja töötlus, tsensorilt teksti faktide ja ideede kontroll” (Lõhmus 2004: 699).

Televisiooni keskset juhtimist Moskvast pidanuks toetama hiiglaslik *retransleerimisvõrk*, mis andnuks võimaluse edastada üht teleprogrammi kogu Nõukogude Liidu territooriumil. 1956. aastal polnud aga see võrk veel valmis. Tallinn tegi 1955/1956. aasta vahetusel katse anda eetrisse signaal Kesktelevisioonist Moskvast, kuid nagu selgub valvetoimetaja päevikust, see ei õnnestunud ja kirjas on, et „Tegelikult läks saade Tallinnast”. Senikaua kuni üleliidulise televisiooni tsentraliseeritud juhtimine oli tehnoloogia tõttu kohmakas,

⁴² Prohhorov toetub oma mahukas nõukogude publitsistika teoreetilises käsitluses peamiselt Leninile ja Marxile, kuid viitab ka Lääne autoritele (näiteks Lippmanile, Davisonile, Dougallile). Ära on toodud ka väljavõtte ajalehe Edasi lugejaküsitlusest.

üritas kohalik (ENSV) juhtkond tegutseda paindlikult ja tekkinud otsustus-vaakumit ära kasutada.

Maarja Lõhmus (2002: 13) eristab totalitaarse olustiku avaliku teksti käitlemise kolme etappi: *toimetamine*, *viseerimine* ja *tsenseerimine*. Tallinna telestuudios on viseerijaks stuudio direktor Leopold Piip. Hiljem hakatakse kasutama terminit *stsenaariumi direktor*. Televisiooniringvaate „Aktuaalne kaamera” eetrikausta esilehelt (vt joonis 17) on näha, et saade viseeriti tegelikult kolm päeva varem, vajalik oli ka pearežissööri kinnitus. Toimetaja rolli täitis Tallinna telestuudios eeskätt *vastutav toimetaja*. Vastutavad toimetajad olid ennekõike administraatorid, seejärel ka autorid, kes koostasid saatetekste, ja seda ka inimestele, kes olid kutsutud saatetesse esinema.

Kinnitan Saate stsenaariumi direktor: <i>Piip</i> 18. X 1956 a.		Kontrollproov			
		Kuupäev: „21. okt. 1956 a.			
		Hinnang: <i>Rahuldav +</i>	Otsus: <i>6. hõru</i>		
		Direktor <i>Piip</i>	Pearežissöör <i>Mim</i>		
Anti saatesse: „21. okt. 1956 a.		Algas 19.30	Lõpp 20.12	Saate sektor: <i>Mleuay</i>	

Tallinna Televisioonistuudio

saade 21.oktoobril kell 19.30.

Televisiooniringvaade

"A k t u a a l n e k a a m e r a " nr.10

Joonis 17. Televisiooniringvaate „Aktuaalne kaamera” eetrikausta esileht. 10. ringvaade oli esimene uuel moel vormistatud saade: ringvaate tekst kinnitati kolm päeva varem (18. oktoobril). Hoolimata ametlikust kinnitusest lisati saatesse viimasel hetkel lõik Jaapani delegatsiooni visiidist. Tsensori märkusi teksti kohta ei olnud. Saadet on eetrissemineku eel hinnatud pisut paremaks rahuldavast (*rahuldav +*). Enamasti märgiti *rahuldav*.

Palgalehel esitatud nimekiri annab ettekujutuse kujunenud rollidest. Toimetusi juhtisid vastutavad toimetajad, kelle alluvuses olid üksikud toimetajad (üks neist (Heino Mikkin) korraldas spordisaateid). Režissööride hierarhias olid pearežissöör, vanemrežissöör ja režissöör. Vastutava toimetaja kuupalk oli toimetaja omast 20 protsendi jagu kõrgem (1100 rubla). Samas oli partei rajooni-komitee sekretäri palk oli 1200–1400 rubla (Veskimägi 2005: 109). Sealjuures maksti režissööridele ja diktoritele rohkem. Pea kõikide telesaadete puhul osales inimesi, kes ei kuulunud Tallinna telestuudio koosseisu. Mittekoosseisuliste autorite töötasu moodustas kõigest töötasukuludest 23 protsenti. Vastutava toimetaja ametikoht pidi tagama, et eri autorite loominguline panus vastaks ideoloogilistele nõuetele.

Tsensuur

Raadiosaadete (raadioteadete) tsensuuri nägi täitevvõimu (ENSV Rahvakomissaride Nõukogu) 1940. aastal kehtestatud määrus „poliitilise kontrolli teostamise ja riigi- ning sõjasaladuse hoidmise eesmärgil” (ERA, f 17, n 1, s 5). Raadiosaadete puhul rakendati eeltsensuuri: kehtis põhimõte, et iga tekst kontrolliti enne eetrisseminekut. „Iga raadiosse minev sõna pidi olema enne üles kirjutatud, mitmel pool läbi arutatud, heaks kiidetud ja tsensori MB märgiga lubatud” (Veskimägi 2005: 56). Televisioon tekitas täiesti uuelaadse olukorra: telesaadete puhul hakkas jõudsalt kasvama otsesaadete maht, seevastu raadios nõudis võim otsesaadete viimist miinimumini. Televisioonis lihtsalt polnud tehnoloogiliselt võimalik materjali operatiivselt salvestada. Seega tuli olla tähelepanelik juba teema valikul ning tekstide koostamisel. Esialgu näidati kinokroonikaid, filme, millel juba oli tsensori luba, ent spontaanse eetriteksti maht üha kasvas. Glavliti aruandest 1955. aasta kohta selgub, et televisiooni tulekuga on tsensorite töökoormus kasvanud. Raadio- ja televisioonisaaateid tsenseerisid samad inimesed. Töökoormuse kasv tingis möödalaskmisi, tsensor Repson ei saanud oma tööülesannetega hakkama ja teda hakkas asendama tsensor Geering. „Ka televisioonis pidid saateplaani ja esitatavad küsimused kinnitatud olema ning oodatavad vastused ette mõeldud ja telekaamerale lubatud (või vähemalt keelatud) objektid ette määratud” (Veskimägi 2005: 56).

Tsensori tööd puudutavaid materjale vaatlusalusest perioodist on vähe säilinud (näiteks aruandeid või kirjavahetust), ent eetritekstide juures on näha tsensori märkusi. Tsensor vaatles konkreetse saatepäeva kõiki tekste tervikuna ning andis omapoolse loa saatepaki esimesele lehele. Esimestel aastatel on märkusi vähe. Nii märgib ka Glavliti 1955. aasta aruanne, et televisioon ei ole tsensoritele probleemiks. Ja seda suuresti seetõttu, et toimetajad arvestavad tsensuuriga juba ette. Tsensor Geering märgib ühel koosolekul toimetajate kohta, et „nad nagu kardavad isegi seda kui sensor teeb mahatõmbeid” (ERA, f R-17, n 3, s 8, l 74–76).

Sedamööda, kuidas saadete maht raadios ja televisioonis kasvab, ei tule tsensorid enam oma tööga toime. See probleem näib kummitavat Nõukogude Liidu

mitmes paigas. Ka Moskva Kesktelevisioonis pole arvestatud operatiivsete saadetega ja asjaoluga, et tsensor peaks olema kättesaadav ka väljaspool ametlikku tööaega (Roth-Ey 2011). Operatiivsusele viidates jätavad toimetajad tekste tsensorile ka esitamata. 1957. aastaks on juba üsna tüüpiline, et eetrisse pääsevad nn viseerimata tekstid. Nii leitakse, et tsensor peab aktiivsemalt sekkuma ajakirjanduslikku protsessi. Glavliti ülema asetäitja H. Ažnin kurdab 1958. aasta kirjas, et „ebaloomulikuks tuleb lugeda olukorda, et tsensorid, nähes, et materjali pole esitatud õigeaegselt, peavad ise käima seda toimetustes otsimas” (ERA, f R-17, n 2, s 30, l 3). Niisiis oli võimalik pääseda eetrisse ka ilma tsensori viseerimiseta. Tsenseerimine oli vaid üks võimuhoob. Ka tsensoreid kontrolliti. Tegutses nn kontrollgrupp, kes püüdis leida juhtumeid, kui mõni tsensor oli oma töös valvsuse kaotanud. Nõnda rakendus süsteemne järeלטsensuur, ent järeלטensuuri võis rakendada mis tahes võimuorgan. Järeלטensuuriga seotud mõjutusvahendiks olid parteikoosolekule kutsumine, noomitus või kõige äärmuslikumatel juhtudel ametikohalt vabastamine.

Seadusega Glavlitle antud poliitilise kontrolli roll on sageli raskesti piiritletav. Toimetajate nomenklatuurne positsioon sunnib niigi pingutama lojaalsuse nimel. Tsensorite poliitilised suunised ei pruukinud ajakirjanduses kehtestatud hoiakutega ühtida, pealegi muutusid nõudmised alatihti. Siinkohal üks harva-dest televisioonitekstide riikliku tsenseerimise näidetest, mis käsitleb Nõukogude delegatsiooni visiiti Jugoslaaviasse, tegu on filmikroonika sissejuhatusega:

(73) *Nõukogude Liidu-Jugoslaavia rikutud suhete ajajärk on seljatanud. Imperialismiagentide rahvavaenulikud sepitsused, mille eesmärgiks oli lahutada üksteisest Nõukogude ja Jugoslaavia rahvad on lõplikult läbi kukunud. Kahe maa valitsusdelegatsioonid on Belgradis oma esimesel ühisel istungil, millest sai alguse kahe vennaliku rahva uus süvenev sõprus ja koostöö. („Aktuaalne kaamera” 20.05.1956, mahakriipsutus punase värvipliiatsiga)*

Näide 73 selgitab, kuidas tsensor võis muuta uudisteksti rõhuasetust. Näha on ka, et ajakirjanik on olnud püüdlikum, kui võim seda sel hetkel eeldanuks. Näites 73 on tõenäoliselt esitatud ebaloomulikku või ebalooigilist konflikti. Jugoslaavia ei seostu imperialismi või siis imperialismiagentidega – need pigem kuuluvad mõne teise diskursuse juurde. 1956. aasta suveks suhted läänega pisut soojenesid: Hruštšov võtab ette visiidi Genfi, enne seda käib Londonis. Sel perioodil lõpetas Nõukogude Liit hea tahte märgina ka välisraadiojaamade segamise (Roth-Ey 2011: 145). Välisjaamade eetrisagedusel alustati müra genereerimist taas Ungari sündmuste aegu 1956. aasta sügisel. Veel korra peatati segajate töö lühikeseks ajaks Hruštšovi visiidi ajal USAsse 1959. aasta septembris. Hruštšov esines ka ettepanekuga lõpetada segamine täielikult, sest nõukogude inimene oskab ise hinnata, millised uudised vastavad tegelikkusele. Ometi jäid poliitbüroos peale jõud, kes olid veendunud segamise vältimatus vajaduses. See peegeldab ka nõukogude võimuladviskus hoogustunud vastasseise.

Allikad ja esinejad

Üks institutsionaalse kontrolli elemente on infoallikate sihikindel haldamine. 1950ndatel on eetritekstide puhul kasutatavate allikate hulk piiratud. Raadio ja Televisiooni Komitee parteialgorganisatsiooni büroo koosoleku protokollist (ERAF, f 8460, n 1, s 2, l 32–34) selgub, et informatsioonisaadeteks on kasutada eeskätt Eesti Telegraafiagentuuri (ETA) materjalid. Vabariiklikul uudistegagentuuril on omakorda õigus edastada üleliidulise agentuuri TASSi materjale. Toimetuste juhid kurdavad, et selline info liikumise ahel on liiga kohmakas. Kiirem on tõlkida Moskva raadiojaamade uudistekste kui oodata ETA tõlkeid. Selline infoliikumise ahel on ka tsensuuri seisukohalt mugavam, sest venekeelsetel algtekstidel oli niigi tsensori luba. Veel mainiti, et TASS edastab mahu suurendamise huvides liiga palju tekste vennasvabariikidest, mis Eestis aga ei paku huvi. Peale agentuuride kasutati veel kirjasaatjaid. Nende hulgas oli aktiivseid umbes 300, nimekirjas aga esines ühtekokku 800 nime. Ametlike tekstide (partei ja valitsuse materjalid) muutmata kujul avaldamist peeti normiks. Mõned tekstid olid siiski täiesti ebatelevisioonilikud. Näiteks NLKP XX kongressi otsuste (eetris 26.02.1956) puhul luges diktor tuimalt eetrisse kümneid nimesid (nimede lugemine eetris kestis 12 minutit).

Ükski *juhuslik allikas* eetrisse ei pääsenud. Nii ei kohta tsitaate mõne sündmuse juhuslikelt pealtnägijalt, juhuslikelt töötajalt või põllumeestelt, juhuslikelt inimestelt. Eetrissepääsemine on seotud ametlikkusega. Ametlik ei saa olla juhuslik. Esineja puhul on oluline teatud tüüppositsiooni esitamine (tööline, ratsionaliseeriija, teadlane). Sageli on vestluse teksti juures märgitud autor, kes ei ole ise esineja. Autorile makstakse honorari, esinejale esinemistasu. Nii astusid EKP IX kongressile pühendatud saates üles masinachitustehase Ilmarine freesija Elmar Raud, Rapla rajooni kolhoosi Uus Elu esimees, kongressi delegaat Harald Olbrei, ENSV Teaduste Akadeemia asepresident Gustav Naan ja kirjanike liidu sekretär Lembit Remmelgas. Vaid viimased kaks – teadlane ja kirjanik – on esinemise teksti ise koostanud. 1950ndatel ongi kombeks maksta honorari esinejaile ja honorarifond moodustas üsna märgatava osa saate eelarvest. Tõenäoliselt on termin *esineja* kandunud nüüdisaegsesse Eesti teleajakirjandusse. Seda kasutatakse pigem tehnilise terminina, esineja ei määra saate kulgu, ta on külaline, osaline. 1950ndatel on esineja aga keegi, kellel on võimalus kõneleda. Esineja on ohutu, lojaalne ja lubatud. Esineja rõhutas ka oma positiivset funktsiooni ühiskonnas ning ka vastutust ühiskonna ees. Esineja oli ka saadete planeerimise üksus. Sai kavandada teatud majandi või tootmisettevõtte esindajat temaatilistes plaanides mitu kuud ette. Paljudel juhtudel määraski teemakäsitluse valitud esineja. Sageli kavandati ka sündmuspaika pikalt ette. Temaatilistes plaanides on näiteks ära toodud eesrindlikud ettevõtted, kelle tööd käsitleda.

Volitatud esinejate hulka kuulusid ka inimesed, kes on külastanud mõnd välisriiki. Välismaale pääsemine oli nõukogude inimese jaoks väga haruldane. Tihti esinesid just kirjanikud ja muusikud välissuhete teemal, sest kultuur oli võimu jaoks ohutu ala. Poetess Debora Vaarandi kirjeldas nõnda oma visiiti

Soome 25.09.1955, kirjanik Lembit Remmelgas analüüsis Suurbritannia ja Nõukogude Liidu suhteid (10.04.1956), lavastaja Voldemar Panso aga selgitas olukorda Euroopas (18.08.1956). Kuna tekstid on monoloogilised, ei peetud vajalikuks allikatele viitamist, nii nagu samal ajal lääne ajakirjanduses oli kombeks.

Žanrid ja võtted

Televisioon tehnoloogiana pakub tegelikkuse peegeldamisel uusi võimalusi, kuid ühes sellega kujunevad ka eeldused televisioonižanrite arenguks. Üks olulisemaid žanreid kujundavaid tegureid on autoripärasus. Žanri kujundab ajakirjandusväljaandes toimetuse ja ajakirjanike roll tegelikkusest tekstide loomisel. Žanrimaastiku ühe ala määravad institutsionaalsed tekstid. Partei ja riigi jaoks kõige tähtsamad tekstid sõnastati partei keskkomitees ja neid ei tohtinud enne eetrisseandmist mitte mingil tingimusel muuta. Aegamisi kujuneb aga ka niisuguste tekstide ala, mille puhul on lubatud subjektiivne käsitus, kus määravaks saab ajakirjanduslik refleksioon – eeskätt ajakirjaniku kui tegelikkust tunnetava subjekti väljendus.

Televisiooni esimestel kuudel on televisiooni üks põhižanreid monoloog, mida toleaeagsetes televisiooniõpikutes nimetatakse ka *vestluseks*. Vestlus tähendas hoolikalt ettevalmistatud teksti, mis on saanud ametliku heakskiidu ning mida oli toimetanud vastutav toimetaja. Vestluse puhul oli ekraanil kõnet ette kandev inimene. 1955. aastal kehtinud loomingulised kaanonid lubasid siiski ka teisi televisiooniga seotud žanre nagu „televisiooni olukirjeldus, illustreeritud loeng, vestlus eksponaatide näitamisega, televisiooniringvaade, reportaaž stuudiost või väljastpoolt stuudiot” (Aleksejev jt 1955: 25), aga puudus praktiline teleajakirjanduslik kogemus ning ka tehnilised võimalused. Televisioon oli oma alguskuudel eeskätt kinokroonikate vahendaja. Nende sissejuhatavad tekstid olid võimalikult neutraalsed. Televisioon kui ajakirjanduslik institutsioon hoidus esialgselt mis tahes seisukohavõtust ja nii ka subjektiivsusest, ent aegamisi hakati sissejuhatavatesse tekstidesse lisama infot. Vaatajatele anti vihjeid, mida nad peaksid ühe või teise kroonikapala juures silmas pidama.

Subjektiivsuse võimalusest ajakirjanduses kujunes viiekümnendate teises pooles oluline teema. Juhan Peegel kirjeldas 1958. aastal *olukirjeldust* kui žanrit, milles ajakirjanik lisab faktidele nn *juurdemõeldu*. „Juurdemõeldut kasutame olukirjelduses fakti kunstiliseks ja sisuliseks avardamiseks (fakti aga ei tohi välja mõelda!). Seega teenib juurdemõeldu põhiliselt kunstilise üldistamise ning tihendamise ülesannet ega ole mingil määral vastuolus dokumentaalsuse nõudega” (Peegel 1958: 78). Ringhäälingus (eeskätt raadioajakirjanduses) oli olukirjelduse vasteks saanud reportaaž. Esimese teleteksti autor Valdo Pant märkis ringhäälingužanre liigitades, et „raadio- ja telesaated kujutavad endast väga laia skaalat telegrammist kompositsioonideni” (Pant 1965: 90). Nii määratles ta žanre johtuvalt ajakirjaniku positsioonist (subjektist) ning taunis ametlikku reportaaži, milles kõik ette on kirjutatud. Reportaaži pidas ta eeskätt „subjektiivseks vormiks objektiiivsete tõdede, faktide, sündmuste, meeolude

peegeldamiseks ja edasiandmiseks” (Pant 1965: 103). Niisiis hakkas võimalikku žanrimaastikku määrama *subjektiivsuse-objektiivsuse* telg ehk laiemalt *autori-pärasus*. Just ajakirjaniku rolli kaudu tekkis võimalus kujundada eri žanreid.⁴³ Teležanrite esialgset arengut määras eeskätt autori positsiooni tugevnemine ehk Valdo Pandi terminit kasutades *autoripärasuse* süvenemine. Autor hakkas vahendama oma isiklikku kogemust ja pakkuma tõlgendusi. Peaaegu kõik ajastu uue meedia – televisiooni – ajakirjanikud pärinesid raadiost, kus katsetati uusi vormivõtteid ja kunstilisi vahendeid. Nõukogude ajakirjandusteoreetilised arutlused andsid otsinguteks soodsa fooni. Valdavalt kritiseeriti kodanlikku žanrikäsitlust, mille puhul „ei pöörata üldse tähelepanu žanri sisule, funktsionaalsele mõttele, vaid ainult formaalsetele tunnustele, vaid formaalsetele väljendusvahenditele” (Юровский & Борецкий 1966: 174).

Aegamisi arenes iseseisvaks žanriks ka intervjuu. Algul oli tegu mõne tähtsa tegelase esitlemisega otse-eetris. Esiotsa olid küsimused kokku lepitud, sageli ka vastused (säilinud eetritekstidena). Esimene intervjuueerija oli tõenäoliselt Lembit Lauri, kes oli jõudsalt raadios tuntust kogunud. Intervjuust kujunes pikapeale ehe žanr, sedavõrd ehe, et ametlikus eetritekstis oli vaid lakooniline märkus *vaba vestlus*. See oli miski, mida ei saanud enam ette planeerida.

Nõukogude ajakirjanduses eristub ajakirjandusliku žanrina *kommentaar*. Kommentaari saab esitada vaid erivolitustega isik – *kommentaator* –, keegi, kellel oli eriline võimekus ja voli vahendada ja tõlgendada tõde. Kommenteeriti valdavalt välissündmusi. Sel juhul oli kommentaator isik, kellel ühena vähestest oli juurdepääs väga spetsiifilisele teabele: välisuudistele. Kommentaator selgitas nõukogude inimestele olulisi sündmusi, mida võim pidas tähtsaks. Kommentaatori positsioon eeldas, et teistel pole pädevust õigel moel mõista ja tõlgendada spetsiifilist infot. See andis aga ka võimaluse: kommentaator aitab auditooriumil mõista, mis õige, mis vale, mis hea, mis halb. Tallinna telestuudio saatekavas esindas kommentaari ennekõike välispoliitikasaade „Vestlus maa-ilmakaardi ees”.

Žanriuuenduste taustal on kõige keerulisem žanrina määratleda uudist. Üks võimalus oleks lähtuda uudisväärtuse kriteeriumitest, kuid vaatlusaluse perioodi uudistekstides ei ole selles mõttes üldjuhul midagi uudislikku. Uudis oli enamasti teatud mõttekäike kinnitav (ametlik) deklaratsioon. Uudisest sai ka ajakirjanduse plaanimajanduslik üksus. Uudiseid sai pikalt ette planeerida, lähtudes ideoloogilistest rõhuasetustest ja näiteks nn ideoloogilisest aastaringist. 1950ndate teise poole uudistekste analüüsid selgub kummaline paradoks. Selgelt eristub üks valdkond, mille puhul väga harva rakendatakse pikemaajalist planeerimist, – välispoliitika. Välispoliitikat puudutavad uudised lisatakse saatesse kõige viimasel hetkel (tavaliselt käsikirjaline parandus masinakirjas vormistatud eetritekstis). Enamasti on tegu eri delegatsioonide ametlike visiitidega. Nii selgub, et saadete sisu oli vajaduse korral võimalik operatiivselt muuta,

⁴³ Žanrimaastiku kujunemine televisioonis võttis aastaid, ka kümme aastat pärast telesaadete algust nentis Rein Karemäe (1965: 108), et televisioonil pole veel žanriteooriat.

kuid seda kasutati vaid üksikute valdkondade puhul. Viimasel hetkel lisatud materjale tähistas ka mõiste *eriväljaanne*. Välisuudistega nipitamist võib tõenäoliselt selgitada teatud konkurentsi lääne infoallikatega. Välispoliitilised teated arvestasid lääne raadiojaamade teateid, aga neid ei saanud nõukogude ametivõimud ette planeerida. Teine põhjus võib olla Hruštšovi välispoliitika üldine hehtiline iseloom.

Erinevate ajakirjanduslike otsingute pinnal tekib viimaks iseseisev televisiooniringvaade „Aktuaalne kaamera”. See ühendas teleajakirjanduse kõiki võimalikke vahendeid, sisaldades nii reportaaže, intervjuusid, kommentaare kui ka satiiri. Televisiooniringvaade kehtastas ka lahtiütlemist kinokunsti tõhusast toest. See oli televisiooni eripärasid arvestav saade, mis polnud nõnda standardiseeritud kui tänapäeva uudistesaaated. Uus žanr – televisiooniringvaade – nõudis tollel ajal ennenägematuid ressursse. 19. aprillil 1956. aastal kirjutas Tallinna telestudio direktor Piip Moskvasse Raadioinformatsiooni peavalitsusse, et paluda kinovõteteks lisaressursse. Vähem kui kuu aja pärast tuli vastus, milles manitseti Tallinna püsima kokkulepitud tehnilistes raamides ja teatati, et mingit lisarahastust pole loota. Võtete maht peab olema märkimisväärselt väiksem, kui Tallinn soovib. Peavalitsus tegutseb selle nimel, et „Tallinna Televisioonistuudiot varustataks kõikide kinožurnaalide koopiatega, mis on välja lastud liiduvabariikide kinostuudiotest, samuti kõigi kinomaterjalidega (kunstilised filmid, kinožurnaalid ja muud), mis on dubleeritud soome keelde” (ERAF 1590). Tallinna studiojuhtide ambitsioonid näisid keskvõimul üle pea kasvavat. „Tallinna Telestudiole on viimasel ajal, erinevalt teistest telestudio-test (sealhulgas Keskstudio, Leningradi ja Kiievi studio) osutatud märkimisväärselt abi töötajate arvu ja honorari suurendamisel.” Spetsiaalselt televisiooni jaoks tehtud kinoülevõtteid peeti 1950.–1960. aastatel suhteliselt kalliks, need olid mõeldud vaid väga oluliste kultuuri- ja poliitikasündmuste kajastamiseks (Roth-Ey 2011: 230). Kinoringvaated, kontserdid ja etendused olid valdkond, millest kommunistlikul parteil oli ülevaade niigi olemas, mille kontrollimisel ja haldamisel oli kujunenud riiklik süsteem.

4.2.2. Kogemusmodaalsus varajastes teletekstides

Erinevalt traditsioonilisest trükiajakirjandusest võimaldab ringhääling (traditsioonilises mõistes raadio ja televisioon) vahendada olevikuhetke. Trükiajakirjandus on tavapäraselt seotud kindla ilmumistsükliga, mis aja tükkideks jaotab ja sel moel kujundab ka kindlaid sünkroonsusmehhanisme, näiteks arusaamist tänasest ja eilsest. Iga tekst on teatud tõlgendus sellest, mis juba toimunud. Teise maailmasõja eel jõudsalt arenenud ringhäälinguajakirjandus lõi uusi võimalusi tegelikkuse käsitlemisel. Otseülekannetes sai võimalikuks edastada reaajas toimuvaid sündmusi, *siin* ja *praegu* said tähenduse meediatekstis. Mõneti kujundas ringhääling uue kronoloogilise taju, samuti avalikkuse valmisoleku ja ootuse sündmuste käsitlemise suhtes. Televisioon astub oma tulekuga sammu tagasi: televisioonist saab esiotsa pigem filmikunsti uus leviala. Kino-

ringvaated on oma ilnumistsükliga kohmakamad ajalehtedest ning vahendavad uudispalad meenutused tähtsamatest ja ka vaatamängulisematest sündmustest. Televisiooni otse-eeter võimaldab samas täpseid viiteid oleviku ajale ning ruumile, mistõttu võis esinemine otsestuudios kujuneda sündmuseks, mida avalikkus polnud varem kogenud.

Nõukogude perioodi varased teletekstid on uurimist väärt eeskätt seetõttu, et nõnda õnnestub jälgida sünkroonsusmehhanismide kiiret arengut väga lühikesel ajalõigul. 1955. aasta suvel alustanud Tallinna televisioonistuudio sai pooleteise aasta jooksul iseseisev meediaorganisatsioon. Sedavõrd iseseisev kui see totalitaarses Nõukogude Liidus oli võimalik. Televisioon teenindas võimalolijaid, kuid pidi samas saavutama ka kontakti avalikkusega, kujundama uut tajuvälja. Esmalt on Tallinna televisioonistuudio vaid kroonikafilme ja hoolikalt ettevalmistatud kõnede kiretu vahendaja (esimest saatepäeva jälgiti vaid 238 telerist (Lindström 2011), ent vaatajate arv kasvas jõudsasti). Televisiooni esimesed eetritekstid olid küllaltki isoleeritud, puudus otsene seos aja ja oludega. Aegamisi vaheteadustused arenesid, lisati konteksti, et suurendada saadete ajakajalisust. Teksti arenedes kujundati uued (seniolematud) seosed aja ja ruumiga, hiljem ka pildimaterjaliga, mis ekraanile jõudis.

Kõige varasema nõukogude teleajakirjanduse analüüs osutab põnevale paradoksile: ehkki tehnoloogia võimaldas uusi sünkroonsusmehhanisme, jättis võim need kasutamata. Veelgi enam: võim püüdis kujundada kunstlikku aegruumi, mille ajaskaala tähtsateks sõlmedeks saaksid parteikongressid ja viisaastakud ning ruumi määraks abstraktne kujutus nõukogude rahvast ja nn progressiivsest inimkonnast. Nõukogude ajakirjandus püüdis otsustavalt kujundada avalikkuse ajataju ning ka kriteeriumeid sündmuste määratlemiseks. Tegu on tehnoloogiaga avanenud võimaluste ja võimu taotluste teatava konfliktiga.

Sünkroonsusmehhanismide analüüsis on vaatluse all eetritekstide aja- ja ruumisuhed, nn *ajakajalisuse* areng. Vaatluse all on ka pildikasutus ja pildimaterjali roll oleviku esitamisel (representatsioonil).

Ajakajalisuse areng

Üks esimesi nõukogude telekriitikuid Vladimir Sappak kirjutas viiekümnendate lõpus, et televisioon ja olevik on lähemal, kui arvatakse. „Just televisioon elab meiega ühist elu suuremal määral kui teised kunstid, ta on seotud kõige rohkem eluga, nii selle sõna laias kui ka kõige kitsamas, kõige „argipäevasemas” tähenduses” (Sappak 1965: 64). Tallinna telestuudio esimesed saated polnud esitsa olevikuga sünkroonis ja televisioon ei rakendanud veel täiel määral kõiki oma võimalusi. Esialgu näis nõukogude võimaladvikule, et televisiooni saab suunata pigem kinokroonikate ja laiemalt kinokunsti kaudu. Tallinna televisioonistuudio vahendusel läksid eetrisse Moskva keskstuudios valminud „Новости дня” („Päevauudised”) ning Tallinnas toodetud „Nõukogude Eesti”, kuid aeg kroonikas esitatud sündmuste ning eetrikuupäeva vahel oli märkimisväärne. Nii näiteks läks 1956. aasta esimene „Новости дня” eetrisse 26. jaanuaril – möödus

peaaegu kuu, kuni valmis aasta esimene kinoringvaade. Kinoringvaadetes esitatud ajaraam pidi sel juhul olema küllaltki abstraktne: ei saanud kasutada ajamääratlusi *täna*, *eile* või *homme*. Isegi *neil päevil* mõjus ebarealistlikult operatiivsena.

Televisiooni kui ajakirjandusinstituutsiooni seisukohalt arendavad kinoringvaated „Новости дня” ja „Nõukogude Eesti” sekundaarset vaadet. Televisiooni esialgne suhe kinokunsti näis isegi alandlik, kui vaadata esimesi saatepäevi käsitlevaid tehnilisi kirjeid, kus viidatakse, et filmid, mida näidatakse, on laenuks võetud (ERAF 1590.3.162). Kinoringvaated kandsid tolleks hetkeks kujunenud kinokunsti konventsioone ja ka tehnoloogilisi võimalusi. Kino (ehk filmilint) oli ainus liikuva kujutise talletamise vahend, kõik muu pidi tulema otsestuudiost, ent ka otsestuudios toimuv muudeti pidulikuks ja rituaalseks. Selles ei olnud midagi juhuslikku. Televisioon vaid vahendas hoolikalt ettevalmistatud otsestseene: kontserte, loenguid ja sekka ka sportlaste demonstratsiooniesinemisi. Televisioon kõneles eeskätt diktori suu läbi, kes ei võtnud mingitki seisukohta. Saadete pealkirjad sõnastati nõnda, et need räägiksid enda eest:

(74) *Alustame saadet „Homme algavad pidustused”. Kutsusime stuudiosse Eesti NSV rahvakunstniku professor Gustav Ernesaksa. Anname talle sõna. Palun seltsimees Ernesaks!* (Tallina Televisioonistuudio esimene proovisaade neljapäeval, 19.07.1955)

Näite 74 järgnenud Ernesaksa ametlikus toonis tekstis kõneleb tegelikult võimise. See suunab vaataja suurtele positiivsetele üldistustele: pidustused saavad võimalikuks nõukogude korra viljastavates tingimustes, tulevik on märksa olulisem kui argine olevik. Ernesaksa mõtteid arendab kaks päeva hiljem edasi Valdo Pant, kelle ülesastumist esitati kui *raadiokommentaatori vestlust* – niisiis ei olnud veel televisioonil oma kõneisikuid (või televisioonikommentaatoreid). Pandi ülesastumine algas sõnadega:

(75) *Tere õhtust, seltsimehed! Vestelda tänastest päevasündmustest Nõukogude Eestis tähendab vestelda üldlaulupeost, millele vahetult või raadio kaudu elas kaasa kogu vabariik.* (Tallinna telestuudio eetritekst 21.06.1955 kl 20)

Näites 75 on viide sündmusele, mis on leidnud kogu vabariigi positiivse tunnustuse. Pikemalt kirjeldatakse ühe laulupeo-osalise karmi minevikukogemust. Tekst seab toimunu vajalikku konteksti: laulupidu oli sotsialistliku, vormilt rahvusliku kunsti uus teetähtis, rahva talentide uus ere avaldus. Kontekst on taas olulisem kui olevikus olemise kogemus ja konkreetne olevikusündmus. Seos olevikuga peitub vaid abstraktses tõdemuses, et *pidu jätkub kõikjal*. Teadustus suunab ametlikult tõlgendusele, mitte niivõrd sündmusele (laulupeole).

Peagi hakkas idanema konflikt televisiooni otse-eetri ja kinokroonikate pikalt ette valmistatud sisu vahel. Otse-eeter eeldas operatiivset sisu, sama puudutab ka mis tahes külalise (olgu siis kunstimeistrid või töölised) esinemist stuudios. Et luua muljet operatiivsusest, hakati vaatajatele selgitama ajakirjan-

duplikke valikuid, põhjendama, miks üks või teine esineja või filmilõik eetrisse on võetud. Seni piisas teadustuses pidulikust viitest, et saade on pühendatud mingile sündmusele. Nõnda sai diktori ametlikust vaheteadustusest ajapikku iseseisva informatsiooni kandja. Näiteks selgitus enne poetess Debora Vaarandi esinemist:

(76) *Nõukogude Eesti iidne pealinn Tallinn on tihedais sõprussidemeis Soome linna Kotkaga. Alus sellele sõprusele pandi käesoleva aasta juulis Eesti NSV 15. aastapäeval, kui Tallinna külaskäigule saabus Kotka linna delegatsioon linnapea härra Lindgreni juhtimisel. Balti jaamas tervitasid sõbralikult naabermaalt saabunud külalisi Tallinna avalikkuse esindajad eesotsas linna Täitevkomitee esimehe seltsimees Hendriksoniga. Neil päevil jõudis Kotkast vastukülaskäigult tagasi Tallinna delegatsioon, kuhu kuulusid täitevkomitee esimees Hendrikson, luuletaja Debora Vaarandi, eesrindlikud töölised Vadeviš, Kuusk ja teised. Kutsusime täna meie stuudiosse selle delegatsiooni liikme luuletaja Vaarandi, kes jutustab lühidalt oma Soome-sõidu muljetest. (eetritekst 25.09.1955)*

Täna oli esimestes tekstides väga harva esinev ajamäärus. Neil päevil on üks operatiivsemaid ajakategooriaid. See pidi andma märku, et sündmus on vaataja jaoks värske. Ka tsensoritele sobis selline rütm. Debora Vaarandi ülesastumine oli kooskõlas Tallinna televisioonistuudio kõige üldisemate strateegiliste eesmärkidega. See oli eetris 10 päeva pärast Soome presidendi Juho Kusti Paasikivi ametlikku visiiti Moskvasse ja 6 päeva pärast Nõukogude Liidu – Soome leppe sõlmimist. Eestist edastatavad telesaated pidid Soome avalikkusele näitama Nõukogude elukorralduse eeliseid. Selgitustöö aga ei äratanud usaldust, kui seda teeb keegi teine peale eestlaste. Seetõttu tuleb kontrollitult arendada tunnet, et eestlased ja soomlased on milleski lähedased ning seda just olevikus.

26. novembril ilmus eetriteksti oluline mõiste *eriväljaanne*, kui viimasel hetkel pandi saatekavasse kinokroonika eriväljaanne NSVLi ministrite nõukogu esimehe Nikolai Bulganini ja NLKP esimese sekretäri Nikita Hruštšovi saabumisest Dehliisse. Visiit oli juba nädalajagu⁴⁴ kestnud, nii polnud sündmus enam värske ja oli ajalehtedes kajastamist leidnud. Liikuva pildi avalikustamisest sai aga oluline ajahetk, mida peeti vajalikuks rõhutada:

(77) *Järgnevalt näete Moskva dokumentaalfilmide keskstudio eriväljaandeid seltsimeeste Bulganini ja Hruštšovi külaskäigult Indiasse. Esimeses lühifilmis antakse edasi seltsimeeste Bulganini ja Hruštšovi auks korraldatud miiting Dehliis. India Vabariigi pealinna elanikkond tervitas määratu suure vaimustusega Nõukogude valitsuse juhte ja kahe suure rahva sõprust. Teises eriväljaandes näete seltsimeeste Bulganini ja Hruštšovi saabumist Bombaysse. Nõukogude valitsuse juhid külastasid ettevõtteid ja võtsid osa suurest vastuvõtust India-Nõukogude kultuurisidemete arendamise ühingu. (Programmi vaheteadustus 12.12.1955)*

⁴⁴ Hruštšovi ja Bulganini visiit Indiasse ja Birmasse kestis ligi kuu aega (18. novembrist kuni 14. detsembrini 1955).

Näites 77 esineb tähelepanuväärne täiend *eri-*, tegu on sündmusega, mis eristub teiste sündmuste seast, oma ajastu *breaking news*. Nõnda on *eriväljaanne* oluline just sünkroonse mehhanismi seisukohalt. Seni olid teleprogrammi erinevate lõikude vaheteadustused olnud täiesti neutraalsed – ühel hetkel aga loodi auditooriumiga eriline suhe, mis viitab tavalisele ja otsekui *erilisele* tegelikkusele. Nõukogude Liidus märkis kõige olulisemaid sündmusi teadustus: „Räägib Moskva! Töötavad kõik Nõukogude Liidu raadiojaamad ja Kesktelevisioon!” („Говорит Москва! Работают все радиостанции Советского Союза и Центральное телевидение...”) (Рябчиков 1987: 102). Eriti tähtsate sõnumite edastamine usaldati teenekale diktorile Juri Levitanile, kellele tähtis riiklik komisjon oli 1938. aastal omistanud kõrgeima, esimese kategooria. Levitani nimetati ka riigi *peadiktoriks* (Платов 1987: 111), *meie planeedi hääleks* (Леонов 1987: 48). Nii sünkroniseeriti kogu hiiglasliku liitriigi elu ühise sündmuse kaudu. Erakorralisus tähendas sõltumatust mis tahes kohalikest uudisväärtuse kriteeriumitest. 1955. aasta detsembris oli oluline näidata Nõukogude Liidu ja India sõprust, samuti selle erakordsust. Erakordsus oli võimu totaalne instrument, selle rakendamine ei olnud alati seotud sündmuse ajakirjandusliku olulisusega.

Teine võimalus oli näidata, kui operatiivselt suudab tegutseda nõukogude teleajakirjandus. Teated kiirest tegutsemisest pidid samuti näitama ürituse tähtsust. Näide 4. detsembri 1955. aasta eetritekstist:

(78) *Järgnevalt näete kinovõtteid Nõukogude-Soome sõpruskuule pühendatud pidulikult koosolekult, mis toimus „Estonia” kontserdisaalis 2. detsembri õhtul. Ettekandega esines NSV Liidu Ülemnõukogu saadik, Eesti NSV Ametiühingute Nõukogu esimees sm. Leonhard Illisson, kes on korduvalt viibinud Soomes. (04.12.1955)*

Niisugusel moel nagu näites 78 väljub tegelikkusekäsitlus ühtäkki kinokroonikatega määratud ajaraamist. Televisioon võttis ühtäkki õiguse lisada kroonikatele omapoolset pildimaterjali ja seda tuleb käsitleda institutsionaalse sekku misena. Nii hakatakse 1955. aasta sügisel lisama televisiooni enda salvestatud pildimaterjali. Kinoringvaated olid muutunud liiga kohmakaks ega suutnud kajastada tegelikkust kogu oma muutumises – nüüd pidi televisioon näitama oma tugevust ja kujundama uue ajaskaala tegelikkuse käsitlemisel.

Televisiooni jaoks nii loomulikku ajamäärust nagu *täna* leidis tekstides siiski veel harva. Sellise määruse leiab 1955. aasta eetritekstidest vaid kolmel korral: üldse kõige esimeses eetritekstis: „Täna aga võime juba öelda, et Tallinna kaugnägemiskeskus on proovisaadeteks valmis...” (19.06.1956). *Täna* märgib ka Nõukogude Liidu sõjalaevastiku päeva ja Hiina rahvavabariigi sünnipäeva, ent kõigi teiste sündmuste puhul hoidutakse aja täpsemast määratlemisest. *Täna* on seega pigem tähelepanuavaldus ja rituaal. Seda mõistet kasutatakse vaid väga tähtsate sündmuste, näiteks parteikongresside puhul, mille kajastamine on siiski hoolikalt eelnevalt läbi mõeldud:

(79) *Seltsimehed televisioonivaatajad! Täna – 17. jaanuaril – avati Eestimaa Kommunistliku Partei IX kongress. See on suursündmuseks kogu Eesti töötava rahva elus.* (17.01.1956)

Just televisiooni puhul ilmneb nõukogude ajakirjandust määrav paradoks: kuigi tehnoloogia ja loomingulised võtted lubasid viiekümnendatel tegelikkust justkui vahetult (seega ka sünkroonselt) käsitleda, piirati neid võimalusi otsustavalt. Tegelikkus pidi võimu arvates settima, leidma ametliku heakskiidu ja tõlgenduse – alles siis sai seda avalikkusega jagada.

Tegelikkuse uue tajuruumi kujunemine

Kaasaegne uudisajakirjandus rakendab enamasti neutraalset vaatepunkti, eemaldades enda kui autori tekstist. Nõukogude uudistekstides aga autor pigem kaasas lugeja-vaataja-kuulaja. Viiekümnendate aastate teletekstides kasutati valdavalt *meie*-positsiooni. Niisugune positsioon oli tihti suunav. Teksti adressaat muutus osaliseks ühises aktiivses kollektiivses tegelikkuses. Nõnda täitis ajakirjandus agitaatori ja organiseerija rolli, liitis *progressiivseid* vaatajaid ühte.

Tekstides kirjeldatud *meie*-ruum on suuresti sümboolne. See on pigem positiivne ja probleemivaba ühine ruum. Konflikt sai paikneda inimese sees (persoonis), aga mitte avalikkuse ametlikul areenil. *Meie* oli üsna sage positsioon:

(80) *Seltsimehed! Hiljuti viibis Ameerika Ühendriikides Nõukogude põllumajanduslik delegatsioon. Ameerika agentuur „Telenews” saatis meie Televisiooni-stuudiole kinoülesvõtteid, milledele on jäädvustatud mõned momendid meie delegatsiooni reisist Ühendriikides. Nagu te näete, võtsid ameeriklased nõukogude inimesi vastu väga rõõmsalt, tutvustasid neid lahkelt oma põllumajandusega, suhtusid nõukogude põllumajandusliku delegatsiooni saabumisse kui meie rahva hea tahte väljendusse. Niisiis, alustame saadet nõukogude põllumajandusliku delegatsiooni viibimisest Ameerika Ühendriikides.* (Saate „Nõukogude põllumajandusliku delegatsiooni viibimisest Ameerika Ühendriikides” teadustus 03.09.1955)

Sellises tekstis nagu näites 80 segunevad eri tasandi meie-positsioonid. Kõige üldisem, nn kaasav meie on seotud rahvaga, *meie kõik*, kellel on hea tahe. Veel määratletakse delegatsiooni staatus – see on delegatsioon, kes esindab *meid* kõiki –, kuigi teist võimalust eriti ei jäetagi. Kolmas *meie* on televisiooni-studio, välistav meie, kollektiivne teemade valija, sündmuste edastaja. Teadustused esitavad kollektiivset, grupilist positsiooni. Polnud kohta individuaalseks (ega subjektiivseks) lähenemiseks. Ka eri esindajad väldivad minapositsiooni. Esinetakse ikkagi kõigi nimel, kogu rahva nimel.

Teine valdav positsioneerimisstrateegia määratles abstraktset, kõikehõlmavat positsiooni. Sellest ei olnud võimalik irduda, eemalduda. See oli vankumatu, totaalne ning kõigile tingimusteta kehtiv positsioon, aktiivne abstraktne tegutseja (toimija). Näiteks teadustuses:

(81) *Kogu maailma rahuarmastavad rahvad tähistasid eile, seitsmendal oktoobril, Saksa Demokraatliku Vabariigi kuuendat aastapäeva: Saksa Demokraatlikule Vabariigile kuulub tähtis osa saksa rahva võitluses rahu ja rahvusliku ühtsuse eest. Hiljuti sõlmiti Nõukogude Liidu ja Saksa Demokraatliku Vabariigi vahel leping, mis tähistab uut etappi Euroopa rahu ja julgeoleku kindlustamisel. Demokraatlik Saksamaa on asunud sotsialistliku ülesehitustöö teele. Nõukogude Liidu rahvaid ja kõiki teisi rahuarmastavaid rahvaid seovad Saksamaa rahuarmastavate jõududega südamlikud sõprussidemed.* (Saate „Berliin-Stalinallee” teadustus 08.10.1955)

Täpselt sama formuleering (*kogu maailma rahuarmastavad rahvad*) esines mitmel korral, samuti näiteks Albaania rahvavabariigi loomise aastapäeva puhul. Tegu oli nomenklatuurse nii-öelda lünktekstiga. Hiina puhul kasutati määratlust *kogu eesrindlik inimkond*. Niisugused määratlused esindavad tegelikult eri diskursusi. *Rahuarmastav* viitab koosseksisteerimisele, seda kasutatakse riikide puhul, kes on poliitiliselt lähedased, kuid kelle suhtes on siiski teatav distants. Näites 81 on vihje demokraatlikule Saksamaale, kes on asunud sotsialistliku ülesehitustöö teele. Seega polnud Saksamaa veel ühes edurivis Nõukogude Liiduga, kes ammu elas sotsialismis. Hiina rahvavabariigi aastapäeva tähistab teksti järgi *kogu eesrindlik inimkond*. Nõnda kirjeldatakse riiki, kes mõtleb ja tegutseb Nõukogude Liiduga sarnaselt ehk niisama edumeelselt.

Meie tähendas Nõukogude rahvast ja riiki ning see oli peamiselt mitmedialoogiline, lubatud, ametlik positsioon, miski, mis seondus ametliku tõena. Meiega pidi küll vallanduma eneserefleksioon, igaüks pidi küsima, kas ta on ka osa sellest kollektiivsest minast, mida tekstides esitati. Üksikisik esines gruppide nimel, tööline kogu tehase nimel, teadlane kogu ülikooli nimel, õpilane kogu kooli nimel. Nõnda kujundati sümboolse *meie*-ruumi kaudu nõukogude inimese identiteeti. Kollektiiv ning laiemalt süsteem sai olulisemaks kui üksikisik.

Sündmuse mõiste nõukogude ajakirjanduses

Ajakirjanduse sünkroonsus aja ja oludega eeldab tavaliselt olevikuhetke rõhutamist. Nõukogude ajakirjandus toimis 1950ndatel vastupidi sellele põhimõttele. Nõukogude tekstides välditi kõiki määratlusi, mis jätsaks mulje, et sündmus pole päris värske, vaid on pigem seotud eilse päeva või minevikuga. Sündmuse määras teatud sõlmpunktide kindel võrgustik, mille olulisteks elementideks said viisaastak, parteikongressidevaheline periood ning olulised korduvad tähtpäevad.

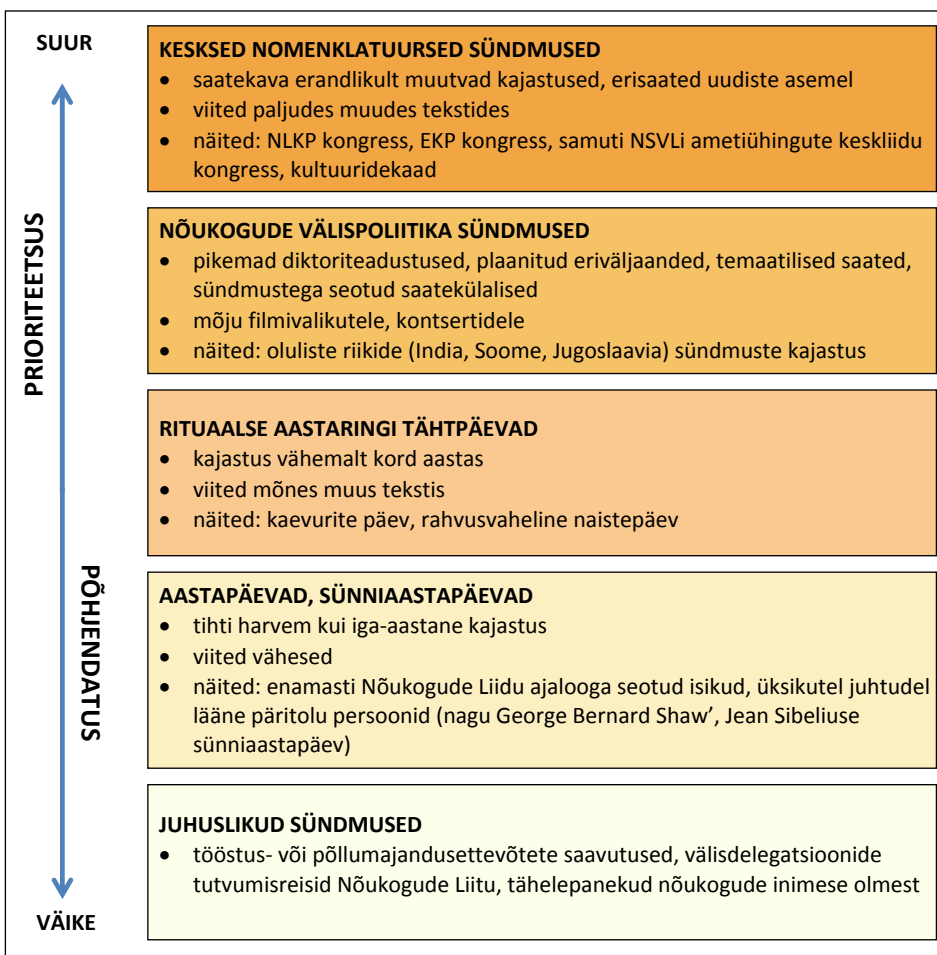
Võib öelda, et varastes teletekstides puudus *sünkroonsus* sootuks. Sündmused, millele keskenduti, olid juba toimunud ning ka kindla ühiskondliku tõlgenduse leidnud. Ehkki telestuudiost sai pilti ja heli edastada vaid otsesaatena (seega saanuks rakendada vahetut kogemust), polnud selles esiotsa midagi juhuslikku ega midagi sellist, mis võiks viidata päriselu loomupärasele

ootamatusele, *päris*-tegellikusele. Uudisajakirjanduse puhul eeldatakse üldjuhul siiski erakordsust – uudised pidid osutama kõrvalekalletele tavapärasest elurutiinist, muutustele eeskätt *ajas* ja *ruumis*. Niklas Luhmann näeb ajakirjandust süsteemina, mis katkestuste kaudu tekitab erakordse ootuse. Erakordsus saab tajutavaks tänu süsteemi sisemistele omadustele. „Väljaspool sündmusi ei ole süsteemi kestvuselt alust (ja seetõttu me kogeme olevikku paratamatult lühikesena)” (Luhmann 2009: 77). Iga suvaline ajahetk või paiknemine mingis ruumpunktis pole *sündmus*. Ajakirjandus määratleb sündmusi. Ka nõukogude ajakirjandus oli süsteem, kuid siin üritas just võim olla aktiivne osaline tegelikkuse struktureerimisel. Televisiooniga seotud väiksemad ajaühikud võimaldasid täpsemat tegelikkusetaju, aga tekitasid ka pideva ootuse. Seevastu hõre ajaskaala hajutas ootust. Nõukogude teletekstides viidati tihti ajaloolistele perioodidele, näiteks revolutsioonilisele võitlusele ja võidetud sõjale kui (tõelistele) sündmustele. Nii muutub olevikuhetk tühiseks, nõrgenevad olevikulised sünkroonsusmehhanismid. Nõukogude tegelikkusekäsitluses polnud ükski sündmus juhuslik, vaid pigem mingi protsessi loogiline lahendus, *oleviku ajalugu* (Ипoxoпob 1973). Nii ei maksa otsida sündmusi. *Erakordse ootus* pole nõukogude ühiskonnas kohane. Sündmuse määratlemisest saab aimu, lugedes kokkuvõtet sõnavõttudest Moskvast toimunud Nõukogude Liidu ajakirjanike liidu esimeselt kongressilt (12.–14. november 1959):

Tihti räägitakse, et informatsioon peab olema sündmusterohke, ta peab valgustama fakte ja sündmusi mitte väljaspool seda, mis toimus täna või eile. Ja see on õige. Kuid sealjuures peame selgelt ja täpselt ära määrama, mida me mõtleme tänase päeva sündmuste all. Need on ennekõike nõukogude inimeste töökangelasteod, nende loov initsiatiiv, nende õilsad teod, mis iseloomustavad uue maailma inimese kõrgeid hingelisi omadusi (Satjukov 1960: 54).

Nõnda tuleb nõukogude inimesel tegelikkust mõtestada justkui teises mõõtkavas, mis on seotud abstraktsete saavutustega. Konkreetne tegu (üksiku töötaja või ettevõtte töövõit) pole sündmus, vaid selle saavutuse roll ühiskonna abstraktses arengus või kulgemises.

Joonisel 18 on esitatud sündmuste hierarhia nõukogude ajakirjanduse käsitluses Tallinna televisioonistuudio eetritekstide põhjal. Hierarhia aluseks on sündmuste korduv mainimine ja nendele viitamine eri tekstides. Hierarhia ülemised sündmused paigutati ringvaadete (uudistesaadete) algusesse, hierarhia alumised sündmused pigem lõppu.

Joonis 18. Sündmuste hierarhia Tallinna televisioonistuudio programmis 1950. aastate teisel poolel. Hierarhias kõrgemal on partei ja keskvõimu tegevusega seotud sündmused, mille kajastamine asendab tihti uudistesasaateid. Nende olulisust rõhutatakse palju teistes tekstides, millega nende *põhjendus* kasvab, skaala teises servas on sündmused, mille tähtsust aktiivselt ei deklareerita.

Nõukogude välispoliitika käsitlemist võib tänapäevaste käsitluste järgi nimetada kampaanialikuks. Vaid osa maailma piirkondi pälvib tähelepanu ning tähelepanu sõltub Nõukogude Liidu välispoliitilistest prioriteetidest. India ja Jugoslaavia teema muudab kogu programmipoliitikat. Tallinna televisioonistuudio näitas mitmeid Jugoslaavia kunstilisi filme (filmid „Verine tee” (eetris 22.12.1955), komöödia „Kahtlane isik” (07.06.1956), lühimetraažilised filmid „Mustad veed” (05.06.1956), „Vesi vabaduse eest” (09.06.1956), „Otsustavad hetked” (17.06.1956)). Kuigi Nikita Hruštšov püüdis selgitada, et sotsialismi on võimalik arendada ka Jugoslaavia moodi (Taubman 2006), annavad jugoslaavlased

hiljem mõista, et katsed neid tihedamalt Moskvaga liita on tulutud. Jugoslaavia-teema kaob nõukogude ajakirjanduse agendast.

Nõukogude ajakirjandus tükeldas aja, lähtudes *rituaalsest aastaringist* (Lõhmus 2002: 63). Osa sündmustest lähtus kalendritähtpäevadest nagu tarkusepäev, kaevurite päev, naistepäev, osa oluliste isikute sünniaastapäevast. Lisaks olid veel mitmesugused tähtpäevad, mille tähistamise motiiv näib nõrk. Näiteks kuue aasta möödumine India Vabariigi loomisest, mille puhul on näha, kuidas sündmuste formaalset rida kasutatakse välispoliitiliselt olulise teema käsitlemiseks. Sel juhul oli ajaskaala olulisem kui sündmus või probleem. Aeg oli vääramatu ja tõi auditooriumi ette just need sündmused, mis ühiskonna jaoks on olulised, sest ei saa jätta tähistamata rahva jaoks olulisi sündmusi.

Rituaali võib määratleda kui stiliseeritud ja korduvat sotsiaalset tegevust, mis mitmete sümbolite kasutamise kaudu väljendab ja kujundab sotsiaalseid suhteid. Rituaal on vahend poliitilisele eliidile, et säilitada poliitiline *status quo*. Nõukogude teoreetikud rõhutasid rituaalide tähtsust ühiskonnas, „sest rituaal annab edasi sotsiaalset teadmist ja traditsioone ning seetõttu on rituaalil kommunikatiivne funktsioon” (Lane 1981: 19). Ametlikud normid saavad avalikkusele selgeks. Rituaal annab tunnistust püsivusest – miski ei muutu. „Rituaal väljendab ja kanaliseerib isiklike emotsioone ja rahuldab ka esteetilisi nõudmisi, kuna kunst rakendatakse rituaalide teenistusse” (*ibid.*). Sündmus on seega hoopis rahuldustunde ja tihti ka esteetilise naudingu kategooria.

Tolle aja lääne uurijad arvasid, et Nõukogude Liidus matkitakse lääne demokraatiat, seega on nõukogude režiimile „tüüpiline rituaalne klammerdumine mõningate Lääne demokraatia elementide külge, nagu hääletamine, valimiskampaaniad ning ülemnõukogu avalikud istungid, millel siiski ei ole praktilist otstarvet” (Bauer jt 1959: 29).

Sünnipäevade ja sünniaastapäevade puhul ei näi olevat välja kujunenud süsteemi. Pigem valiti persoone, kelle kaudu saab timmida teatud ideoloogilisi rõhuasetusi. *Juhusliku sündmuse* mõiste on suhteliselt tinglik. Õigupoolest pole televisiooni eetritekstides eriti midagi juhuslikku. Tegu on sündmustega, mida esitatakse justkui näidet, üht sündmust mis tahes sarnastest sündmustest ehk kui mõni ettevõtte on saavutanud edu ja ületanud plaani, siis sääraseid ettevõtteid on veel. Nõnda sobitub sündmus kindlasse ideoloogilisse süsteemi.

Pildikasutus varastes teletekstides

Kinoringvaated (*newsreels*) ei dikteerinud teleajakirjanduse arengut mitte üksnes Nõukogude Liidus. Ka näiteks Suurbritannias ja Prantsusmaal kujundavad televisiooni algset tegelikkusekäsitlust ennekõike ringvaated. Vladimir Sappak tõi nõukogude televisiooni esimesele kümnendile tagasi vaadates esile televisiooni eelised kinokunsti ees: „kõigest pool sajandit tagasi sündis kinematograafia, samuti absoluutse tõe kunstina. „Just nagu kinos!” – seda tarvitatakse mitte täpsuse ning dokumentaalse, vaid illusoorsuse, irrealsuse sünonüümina” (Sappak 1965: 145). Pilt on *otsene osutus* (*direct reference*) ehk

vahetu suhe tegelikkusega, mis erinevalt filmist võib ka toimunuga sünkroonis olla. Niisiis pidi televisioon ise asuma auditooriumit kõnetama, ise kujundama kõneainest, nagu ka 1955. aasta sügisel Eestis vargsi juhtuma hakkab.

Film oli esialgu otsesaadete illustreerimiseks kohmakas ja kallis. Samas oli ka lihtsam ja odavam lahendus: stuudiosse seati alus, millelt sai näidata tugevamale papile kinnitatud fotosid ning ka graafikuid. Erinevalt mõnes suuremast Nõukogude Liidu televisioonistuudiost (nagu keskstuudio) ei olnud Tallinna televisioonistuudiool esiotsa võimalik palgata kunstnikku ja nn šriftisti (kirjakunstnikku). Fotode kõrval kasutati tekstide illustreerimiseks ka jooniseid ja mitmesuguseid pealdisi. Üheks saatevormiks kujunes *vestlus maailmakaardi* ees, teadlaste esinemised geograafilise kaardi juures. Illustreerivaid jooniseid kasutati peamiselt populaarteaduslikes saadetes. Iseseisvaks visuaalseks elemendiks kujunesid ka tiitrid. Tiitrid märkisid saate või loo teemat, aga tiitritega esitati ka olulisi loosungeid, mõttekäike, mida vaataja jaoks eriti oluliseks peeti. Enamasti oli tegu ideoloogiliste hoiakutega, näiteks tööviljakuse kasv.

Saadeteks sai kasutada vaid kaht pildikanalit (ehk kahe kaamerapildi vaheldamist). Saadete pildimaterjali saab kaudselt analüüsida arhiivis säilinud tekstimaterjali põhjal. Selgub, et enamasti näidati olulisi objekte, mida tekstis mainiti. Keerulisi metafoore, mis mõne kujutisega seoses võiksid tekkida, välditi, seda käsitleti segaduse või mürana.

Otsestuudios korraldati toodete demonstratsioone (kõige sagedamini moe-demonstratsioone). Sealjuures hoiduti kummalisel moel toodete nimetamisest, pigem rõhutati mudeli numbrit, mis vaatajale ei öelnud tegelikult midagi, seega justkui välditi muljet reklaamist. Nõukogude meedia ei tundnud reklaami mõistet. Tootmise määras plaan, mitte võistlus. Otsestuudios korraldati ka sportlaste demonstratsiooniesinemisi (näiteks vehklejate ja poksijate ülesastumised).

Ajapikku hakati sõnavõttudele lisama ka liikuvat pilti. Tõenäoliselt oli esimene niisugune illustreeritud lugu Tartu Riikliku Ülikooli rektori Feodor Klementi sõnavõtt (18.09.1955 kell 19.30). Jutu taustaks näidati filmilindilt ülikooli ajalooga seotud ausambaid (Baer, Pirogov, Struve), auditooriume ja raamatukogu. Pildirida oli esiotsa koostatud teksti põhjal, mitte iseseisva narratiivi ja tegelikkuse kandjana. Sündmust määras verbaalne tekst, mitte niivõrd muutus pildis. 1950ndate televisioon oli üldpildilt algeline, aga samas tekkis avalikkuses selge ootus, et televisioon peaks näitama liikuvat pilti, mitte fotosid. Avalikkuse ootustest annab aimu küsimuste-vastuste tüüpi telesaade „Vaheaeg” (19.10.1956), milles vaataja küsis, miks on stuudiosaadetes tihti ainult seisev pilt, miks illustreeritakse tekste üksnes fotodega. Televisioonistuudio direktor Leopold Piip vastas, et sel juhul peaks televisioonistuudio juures töötama vähemalt 10–15 kinooperaatorit, töötab aga ainult kaks. Puudus ka labor filmimaterjali kiireks ilmutamiseks.

1960. aastal ilmunud teleajakirjanduse õpik tõi Tallinna televisioonistuudios rakendatud uuenduslikud töömeetodid eeskujuks teistele nõukogude tele-

stuudiotele. Saksa Demokraatlikust Vabariigist (Berliini telestuudiost)⁴⁵ alguse saanud lähenemise järgi on teletoiemataja informeerija, teksti looja ning ka monteeriia. Nii saavutatakse faktide ja pildi kõige parem kooskõla, teemasse süvenemine. Toimetaja saab vastutada ühtviisi nii pildi kui ka sõnumi eest. Ajakirjanik saab ka vajaduse korral ise kaamera ette ilmuda (Юровский & Борецкий 1966: 243). Pilt muutub viie aasta jooksul (1955–1960) ajakirjanduslikuks vahendiks ja kujuneb pildi kasutamine ajakirjandusliku meetodina.

Glavliti õppuste protokollid annavad aimu, milliseid kujutisi ei tohtinud televisioonis kasutada. Näiteks oli keelatud kütusevaru näitamine, lennukite asetuse tervikpildi näitamine lennuväljadel, kuid tsensoritel oli enne eetrisseminekut väga keeruline kogu pildimaterjali kontrollida. Mitmed eksimused avastati alles eetripildist (1958. aasta aruanne).

4.2.3. Tõlgendusmodaalsus

Tõlgendusmodaalsus hõlmab mehhanisme, mis käivitavad teatud kontekste, suunavad avalikkust mingitele tõlgendustele. Tõlgendusmodaalsus rakendab ka avalikkuse ühisteadmisi ja hoiakuid ehk konteksti, mis teksti lugemisel on teada, ent mida pole vaja sõnastada. Arenenud nõukogude ühiskonnas, kus kõik inimesed on teadlikud kommunismi ehitava ühiskonna edust ja eelistest, pole väärtõlgendusi karta. Mis tahes ajakirjandus, ka totaalse olustiku ajakirjandus pidi arvestama tähendustega, mis avalikkuses on pika ajaperioodi vältel omaks võetud. Leninlik ajakirjandus tähendas „ennekõike kommunismiideede ja -põhimõtete, samuti nõukogude elulaadi kiitmist, teatud moraalinormide järgimise rõhutamist ning kapitalismi laitmist” (Zemtsov 1991: 12). Leninlikud eesmärgid eeldasid informeerimise kõrval ka teadlikku avalikkuse hoiakute ning tähenduste aktiivset kujundamist ning ühes sellega ka erilise *nõukogude avalikkuse* (*советское общественность*) aktiivset loomist. Nõnda pidi kujunema tähendussüsteem, „mis määratleb hea ja halva, oma ja võõra, sõbra ja vaenlase” (Erren 2010: 49). Sõnastati tegu, mis oli juba tehtud, tõlgendus, mis juba valmis, mis arutelu alla ei kuulu. „Nõukogude sõnavara sakraliseeriti, see muutus omaette isetöötavaks ja enesepiisavaks tuumsüsteemiks, keeleliseks substantiks, millest lausa elatuti, sest see oli midagi enam kui keel – see oli maailm, kus lausung samastus sündmusega” (Undusk 1998: 158).

Propagandistide ja agitaatorite kujundatud nõukogude avalikkus pidi tagama, et kogu ühiskond tegelikkust sarnaselt mõistaks ja kasutaks tegelikkuse määratlemisel ühesuguseid (kontrollitavaid) mõisteid. Säärane tegelikkusepilt ei saanud olla masside jaoks üleliia keeruline, kasutatavate mõistete arv pidi olema piiratud. Nõukogude avalikkuse jaoks kõige olulisemat infot tähistati mõistega *poliitiline informatsioon* (*политическая информация*), mis „pidi nõukogude inimesele tagama osaluse sotsiaalses ja poliitilises tegevuses” (Zemtsov 1991:

⁴⁵ Õpikus nimetatakse Saksa DV uudistesaadet „Aktuaalne kaamera” saateks, kus ajakirjanikud on ise oma uudislõikude režissöörideks.

244). Poliitiline informatsioon määras kinnise, piiratud (mõneti justkui „püha”) ametliku ala kommunikatsioonis avalikkusega. Ametlikes tekstides ei tohtinud kasutada ebamäärase tähendusväljaga (ambivalentseid) mõisteid, argumentatsioonis pidi vältima võimalust, et võimu tegevus võiks mingilgi moel negatiivse mulje jätta. Suur hulk ametlikule tekstile esitatavaid nõudeid tekitas aga olukorra, kus poliitiline informatsioon muutus otsekui asjaks iseeneses, erilisel moel kodeeritud tekstiks, mis esitas nomenklatuurset, ametlikku tegelikkust. Avalikkus mõistis seda pigem nõukogude elu juurde kuuluva paratamatusena kui tegelikkust käsitleva infona.

Informatsiooni saab klassikalise infoteooria valguses käsitleda kui korrastatust, kaosest korra loomist. Informatsioon tähendusena tekib erisuse märkamisel ja esitamisel. Informatsioon on alati seotud inimtegevusega, võimega midagi varieerida ja sellele tähendust anda (Krippendorff 2008: 2214). Nõukogude ajakirjandus pigem vältis erisuste esitamist ja üritas suunata (kontrollida) tõlgendust. Võib ka öelda, et nõukogude ajakirjandus pigem vältis informatsiooni. Ideoloogiliselt kindlat mõttekäiku esitati korduvalt. Kordamisega informatsioon aga kadus, kadus ka süsteemi tundlikkus ja kommunikatsioon sai pärsitud. „Kommunikatsiooni abil on võimalik muuta adutavaks see, mis on ootamatu, mis pole teretulnud, mis valmistab pettumuse” (Luhmann 2009: 237). Nõukogude süsteemis aga ei olnud kõik reaktsioonid soovitud.

Stalinismiperioodile järgnenud sula-aastatel hakkas sotsiaalset reaalsust kujundama kahekordne mõtlemine (*doublethink*). „Õpiti tsensorite, mitut sorti vaimsete järelevaatajate jt. totalitaarset vaimu esindavate ametimeestega mängima, neid ridade vahele peidetud mõtetega petma, tekste alltekstidega asendama” (Aarelaid 1998: 41). Mitmel tasandil mõtlemine tähendas mängu võimu poolt ette kirjutatud ametliku teabega, sellega seotud tõsimeelsusega. Ajakirjandus õppis kasutama võimalust suhelda avalikkusega kontekstide ehk tõlgenduse kaudu. Sealjuures ei saanud ajakirjanduslikule tekstile (sellele, mis kirjas) midagi otse (ametlikult) ette heita. Niisugune ambivalentsus väljendus ka kõige laiemas mõttes keelekasutuses: „ühelt poolt ametlik diskursus, nõukogude retoorika, mis oma väljenduslaadiga püüdis kinnistada keelde nõukogude ideoloogiat ja kontrollida seeläbi inimeste teadvust (n-ö orwellilik totalitaarse kontrolli mudel). Teisalt eestlaste rahvusteadvusega seotud eesti keele kaitsmise vajadus” (Annuk 2003: 35). Võim püüdis tõlgendusi tõhusat hallata, ent ei suutnud seda täiel määral. Tõlgendusi sai hallata, vältides teadlikult tekstide mitmemõttelisust (ambivalentsust). Nõukogude tekstides püüti teatud kontekste meelde tuletada, rõhutada, teatud kontekste aga vältida.

Pragmatika aitab kirjeldada olulisi märke teatud diskursustest, samuti mõistete tähendusvälju. Nõnda tuleb tõlgendusmodaalsust kirjeldades küsida, milliseid (eelhoiakuid) eeldab Tallinna televisioonistudio eetritekst avalikkuselt, milline on avalikkuses kujundatud tähenduste süsteem, millele tekstid toetuvad. See on lakkamatu suhtluse tulemus. Nõukogude kontrollisüsteem üritas ka kujundada tähendusloomet ja tõlgendust, defineerides järjekindlalt uusi mõisteid,

kujundades mõistete tähendusvälja. See avaldus eeskätt konfliktide kujutamisel ja kujundamisel.

Uuemad teksti kvalitatiivanalüüsi meetodid toovad esile tähendusloome tüüpilised mehhanismid ja osutavad, milline oli *semantiline ressurss*, mida võim sai avalikus kommunikatsioonis rakendada. Tuleb aga silmas pidada, et võimu tähendust loov praktika ei olnud sageli teadlik. See kujunes mitme printsiibi koosmõjus. Neist olulisemad on *edu ja õnne rõhutamisstrateegiad*, tekstides vahendatavate *konfliktide süsteemne haldamine*, subjektiivse ja objektiivse sfääri kindel piiritlemine.

Edu rõhutamine ja kahtlejate kriitika

Ümbritseva korrastamist saab näidata konfliktide najal. Konfliktist selgub hea ja halb. Sel juhul on uudislik tekst tüüpiliselt negatiivne. Kommunismi ehitavas nõukogude ühiskonnas ei saa aga olla kaost ega konflikte. Nõnda peab võim haldama konflikte: suunama hea ja halva tunnetamise ala, ka aktiivselt kujundama alad, kus konfliktid võivad aset leida. Nõukogude ajakirjanduskaanonite järgi ei saanud uudis olla negatiivne või halb. Uudis ei saanud olla tegelikkuse rike või häire. Kõrvalekalle pidi seetõttu peituma kas inimeses või siis vaenulikul territooriumil. Konflikt võis seonduda ajalooga, reaktsiooniliste jõududega, aga mitte niivõrd õnneliku sotsialistliku olevikuga. Konflikti ei saanud olla *rahu armastavate rahvaste vahel* või *progressiivses inimkonnas*.

Niisama aktiivselt, nagu suunati aja ja ruumi tajuvälja (*sünkroonne modaalsus*) ning näiteks teemavalikut (institutsionaalne liides), sekkus võim ka tähendusloomesse. Peamiselt olid informatiivsed tekstid sõnastatud nõnda, et vaatajal tekiks kindel veendumus teatud eelhoiakute suhtes. Vaataja pidi sel moel loobuma kahtlustest, mis tal võiks tekkida, ebakindlusest, mille tingis tema isiklik saamatus või teadmatus. Nõnda sai tüüpiliseks, et tekst väljendas seda, mis niigi selge. Enesestmõistetavusi väljendati eeskätt selleks, et kinnitada seda, mis peaks olema omaks võetud. Eelhoiakuid pole sel juhul vaja. Üldine strateegia oli kujundada (konstrueerida) teadmist sellest, mis on loomupärane oleviku seisund nõukogude inimese jaoks. Nõukogude ajakirjandustekstid püüdsid kujundada kestvat kujutlust õnnelikust elust ühiskonnas ning lakkamatust progressist. Edu ja õnn polnud üksnes ebamäärane mulje, subjektiivne ja juhuslik emotsioon, vaid kindel teadmine, osa tegelikkusest.

Positiivset hinnangut esitatigi faktina. Nõukogude inimeste vankumatult positiivne (ning ka ideoloogiline) hoiak sai faktiks. Faktiks muutis väite retoorika, et teistsugune positsioon ei ole võimalik. 1956. aasta maipühade saates esitati kindlaid emotsioone eitusstrateegia abil:

(82) *Ei ole sellist paika kogu meie suurel kodumaal, kus täna ei lehviks lipud ja ei kirendaks loosungikangad, kus kevadine tärkava elu rõõm ei ühineks miljonite töötajate rõõmsaks hümniks meie sotsialistliku Nõukogudemaa auks, meie valituse ja kuulsusrikka Kommunistliku partei auks, selle partei auks, kelle juhti-*

misel meie tööliste, talupoegade ja intelligentsi kuldsete käte all päev päeva järel aina kõrgemale kerkib kommunismihoone raudne alusmüür. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XX kongressi otsusele vastavad töötajate hulgad uute loominguuliste võitudega tehases ja kolhoosipõllul, ehitustel ja laboratooriumides. (Saade „Olgu tervitatud 1. mai!” 01.05.1956)

Tekst 82 kirjeldab kõikehõlmavat ja vääramatut õnne, mida väljendatakse kindlameelse eitusjada kaudu (ei ole sellist paika, kus lipud ei lehviks jne). Elu kulgeb Nõukogudemaa ja valitsejate üldiseks hüvanguks. Eitus viitab võimalusele, et võiks ka teistmoodi olla, kuid see välistatakse totaalselt. Sama loogikat kannavad uudistekstide säärased algusfraasid nagu „kes teist poleks näinud vormiriietuses poisse ja tüdrukuid” (saatetekst 02.10.1956); „Pole kahtlust selles, et Jugoslaavia...” (03.06.1956). Eitus välistab kõik muud võimalused peale ühe, selle, mis tekstis on kirjas. Eitus väljendab kindlat diskursiivset strateegiat: *determinatio est negatio* ehk eitus määratleb tegeliku sõnumi. „Eituse kasulikkuse võti seisneb eeskätt tema kummalises asümmeetrias jaatuse suhtes” (Israel 2006: 705). Nõnda kujuneb nn *rõhutav strateegia* kui üks diskursiivsetest strateegiatest: välistamise või eitamise teel kinnistatakse teatud väiteid. Näites 82 on esile tõstetud kommunistlik partei. Partei tähtsuse võimendamiseks on kasutatud lausesisest viidet (endofoor *partei auks, selle partei auks*). Kommunistlik partei eristub kõikvõimalikest teistest parteidest. Nõukogude olustikus, kus pole teisi parteisid peale kommunistliku partei, rõhutab selline fraas partei ainurolli, ainuhoollitsust. Debatt pole võimalik. Partei mõistagi on elusorganism (konstruktsioon *kelle juhtimisel*).

Näide 82 hõlmab ka tüüpilisi võtteid *lakkamatu edu ja saavutuste* kujutamisel. Esiteks viitab fraas *aina kõrgemale* lõputule positiivsele arengule. Sealjuures on niisugune areng kestnud juba varem (ehkki pole oluline, mis ajast ja mis põhjustel). Teiseks viitab fraas *uued loomingulised võidud* sellele, et võite esineb lakkamatult, küsimus on ainult *uutes* loomingulistes võitudes. Võit oli nõukogude tekstides väga sage, samas ka ebamäärane mõiste. Tihti räägiti töövitudest, ent enamasti jäeti täpsustamata, et silmas peeti viisaastakuplaanide (ka aasta-, kuu- ja kvartaliplaanide) täitmist ning ületamist. Nõnda muutus mõiste *võidud* abstraktseks sümboliks. Igaüks pidi tahtma pingutada selle nimel, et saavutada *uusi võite*. Igaühe võitudest pidi võitma terve ühiskond. Tekstinäites 82 on ka poeetilised ja pisut ebaloogilised epiteedid, näiteks *kommunismihoone raudne alusmüür*. Tõenäoliselt on püütud rakendada mitut tähendusülekannet korraga ja pole oluline, kuidas täiendid mingite nimisõnadega kokku sobivad.

Tekstnäide 82 esitab Nõukogude ühiskonnas tüüpilist kirjeldust: ühiskond koosneb töölistest, talupoegadest ja intelligentsist. Kõik kategooriad on võrdsed, kõigil on oma võitlustanner, kõigi ühise panuse abil ehitatakse kommunismi. Sõnapaar *valitsus ja kommunistlik partei* viitab kahesambalisele ühiskonna juhtimisele, mida Hruštšovi aja tekstides üha sagedamini mainiti. Partei andis poliitilise suuna, valitsus viis otsused ellu. Seesugune dualistlik ühiskonna-

käsitlus polnud väga sagedane Stalini-aegsetes tekstides, kus parteid ja valitsust käsitleti ühtse agendina.

Nõukogude tekstid rõhutasid dialektilist arengut. Areng oli tingimusteta positiivne, seda ei tohtinud miski väärata. Arengus ei saanud olla midagi, mis selle kahtluse alla seab, ega midagi konfliktset. Nõukogude ajakirjandus kirjeldas ühiskonda kui pidevalt täiustuvat süsteemi, mis teeb enneolematuid pingutusi, et ehitada uut, paremat maailma ja seista vastu „reaktsioonilistele kapitalistlikele jõududele”. Mõiste *reaktsiooniline* hõlmab kõiki reaktsioone, mis on vastu riigi ja ühiskonna uuendamise loomulikule püüdele, veelgi üldisemalt – kogu maailma uuendamise püüdele. Reaktsioon oli seotud piiratud grupihuviga, mis kusagil tegelikult ei esinda ühiskonna enamust. Reaktsioonilistel jõududel oli petlik ettekujutus maailma arengust. Nõnda seisis Nõukogude Liit silmitsi lakkamatute rünnakutega, kuid kõik need lükati otsustavalt tagasi.

(83) *Kuid rängalt eksivad need, kes meie rahuarbastuses kipuvad nägema meie nõrkuse tunnust. Ajalugu on andnud valusaid õppetunde neile, kes on püüdnud proovida nõukogude riikliku ja ühiskondliku korra elujõudu igasuguste avantüüridega Nõukogude Liidu vastu. Nõukogude inimesed võivad olla kindlad, et väärilise vastulöögi osaliseks saavad ka kõik imperialistlike agressorite uued sepitsused meie vastu. (Nõukogude armee ja sõjalaevastiku päevale pühendatud saade 23.02.1956)*

Nõukogude armee loomise aastapäeva märkivasse teksti on toodud abstraktne vaenlane. Tekstinäites 83 nõrgendatakse järjekindlalt vastaspoole tegevust, jäetakse vastaspoole tegudest mulje kui mittetõsiseltvõetavatest, suvalistest (*kipuvad nägema, igasugused avantüürid, sepitsused*). Nõnda jääb mulje, et nõrkuse tunnuseid pole võimalik leida, et need on otsitud ja avantüürid kukuvad läbi. Kujundlikule vastaspoole tegevuse kirjeldusele seatakse vastu kindlameelne (ehk ka ratsionaalsem) retoorika (*võivad kindlad olla, vääriline vastulöökk*). Tekst võimendab sel moel nõukogude võimu üheselt mõistetavat vääramatust ja otsusekindlust. Samas ei välistata, et rünnakuid tuleb veel (võimalikud *uued sepitsused*). Rahuarbastus märgistab ajastule iseloomulikku sõnumit: vaenlased on rahu vastu ehk rahvusvahelised konfliktid tekivad vaid seetõttu, et on neid, kes rahust lugu ei pea või ei ole suutelised mõistma rahu tähtsust. Nii tekib võimalus konfliktide universaalseks kirjeldamiseks mis tahes maailma piirkonnas. Konflikti ei saa olla *kõigi rahuarbastavate riikide vahel, progressiivsete riikide vahel* või *progressiivses üldsuses* (kõik need fraasid esinevad 1956.–1957. aasta teletekstides). Paljudes tekstides esines ka mõiste *rahuvõitlus* – aktiivsem tegevus, mis õigustab ka teatud initsiatiivi rahvusvahelisel areenil. Rahu märkis alates 1950ndatest Nõukogude armeega seotud tegevusi: „rahuvõitlus juhib tähelepanu kõrvale Nõukogude sõjalisest arendustööst, võimaldab värvata pool-dajaid läänemaailmas ja algatada konflikte strateegiliselt tähtsates piirkondades” (Zemtsov 1991: 325).

Konflikti levinuimad dimensioonid – väline ja ajalooline

Nõukogude ajakirjanduskaanonite järgi ei tohtinud uudis olla sensatsiooniline, tekitada sihitut tähelepanu või asjatut ärevust. Progressiivne ja humaanne ühiskond ei saanud nõukogude ajakirjanduskaanonite järgi olla ebamääraste debattide ja konfliktide territoorium. Nõukogude ajakirjandus ei teinud midagi müügiedu või majandusliku kasu nimel. Nõukogude Liidu ajakirjanike liidu esimesel kongressil tõdeti järgmist: „On täiesti selge, et kodanlik ajakirjandus, mis muutub järjest enam suurimate kapitalistlike monopolide aktiivseks koostisosaks või on nendega tihedalt seotud, on enamikes lääneriikides saanud nende monopolide peremeeste avalikuks relvaks. See ajakirjandus peab jahti progressiivsetele jõududele, kes astuvad välja rahva huvide kaitseks, ta laimab Nõukogude Liitu ja sotsialismimaid, õhutab „külma sõda”, mis toob monopolidele suuri kasumeid” (Satjukov 1960: 63).

Totalitaarse ajakirjanduse tekstid väljendavad kontrolli konfliktide esitamise üle. Konflikt seisnes aga eeskätt võitluses progressiivse ja reaktsoonilise või sotsialistliku ja kapitalistliku vahel. See oli võitlus, mis ei tundnud riigipiire. Seetõttu tuli kaasa tunda kõigile piirkondadele üle ilma, mis kannatanud kurjuse all. Välismaailma sündmusi kajastav saade „Maailma kaardi ees” käsitles sündmusi Egiptuses:

(84) *Egiptlaste tööga ja verega ehitatud kanali anastasid imperialistid Egiptuselt, Egiptuse valitsuse otsus annab nüüd oma rahvale tagasi talle kuuluva vara. Seejuures teatab Egiptuse valitsus, et ta kindlustab täieliku sõiduvabaduse Suessi kanalil. Imperialistid tõstavad Egiptuse valitsuse ja selle otsuse puhul hiiglasuurt kära. Nad nutavad taga miljoneid, millest nad kanali natsionaliseerimisega ilma jäävad. Neid kohutab see, et Egiptuse valitsuse otsus võib kujuneda eeskujuks neile maadele, kelle majanduses imperialistid seni veel jagamatult võimutsevad.* (Saade sarjast „Maailma kaardi ees” 13.10.1956)

Tekst 84 esindab üht esimest väliskommentaari. Tallinna telestuudio tööplaanis (R-1590-4-69) on seda saadet nimetatud *televisioonikommentaatori vestluseks*. Vestlus võeti Tallinna telestuudio IV kvartali tööplaani ajal, kui Briti väed Egiptusest lahkusid ja Suessi kanal 26. juulil natsionaliseeriti. „1956. aasta suveks oli Nõukogude Liit Egiptuse juba oma tiiva alla võtnud” (Taubman 2006: 342). Kommentaar läks eetrisse ajal, mil Kreml püüdis ära hoida tekkivat konflikti. 29. oktoobril ründas Iisrael Suurbritannia ja Prantsusmaa toetusel Egiptust. Väliskommentaatori roll oli selgitada välismaailmas toimuva tähendust nõukogude inimesele, kujundada avalikkuse jaoks kontekst ja suunata hoiakuid. Väliskommentaatoritest said nõukogude ajakirjanduses inimesed, kellel oli juurdepääs välismaailma puudutavatele sündmustele. Nõukogude väliskommentaari oli ennekoike avalikkuse kujundamine, mitte niivõrd ajakirjandusliku lisaväärtuse andmine välismaailma puudutavale infole. Teksti 84 järgi võiks eeldada, et Egiptuses on õiglus võidule pääsenud – tekstiga kaasnev eelhoiak peaks olema, et Egiptus on ebaõiglaselt kannatanud. Ohvrikuvandit

rõhutatakse järjekindlalt (tugeva tähendusväljaga mõistekimbud on *töö ja veri, anastamine imperialistide poolt*). Rahuliku tuleviku poole liikuvat riiki on seganud imperialistid. Mõiste *imperialistid* viitab omaette diskursusele. Marksistlik-leninlikus käsitluses on imperialism kapitalismi kõrgeim staadium, mis „viib anneksioonidele, rahvusliku rõhumise tugevnemisele ja järelikut ka vastupanu teravnemisele” (Lenin 1954: 74). Lenin selgitab, et tavaline koloniaalpoliitika läheb üle nn monopoolse valdamise koloniaalpoliitikale, „mis võib takistamatult laieneda mitte ühegi kapitalistliku riigi poolt vallutatud maa aladele” (Lenin 1954: 74). Niisiis on Egiptus kujukas näide leninliku teooria kehtivusest: miljonite abil valitsemine ei lähe läbi. Väliskommentaaris pole siiski vaja osutada Lenini käsitlusele – see on haritud vaatajale niigi selge. Tekstinäide 84 kannab hoiakut, et imperialistide reaktsioonid on tühised, isegi naeruväärsed. Imperialistid arvestavad kaotuse ümber just rahasse (*nutavad taga miljoneid*). Egiptuse sündmused kujunevad imperialistidele hoiatuseks. Sellises väites on vihje, et imperialiste ootavad peagi ees uued kaotused.

Imperialistidega seatakse vastakuti *rahvas* – see on mõiste, mis nõukogude tekstides väga sagedasti esineb. Mitte kusagil ei esine rahvas negatiivses kontekstis. Rahvas ei väsi, ei tüdine, ei mandu. Rahvas on enamasti aktiivne tegelane (agent). Rahvas otsustab oma saatuse üle, rahvale kuuluvad rikkused, nagu näites 84 saab rahvas tagasi talle kuuluva vara. Ajaloolise materialismi kaanonite järgi ühendab just rahvas need ühiskonna kihid ja klassid, kes oma objektiivselt positsioonilt suudavad osaleda ühiskonna progressiivses arengus, olla muutuste elluviijaks ning luua ajalugu (Большая советская энциклопедия, märksõnaartikkel „Народ”).⁴⁶ Samas esines sõna *riik* varajastes teletekstides suhteliselt harva. Riik oli pigem „ühe klassi vägivalla organ või masin teise klassi mahasurumiseks. Kuni ta on kodanluse masin proletariaadi mahasurumiseks, seni võib proletariaadil olla ainult üks loosung: selle riigi purustamine” (Lenin 1954: 93). 1950ndate teine pool kujunes Nõukogude Liidule läänega suhete aktiivse arendamise perioodiks (hoolimata Suessi kriisist). Mõiste *rahvas* võimaldas uudistekstides paralleelset käsitlust. Ühel pool on ametlikud võimuesindajad (olgu siis Suurbritannia, Prantsusmaa või USA liidrid), teisel pool aga eri riikide rahvas kui abstraktne tegelane, kes tunneb siirast huvi Nõukogude Liidu saavutuste ja rahualgatuste vastu.

Konflikt oli niisiis miski, mis jääb väljapoole nõukogude võimu hallatavat ala (sellega ei pea tegelema, sest Nõukogude Liidus puuduvad konfliktid). Konflikt sai siiski tekkida nõukogude inimese sees. Kui tekstis kasutati kategoorilist eitust (*ei saa olla, et ei tähistata maipüha*), siis esitati eeskätt üksiku lugeja või vaatajaga seotud konflikti, kes ei ole suutnud piisavalt hästi mõista nõukogude elukorraldusega seotud saavutusi. Positiivseid uudiseid kiirgav ajakirjandus kõrvaldab selle vea, osutades kahtluste mõttetusele. Nõukogude

⁴⁶ Большая советская энциклопедия (1969–1978). Главный редактор А. М. Прохоров. Москва: Советская энциклопедия.

tekstide valguses ei tule *opositsiooni* käsitleda mitte arvamusalaldusena, vaid normaalsuse rikkumisena.

Nõukogude tekstides on tüüpiline ka *näilise ja tegeliku konflikt*. Näilisus on kahtluste ja ebakindlusega seotud kategooria. See valitseb vaid kapitalistlikus maailmas, kus deklareeritakse üht, kuid tegelikkus on midagi muud. Näilisuse loomine ongi kapitalistliku ajakirjanduse eesmärk:

(85) *Nõukogude Liidu Konstitutsioon kindlustab igale inimesele õiguse tööle ja puhkusele. Ka kapitalistlike riikide põhiseadused kõnelevad neist õigustest. Kuid nende õiguste tagamine pole teostatav kapitalismi tingimustes, kus valitseb metsik konkurentsivõitlus ja tootmise anarhia, kus kümned ja sajad tuhanded inimesed on sunnitud hulkuma sihitult tööotsinguil, need aga kellele tööd jätkub, on iga hetk olenevad ekspluateerija tujudest. Nõukogude konstitutsioon asetab pea-rõhu temas deklareeritud õiguste kindlustamisele. (Saade ametiühinguorganisatsioonide tööst „Õigus puhkusele” 09.08.1956)*

Näites 85 on fookusesse seatud Nõukogude Liidu põhiseadus, mis erinevalt kapitalistlike riikide põhiseadustest ka kindlustab õigused. Pisut hiljem selgitatakse saates, et õigused tagab pidevalt tõusujoones arenev sotsialistlik majandussüsteem, tasuline puhkeaeg ning sanatooriumid ja puhkekodud. Õigupoolest puudutatakse üldist taustsüsteemi, mitte põhiseadust. Sel moel tekib mulje, et viga on eeskätt kapitalistlike riikide põhiseadustes (ja mõiste *riik* on eeskätt sunniorganile viitamiseks), mis on valelikud ja mitteasjakohased. Selgub, et kapitalismi tingimustes polegi võimalik tagada põhiseaduses sätestatud õigusi. Konkreetsele mõistele *Nõukogude Liidu konstitutsioon* vastandatakse abstraktne mõiste *kapitalistlike riikide põhiseadused*. Samamoodi on Nõukogude Liidu tegevustel selge agent (aktiivsed ametiühinguorganisatsioonid), ent kapitalistlike maade olustiku kirjeldamisel kasutatakse valdavalt umbisikulist tegumoodi (ebamäärast agent).

Positiivse tegelikkuse käsitlemisele aitas kaasa pidev võrdlus ajalooa. Sel moel kujundati järjekindlalt konflikti oleviku (tegelikkuse) ja ajaloo (olnu) vahel. Ajaloos võtvat maad ebaõiglus, mis enamasti on ebastabiilne ja püsib mingi suhteliselt väikese jõu toimele. Ajalugu kulgevad aga paratamatult võrdsuse saabumise suunas ja andvat lõpuks progressiivsetele jõududele võimaluse võita. Ajalugu ongi niisiis ennekoike ebavõrdsuse kaotamise lugu. Eesti puhul oli ajalooa seonduvaks probleemiks rahva mõistmatus. Eestlased said ametliku ajakirjanduse järgi alles Nõukogude võimu tingimustes aru, kui habras oli sõjaeelses Eestis tegelikult nn kodanlaste võim. Sellel võimul puudus visioon ühiskonna arenguks, silmas peeti vaid vähemuse ärihuve. Sotsialistliku revolutsiooni aastapäeva 21. juunil tähistati pikkade temaatiliste saadetega, kus põhiliselt kirjeldati viletsust ja lootusetust sõjaeelses Eestis:

(86) *Ainult politseirežiimi ja kumminuia varal suutis püsida kodanluse võim, võim, mis tähendas küllust ja heaolu käputäiele kapitalistidele, töötavatele hulkadele aga tõi ainult häda, viletsust, kannatusi. Ja see täakide varal võimul*

püsis kodanlus tundis lakkamatut muret oma saatuse pärast. Ta suurendas sõjaväge, korraldas kärarikkaid manöövreid, mässis end sõjalistesse avantüüridesse, ehitades betoonkindlustusi idapiirile, piirile, mille poole olid suunatud töötajate pilgud ja mille taga töötajad teadsid arenevat uut elu – ilma isandateta, kurnajateta. (Saade „Kui oli aasta neljakümnes” 21.06.1956)

Näidatakse ajaloo ebaloomulikkust (*kodanlik Eesti Vabariik*), mis oli võimalik vaid teatud vähemuse sõjalisel surveel. Nõukogude tingimustes on säärane anomaalia kadunud. Lisatakse veel, et inimesed olid tööta, aga tehased seisid, sest lihtsalt ei tahetud midagi toota. Kasutatud on ka 1950ndate olustikus arhailisi määratlusi nagu *tääkide varal võimul, käputäis kapitaliste*. Kui analüüsida sõjaeelse Eesti ajakirjandustekste, võib täheldada, et uudistekstides kasutatav keel oli märksa nüansirikkam. Näites 86 on kasutatud Leninile omast klassivõitlust lahkavat retoorikat. Jääb mulje lõputust sõjaolukorrast, millesse kodanlik võim on end mässinud.

Kui konstrueeriti konflikti ajalooga, siis ka vihjati, et Eestit justkui aidatakse ajaloos järele, et ta jõuaks sellisesse arenguetappi nagu teised Nõukogude Liidu liiduvabariigid. „Eesti sotsialistliku rahvuse tekkimine ei tähenda, et on lõplikult ületatud kapitalismi igandid inimeste teadvuses: need igandid on visad püsima, nad annavad ennast veel tunda ja avalduvad ühiskonna üksikute liikmete hooletus suhtumises töösse, veel esinevates sotsialistliku omandi riisumise, moraalse laostumise ja teistes taolistes faktides” (Naan 1957: 590). Olevik on selline, nagu eestlased on sajandite jooksul soovinud. Seetõttu kasutati ka muistse vabadusvõitluse müüti, mis andis tunnistust, et eestlaste vabadusiha on juba sajandeid arenenud. Nõnda oli kodanlik ühiskond viimane, mida Eesti rahvas pidi kogema. Konflikti ajalooga pidi mõistagi lahendama revolutsioon, mis toob radikaalse, progressiivse lahenduse.

Olme kui ohutu konfliktiala

Olme (о́лме) esindas ajakirjanduslikus käsitluses ohutut ala, sedavõrd kui see on kirjeldatav nõukogude inimese igapäevaeluga. Olmes võis esineda üksikuid puudusi, kitsaskohti. Olme võimaldas ka interaktiivsust vaatajate-kuulajatega. Inimesed kirjutasid toimetusse, ajakirjanikud reageerisid kriitiliste käsitlustega, aitasid leida praktilisi lahendusi. Samas ei saanud ükski ajakirjanduslik käsitlus seada kahtluse alla süsteemi, ent ajakirjanikud teadsid, et muljet süsteemi kriitikast aitas hajutada mõnele parteikongressi otsusele viitamine, samuti tsitaat marksismi-leninismi klassikutelt.

Nõukogude kodust sai režiimi elustandardite tõstmisele suunatud püüdluste tugev sümbol, „kui Hruštšov kuulutas, et igal perel on 1980. aastaks oma korter” (Roth-Ey 2011: 210). Võim annab mõista, et olmeliste eesmärkide nimel peab veel ootama.

15. aprillil 1956 vahendas televisiooniringvaade „Aktuaalne kaamera” uudiseid kaubandusvõrgust. Mõiste *kaubandusvõrk* väljendas justkui asja iseeneses:

oluline pole mitte kaup, vaid kaubandus, kaubandusvõrk ja kaubanduskultuur. Lõik lõppes partei XX kongressi direktiivide tsiteerimisega. Väideti, et eeskätt tuleb suurendada töökohtade arvu kaubandusvõrgus. Niisugune eesmärk läks küll vastuollu loo peamise sõnumiga: Tallinnas avati kauplus, seejuures oli tegu esimese katsega organiseerida kauplemist müüjateta ehk Eesti esimese iseteenindusliku kauplusega. Tekstis anti mõista, et nõukogude inimene ei aja taga majanduslikku kasu ning äri kapitalistlik olemus on sotsialistliku ühiskonna jaoks mõistmatu, kuid kaubandusmeetodite ulatuslik rakendamine ning kaubanduskultuuri parandamine olevat siiski tähtis:

(87) Ei möödu naljalt sellist päeva, millal igapäevased vajadused ei sunniks teid sisse astuma mõnda kauplusse, kohvikusse või sööklasse. Te pahandate, kui vahel juhtub, et te ei leia neilt vitriinidel seda, mida just sel hetkel soovite ja te ei märkagi, millised muutused toimuvad neis kauplustes aja jooksul, kuidas järjekindlalt suureneb kaupade valik, paraneb ostjate teenindamine, tõuseb kaubanduskultuur. („Aktuaalne kaamera” 15.04.1956)

Tekstis 87 antakse mõista, et inimesed ei märka kõiki positiivseid muutusi, mis nende ümber lakkamatult aset leiavad, kuigi tegelikult justkui tõgatakse tavakodanikku. Niisugused riiklikult olulised mõttekäigud lähevad vahel ka vastuollu teksti põhisõnumiga. Parteisuuniseid esitatakse tekstis aga kõige viimasena – nii jääb kehtima viimane väide.

Nõukogude ajakirjandus kasutas kriitilises käsitluses tihti ka satiiri. Satiiri peeti lausa parteiliseks vahendiks nõukogude elu arendamisel. Partei juht mainis ühes 1956. aasta sõnavõtus, et ka satiirikud on ajakirjanikud – seega on ka satiir ajakirjandus. „Üht või teist pahet, igandit või puudust välja naerdes hoiab satiir inimesi haiguste eest, aitab inimestel puudusi välja juurida. Nii et satiir peab ka edaspidi jääma meie partei ja rahva relvaarsenali, tulistama kõike, mis segab meie liikumist kommunismile” (Hruštšov 1956, kõne kirjanike liidu liikmetele). Kriitika peamisteks valdkondadeks pidid olema „bürokratism, kohalike huvide esiplaanile seadmine, rutiin, pillamine ja ebaperemehelikkus” (Satjukov 1960: 55) Satiiriliste lõikude esinemine televisiooniringvaates „Aktuaalne kaamera” polnud samuti mingi erand. Näiteks nenditi praaktoodetele osutavas tekstis järgmist:

(88) Uued, nägusad köites raamatud. Mis muud kui hakkame lugema. Oi, aga selline algus võtab ju lugemisisu hoopis! Avame parem selle „Avatud raamatu”. Ja mis see siis on? Tõesti, kaks lehekülge on jäänud valgeks, tekst puudub. Ja siin – missugused kortsunud ja koledad leheküljed uhiuues raamatus. „Kohalik õhukaitse”. Huvitav, kas selles raamatus kõneldakse ka sellest, kuidas kaitsta end selliste raamatute eest. („Aktuaalne kaamera” 21.10.1956)

Näites 88 rakendati järjekindlalt irooniat kui võtet, mille puhul *midagi jaatades tegelikult eitatakse ja vastupidi*. Tegu oli eeskujuliku teleajakirjandusega, sest praaktooteid näidati eri rakurssides, nii üldplaanis kui ka suures plaanis. Mitmel

korral sai pildis praak selgelt nähtavaks, kui tekst kiitis irooniliselt toote üht või teist omadust. Samasuguse stiili kasutamine poliitiliste tekstide puhul oleks olnud mõeldamatu. Kui vaadata satiirilist teksti tervikliku televisiooniringvaate osana, võib eristada erineva modaalsusega tekste. Ringvaate algusosas olid deklaratiivsed, monoloogilised tekstid, ringvaate lõpul aga kerglasemad, kahe-mõttelised tekstid. Modaalsuse all tuleb siinkohal mõista teksti lausuja ja tegelikkuse suhet ehk seda, kuidas lausuja tegelikkusest räägib.

4.2.4. Uudistesaaade „Aktuaalne kaamera”

Mõistet „Aktuaalne kaamera” on Eestis peetud teleuudiste sünonüümiks. Tegu on Eesti teleajaloo kõige vanema ja tõenäoliselt ka kõige mõjukama saatega. Kas aga saade, mis 11. märtsil 1956. aastal läks eetrisse „Aktuaalse kaamera”, oli ikka uudistesaaade? Sellele on raske vastata. Televisiooni algusaastatel pidas võim seda pigem teatri valdkonda kuuluvaks kui ametliku info kõige tõhusamaks vahendajaks. Siiski saab uudisajakirjanduse algeid otsida ka 1956. aastast, kui televisioon, küll väga algelisel moel, soovis saada iseseisvaks (teatud määral ka võimust sõltumatuks) teabekanaliks. 1956. aastal üritas äsja alustanud Tallinna televisioonistuudio saavutada toimetuskontrolli ehk kõige üldisemalt teha omapoolseid valikuid teema ja sündmuste suhtes. „Aktuaalset kaamerat” nimetati algselt *televisiooniringvaateks*. Televisiooniringvaade oli miski, mis pidi Tallinna televisioonistuudio arvates tõusma kinoringvaadete kõrvale, mis näitas televisioonistuudio ajakirjanike panust tegelikkuse tõlgendamisel. „Aktuaalse kaamera” teke annab tunnistust uuest toimetuskultuurist. Tekib täiesti uus võimalus tegelikkust näha ja käsitleda. See oli üks sündmuste inventuur, küll väga algeline, kuid seda arendas televisioon ise. Tallinna televisioonistuudio enda toodetud ringvaade pidi eristuma teistest sarnastest, nii ka Moskvast saadetud kroonikaülevaatest „Päevauudised” („Novosti dnja”). Nimetus „Aktuaalne kaamera” laenati Saksa DV kolleegidelt (autori intervjuu Tiiu Vahiga⁴⁷). Saksa DVs võeti *Aktuelle Kamera* kasutusele aga suuresti seetõttu, et nimetust *Fernsehnachrichten* oli peetud liiga kohmakaks (Bösenberg 2008: 26). Joonisel 19 on televisiooniringvaade „Aktuaalne kaamera” esimene alguskujundus (tänapäevaste tõekspidamiste kohaselt võiks seda nimetada ka logoks).

⁴⁷ Tiiu Vahi (1932–2011) töötas Tallinna Televisioonistuudio esimeste saadete ajal režissööri assistendina.

Joonis 19. Televisiooniringvaate „Aktuaalne kaamera” alguskujundus. Foto pärineb Eesti Rahvusringhäälingu fotoarhiivist.

Tabelis 2 on esitatud näitena ühe televisiooniringvaate sisuülevaade ja kirjeldatud ringvaate elemente. Näiteks on valitud „Aktuaalne kaamera” nr 10. Kümnenadaks ringvaateks olid kinnistunud peamised ajakirjanduslikud võtted ja teemade valiku kriteeriumid.

Kümnes televisiooniringvaade „Aktuaalne kaamera” (eetris 21.09.1956) oli žanriliselt juba mitmekesisem: selles esines ametlikku uudisteksti, reportaážlikku kirjeldust, ka intervjuusid ja sõnamängu. Ringvaadet struktureerisid lakoonilised vahetiitrid. Säärane mehaaniline vahepealkirjastamise võte laenati kinoringvaadetelt. Nõnda tükeldati saade justkui seitsmeks iseseisvaks osaks. Saatel pole sisukokkuvõtet ega sissejuhatust (*headlines*). Vahetiiter ei võta kokku, ei vihja täpsemalt algavale saatelõigule. Tiitrites puudub aktiivne verb. Vahetiitrid pelgalt nimetavad, aga siiski võimendavad olulisi ideoloogilisi rõhuasetusi nagu „Suure oktoobri eel”, „Teenitud tunnustus”. Need peavad mõjuma kui uudispealkirjad. Saate keskel vahelduvad vahetiitrid kiiresti, et märgistada väga kiirelt muutuvaid teemasid. Sel juhul vabastavad vahetiitrid vajaduse seostada eri paikadest pärit infokilde. Erinevalt kinokroonikast on „Aktuaalsel kaameral” diktor, kes enamasti jääb kaadri taha. Televisiooniringvaate diktor ei ole siiski ka saatejuht. Tähtsam on televisiooniprogramm: saadete tervik, mis läheb ühel õhtul eetrisse Tallinna televisioonistuudiost. On siiski tähelepanu-

väärne, et paaril korral (näiteks fotokonkursi sissejuhatuses) ilmub ekraanile ajakirjanik.

Tabel 2. Televisiooniringvaate „Aktuaalne kaamera” sisu 19. oktoobril 1956. Saadet struktureerivad üle ekraani ulatuvad tiitrid. Kõige ametlikum tekst on saate alguses, kõige mängulisem saate lõpus. Nõnda muutub saate jooksul autoripositsioon. Saates on ka otseintervjuu kolme osalisega ning asjatundja kommentaar. Otsesaate pildimaterjal pole säilinud. Analüüs põhineb tekstimaterjalil, ka pilti on tekstis kirjeldatud

PEALKIRI/Teema	ŽANR/ VORM	ESINEJAD	SÕNUM	MÄRKUSED
1. SAATE ALGUS-KUJUNDUS Algustiiter: KÜLALISED JAAPANIST AUSTASID LANGENUID Jaapani külalised	UUDIS/FILM	DIKTOR	Jaapani ametiühingute delegatsioon austas langenud sõjamehi	Lõik lisati ringvaatesse viimasel minutil, kõige operatiivsem materjal
2. Algustiiter: SUURE OKTOOBRI EEL Töösaavutused ettevõtetes Suusavabrikus	REPORTAAŽ/ FILM + ESINEMINE	DIKTOR, tsehhi juhataja	Suusatehas on saanud uued tootmisruumid. Uues hoones valminud toodanguga tähistatakse lähenevat oktoobrirevolutsiooni aastapäeva. Tsehhi juhataja tutvustab tooteid ja nende omadusi	Ettevõtete töö kajastamist mainitakse temaatilises plaanis nädalaid varem
Tunnustatud õmbleja	REPORTAAŽ/ FOTOD	DIKTOR	Vilhelmine Klementi nimelise õmblusvabriku tsehhis suudab üks tööline rohkem kui teised, ta annab toodangut poolteist korda rohkem, kui plaan ette näeb. Nii saab tema portree oktoobrielse sotsialistliku võistluse autahvile	
3. Algustiiter: TEENITUD TUNNUSTUS Pensionitõus	REPORTAAŽ/ FOTOD + INTERVJUU	DIKTOR, AJA- KIRJANIK Pensionärid	Tselluloositehase veteranid kogunevad tehase klubis. Kuna on uus pensioniseadus, otsustasid mitmed töötajad, ka endised revolutsionärid, jääda pensionile. Intervjuus selgub, et vanade kogemusi on ka praegu tehases vaja. Intervjuu lõpeb ühe pensionäri tänusõnaga parteile ja valitsusele, et vanadele tööliste on kindlustatud muretud vanaduspäevad	Pensioniseaduse tutvustamine oli temaatilises plaanis

Tabel 2. Järg

PEALKIRI/Teema	ŽANR/ VORM	ESINEJAD	SÕNUM	MÄRKUSED
4. Algustiiter: FOTOKROONIKA JUTUSTAB Vahetiiter: V. I. LENINI MÄLESTUSEGA SEOTUD PAIGAD UUE VIISAASTAKU ÜLESANNETE TÄITMISEL TRIIVIV POLAARJAAM HARULDASED JUUBELID Teemad eri pealkirjade all – nn fotokroonika	UUDIS/ FOTOD	DIKTOR	<p>Lenini majamuuseumid Leningradi oblastis, Poolas ja Tšehhoslovakkias</p> <p>Metallurgiakombinaat, naftatöötlemistehas Omskis, viljakoristus Altas, puuvillakoristus Tadžikistanis, Tšeljabinski telemast, Frunze näituseväljak, uus raudteejaam Tshaltubas, puhkekodu Magadani lähedal, mikroauto</p> <p>Jätkub visa töö põhjapooluse uurimisel</p> <p>Üks kaevur sai 102-aastaseks, üks aserbaidžaan 120-aastaseks</p>	Moskvast saadud pildimaterjal
5. Algustiiter: MEIE KODUMAA KAUNIS LOODUS Ülevaade fotovõistluse tulemustest	UUDIS/ FOTOD + KOMMEN- TAAR	DIKTOR, EKSPERT	<p>Selgusid fotovõistluse „Meie kaunis kodumaa” tulemused. Televisioonistuudio kunstnik-fotograaf kommenteerib fotokunsti üldist taset</p>	Eksperdina esineb telestuudio töötaja
6. Algustiiter: TALLINN-BALTI Muutused raudteetranspordis	UUDIS/ FOTO + KOMMEN- TAAR	DIKTOR	<p>Sõidupiletit saab nüüdsest broneerida ka telefoni teel. Jaamas on puhkeruumid lastele. Rongides saab osta ja laenutada kirjandust.</p> <p>Kõik on positiivne, aga jaama käsipakkide hoiuruum on liiga vana, elektrirongi ootepaviljoni on lubatud, kuid see ei valmi</p>	Kriitika-sugemetega lugu
7. Algustiiter: ETTEVAATUST REBENEB Ülevaade praaktoodetest	SATIIRI- LINE KOMMEN- TAAR	DIKTOR	<p>Kaubandusvõrgust võib leida tooteid, mis ei ole piisavalt kvaliteetsed</p>	

1956. aastaks oli kujunenud kindel planeerimistsükkel. Pool kuud enne eetriperioodi kinnitati lõplikult iga toimetuse tööplaan. Tolle aja ühiskondlik-poliitiliste saadete peatoimetuse tööplaan järgib sündmuste hierarhiat (vt joonis 18). Esimene ja kõige suuremate kuludega seotud üksus on „Aktuaalne kaamera”. Uudised on selleks ajaks kujunenud iseseisvaks loomingulise planeerimise üksuseks, edasi järgnevad *tähtpäevalised saated*, *tööstussaated* ja *põllumajandussaated*, lisaks veel *saated nõukogude ametiühingute tööst, kommunistliku noorteühingu tööst* ja veel välispoliitika saade „Maailma kaardi ees” ning populaarteaduslik vestlus.

Saade algab ametliku tekstiga Jaapani delegatsiooni visiidist Tallinna. See oli tolle aja kohta ülimalt operatiivne materjal liikuvus pildis. Kinoringvaadete operatiivsed lisandused suudeti eetrisse toimetada mõnepäevase viivitusega. Masinakirjas ette valmistatud eetritekstis on tehtud käsikirjaline parandus: jaapanlaste visiiti käsitlev uudis lisati tööpooldest viimasel minutil. Jaapan ei olnud Nõukogude välispoliitika seisukohalt nii tähtis riik nagu India, Hiina või Soome, kuid Jaapani-Nõukogude suhted polegi uudise teema. Tekstis puuduvad mingidki viited jaapanlaste visiidi kavale, eesmärgile või visiidi tulemustele. Uudise fookuses on hoopis Nõukogude sõjameeste mälestamine. Võrreldes teiste tolleaegsete tekstidega on tavatu tsitaadi kasutamine. Tavaliselt tsiteeritakse parteidirektiive või loosungeid, selles tekstis on aga tsiteeritud Jaapani külalist Itikavat:

(89) *Seltsimees Itikava ütles oma kõnes: „Oleme Nõukogude Eestis esimeste külalistena kaugest Jaapanist ja oleme ülimalt õnnelikud, et meil võimaldus täita oma aukohus kangelaste ees, kes andsid oma elu Nõukogude Eesti pealinna Tallinna vabastamiseks fašistlikest okupantidest. Puhake rahun, kallid sõbrad!”* („Aktuaalne kaamera” 21.10.1956)

Saate algustekstid on monoloogilised, saate lõputekstid pigem dialoogilised. Viimases astub teksti autor aktiivsesse vestlusesse vaatajaga – pärib, püstitab hüpoteese. Tekst lähtub vaataja võimalikust kogemusest: kõneldakse nähtustest, mida ka vaataja võib tunda, mille suhtes arvamust avaldada.

Viimased kaks teksti esitavad muu hulgas ka hästi timmitud konflikti. Raudteetranspordi olukorda kirjeldades viidatakse pagasihoone viletsusele ja tühjadele lubadustele, mis seotud varikatuse püstitamisega. Tekstid sisaldavad nii-öelda lubatud, võimu aktsepteeritud kriitikat. Kritiseerida saab olmelisi probleeme, mis ei tulene suurest süsteemist, riigist või võimust, vaid mingitest konkreetsetest ettevõtetest, mõne ametniku subjektiivsest saamatusest või laiskusest.

Saates on stuudiointervjuu tselluloositehase veteranidega, kokku on kolm intervjuueeritavat. Küsimusi esitab ajakirjanik, mitte diktator. Tõenäoliselt harjutati vestlust mitu korda. Stsenariumis viidatakse mõttekäikudele, mis intervjuus olema peaksid. Mõningate teemade puhul (näiteks spordisaated) on intervjuud märksa detailsemalt läbi kirjutatud. Tähtis on intervjuu lõpetus: selles pidi

üks intervjueeritavatest tänama parteid ja valitsust uue seaduse ja pensionitõusu eest.

Saates esines ka ekspert, kes kommenteerib Eesti fotokunsti seisu ja välja-vaateid, käsitledes fotograafia tehnilist taset ning ka fotode kompositsiooni. Üldiselt ei pea televisioonitöötajad õigeks personaalselt midagi kommenteerida. Raudteekriitika ning tekst praaktoodetest on toimetuse anonüümseks jäävad mõttekäigud, mille autorit ei märgita. Televisioonistuudio kunstnik-fotograaf esindab ühe professionaali, asjatundja positsiooni.

4.3. Faktiloome võrdlusvaates: ETV soomekeelsed saated (1956)

Taust

Eestimaa Kommunistliku Partei büroo protokollides leidub märkmeid aruteludest ideoloogilise töö tõhustamisest Soome suunal, kuid ei leidu täpsemaid selgitusi, millistest põhimõtetest tuleb lähtuda. Tallinna televisioonistuudio esimestel kuudel on tehniline saavutus ise tähtsam kui keeleküsimus. Loodetakse, et Tallinna telesignaali on võimalik vastu võtta ka Soomes.⁴⁸ Tallinna telestuudio tehnilises päevikus on kirjas, et 3. septembril 1955 läks eetrisse testtabel Soomele, seejärel testtabel ENSV-le ning kiri „Tallinna Televisioonistuudio”. Mis täpselt ekraanile ilmus, pole teada, aga detailseid märkusi saatapäeva kohta võib siiski usaldada. Kirjas on kõik tehnilised toimingud, ka tehnilised probleemid ning hilinemised. Soomekeelse testtabeli ilmumine langes kokku president Juho Paasikivi Moskva-visiidiga. Moskvas filmitud kaadrid läksid aga eetrisse ligi kaks nädalat hiljem (24.09.1955), kui tulid uudised Nõukogude Liidu ja Soome sõpruse, koostöö ja vastastikuse abistamise lepingu pikendamisest. Lepingust oli saanud Soome välispoliitika üks olulisemaid kujundajaid. Soome oli 1952. aastaks Nõukogude Liidule maksnud ära sõjahüvitise. Soome ei võtnud vastu Ameerika Marshalli abi, sest kartis end poliitiliselt siduda (Klinge 1992). 1955. aastal astus Soome ÜROsse ja Põhjamaade Nõukogusse, ent mitte NATOsse.

Soome rahvusringhäälingus (Yleisradio (YLE)) algas järjekindlam ettevalmistustöö telesaadete alustamiseks ühes 1953. aasta eelarve koostamisega. YLE juhatus pidas televisiooni liiga kalliks, kuid tehnikavaldkonna esindajad olid teist meelt. „Praktikas vajutas YLE küll raske jalaga pidurit, ent elevus telehuviliste seas, samuti teated Tallinna televisioonist sundisid edasi liikuma, ehkki küll ettevaatlikult” (Salokangas 1996: 112). Tegevusplaan valmis 1954. aastal – see nägi ette saadete alustamist 1955. aastal. Tallinna saatja

⁴⁸ Eesti ja Soome koostööl ringhäälingu vallas olid pikad traditsioonid. Esimene raadioülekanne toimus Helsingist 28. veebruaril 1935, kolmekümnendate lõpul korraldati mitmeid ühiseid ringhäälingusaateid. Soomekeelse nõukogude raadiopropagandaga tehti Tallinnas algust 14. märtsil 1947. Eesti Raadio alustas soomekeelseid saateid 14. märtsil 1947.

tehnilisi katsetusi jälgiti murega. Briti saadik Helsingis (J. Creswell) väljendas 1954. aasta detsembris toimunud kohtumisel YLE juhiga muret, et Nõukogude Liit hakkab kasutama tõhusat propagandakanalit. Sama teema kordus veel 1955. aasta märtsis toimunud kohtumisel. YLE teatas, et telesaadetega alustamine võtab veel paar aastat.

Tallinna telestuudio alustas saadetega 1955. aasta suvel. Sügisel käisid Tallinnas YLE insenerid ja andsid teada, et saatejaam on liiga võimas selleks, et vaid Eestis telesaateid edastada, pigem on mõeldud Lõuna-Soomet. 1956. aasta märtsis hakkas eraalgatusel saateid edastama TES-TV. Yleisradio regulaarsed saated algasid aga alles 1958. aasta jaanuaris. Joonisel 20 on hetk ühe soomekeelse saate eetrisseandmisest Tallinna televisioonistuudios.

Joonis 20. Tallinna televisioonistuudio soomekeelne saade. Stuudios on diktor Aune Lahdenpera. Foto pärineb ERRi fotoarhiivist. Fotograaf Anton Mutt.

Kontrollimodaalsus

Nõukogude Liidu kultuuriministri määrus sätestas, et soomekeelsed telesaated peavad sisaldama parimaid kroonikapalu ja dokumentaalfilme, samuti progressiivsete vaadetega Soome inimeste esinemisi.⁴⁹ Esimene soomekeelne telesaade läks Tallinnast eetrisse 3. oktoobril 1956. aastal. Esialgu kasutati filmistuudiotest valminud ametlikke (standardseid ja terviklikke) ringvaateid, neidsamu, mis olid eetris ka eestikeelsetes saadetes. Tekstid tõlgiti soome keelde. Tähelepanuväärsed on aga erinevused. Nii jäeti ringvaadetest välja osad, mis kuidagiviisi puudutasid Karjalat või ka Teise maailmasõja järelmeid. Soomekeelsete tekstide valik kajastab Nõukogude välispoliitika prioriteete, näiteks antakse hinnang Suessi kriisile.

Ajapikku hakati näitama Soome auditooriumile kohandatud üksikuid kroonikapalu ja erisaateid (näiteks saade Aadu Hindist 14.10.1956). Suur osa oli muusikal, kuid seda esitati alati ideoloogilises raamis. Toimetusele saadetud kirjad puudutasidki põhiliselt muusikasoove, kuid neid eriti silmas ei peetud. Paljudes kirjades oli palve otsida mõnd kadunud sugulast, kuid saatetekstidest ei nähtu samuti, et nendele oleks reageeritud.

Enamasti on saadete autoriks märgitud Taimi Seljamaa. Üks soomekeelsete saadete üldise korraldusega seotud teemasid on keelekasutus. Laused on kohmakad, aga siiski mõistetavad. Tihti esineb eesti keelele omaseid lausetarindeid, mis soome keeles on võõristavad. Toimetuse sõnavalikus on ka mõisteid, mida Soomes ei kasutatud. Näiteks:

- *neuvostoihminen* (nõukogude inimene) (28.10.1956);
- fraas *osallistuakseen kansatalon omatoimisuustaiden kerhojen toimintaan* (10.10.1956) (peaks olema fraasi *osaleda kultuurimaja isetegevuskunsti ringis* tõlge) jääb Soome auditooriumile mõistetamatuks;
- mõiste *veljeskansa* tähistab enamasti hõimurahvast, nõukogude tekstides aga võetakse kasutusele mõiste *vennasrahvas*;
- *talonpoika* (28.11.1956) asemel kasutatakse Soomes pigem mõistet *maanviljelijä*, mis tähistab põllumeest, kes on ka maaomanik.⁵⁰

Niisiis pole niisugused tõlkevead pelgalt tehnilised. Need osutavad probleemidele konteksti ja ideoloogia tõlkimisel ning teiselt ka survele tõlkida sõna-sõnalt nõukogude ametlikku retoorikat.

Kogemusmodaalsus

Paljude soomekeelsete saadete tekstid sarnanevad eestikeelsete originaaltekstidega. Ometi esitatakse meie-positsiooni pisut erinevalt. See *meie* on Eestis, Soomel ja soomlastel on pigem võimalus sellega suhet luua, püüda olla nagu

⁴⁹ Приказ министра культуры СССР, Москва, No. 616, 12.09.1956.

⁵⁰ Väitekirja retsensendi Mikko Lagerspetzi kommentaar.

Eesti. Eesti on peamine vaatepunkt, et rääkida Nõukogude Liidust ja anda ka hinnanguid Nõukogude Liidu tegevusele. Nii luuakse usaldusväärne positsioon suhtluseks sugulasrahvaga. See pole sama, mis mõne venekeelse ajakirjandus-institutsiooni positsioon. Näiteks oktoobrirevolutsiooni aastapäeval (07.11.1956) oli eetris saade „Sivuja Neuvosto-Eestin historiasta” („Lehekülgi Nõukogude Eesti ajaloost”). Nõukogude Eesti 16. aastapäevale pühendatud saate tekst kohendati Soome auditoriumit arvestades. Saate sissejuhatust kõlas järgmiselt.

(90) *Tämänpäiväisessä suomenkielisessä lähetyksessämme otsikolla „Sivuja Neuvosto-Eestin historiasta” yritämme jonkin verran tyydyttää hyvin lukuisissa suomalaisten ystäviemme kirjeissä esiintyvän toivomuksen, että esittelisimme televisiossa niitä tapahtumia, miten Neuvosto-Eesti muodostui ja miten on kehittynyt kansantaloutemme ja kulttuurielämämme vuoden 1940. historiallisten kesä- ja heinäkuun tapahtumien jälkeen. (Tänases soomekeelses saates pealkirjaga „Lehekülgi Nõukogude-Eesti ajaloost” üritame mingil määral rahuldada meie väga paljude soome sõprade kirjades esinevat soovi, et esitleksime televisioonis neid sündmusi, kuidas Nõukogude-Eesti loodi ja kuidas meie rahvamajandus ja kultuurielu on 1940. aasta juuni- ja juulisündmustega arenenud.) (07.11.1956)*

Näide 90 esindab selgelt liialdavat laadi, mida eestikeelsetes tekstides ei saanud rakendada. *Lugematud soomlased* kirjutavad ning nende palveid üritatakse rahuldada *mingil määral*. Jääb mulje väga hinnatud meediainstitutsioonist, kelle teated on oodatud. Deiktilise vaatepunktina on kasutusel välistav meie (meie siin Nõukogude Eestis ja teie seal Soomes). Suhe kujutletava auditoriumiga on kunstlikult hallatav ega arvesta avalikkuse reaktsiooni.

Kategoorilised üldistused esinevad tekstides tihti (näiteks *miljonid inimesed, milionid lapsed, samuti progressiivsed rahvad*). Nii jäetakse mulje ühes Nõukogude Liiduga tegutsevast abstraktselt massist. Kõik koondub Nõukogude Liidu ümber:

(91) *Erikoisesti viime aikoina neuvostokansa on kokenut, että kaikkien maiden kansat haluavat vilpittömästi rauhaa ja puoltavat valtioiden välisiä ystävällisiä suhteita ja yhteistyötä niiden välillä. (Eriti viimasel ajal on nõukogude rahvas tundnud, et kõikide maade rahvad tahavad siiralt rahu ja pooldavad riikidevahelisi sõbralikke suhteid ja koostööd nende vahel.) (28.10.1956)*

Näites 91 on ajaloolist epohhi rõhutav ajadeiksis. Näidatakse nõukogude rahva määravat rolli ajaloos. Samas tekstis mainitakse ka vankumatut rahuvõitlust, mis just Nõukogude Liidust alguse saab. Nõukogude Liit esineb tihti, aga Venemaa suhteliselt harva. Nii võib oletada, et peamiselt lähtutakse paljurahvuselisest abstraktselt riigist ja mitte ühest konkreetsest rahvast.

Kapitalistidest ja kapitalismist jutustamisel ollakse ettevaatlik, aktiivse tegelasena mainitakse pigem väliskapitali (millest kodanlik Eesti oli sõltuvuses). Kodanlik Eesti kujunebki soomekeelsetes tekstides pigem objektiks kui subjektiks.

Tõlgendusmodaalsus

Nõukogude edu ja õitsengut esitati kui enesestmõistetavat. Positiivsed tekstid ei andnud võimalust probleemide sõnastamiseks, välditi laia tähendusväljaga mõisteid. Kui vaja, tehti järeldused rõhutatult vaataja eest ära, esitati üleskutseid, asuti vaatajaga aktiivselt suhtlema:

(92) Me kaikki haluamme, että elämä kulkisi eteenpäin, muuttuisi kauniimmaksi ja paremmaksi, tahdomme, että nämä pienokaiset Imam ja Muhamed, jotka on ikuistettu Egyptin pääkaupungin Kairon eräässä koulussa, samoin kuin miljoonat muut lapset kaikkialla maailmassa voisivat rohkeina katsoa tulevaisuuteen. (Me kõik soovime, et elu läheks edasi, muutuks kaunimaks ja paremaks, tahame, et need väiksekesed Imam ja Muhamed, keda on kujutatud ühes Kairo koolis, samamoodi kui teised lapsed kõikjal maailmas võiksid uhkelt vaadata tulevikku.) (28.10.1956)

Tekstinäide 92 pärineb saatest „Kansojen ystävyys ja yhteistyö lujittuvat” („Rahvaste sõprus ja koostöö tugevnevad”). Teksti illustreerivad fotod. Alguses räägitakse looduse ja inimese igavestest suhetest ning inimese rollist tungida üha sügavamale looduse saladusse. Kaunid mõtted viivad vaataja ühtäkki Suessi kriisi juurde ja esitatakse soov, et Imam ja Muhamed võiksid olla õnnelikud. Mõttekäik oma tervikus pidi vihjama, et Suurbritannia ja Prantsusmaa on Egiptuse suhtes väärilt käitunud, aga seda tekstis otse ei seletata. Eeldatakse, et Soomes on Nõukogude Liidu välispoliitilised seisukohad teada.

Soomlastele väidetakse kindlameelselt, et pelgalt Nõukogude partei ja valitsuse otsustega elu muutub ja alati paremaks. Otsuste ellurakendamist demonstreerivad ilmekad näited nõukogude inimeste elust. See võib kõlada hästi, kuid ei pruugi auditoriumile arusaadav olla. Näiteks kroonikapala uuest Rakvere õpilasühiselasest:

(93) Kahdenkymmenennen edustajakokouksen päätösten pohjalla alkaa tänä vuonna opiskelunsa seitsemänkymmentäviisituhatta nuorta. (20. kongressi otsuste põhjal alustab 75 000 õpilast sellel aastal oma õpinguid.) (03.10.1956)

Niisugune tekstilõik nagu 93 osutab probleemidele konteksti arvestamisel. Soome keeles saab öelda *otsusest tulenevatel põhjustel (pätösten perusteella)* ehk midagi toimus otsusest tulenevalt, aga otsus ei muuda veel reaalsust. See keeleline nüanss näitab, et Eestis oli omaks võetud loogika, et *otsuste põhjal* tegelikkus muutub, et partei on aktiivne tegelane, kes võib tegelikkust hõlpsasti muuta.

Üldpildis on soomekeelsete saadete tekstid ehk kanoonilisemad (kui lähtuda punktis 4.2.1 esitatud mitmetasandilisest kontrollisüsteemist) kui eestikeelsete saadete tekstid. Saated näitasid Nõukogude ühiskonna saavutusi. Päevakajalisus polnud väga oluline, seda enam, et alusmaterjaliks olid eestikeelsed saated. Eraldi tähelepanu pöörditi Eestit külastanud Soome delegatsioonide positiivsete muljete vahendamisele. Nõukogude Eesti elu puudutavate tekstidega konstrueeriti

positiivset kuvandit ajaloos õige valiku teinud naaberriigist, mõneti konstrueeriti alternatiivset rahvuslust nõukogude rahvaste vennaliku liidu kontekstis. Eesti pidi olema eeskujuks kõigile, kelle jaoks ei ole veel saabunud sotsialismi võit (Nikita Hruštšovi sõnade kohaselt).

Soomekeelsed tekstid (ühes sellega teemavalik) järgisid Nõukogude Liidu välispoliitilisi rõhuasetusi. Tallinnas valminud telesaated pidid kujundama positiivset fooni Soome ja Nõukogude Liidu leppe uuendamisele 1955. aasta sügisel. Nagu Nõukogude Liidu keskvõim lootis, põhjustasidki telesaated Soomes ärevust ning ka huvi. Soomekeelsetesse saadetesse panustati aga siis, kui Soomes algasid regulaarsed saated ning oli piisav arv televisioonivastuvõtjaid.

Neljanda peatüki kokkuvõte

Eesti Televisiooni algusaeg näitab faktiloome seisukohalt mitmekihilist ambivalentset olukorda. Juba Tallinna televisioonistuudio algne staatus on täenduslik. Telesaateid alustatakse ideoloogilise töö tõhustamiseks Soome suunal, aga eestlased kasutasid tekkinud uut meediakanalit uue rahvusliku meediaorganisatsiooni arendamiseks. Eesti Televisioonist sai mitmekihilise kontrollisüsteemi mõjuala. Teisalt tekkisid tehnoloogiaga võimalused, mida ajakirjandusliku tegelikkusepildi loomisel varem ei saanud rakendada. Pilt (visuaalne tekst) võimaldab näiteks oluliselt laiendada tunnetust, sealjuures ei saanud võim seda täielikult kontrollida. Tsensuuril puudusid kogemused ja vahendid pildi analüüsimiseks. Võim rakendas küll tehnoloogiat poliitika teenistuses, aga ei suutnud tehnoloogiat täielikult hallata. Ka *mõtlev inimene* ekraanil muutub sõnumiks.

Varaste teletekstide kvalitatiivse analüüsi põhjal saab selgitada, kuidas tekivad tekstides viited oleviku ajale ja ruumile, kuidas ajapikku areneb vahetu suhe auditooriumiga ja auditooriumi tegelikkusetajuga, kuid on näha ka selle suhte allutamist kontrollile. Nõnda moodustub kronoloogiline tunnuste jada, kuid oluline pole siiski kronoloogia, vaid mehhanism, kuidas saab ametlikust tekstist mingil hetkel ajakirjanduslik tekst. *Ametlik* tähendab ametivõimude ettekirjutatud teksti, mida televisioon kui meediakanal ei muuda; ajapikku lisandub programmi ka *mitteametlik* tekst, mille on loonud uue ajakirjandusliku institutsioonina televisioon ise.

1950ndatel kujunevad peamised tolleaegse teleajakirjanduse žanrid ja kaanonid. Televisiooni esialgne suhe tegelikkusega areneb kanali spetsiifikat arvestavaks suhtevõrgustikuks, milles on määravad teksti eri elemendid, nii sõna kui ka pilt. Info vahendamine saab alguse vaheteadustustes, kuni 1956. aastal (11. märtsil) läks eetrisse esimene spetsiaalselt televisioonile tehtud ringvaade. Nõnda kujuneb uus institutsioon nii teksti kui ka praktikana. Kujuneb välja ka modaalsuse jaotus saate sees: nõukogude uudistesaaate esimene pool on ametlik ja mittediaalooliline; teine pool aga dialooliline, selline, kus auditooriumile esitati küsimusi, arutleti, samuti kasutati satiiri. Sellisena tajus saadet ka tüüpiline

vaataja. Ta mõistis, et saates pidi olema elemente, mis justkui on kohustuslikud, mis kuuluvad riigivõimu juurde, ja on tekste, mis kõnelevad sellest tegelikkusest, milles ta iga päev elab, milles räägitakse tema muredest ja rõõmudest.

Nõukogude võim ei osanud esialgu kasutada televisiooni kogu potentsiaali propaganda kanalina, ka ei osatud rakendada kõiki võimalikke vahendeid televisiooni kontrollimiseks. Tallinna telestuudio tegevuse määras NSVLi Ministrite Nõukogu alluvuses tegutsenud raadioside peavalitsuse koostatud põhikiri (ERAF, 1–146). Telestuudio oli kohustatud ennekoike edastama draama- ja muusikaetendusi, kunstilisi filme, spordisaateid ning mingil määral ka ühiskondlik-poliitilisi saateid. Esikohale seati aga pigem kunsti-alamused kui info. NLKP Keskkomitees loodi televisiooniga tegelev osakond alles 1957. aastal, samal aastal loodi NSVLi raadio- ja televisioonikomitee.

Telisaadete tekst kõnetas vaatajat, hakkas kujunema vaatajaskond ja ühes sellega ka *iseseisev televisiooniavalikkus*. Võim ei saa seega *totalitaarses olustikus* haarata kogu avalikkust ning nõnda ka kõiki teksti ning selle tõlgendamises ja tunnustamises tekkivaid võimalikke suhteid. Kõige äärmuslikumalt avaldub kontroll juhul, kui võim ise sõnastab tervikuna avaliku teksti, nõuab teksti esitamist muutmata kujul ja nimetab seda ajakirjanduseks. Esimesed teletekstid ongi suuresti säärased ametlikud tekstid ja televisioon lihtsalt uus vahend ametlike doktriinide vahendamiseks. Ajapikku kaob aga totaalne ametlikkus tekstidest. Vargsi asub televisioon ise avalikkust kõnetama ja tegelikkust vahendama. Televisiooni esimeste eetriaastate lugu on osalt lugu ajastu uuest meediast, täiesti uuest faktiloome keskkonnast.

Televisioon peaks olema inimese tajuvõime pikendus (McLuhan 2002), võimalus osaleda sündmustes, mida vahetult tajuda ei õnnestu. Nõukogude olustikus üritatakse aga sekkuda sotsiaalsesse tunnetusprotsessi, suunata oleviku tajumist. Kui otsida 1955. aasta televisiooni eetritekstides esinevaid märke tegelikkusele, mis justkui oleks siin ja praegu, midagi sellist, mida oleviku hetkes on võimalik sotsiaalselt tajuda, saab selgeks, kuidas võim üritab kujundada ametlikku aegruumi, mille sõlmpunktides on võimu jaoks olulised sündmused. Nõukogude tekstides välditakse tegelikult olevikku. Aega struktureeritakse teistmoodi, mitte *loomulikust olevikust* lähtuvalt. Aega struktureerivad nomenklatuursed sümbolid: eeskätt parteikongressid ja viisaastakud.

Nagu majandus on ka kajastatav tegelikkus planeerimise objekt. Tegelikkuse ajakirjanduslikku käsitlust kavandatakse pikalt ette. Sealjuures lähtutakse parteikongresside otsustest ja juhtorganitest laekuvatest korraldustest. Nii võib eristada nn *planeeritud tegelikkust*. Nõukogude välispoliitikaga seotud sündmusi planeeritakse viimasel hetkel. Viimase hetke käsitlusi õnnestub paremini hallata.

Nõukogude olustikus rakendati laialdaselt tsensuuri (enamasti normatiivselt eeltsensuuri, mingil määral ka järeeltsensuuri). Tsensuur ei olnud aga ainus institutsionaalne kontrolli vahend. Tekstide vastavuse võimu ootustele pidi tagama ka toimetusesisene hierarhia. Teksti kontrollisid vastutavad toimetajad, kes enamasti olid ka nomenklatuuri osa (partei liikmed, kel oli aruandekohustus oma

allorganisatsiooni ees). 1950. aastatel ei pääsenud eetrisse nn *juhuslikud esinejad*, vaid pigem *volitatud esinejad*.

Hruštšovi võimuletulekuga tekib ajakirjandusel võimalus mõningaseks tege-
likkuse kriitiliseks käsitleks. Uudistekstid ENSVst tugevdavad paljudel juhtu-
del rahvuslikku identiteeti. Nõnda võib ametlik tekst elustada diskursusi, mis
Moskva keskviimu seisukohalt on suisa riigivastased. Kontroll ajakirjanduse
sisu üle ei ole aga enam nii totaalne nagu stalinistlikul perioodil. Ajakirjanduse
vahendatud poliitiline informatsioon peab endiselt olema kindel. Kriitika ja
debatt võib areneda aladel, mis seonduvad üksikisiku emotsioonide või vastu-
tusega (nagu näiteks kultuur ja olme). Nendes valdkondades saab alguse aja-
kirjanduse jõuline areng, kujunevad uued žanrid (kommentaari ja reportaaž).
Televisiooni kui uue meediakanaliga kaasnevad ka uued tekstitüübid ja tähen-
dusloome võimalused. Nõnda tekib eriline tähenduste hierarhia. Viimu pürgi-
mus luua avalikus kommunikatsioonis ülimalt ametlikku ala tekitab para-
doksasels kombel isoleerituse: poliitilise info taustal tõuseb esile mitte-
poliitiline ehk populaarne, rahvast huvitav tekst. Avalikkus õpib eristama olulist
ebaolulisest, ametlikku mitteametlikust.

Viies peatükk FAKTILOOME DEMOKRAATLIKUS ÜHISKONNAS

Sissejuhatus

Väitekirja viiendas peatükis on käsitletud ajakirjanduslikku faktiloomet demokraatlikus ühiskonnas. Vaatluse all on nüüdisaegne Euroopa ajakirjandus. *Demokraatlik* seostub stabiilse institutsionaalse struktuuriga, mis „tagab kodanike vabaduse ja võrdsuse oma institutsioonide legitiimse ja veatu toimimise abil” (Morlino & Sadurski 2010: 2). Ajakirjandusväljaannete edastatav teave on võimulolijate usaldusväärsuse oluliseks garandiks ja tagab rahva kontrolli valitsemise üle. Demokraatia hõlmab sel juhul ühtviisi nii *ühiskondlikku tundlikkust* kui ka *vastutust*. „Need tagavad, et avalik poliitikat hõlmav teave pigem piirab valitsevat võimu, mitte ei võimenda seda” (Mughan & Gunther 2000: 4). „Demokraatlikul arvamusel ja tahtel on episteemiline mõõde, kuna see hõlmab ka kriitikat väärate väidete ning väärtushinnangute suhtes. Selles protsessis saab tähtsaks avalikkuse diskursiivse elujõu roll” (Habermas 2009: 135). Ajakirjanduse jaoks hõlmab demokraatia eeskätt sõnavabadust ning ühes sellega ka põhimõtteliselt lõpmatuid valikuid, olgu siis näiteks eri teemade tõstatamisel või käsitusviisis. Eesti pälvis 2011.–2012. aastal organisatsiooni Reporters Without Borders (RWB) koostatud maailma ajakirjandusvabaduse edetabelis väga kõrge 3.–4. koha.⁵¹ Riikide paremusjärjestust koostades peeti muu hulgas silmas riigi sekkumist ajakirjanduse töösse, tsensuuri, erinevat majanduslikku või juriidilist survet ajakirjanikele.

Demokraatlikus ühiskonnas määrab tegelikkuse tunnetushorisondi avatud maailm. See erineb totalitaarsest ühiskonnast, kus võim suunab valikuid ning seeläbi kujuneb ka piiratud maailmapilt. Eesti puhul määrab maailmapilti üha enam Euroopa ja Euroopa Liit. Alates astumisest Euroopa Liitu 2004. aastal on Eestist saanud aegamisi ka üks ühist Euroopa poliitikat arendav toimija⁵² ehk aktiivne subjekt. 2011. aastaks oli Eestis kehtestatud ühisraha, mis mõneti väljendab suurimat võimalikku lõimumist Euroopaga. Säärane areng osutab aga ka võimalikele pingetele demokraatia raames. Teatud tingimustes peab üksik liikmesriik alluma enamuse huvidele ning üha rohkem otsuseid langetatakse Euroopa Liidus enamushääletuse, mitte ühehäälsuse (konsensususe) põhimõttel. Euroopa demokraatiat kujundavad seega pinged vabaduse ja samas võrdsuse vastandumisel, samuti elitaarse ja osalusliku, kaasatuse ja väljajäetuse vastandumisel ning ka väitlus rahvuskeskse või föderalistliku lähenemise pinnal (Newman 2001: 364). Üksik ja üldine, individuaalne ja ühine vastanduvad sarnasel

⁵¹ Reporters Without Borders 2011–2012 *World Press Freedom Index*
http://en.rsf.org/IMG/CLASSEMENT_2012/C_GENERAL_ANG.pdf
(vaadatud 29.01.2012)

⁵² *Toimija* on 2010. aastal presidendi sõnavõistlusel pakutud vaste ingliskeelsele mõistele *actor*.

moel ka iga liikmesriigi tasandi demokraatias. Nõnda tekib küllaltki keerukas suhetevõrgustik, mida määravad rahvushuvi, riigisisene poliitika ja traditsioon ning teisalt Euroopa üldine areng. Pidevalt kerkivad küsimused rahva esindamisest ja võimu delegeerimisest, nii rahvusriigi kui ka Euroopa tasandil. See muudab küllaltki keerukaks ka ajakirjanduse kontrollimehhanismide kirjeldamise.

Euroopa Liiduga seotud teemade ajakirjanduslikul käsitlusel tuleb silmas pidada järgmist:

- Euroopa ühishuvidest (ühistest eesmärkidest) johtuvalt tekib paljude teemade puhul Euroopa võimuinstitutsioonides (eeskätt Euroopa Komisjonis) ootus, et neid käsitletakse ühtviisi mis tahes liikmesriigis. Sellise ootuse kandjaks on eeskätt Euroopa Liidu ühishuvi institutsioonid (näiteks Euroopa Komisjon või Euroopa Keskpang). Demokraatlikus ühiskonnas ei saa ajakirjanduse tegelikkusekäsitlust institutsionaalselt korraldada, aga seda saab suunata, koordineerides näiteks teavitustööd. Sel juhul kujuneb ühishuvist oluline tegur ajakirjandust käsitlevas kontrollisüsteemis (kontrollimodaalsuses).
- Euroopa Liit on ajakirjanduslikult raskesti hõlmatav oma eri poliitikate ja institutsioonide paljususes. Tegelikkuse objektid on raskesti määratavad, ka tähenduslikud sündmused. Mõni paljude inimeste elu mõjutav sündmus jääb ajakirjanduse vaateväljast välja, mõni laiema mõjuta sündmus aga pälvib teravdatud tähelepanu. ELi institutsioonid peavad sageli tähtsaks kõrgete ametnike kohtumisi, töörühmade tegevust. Sel moel kujuneb teatud institutsionaliseeritud tegelikkus.

Viiendas peatükis on vaadeldud demokraatliku ühiskonna faktiloomet võrdlevas vaates (neli Euroopa Liidu liikmesriiki võrdlevalt) ning faktiloomet lähivaates (Eesti näitel). Saksa, Prantsuse, Suurbritannia ja Eesti faktiloomet võrdlev vaatlus hõlmab 2005. aastat ning põhineb ühel avalik-õigusliku telekanali ETV uudistesaatel „Aktuaalne kaamera” (eetris 4. oktoobril 2011). Kõigil juhtudel on selgitatud kõigi kolme – kontrolli-, kogemus- ja tõlgendusmodaalsuse – ilmnemist.

Pärast tekstianalüüsi on uuritud, millised on võimalikud poliitilis-majanduslikud eeltingimused Euroopa tänapäeva ajakirjanduses ning milliseid ajakirjandustüüpe saab eritleda. Peatükis on kasutatud ELi rahastatud uurimisprojekti *Adequate Information Management* (AIM) töö tulemusi. Üks AIMi lõppjäreldustest oli, et suuresti just rahvuslik ajakirjanduskultuur määrab, mis Euroopa sündmustest saab rahvuslikuks kõneaineks. Iga Brüsseli korrespondenti saab „vaadelda kui rahvusliku tegelikkuse esindajat võõral territooriumil” (Balčytienė jt 2007: 23). Eesmärk on „tõlkida” AIMi raames saadud järeldused, üksikud detailsed riikide raportid *faktiloomet analüüsi* keelde ehk selgitada, millised on tegelikkusekäsitluse püsivad praktikad (olenemata riigist). Võrdluse aluseks on ajakirjanduslikku teksti puudutavad kvantitatiivsed andmed. Nii saab selgitada erisusi kahe olulise tegevuse – ajakirjandusliku *teema-* ja *žanrivaliku* – kaudu.

5.1. Euroopa Liit faktiloome keskkonnana

Euroopa tegelikkusepilti kujundavad tegurid

Et selgitada ajakirjandusliku tegelikkusepildi loomise üldisi seaduspärasusi, peaks mingil moel iseloomustama ka tegelikkust, mille keskmes Euroopa on. Euroopast kõneldes tekib abstraktne tähendusüksus. Sõjaeelses Eesti entsüklopeedias⁵³ on näiteks märgitud, et tegu on kultuurilooliselt tähtsaima maailma-jaoga, ENEs⁵⁴ on aga peetud märksõnaartikli „Euroopa” hakatuseks vajalikuks hoopis mainida, et üle poole Euroopast hõlmab NSV Liit. Eesti jaoks on Euroopa seega tähistanud avalikku või varjatud kultuurilist sihti (alul eurooplaseks saamine, hiljem Euroopaga ühinemine) ja seeläbi ka maailmapilti kujundavat olulist tegurit.

Lõimumine ei saa aga olla lõputu, seda riikide ühenduse puhul, mida iseloomustavad lõimimispüüdluste kõrval ka pidev killustumine ja taotlused seista mitmekesisuse eest. Euroopa Liidu ajalugu on näidanud „nn eurofooriat ja euroskleroosi ehk Euroopa Liiduga seotud vahelduvaid optimismi- ja pessimismilaineid” (Jönsson jt 2000: 8). Euroopa avaldab oma argist toimet ühisrahas, ka Schengeni ühises viisaruumis, samuti näiteks kriisiaja vaidlustes ühtse eelarvepoliitika üle.

Eesti liikumine kujutletavate võimaluste juurest praktiliste kohustuste juurde koondab lühikeses ajalõigus põhilise, mis Euroopa Liidu arengulugu määrab. Euroopa Liit sündis osalt väga praktilisest soovist kaotada riikidevahelised takistused kaubavahetuses. Laiem poliitiline eesmärk oli hõlmata majanduslikult Teise maailmasõja kaotanud Saksamaad (Nugent 2003: 23). Kaubandustõkete kaotamine kärpis aga liikmesriikide majanduslikke ambitsioone ning kaude ka nende suveräänsust. Iga riikidevahelise kokkuleppega kaasneb mingite õiguste loovutamine ühiste huvide nimel. ELi areng on toonud järjest uusi ühispoliitikaid. Ühisturule lisaks tekkis ühtne viisaruum, ühisraha, samuti koostöö korrakaitse vallas (näiteks ühtne Euroopa vahistamismäärus).

Iga ühispoliitika tekitab liikmesriikide vahel terava avaliku diskussiooni, mis peegeldub ka ajakirjanduses. Nii lahvas 2005. aastal terav debatt teenuste vaba liikumise põhimõtete üle. Vanad liikmesriigid kartsid, et ELi uutest liikmesriikidest hakkab neile tulvama madalapalgalisi teenusepakkujaid ja koduriigi inimesed jäävad tööta. Niisuguste debattide ajakirjanduslikuks koondkujuks said *Poola torumehed*. Kardeti, et need vallutavad kiiresti Prantsusmaa (Schmidt 2008: 15). Mis tahes katse rakendada ühtseid põhimõtteid paneb proovile suhted üldise solidaarsuse ja riikide erihuvide teljel. Hoolimata debattidest on ELi ühishuvi siiski tugevnenud ja arenenud on institutsioonid, mis seisavad väljaspool ükskõik millise liikmesriigi võimu. Niisiis määrab ELiga seotud tegelikkust kõige enam ühishuvi ja solidaarsusega seotud narratiiv ehk arutlused selle üle, millest ollakse ühiste huvide nimel valmis loobuma. *Ühishuvi* on vaba

⁵³ Eesti entsüklopeedia (1932–1934). Peatoim. R. Kleis. Tartu: Loodus.

⁵⁴ Eesti nõukogude entsüklopeedia (1985–1989). Peatoim. G. Naan. Tallinn: Valgus.

ühiskonna, demokraatiaga seotud siht, mis väljendub seadustes ja nende rakendamises, mis „demokraatlikus kapitalismis on mõõtnatult keerukas ja habras” (Allott 2003: 221). Ühishuvide legitimeerival pinnal tekivad eri *toimijate* võrgustikud, ka liikmesriikide võrgustikud, mis on pidevas muutumises (Eriksen 2007: 33).

Euroopa Liit peaks oma ideaalide kohaselt olema areeniks, kus avalikult kujuneb eri huvide ühisosa. Ühishuvidele viidates püüavad ELi ühishuviinstitutsioonid, iseäranis Euroopa Komisjon debatti sekkuda ja suunata. Kui mõni oluline ettepanek ei leia toetust, viidatakse teabe vähesusele või ka ajakirjanduse vähesele huvile. Nii juhtus pärast põhiseaduslepingut puudutavaid rahvahääletusi Prantsusmaal ja Hollandis. Euroopa Komisjon tõlgendas põhiseaduslepingu tagasilükkamist kui kaotust ELi jaoks, põhjenduseks toodi „rahva kehvi informeeritus” (José Manuel Barroso, Euroopa Komisjoni pressikonverents, 30.05.2005). Komisjon leidis, et Euroopa vajab uut kommunikatsioonistrateegiat. Kõiki selliseid kaitseid tuleb vaadelda kui teatud kontrollimehhanismide ilminguid. Komisjoni uut kommunikatsioonipoliitikat käsitles 2006. aastal heaks kiidetud valge raamat⁵⁵, milles pakutud lahendused kajastasid tegelikult liikmesriikide poliitilise eliidi kujundatud paneuroopaliku poliitilise kultuuri nõrkust, eri kujutluste ja diskursuste harulisust (Schlesinger & Fossum 2007: 68).

2011. aastal tuure kogunud finantskriis on seotud eeskätt Kreekaga, riigiga, mis on end kehvasti majandanud ning ootab nüüd Euroopa toetust. Euroopa eelarvedebatis vastanduvad kaks üldist loogikat: üks (*raamatupidamislik* (*accounting*)), mis on vastu mis tahes ühiste kulutuste suurendamisele, ja teine (*lähi-muslik* (*convergence*)), mis rõhub pigem ELi ajaloolisele solidaarsusele (Fitoussi & Le Cacheux 2007: 135). Tekib ka küsimus, kas Euroopa riigid peaksid oma majanduse korraldamisel lähtuma ühetaolistest (kõigile ühtviisi kehtivatest) põhimõtetest, mis seisaksid väljapool mis tahes ELi liikmesriigi erihuve. Kreeka kriis osutab, et ühispoliitikad võivad tuleneda liikmesriikide sisemistest soovidest, aga ka tegelikkuses kujunenud (objektiivsest) kriisist, mis nõuab kiireid lahendusi.

Euroopa Liidu rolli käsitlemine eeskätt tehnokraatliku ja mitte niivõrd poliitilisena tuleneb ajaloost, sest kõige enam on tegeldud majandusliku koostööga. See toob mis tahes diskussioonis ikka esiplaanile majandusega seotud mõisted (Blichner 2007: 165). Raha on avalikkuse jaoks suhteliselt mõistetav kategooria. Raha võimaldab luua dramaatilisi suhteid, nagu rikas ja vaene, võimalused ja piirangud. Ka raha pinnal tekib vastuolu ühiste ja igast riigist eraldi lähtuvate huvide vahel. Euroopa ühtse eelarve puhul tekib olukord, kus hästi arenenud majandusega riigid ehk rikkad riigid maksavad ühiskassasse rohkem, kui nad sealt saavad. Seevastu vaesed riigid püüavad igati õigustada

⁵⁵ Euroopa Komisjoni esitatud valge raamat teabevahetuspoliitika kohta:
http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/et/com/2006/com2006_0035et01.pdf
(vaadatud 09.03.2012)

vajadust saada raha ühiskassast. Ka Eesti puhul moodustab euroraha märgatava osa riigieelarvest. Riigikontrolör on märkinud, et võimalus kasutada euroraha on nihestanud mõtteviisi ja suhtumist rahasse (Oviir 2010).

Solidaarsust võib mingites tingimustes käsitleda ka piiranguna, isegi allumisena. Kas solidaarsus saab olla kõikehõlmav, kõigile ühtviisi kehtiv või lähtub ühishuvidest surve ja nõnda ka kontroll? Igal juhul on solidaarsusprintsipi rakendamine üks olulisemaid Euroopa tegelikkust kujundavaid tegureid. See ei tähenda, et igasuguses ühispoliitikas igal juhul kajastub solidaarsus. Paljusid otsuseid mõjutavad suurriigid (eeskätt Saksamaa, Prantsusmaa ja Suurbritannia) ning omakorda nende rahvuslik huvi. Mõnede otsuste puhul on aga endiselt määrav ühehäälsuse (konsensus) põhimõte ja nii võib mõni väikeriik seista tekkinud enamuse vastu. Nii on Euroopa finantskriisis näiteks küllaltki iseseisvalt tegutsenud Soome.

Euroopa ühishuvi lugu (narratiivi) kannavad sündmustena peamiselt poliitilised otsused. Kõige tähtsamad otsused langetatakse ELi valitsusjuhtide tasemel (Euroopa Ülemkogu, ajakirjanduslikus kõnepruugis ka Euroopa tippkohtumine). Reaalpoliitika tasandil on tegu ELi kõige mõjukama institutsiooniga (Nugent 2003: 193). Paljude oluliste tegevuste alustamiseks tuleb mandaat saada just ülemkogult. Samas on ülemkogul laienemisega seoses üha keerulisem jõuda täpsete ja ühtsete reegliteni (Jachtenfuchs & Kohler-Koch 2004: 112). Ka Euroopa Komisjon saab suuresti tegutseda just nende volituste piires, mis ülemkogu talle on andnud. Ülemkoga sarnaselt kogunevad ka eri valdkondade ministrid, näiteks Kreeka kriisi on põhiliselt arutatud ELi rahandusministrite kohtumisel (eurosõnavaras tähistab seda lühend ECOFIN). Lisaks sellele on veel rohkesti madalamaid otsustustasandeid. Euroopa valijaskonna kui terviku huve esindab Euroopa Parlament.

Eri institutsioonide suhete selgitamine nõuaks omaette peatükki. Ajakirjandusliku faktiloome seisukohalt on oluline, et institutsioonide seisukohalt koosnebki tegelikkus suuresti ametlikest kohtumistest. Eeldatakse, et ametlike kohtumiste kaudu saab ELi institutsioonide tegevus nähtavaks. Just kohtumistega seoses vahendatakse infot ajakirjandusele. Nii kujuneb ametlike sündmustega määratud institutsionaliseeritud tegelikkus kui teatud ootus ajakirjandusele. Niisugune institutsioonide hallatud tegelikkus ei vasta tihtilugu aga ajakirjandusele omastele printsiipidele sündmuslikkusest ja konfliktist. Ametlikel kohtumistel püütakse vältida muljet konfliktist.

Euroopa ühishuvi kontrollisüsteemi osana

Euroopa Liiduga seotud tegelikkuse kajastamisel tegutseb iga ajakirjanik paljude eriilmeliste jõudude mõjuväljas. Üks neist mõjuväljadest seondub Euroopa Liidu ja abstraktse ühishuviga. Eri institutsioonid (näiteks Euroopa Komisjon või liikmesriikide ministrite nõukogu) püüavad sihikindlalt ajakirjanduslikku otsustusprotsessi suunata. Komisjon kindlustab taristu infovahetuseks, samuti haldab ekspertide ja suhtekorraldajate võrgustikku. Sellega nõrgeneb liikmes-

riikide võim info haldajana (eeskätt väravavalvurite ehk *gatekeeper*'itena) (Jachtenfuchs & Kohler-Koch 2004: 108). Kõige tõhusam on suunata Brüsselis alaliselt tegutsevate korrespondentide tegevust. Oluline kontrollivõimalus avaneb juba korrespondentide akrediteerimisel. Euroopa Komisjon nõuab ajakirjanikelt, kes soovivad akrediteeringut ELi institutsioonide juurde, veenvat tõestust, et üks nende põhiülesannetest on anda infot ELi ja tema institutsioonide kohta. Tuleb ka tõestada alalise elukoha olemasolu Brüsselis ja sedagi, et ajakirjanduslik tegevus on põhiline sissetulekuallikas (European Commission, DG Communication).⁵⁶ Nõnda tagab komisjon oma tegevuse vastu professionaalse huvi (asjaarmastajad ei saa alalist akrediteeringut) ning rakendab teatud institutsionaalset kontrolli nende üle, kes ajakirjanduslikke valikuid teevad ja tihtilugu otsustavad uudislikkuse ja sündmuslikkuse üle. Hoolikalt valitud pressikorpus muutub seeläbi justkui omaette institutsiooniks, mida seovad sarnased teadmised ja kogemused. Kujunevad näiteks kindla otstarbega sõnad ja lühendid, mida mõistavad vaid asjatundjad – ametnikud ja ajakirjanikud. „Korrespondendid arvestavad oma tegevuses ELiga seotud sõnumite tugevat institutsionaliseeritust, on avalikkuse omamoodi „lugemisprillideks”. Euroopa poliitika protsesside analüütilised sõelumisvahendid on suuresti nende institutsioonide kesksed” (Baisnée 2007: 32). AIMi projekti hõlmanud perioodil (aastal 2005) töötas Brüsselis alaliselt akrediteerituna pisut üle tuhande korrespondendi.

Teine võimalus on tsentraliseerida teemavalikuid. Ennekõike püüavad Euroopa institutsioonid tagada sarnast teemavalikut ehk teisisõnu arendada *ühtset kõneainest* kogu Euroopas. Nii korraldab Euroopa Komisjon igal tööpäeval pressikonverentsi (*midday briefing*), mille tarvis valmistab alati ette teatud teemad. Sellel pressikonverentsil saab kokku suur osa Brüsseli pressikorpusest. Ajakirjanikel on vabadus esitada mis tahes küsimusi, ent tihtilugu areneb vestlus pressiruumis just komisjoni etteantud teemadel. Pressitöötajad on otsinud uusi kommunikatsioonistrateegiaid. Näiteks algatas Euroopa Komisjon pärast ebaõnnestunud rahvahääletusi Hollandis ja Prantsusmaal, kui esitatud ELi põhiseaduse leping ei saanud rahva heakskiitu, arutelu võimaliku uue kommunikatsioonistrateegia üle. Strateegias pakuti muu hulgas, et infot võiks jagada ajakirjanduslike lugudena (*story-based information*), aga see pälvis Brüsseli korrespondentide seas üksmeelse kriitika. Info nii-öelda pakendamine ajakirjanduslikku vormi oleks väljendanud kontrolli ka žanritunnuste üle. Komisjoni katse kontrolli laiendada viitab olulisele piirjoonele, mis eraldab ajakirjandussisesed kontrollimehhanismid ajakirjandusvälistest mehhanismidest. Ajakirjandus tavaliselt valib ja vormistab, otsustab žanri. Võim püüab pigem määrata kõneainest, kujundada sõnumeid ja tsitaate. Niisugune tööjaotus

⁵⁶ Euroopa Liidu institutsioonide juurde alaliseks akrediteerimiseks esitatavad nõuded on kättesaadavad aadressil http://ec.europa.eu/dgs/communication/services/accreditation/perm_en.htm (Baines & Gill 2006), vaadatud 07.05.2011.

kujuneb praktikas. Mida kõrgemal positsioonil on kõneisik, seda kättesaamatum ta ajakirjanduse jaoks on. Euroopa ühtset seisukohta saab väljendada vaid piiratud arv kõneisikuid. Neid ei ole ka ajalooliselt kujunenud. Nii tuleb leppida piiratud arvu tsitaatidega, mis sõnastatakse pressiruumis. Euroopa Komisjoni president suudab pressikonverentsil vastata vaid vähestele küsimustele. On ka selge, et ta ei suuda intervjuusid anda kõigile Brüsselis esindatud väljaannetele.

Oluliseks saavad *vahendaja* (korrespondendi) ja toimetuse suhted. Õigupoolest on igasugune ELi käsitus enamasti vahendatud. Vahendaja võib olla ka infoagentuur või mõni teine ajakirjandusväljaanne, kes ikkagi kuulub Brüsseli ajakirjanduskorpusesse. Nõnda on enamasti tegu mitmeastmelise kontrollimehhanismiga – seega üsna keeruka *institutsionaalse modaalsusega*, mis määrab faktide esitamist ajakirjanduses. Modaalsust kõige üldisemalt kirjeldades võiks küsida, kas on mingi kontrolli ilming, mis on ühesugusena nähtav üle Euroopa. See võib olla mõni vormistusviis, näiteks ajalehe küljendamine, mingi võtte, mis läinud moodi üle Euroopa. Samas pole ühtegi väljaannet, mis seoks kõik eurooplased ühisesse meedia- ja ka tõlgendusruumi, mis kajastaks kogu Euroopa üldhuviauditooriumi seisukohalt piisavalt atraktiivselt Euroopa Liiduga seotud sündmusi. Järelikult pole ka ühtset valikumehhanismi, ehkki korrespondendid Brüsselis töötavad sarnastes tingimustes. AIMi intervjuudes esile tõstetud Briti kvaliteetleht Financial Times on ELi asjatundjate seas kõrgelt hinnatud. Tegu on siiski Briti väljaandega, mille lugejaskond välismaal on küll suurem kui koduriigis, kuid lugejaks on suhteliselt kitsas ametnike ja poliitikute grupp. Ka korrespondentidele on Financial Times tihti esmase info allikaks. Arvestades ELi juurde akrediteeritud korrespondentide tegevust, on võimalik piiritleda tingimusi, mis on eri riikide jaoks sarnased. Korrespondendid tegutsevad suuremate sündmuste puhul enam-vähem sarnases ajas ja ruumis, neil on enam-vähem sarnane infotaust. AIMi uuring osutas, et konkurents Brüsselis tegutsevate „ajakirjanike vahel on vaevumärgatav, pigem saab kirjeldada hoopis koostööd” (AIM 2006: 37). Erinevusi on niisiis mõtet otsida hoopis riigiti. Institutsionaalset liidest silmas pidades tuleks uurida, mis määrab just eri riikide ajakirjanduslikke teema- ja žanrivalikuid, millised võivad olla ajakirjanduse suhted poliitika- ja majandussfääriga.

Niisugune probleemipüstitus eeldab, et põhiliseks uurimisüksuseks saab ELi liikmesriik ja ühes sellega rahvuslik avalikkus. See on esialgu üsna meelevaldne üldistus. Ühe riigi piires võib tegutseda väga eriilmelisi ajakirjandusväljaandeid ja seega võib kirjeldada ka suhteliselt laia valikute spektrit. Ometi saab välja tuua kõige domineerivad tingimused. Teisalt ei õnnestu põhjalikult analüüsida korraga kõiki ELi liikmesriike. Nii tuleb paratamatult teha valik. Oluliseks saab, et valides üksikuid riike, hõlmatakse võimalikke tingimuste variatsioone. Sarnastes oludes tegutsevaid riike saab vaadelda gruppidenä ehk ajakirjanduse tüüpidenä. Riikide valikul on eesmärk näidata maksimaalseid võimalikke variatsioone, tüüpide kirjeldamise üksuseks saab erisus ühtses raamistikus (*diversity within a common framework*) (Livingstone 2003: 493). Faktiloomes puhul tuleb ajakirjanduslike tekstide analüüsi kõrval uurida ka nende tekstide

loomise keskkonda. Mis tahes demokraatlikku ja turumajandusega Euroopa riiki ei saa kirjeldada abstraktse, üldise ajakirjandusena (nagu näiteks *Saksa* või *Eesti ajakirjandus*).

5.2. Euroopa ajakirjanduse tüübid

Eri riikides ilmnevad erinevad poliitika ja ajakirjanduse traditsioonid. Varieeruvad ka ajakirjanduse ja võimu suhted. Mõnes riigis peetakse loomulikuks, et ajakirjandus on aktiivne osaleja poliitilises debatis ning eri vaateid kandvad ajakirjandusväljaanded peegeldavad kujunenud poliitilist süsteemi (nn *poliitiline parallelism*) (Hallin & Mancini 2004: 27). Mõnes riigis püüavad väljaanded aga selgelt näidata, et ei juhindu kindlatest poliitilistest vaadetest, vaid hoiavad kõiges neutraalset joont, esindades justkui vabadust väljaspool poliitilist süsteemi. Niisugust eripära saab kirjeldada ka Euroopa demokraatlikus ajakirjandusruumis – see tuleneb traditsioonidest ning ajakirjandusturu korraldusest. Ühe ELiga seotud sündmuse ajakirjandusliku käsitluse kvalitatiivne analüüs osutas, et eri riikide käsitlustes kerkivad erinevad sündmuste osalised ja objektid ehk ühegi riigi ajakirjandus ei anna sündmustest tervikpilti. ELiga seotud tekstide žanriline analüüs aga näitas, et mõnes riigis jäetakse Euroopa teema pigem arvamusiilidritele ja toimetused ise tegelevad muude temadega. Nõnda sugeneb küsimus, kas ajakirjandust määravad teatud eeltingimused, mida saab kirjeldada kui ajakirjanduse tüüpi, kas Euroopa demokraatlikku ajakirjandust saab mingil moel jagada tüüpideks.

Ajakirjanduse ja poliitika suhted on üks paljudest võimalustest eri ajakirjandustüüpide määramiseks. „Nelja ajakirjanduse teooria” (“Four Theories of the Press”) (Siebert jt 1956) lähtus poliitilise süsteemi kujundatud ühe-suunalisest kontrollist ajakirjanduse üle. Teooria hilisem kriitika on osutanud, et poliitilist süsteemi tuleb näha sõltuvana teistest sotsiaalsetest süsteemidest, muu hulgas ka ajakirjandusest ning vaadelda meedia ja poliitilise süsteemi vahelisi sõltuvusmustreid (Engesser & Franzetti 2011: 277). Merill ja Lowenstein (1974) pakkusid ajakirjanduse tüüpide kirjeldamisel võimaluse hõlmata ka omandisuhteid (nagu eraomanduses väljaanded, erakondadega seotud väljaanded või riigi omanduses meediainstitutsioonid). Hachten (1989) määratles omaette kategooriana *Lääne ajakirjandussüsteemi* kui kahe ajakirjandustüübiga – liberaalse ja sotsiaalse vastutusega seotud ajakirjandusega – määratud ala.⁵⁷ Szpunar näitab, et nelja ajakirjanduse teooria lähtus Lääne külma sõja aegsest vastandusest, selle arendamisel rakendati teisestamist⁵⁸ ehk enda määramist tingliku teise osapoole (*other*) kaudu. Samamoodi vastandati riiklikku ja eraomanduslikku, eri demokraatiatüüpe, propagandat uudistele. (Szpunar 2012: 6). Vastandamine hõlmab ka Ida- ja Kesk-Euroopa ajakirjan-

⁵⁷ Hachten kirjeldas totalitaarsetes riikides tegutsevat põrandaalust ajakirjandust eraldi ajakirjandustüübina ning arengumaadega seotud ajakirjandustüüpi.

⁵⁸ *Teisestamine* on presidendi sõnavõistlusel pakutud mõiste *othering* tähistamiseks.

duse vaatlemist eraldi ajakirjandustüübina. Sel moel kujunes eraldi grupp ka näiteks Euroopa lehelugejate võrdlevas analüüsis (vt Elvestad & Blekesaune 2008). Analüüs aga näitas, et Ida- ja Kesk-Euroopas on ajakirjanduses riigiti suuri erinevusi, pigem sarnaneb ühe või teise riigi ajakirjandus tüübilt mõne lääne ajakirjandustüübiga.

Ostini ja Fung (2002) rakendasid ajakirjandustüüpide kirjeldamiseks kaht tinglikku telge: esmalt poliitiliste vabaduste ja piirangutega seotud traditsiooniline *autoritaarsuse-demokraatia telg* ning lisaks veel ajakirjandusliku eneseteadvusega (professionaalsusega) seotud *alalhoidlikkuse-liberaalsuse telg*. Alalhoidlikkus hõlmab ajakirjanduse vastuseisu muutustele, äärmustest hoidumist, sotsiaalse staatuse säilitamise püüdu. Alalhoidlik ajakirjandus on pigem riigitruu. Liberaalne ajakirjandus seevastu pigem toetab muutusi, individualismi ja konkurentsi. Hongkongi, Hiina, Jaapani ning USA ajakirjanduse võrdlemisel kasutati ajalehtede sisuanalüüsi, et selgitada tekstides esinevat toetust või kriitikat võimu suhtes. Analüüs näitas, et ajakirjandus Jaapanis on demokraatlik-konservatiivne, USAs demokraatlik-liberaalne, Hongkongis autoritaarne-liberaalne ning Hiinas autoritaarne-konservatiivne (Ostini & Fung 2002: 54).

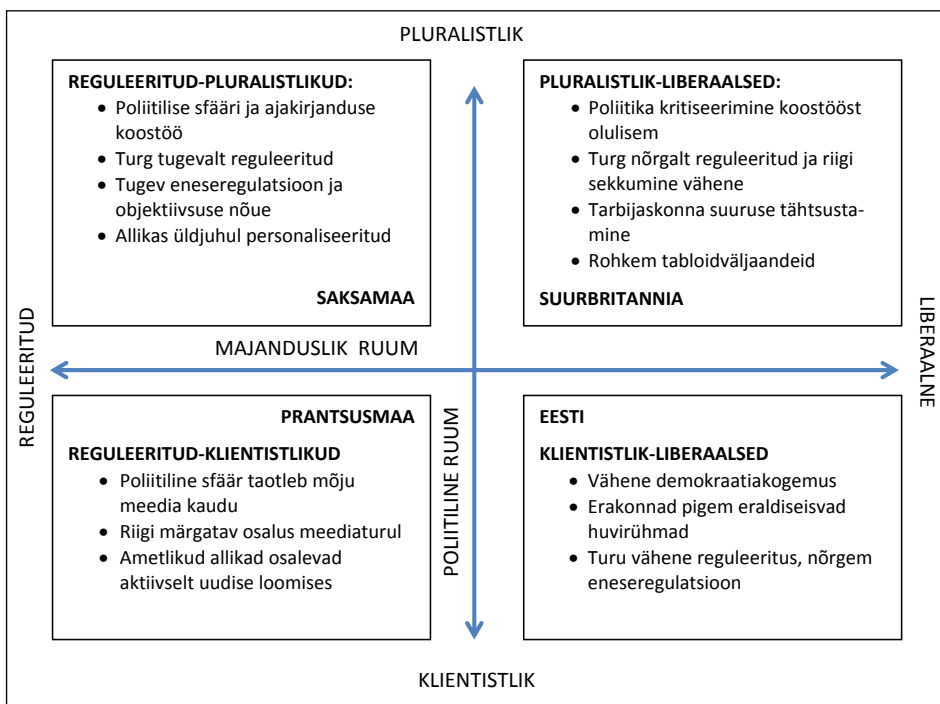
Hallini ja Mancini arvates jäi nelja ajakirjanduse teooria puhul vaatluse alt välja ajakirjanduse ühiskondlik mõju (Hallin & Mancini 2004: 8), pealegi jõuti eri ajakirjanduse tüüpideni eri käsitlustes üksnes teoreetilise arutelu kaudu. Hallini ja Mancini esitatud kolm ajakirjandusmudelit põhinesid empiirilise materjali hoolikal analüüsil. Nad pakkusid välja kolm ajakirjandustüüpi ehk mudelit (2004: 67):

- vahemereline ehk polariseerunud-pluralistlik mudel, kuhu kuuluvad Prantsusmaa, Kreeka, Itaalia, Portugal ja Hispaania;
- Põhja-Euroopa ehk demokraatlik-korporatiivne ajakirjandussüsteem (Austria, Belgia, Taani, Soome, Saksamaa, Holland, Rootsi);
- Põhja-Atlandi liberaalne süsteem (Iirimaa ja Suurbritannia).

Kesk- ja Ida-Euroopa riigid jäeti sellest tüübigruppist välja. AIMi töökoosolekutel kerkis aga just küsimus nende kirjeldamisest. Üks võimalus oluks lähtuda mõistetest Ida-Euroopa või ka *uus* ja *vana* Euroopa. Kõik need on siiski küllaltki ebamäärased metafoorid, mis ei aita tähenduslike tüübitunnuste leidmisele kaasa. Ida-Euroopa seondub mineviku ja totalitaarse pärandiga, uus Euroopa aga pigem hoiakuga USA suhtes.

Ida-Euroopa ajakirjandust on nähtud iseseisva süsteemina Euroopa ajakirjanduskeskuse kirjeldavas analüüsis (McQuail 2007; Weibull 2007; Jakubowich 2007; Hallin ja Mancini 2007). Ida-Euroopa ajakirjanduse eritlemist omaette ajakirjandustüübina saadab siiski küsimus, mis on seda määravad olulised tunnused. Kas saab kirjeldada *idaeuroopalikkust* kui ajakirjanduse süsteemi määravat peamist omadust? Ida-Euroopa riigis võib ajakirjandusturg olla liberaalsem kui mõnes Lääne-Euroopa riigis, ka poliitiline süsteem võib olla üsna sarnane mõne vana läänერიიგiga.

Joonisel 21 on esitatud üks võimalik ajakirjanduse tüüpe määrav liigitus. See osutab, et eeltoodud tekstianalüüsis hõlmatud riigid esindavad kõik eri ajakirjandustüüpe.

Joonis 21. Poliitilis-majanduslike eeltingimuste tüübid Euroopa ajakirjanduses (teadusprojekti *Adequate Information Management* (AIM) lõppraporti põhjal). Tüpoloogia aluseks on ajakirjanduse majanduslik ja poliitiline tegutsemisruum. Ajakirjandussüsteemi määrab sel juhul riigipoolse reguleerituse tase ning üldine hoiak, kas ajakirjandus rahuldab eelkõige meediatarbija üldisi ootusi või peab oluliseks poliitilise debati arendamist avalikkuses.

AIMi analüüsis otsustati ajakirjandussüsteemide liigitamisel lõpuks lähtuda kahest teljest. Üks neist haarab ajakirjanduse tegutsemise majanduslikke tingimusi, teine aga poliitilist tegutsemisruumi. Nii saadakse neli võimalikku ajakirjanduse tüüpi. Majanduslikke tingimusi saab kirjeldada lähtuvalt riigi rollist ajakirjandusturu korraldamisel. Mõningatel juhtudel (näiteks Prantsusmaal) on riigil ka märkimisväärne osalus ajakirjandusväljaannetes või on turg tugevalt kontrollitud (näiteks Saksamaal). Poliitilist tegutsemisruumi kirjeldab aga pluralismi-klientismi telg. Hallin ja Mancini seostavad klientismi ühiskonnaga, kus formaalsed reeglid on veidi tähtsamad kui inimestevahelised suhted. Ka ettevõtjatel on poliitilised sidemed, mis aitavad võita hankeid (sealhulgas ka saada ringhäälingulube) (Hallin & Mancini 2004: 58). Üks klientistliku riigi näide on Prantsusmaa, kus riigiametnike rollid on püsivad, ametikohtade

hierarhia ajalooliselt tugev, nii ka eliidi kujunemine meritokraatiana ehk talentide võitluses. Ametnikkond kujundab üsna suurel määral ka meediat. Klientistlikuna võib käsitleda ka 2005. aasta Eesti ajakirjandust, iseäranis Euroopa Liidu kajastamisel. Euroopa poliitika eri valikuid avalikkuses eriti ei arutatud, pigem lähtuti sellest, mis inimesele tarbijana on huvitav ja tähtis. Poliitiline protsess oli suhteliselt piiritletud, nagu klientistlikule süsteemile on iseloomulik: avalik debatt pole poliitikas tähtis, pigem on see oluline eliidile (mitte massiauditooriumile). Infole juurdepääs sõltub isiklikest suhetest (Hallin & Mancini 2004: 59). Eestis on ka parteidest „kujundatud huvirühmade klientistlikud korporatsioonid, mille värbamispoliitika ei põhine maailmavaatelistel veendumustel, vaid hüvede jaotumisel grupilojaalsuse alusel” (Ruutsoo 2004: 17).

AIMi lõppraportis nenditi, et „mõnes rahvuslikus kontekstis rajanevad poliitikute ja poliitikaajakirjanike suhted küllaltki lähedasel partnerlusel ja koostööl, mitte rivaliteedil, mõnes riigis kajastab meedia kriitiliselt poliitikat ja etendab pigem valvekoera rolli” (Balčytienė jt 2007: 19). AIMi kaheteljelisest mudelist lähtudes kuuluvad reguleeritud-pluralistliku ajakirjandusega riikide hulka ka Norra ja Soome. Nendes riikides on ajakirjandus taganud sõltumatuse poliitilistest liidritest (AIM Research Consortium 2006: 138). Pluralistlik-liberaalne ajakirjandus on Suurbritannia ja Iirimaa kõrval ka Rootsis ja Taanis. Neis riikides on „ajakirjanduskultuur tugevasti mõjutatud angloameerika traditsioonist” (*ibid.*, 139). Reguleeritud-klientistlikud ajakirjanduse eeltingimused valitsevad Prantsusmaa kõrval ka Itaalias. Nendes riikides on tavapärastelt rakendatud proteksionistlikke kaitsemeetmeid meediaettevõtjate suhtes, kes pärit väljastpoolt Euroopa Liitu, riik sekkub aktiivselt meediaturgu. Klientistlik-liberaalsete eeltingimustega on Eesti kõrval ka Leedu ja Rumeenia ajakirjandus. Neis riikides on „poliitilises praktikas sageli tavaks avalikkuse eest varjatud *agenda*” (*ibid.*, 142). Suhe Euroopa Liitu on tihti kantud praktilisest huvist ja mitte niivõrd abstraktsetest poliitilistest ideaalidest.

Ajakirjanduse ühes uuemas tüpoloogias (Engesser & Franzetti 2011: 280)⁵⁹ on esitatud neli võimalikku telge: vabadus, mitmekesisus, tsentraliseeritus ja traditsioon. Need on kategooriad, mis kirjeldavad samal ajal nii poliitikat kui ka ajakirjandust. Pakutud telgedega seonduvad empiiriliselt mõõdetavad indikaatorid (näiteks meediavabadust, demokraatiat kirjeldavad rahvusvahelised indeksid), samuti erakondade arv riigis ning meediasüsteemi tsentraliseerituse näitajad. Engesser ja Franzetti näitasid, et poliitiline mitmekesisus muudab meediaturu võimu seisukohalt raskemini kontrollitavaks.

⁵⁹ Artiklis on hea ülevaade maailma riikide ajakirjandust puudutavatest võrdlusuuringutest, mille puhul on lähtunud riikide eri reitingutest ja edetabelitest, samuti näiteks meediakanalite ja erakondade arvust.

5.3. Faktiloome võrdlusvaates: Saksa, Prantsuse, Suurbritannia ja Eesti tegelikkusepilt 2005

Võrdlusvaatlus hõlmab nelja riiki. Kolm neist on Euroopa riikidevahelises debatis traditsiooniliselt kõige mõjukamad, Eesti aga üks väiksemaid, kus Euroopa poliitika alles kujunemas. Võrdlusvaatlus selgitab faktiloome sarnaseid ja eristuvaid omadusi eri keeleruumidega määratud ruumis ning uurib muu hulgas, kuidas faktiloomet mõjutab ajakirjanduse tüüp ehk teatud tunnuste kogum, mis iga vaatlusaluse riigi ajakirjandust kõige üldisemalt iseloomustab.

ELi rahastatud uurimisprojekti AIM (*Adequate Information Management*) raames kogutud (peamiselt kvantitatiivanalüüsi) andmestik aitas selgitada valdavaid valikuskeeme eri riikides (eriti teemade ja žanrite valikul) ning selle kaudu eeskätt kontrollimodaalsusi riikide kaupa. Uurimisprojekt hõlmas 11 riiki. Väitekirjas esitatud kvantitatiivne analüüs täiendab AIMi lõppraportit. Et luua sarnane võrdlusalus eri riikide jaoks, hõlmas AIMi tekstivalim iga riigi kolme kõige mõjukamat üleriigilist ajalehte, samuti üht regionaalset väljaannet (Eesti tingimustes maakonnalehte) ning üht tabloidväljaannet. Analüüsi ka ühe avalik-õigusliku telekanali ning ühe kommertskanali saateid. Tekstide valim (kokku 1032 teksti) perioodist 7.–28. märts 2005 on toodud tabelis 3.

AIMi kvantitatiivanalüüsis kogunenud materjalist kujunes hea pinnas põhjaliku kvalitatiivanalüüsi kavandamiseks. Selleks tuli otsida sündmust, mis oleks kõigile riikidele ühine, kus kõik riigid oleks aktiivsed osalised, mitte pelgalt kõrvaltvaatajad või taustategelased. Paljud Euroopa sündmused võivad tihti pälvida rahvusvahelist huvi, kuid on sageli seotud vaid üksikute riikidega. Ühise sündmusena saab vaadelda ELi tippkohtumist 2005. aasta septembris (samast aastast pärineb ka AIMi kvantitatiivne materjal). Kohtumisel, millel osalesid valitsusjuhid (teiste seas ka Tony Blair, Jacques Chirac, Angela Merkel ja Andrus Ansip), lahvas eri riikide vahel tüli Euroopa eelarveraha kasutamise üle. Vaidluste sisu mõistmisel oli abiks ka võimalus näha tippkohtumist ajakirjanikuna.⁶⁰

Tabel 3. Kvantitatiivanalüüsi valim

	Riik	Uuritud tekstide arv
1.	Saksamaa	352
2.	Suurbritannia	66
3.	Prantsusmaa	478
4.	Eesti	202

⁶⁰ Aastatel 2003–2007 oli mul alaline akrediteering kõikide Euroopa Liidu institutsioonide juurde.

Kvalitatiivse analüüsi ajakirjandustekstid pärinevad lühikesest perioodist (15.–16. detsember). Esindatud on kõigi riikide suuremad üleriigilised trüki- väljaanded, ühtekokku 88 teksti (vt tabel 4). Tekstide valiku puhul oli oluline leida ajahetk, kus Prantsuse rahvahääletuse mõju avalikus debatis oleks lahtunud, kuid samas AIMi võrdlusmaterjal säilitaks aktuaalsuse.

Tabel 4. Kvalitatiivanalüüsi valimis esindatud väljaanded (kokku 98 teksti)

Riik	Väljaanded	Uuritud tekstide arv
SAKSAMAA	Süddeutsche Zeitung, Frankfurter Rundschau, Die Welt, Die Zeit, Financial Times Deutschland, Handelsblatt, Frankfurter Allgemeine	29
SUURBRITANNIA	The Times, The Daily Telegraph, The Guardian, The Independent, Financial Times, The Sun, Daily Mail	26
PRANTSUSMAA	Le Monde, Le Figaro, Les Echos, La Tribune, Libération, La Croix	24
EESTI	Postimees, Eesti Päevaleht, Õhtuleht	9

5.3.1. Kontrollimodaalsus Euroopa tegelikkusepildi kujundajana

Teemavalik riigiti

Faktiloome võrdlevas vaates näitab institutsionaalne modaalsus, millised olid tingimused enne teksti avaldamist. Siin saab lähtuda mitmest olulisest ajakirjandussisese kontrollimehhanismist (kontrollimodaalsuse ilmingust):

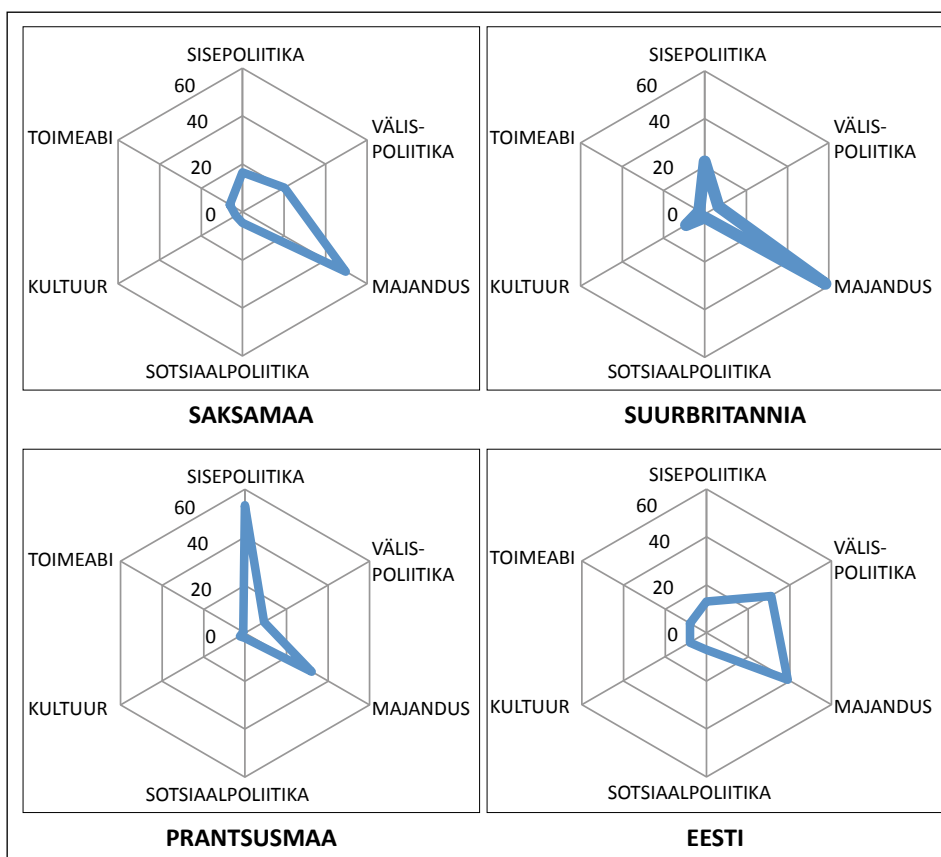
- Ajakirjanduslikuks käsitlemiseks **valitud teema** näitab ajakirjanduslikke panuseid ja ajakirjanduse planeerimisprotsessi. Üks AIMi fookusi oli uudisvaliku analüüs (NAA – *news agenda analysis*), mida saab rakendada ka teemavaliku analüüsis. Oluline oli selgitada, millega ELi ajakirjanduslikku käsitlemist seotakse, kas esineb ka mingi ühesugune teema kõigi liikmesriikide jaoks ühel ajal.
- **Žanrivalik** tehakse enne teksti sõnastamist ehk žanr ei kujune juhuslikult teksti sõnastamise käigus. Tekst vormitakse lähtuvalt žanrist, mitte vastupidi. Seega on žanr osalt korraldava, teatud institutsionaalse tegevuse ilming. AIMi uuringus kasutati žanrite ühtset kodeerimismeetodit ja sarnast valimit (AIM Research Consortium 2006: 9).
- *Teemavalik* on ajakirjanduslikku ja sealjuures teksti *avalikuks saamise* protsessi määrav otsustus, mida võib pidada ka *tekstiväliseks* ja *institutsionaalseks*. See valik tehakse enne teksti sõnastamist avalikkuse jaoks (teisiseõnu: teksti olemasolu ei tähenda veel valituks osutumist). Valik

iseloomustab seega tingimusi, milles tekst saab avalikuks. Valiku tegijaks võib olla ajakirjanik (üksikisik, toimetus, ajakirjandusinstituut või võimuinstituut).

Teemavaliku kaudu tõstetakse mingid teemad avalikkuse ette, kuid valik määrab ka teemad, mida ei peeta avalikkuse jaoks oluliseks, avaldamisväärseks. Siinses analüüsis on teemavaliku liigituse aluseks kuus teemavaldkonda: EL kui välismaailmaga seotud teema, EL kui riigisisene teema, EL kui sotsiaaleluga seonduv teema, EL kui kolmandate riikide abistamisega (humanitaarabi ehk toimeabiga) seonduv teema, ELi käsitus kui kultuuriteema.

Kõnekaad on erinevused ELi käsitlevate tekstide üldarvus: kõige enam tekste on Prantsusmaalt (478) ja kõige vähem Suurbritanniast (66). Teemad, mis kõigile ELi liikmesriikidele võiksid olla olulised, jäävad Suurbritannias kajastamata. Nõnda domineerib institutsionaalse valiku seisukohalt otsus mitte kajastada ELiga seotud sündmusi. Euroopa Liiduga konkureerib valikus selgelt USA, „mille suhtes lugejad tunnevad rohkem hingesugulust” (Golding & Oldfield 2006: 139). Tuleb silmas pidada, et Prantsuse ajakirjanduse valikuid mõjutas 2005. aasta märtsis tugevalt maikuuks kavandatud Euroopa põhiseaduse lepingu rahvahääletus. ELi arengut nähti rahvahääletuse eel suuresti sisepoliitilises raamistikus. Samas peegeldab see ilmekalt ka üht Prantsuse meedia eripära: Prantsuse meedia on tuntud lähedaste sidemete poolest erakondade ja poliitikutega. „Paljud ajalehtede omanikud ja toimetajad, nii kohalikul kui ka üleriigilisel tasandil peavad ajakirjandust eelkõige poliitilise võitluse relvaks oma valimisringkonnas” (Neveu jt 2005: 9). Seetõttu ei ole erakordne, kui ELi teema tuuakse sisepoliitilisele areenile.

Joonisel 22 on kõrvutatud eri riikide teemavalikuid ELi sündmuste kajastamisel *radarskeemidena* ehk teatud graafiliste valikumustritena. Valikuid kirjelavad nn teemarühmad. Teemade esinemissagedus on saadud kvantitatiivanalüüsi teel, kusjuures oluliseks pole formaalne rubriik, vaid valdav teema, mis teksti sisust tuleneb. Säärane kujutusviis on suuresti skemaatiline ehk tinglik. Oluline on näidata, et sarnase valimi juures (iga riiki esindasid valimis sarnase profiiliga väljaanded) ühesuguseid mustreid ei ole. Isegi kui eksisteerib mingi teoreetiline ühtne ELiga seotud valikute rida, siis see liikmesriikide ajakirjandusväljaannetes ei kajastu. Teemat võib pidada prioriteetseks, kui selle esinemissagedus kõigi ELi käsitlevate tekstide seas on üle 20 protsendi, mõõdukaks kui sagedus 10–20 protsenti – niisugust vaatenurka on soovitatud Prantsuse raportis (Baisnée & Frinault 2006: 60).

Joonis 22. Eri riikide teemavalikute nn radarid. Radarskeemi harud näitavad valdava teema esinemissagedust protsentides kolmenädalasel perioodil 7.–28. märtsini 2005. aastal. Üle 20% esinemissagedust saab pidada suureks, vahemikku 10–20% keskmiseks. Prantsusmaa puhul on ELi käsitlus seotud riigisisese poliitilise debatiga, ülejäänud riikide puhul on valdav ELi sündmuste käsitlemine rahandus- ja majandusteemana.

Kui teemavalikuid kõrvutada ajakirjandusliku otsustusprotsessi analüüsiga (AIMi intervjuud), on võimalik kirjeldada põhilisi võimumehhanisme (diskursusi) riikide kaupa. Faktiloome institutsionaalse modaalsuse seisukohalt saab teha järgmised tähelepanekud:

Saksamaa puhul eristub väga selgelt majandus- ja rahandusteema. Säärane valik on ühtlaselt valdav kõigi meedialiikide puhul, mis omakorda viitab homogeensele avalikkuse ootusele. Tabloidväljaandes Bild on majandusteema osakaal suurem, aga seal on lugude arv väiksem. Samas on Bild Euroopa üks kõige suurema lugejaskonnaga väljaanne (2005. aasta märtsis oli trükiarv 3,88 miljonit, lugejaskond 11,8 miljonit (Hahn jt 2006: 67)). Samas suurusjärgus oli Briti üleriigilise tabloidväljaande The Sun tiraaž: 3,38 miljonit (Audit Bureau of Circulations), Prantsusmaa AIMi valimis esinenud tabloidväljaande Le Parisien

tiraaž oli 2005. aastal kõigest 504 000. Eestis oli tabloidväljaande Õhtuleht tiraaž 2005. aastal samas suurusjärgus kvaliteetlehe Postimees tiraažiga. Niisiis eristuvad Saksa näitel kaks erinevat süsteemi: ühes domineerib üks üleriigiline tabloidväljaanne (kas Bild või The Sun), teises aga selline dominant puudub. Nelja riigi võrdluse seisukohalt tundub tähenduslik asjaolu, mida AIMi raportis ei ole välja toodud: domineerivate tabloidväljaannetega riikides (Saksamaal ja Suurbritannias) on teemavalik ühtlasem kui riikides, kus selget üleriigilist liidrit tabloidväljaannete vallas ei ole. Tekstide arv tabloidväljaannetes on küll märksa väiksem, kuid kõige enam valitakse ikka sarnane teema.

Saksamaal (nagu ka Suurbritannias) kujundab meediapilti avalik-õiguslik ringhäälinguorganisatsioon. AIMi valimis vaadeldi avalik-õiguslike telejaamade võrgustiku (Saksamaa ARD) uudistesateid. ELi-teemalisi lõike oli ARDs 34 (9,7% ELi-teemalistest lugudest), Briti avalik-õigusliku telejaama puhul samast perioodist vaid 2 (3,03% ELi-teemalistest lugudest).

Intervjuud Saksa ajakirjanikega näitasid, et institutsionaalset raamistikku iseloomustab tugev *sätitus* (struktureeritus): ajakirjanduslik otsustusprotsess näib tsentraliseeritud ja mitmeastmeline. Intervjuude kokkuvõttest nähtub, et eri tasandite juhid peavad oma valikuid organisatsioonis kaitsma. See aga ei tähenda tingimata konfrontatsiooni, vaid diskussiooni, konkureerimist teiste oluliste teemadega. Euroopa Liiduga seonduva kajastamisel lähtutakse teatud ajaplaanist, nii-öelda kohustuslikest tähtsündmustest (näiteks ELi tippkohtumine), mille kajastamist planeeritakse ette. Saksamaal on kõige ulatuslikum ELi käsitlevate korrespondentide võrgustik, „sageli jagab mitu eri väljaannet korrespondente” (Hahn jt 2006: 68). Ajakirjanikud rõhutasid intervjuudes korduvalt, et kõige olulisem on kajastada sündmusi praktilise mõju seisukohalt ehk näidata, kuidas üks või teine ELi otsustus ehk sündmus mõjutab inimese elu.

Suurbritannia valimi puhul tuleks arutleda selle üle, mis ajakirjanduslikus käsitluses puudub, sest võrdlusaluseks on teiste riikide ajakirjandusstatistika samast perioodist. Britid kalduvad end Euroopale vastandama. Tegu on riigiga, kus avalikus arvamuses on oluline näha end Euroopast eraldi seisva riigina (Baines & Gill 2006: 463). See kujundab ka ajakirjanduslikku valikut – välis-tatakse teemad, mis on seotud Euroopa Liiduga, sest turg neist suurt ei huvitu.

Suurbritannias konkureerib tähelepanu võitmisel EL selgelt USAga, see selgub mitme ajakirjaniku intervjuust. Regionaalsete väljaannete toimetajad väitsid, et USA uudised on Briti lugejatele tähtsamad kui ELi uudised (Golding & Oldfield 2006: 139). Suurbritannia teemavalikut analüüsides tuleb silmas pidada suuri erinevusi väljaannete kaupa. Kõigile Saksamaa väljaannetele omast sarnast teemavalikut pole. ELi-teemat hõlmab sisepoliitilisena tabloidväljaanne The Sun. Enamasti on esindatud euroskeptiline hoiak ja seeläbi avaldub tegelikult vastandumine ELile või kaugenemine sellest. Võib retooriliselt küsida, kas tugevalt skepsisest kantud lood on ELi-teema kajastamine. Briti tekstide puhul on võimalik näha enese asetamist väljapoole ELi ühist institutsionaalset ruumi. Sel juhul võib välistava valiku kõrval mainida ka nn vastandavat valikut, mis tähendab küll ELi sündmuste käsitlemist, kuid sellele teadlikult vastanduva,

kriitilise positsiooni lisamist. Mõlemad aspektid kinnitavad Briti ajakirjanduse kuulumist pluralistlike ajakirjandussüsteemide hulka. Ajakirjandus on oluline poliitilise debati arendaja ja skepsis kuulub Briti poliitika hulka. Teisalt on Briti ajakirjandusturg liberaalne ja otsustab tarbija – tarbija soovib ka debatti, muu hulgas ELi teemal.

Prantsusmaa ajakirjanduse valikuid on suurel määral mõjutanud ELi põhi-seaduse lepingu referendumini avalik debatt. (Prantsusmaa korraldas referendumini 29. mail 2005). Oluline on, et ELiga seotud sisepoliitilist debatti arendas suuresti tabloidväljaanne *Le Parisien* (73% ELi-teemalistest lugudest). Sisepoliitika järgmine valikueelistus on olnud rahandus- ja majandusteema. Kui uurida tekste üksikasjalikumalt, selgub, et põhiliselt on käsitletud Euroopa ühisturgu, nn siseturgu. Sealjuures mainitakse ohtusid, mida ELi majanduse areng (eeskätt üleilmastumine) Prantsusmaale võib tuua. Sel juhul on ka majandusteema seotud suuresti referendumini-eelse debatiga. Tugevalt on esil Poola torumehe metafoor kui sümbol, mis märgib ohtu Prantsuse tööturule ja tervikuna ka majandusele.

Selgemini kui Saksamaa puhul võib täheldada teemavalikute hierarhilist jagunemist või mõnes mõttes ka kihistumist. Üleriigiline päevaleht *Le Monde* on ajakirjanike käsitusel eeskätt juhtivtöötajate (*les cadres*) leht. Lehel on ELi sündmusi ja käekäiku hõlmav püsirubriik. Sel moel soovitakse saavutada arvamusiidri rolli Euroopas, võistelda teiste mõjuvõimsate ELi väljaannetega (nagu *Financial Times*). ELi kajastamise tugevdamisega püütakse võistelda teiste ELi lehtedega. (Baisnée & Frinault 2006: 49)

Prantsuse regionaalsed väljaanded on traditsiooniliselt keskendunud just põllumajanduse ja kalandusega seotud probleemidele, pidades selgelt silmas spetsiifilist sihtrühma ja spetsiifilist vaatenurka ELiga seotud otsustele ja sündmustele. Niisugune joon eristub teistest võrdlusalustest riikidest.

Prantsuse tabloidväljaanded on aga küsitletud ajakirjanike väitel ajakirjanduslikumad kui teistes riikides, need vastavad teatud ajakirjanduslikule miinimumstandardile (Baisnée & Frinault 2006: 60). Tabloidväljaanded kalduvad rohkem toetama rahvuslikku liini, kvaliteetlehed aga pigem hoiavad rahvusvahelist joont.

Ajakirjandusliku valiku tegemine toimetustes on pigem kooperatiivne. Sarnaselt Saksamaaga juhinduvad ajakirjanikud ELi sündmuste kalendrist, lugusid planeeritakse pikemalt (Suurbritannia ja Eesti puhul on see tendents vähem märgatav). Referendumieelne debatt viis otsustuskeskuse Pariisi, mistõttu ajakirjanduslike tekstide põhilise tegevuskohana domineerib enamasti Pariis (36,9%)

Televisiooni osa on Prantsusmaal ELi käsitluses marginaalne (erinevalt Eestist), küsitletud Prantsuse ajakirjanikud väitsid, et ELi teemad ei ole pildiga hästi kaetavad, puuduvad nn pildilised sündmused. Seetõttu käsitletakse ELi teemat televisioonis harva.

Eesti puhul on märgatav ELi käsitlemine välisuudisena, ka debatt ELi arengu üle läks välisuudiste alla ehk eestlased pigem vaatasid keerukaid debatte

distantstilt. EL välisteemana leidis käsitlemist põhiliselt just seoses Venemaaga. Eesti puhul on olnud ELiga seotu traditsiooniliselt välisuudis. Samas on välisuudiste üldine maht suhteliselt väike. Postimehe esindaja selgitab, et „liigitamine välisuudiste alla on põhjuseks, miks ELi teemad ei ole nii laialdaselt kajastatud Eesti meedias kui Lääne-Euroopa meedias” (Tammppuu & Pullerits 2006: 26).

Vaatlusaluse perioodi sisse jäi Eestis peaministri tagasiastumine – seega kodumaaga seotud tekstid domineerisid. Eesti puhul on märgatav tendents, et kvaliteetajakirjandus räägib ELiga seoses pigem majandusuudiste, tabloidväljanne aga välisuudiste all. See lubab oletada, et turg tahab ELi näha pigem välisteemana. Kui „pealkirjas esineb sõna EL, siis kipuvad lugejad neid artikleid vahele jätma” (Tammppuu & Pullerits 2006: 26). Õhtulehe puhul näitab vähest huvi vähene netikommentaare arv. Üldhuviauditooriumi jaoks kujunesid oluliseks rahandust ja majandust puudutavad otsused, samuti tarbijakaitse teemad, tollid, kvoodid ja hinnad. Seevastu ELi sisereform jättis ajakirjanduse ükskõikseks. Tõenäoliselt oli avalikkus saanud tubli annuse euroliiduga seotud üldpoliitilisi sõnumeid liitumisperioodil (enne 2005. aastat) ja polnud enam ELi siseprobleemidest eriti huvitatud. Suur rahvuslik eesmärk – pääseda euroliitu – oli saavutatud.

AIMi raames tehtud intervjuud ajakirjanikega osutasid, et „Eesti ajakirjandus suhtub auditooriumisse kui tarbijasse, mitte kui ELi kodanikesse” (Tammppuu & Pullerits 2006: 31). Kus rubriigis tekst ka ei ilmuks, ikka on sellega seotud välisuudiste toimetajad, sest enamasti on just nemad need vähesed, kes ELi keerulist asjaajamist mõistavad.

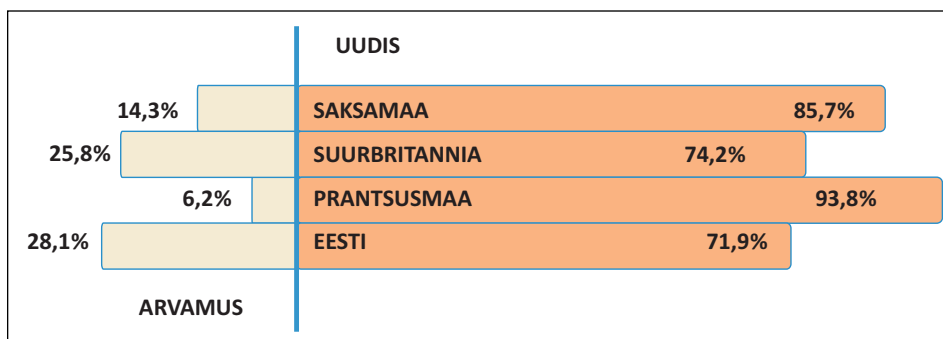
Eesti puhul on teemavalikus oluline sündmuse tähendus just rahvuslikus kontekstis (seda kinnitasid kõik küsitletavad). Põhiliseks takistuseks on auditooriumi ükskõiksus. Kasutatakse uudisteagentuuride materjale, mis on kirjutatud arusaadavalt, aga peegeldavad siiski ELi vaatepunkte suurte liikmesriikide vaatenurgast. Allikatest on ajakirjanike jaoks oluline Financial Times.

Žanrivalik riigiti

Arvamusartikkel on autorikeskne ja sel juhul on toimetuse mõju suhteliselt väike. Juhtkiri väljendab tihti toimetuse kollektiivset seisukohta, toimetuse sekkumine on sel juhul suhteliselt suur. Kohale ja ajale viitamine (siin ja praegu) avaldub kõige tugevamalt reportaažis, ka olemusloos. Koht ja aeg kannavad ajakirjanduslikku kirjeldust. Žanrit määravad mingil määral kõik faktiloome modaalsused. Siinses analüüsis on vaadeldud institutsionaalse sekkumise määra. Võib eeldada, et arvamusartikli puhul on institutsionaalne mõju väike, uudisteksti puhul aga suhteliselt suur. AIMi tekstianalüüsis märgiti ühe kategooriana ka toimetusevälist teksti – materjali, mis on kõige suuremal määral väljaspool toimetuse kontrolli. Niisiis näitab ka žanrivalik kontrollimodaalsuse mõju.

Kogu AIMi tekstivalimi puhul on näha, et kirjeldust esineb harva. Paljud ajakirjanikud märkisid ka intervjuudes, et ELi sündmuste kajastamisel puudub selge narratiiv, televisiooni puhul aga puudub piisavalt mõjus pilt, millega saaks siduda *reaalset sündmust*. Nõnda puudub ELi käsitlestes tihtilugu pildiline seos oleviku ajahetkega.

Joonisel 23 on esitatud ajakirjandustekstide žanriline valik AIMi tekstimaterjalis. Analüüsis esinenud kategooriad (juhtkiri, toimetuseväline artikkel, kirjad toimetusele jm) on rühmitatud, koondades kõik neist, mida saaks pidada ajakirjandusliku arvamusega seotud tekstideks, kategooria „arvamus” alla.

Joonis 23. Nelja riigi žanrivalikud ELiga seotud sündmuste kajastamisel (AIMi riike hõlmavate ülevaadete põhjal). Žanrivaliku pinnal eristub kaks riikide paari: Eesti ja Suurbritannia, Prantsusmaa ja Saksamaa. Esimesed kaks esindavad eeskätt liberaalset ajakirjandussüsteemi, kus ELi teema käsitlemine on jäetud rohkem arvamusakirjandusele. Tuleb ka silmas pidada, et mõlemas riigis on tekstide arv väiksem kui Saksamaal-Prantsusmaal.

ELiga seotud teemasid on kajastatud arvamuskülgedel kõige enam Suurbritannias ja Eestis. Suurbritannia puhul tuleb silmas pidada, et suur osa arvamuskülgetest, kogunisti ka 5 juhtkirja on ilmunud regionaalses ajakirjanduses ning see on tekstide väikse üldarvu juures märkimisväärne näitaja. Arvamuse domineerimine viitab ka mõneti väiksemale ajakirjanduslikule huvile või loomingu- lisele panustamisele. Nii märgiti aruandes ka Eesti valimi puhul, et suhteliselt suur arvamuskülgede osakaal ei tähenda tegelikult aktiivset debatti ELi üle. EList saab lihtsalt lisaargument mõne muu teema (näiteks välispoliitika) üle arutlemisel (Tammpuu & Pullerits 2006: 30).

Saksamaal ilmus suur osa arvamuskülgetest üleriigilises lehes (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 17 juhtkirja), kus oli ka arvamuskülgede osakaal väike (umbes 10%) (Hahn jt 2006: 79). Seejuures ilmus ELi teemal 26 juhtkirja. ELi puudutavad kirjad toimetusele on enamasti ELi konstitutsiooni ning Türgi võimaliku liitumise teemal (Hahn jt 2006: 76).

Prantsusmaal esines vähe arvamuskülge. Ajakirjandus pigem analüüsib ja interpreteerib sündmusi ise ning tekste esitatakse kui toimetuse sõnas-

tatud objektiivset tegelikkusekäsitlust. Sealjuures puudub Prantsuse tabloidväljaannetel üldse arvamuskülg.

Kokkuvõtteks võib öelda, et žanrivaliku pinnal tekib kaks eristuvat rühma: Eestis ja Suurbritannias kaasatakse ELi käsitluse pigem toimetuseväliseid jõude, ELi teema on pigem kaetud aramusartiklitega; Prantsusmaal ja Saksamaal on aga Euroopa teemad pigem toimetuste ajakirjandusliku käsitluse fookuses.

5.3.2. Kogemusmodaalsus Euroopa tegelikkusepildi kujundajana

Nn *kogemusmodaalsust* saab kirjeldada eeskätt teksti kvalitatiivselt analüüsides. Selles analüüsis sai eesmärgiks nelja eri riigi ajakirjandustekstide võrdlus. Ühe riigi eri väljaannetest pärinevaid tekste on vaadeldud ühtse tervikuna. Sünkroonsusmehhanismide puhul saab selgitada tekstides kujunevat valdavalt vaatepunkti. Vaatepunkt on abstraktne kollektiivne positsioon (tinglik meiesus), millest lähtudes tekste sõnastatakse.

Euroopa Liiduga seotud tekstid peegeldavad kõige enam riikide ja rahvaste suhteid, valitsusjuhid (ja teised võimukandjad) on tihti kõrvalised tegelased. Seetõttu on ka vaatepunkt ja ühes sellega kujutletav tegevusruum suuresti just rahvusega määratud. *Teised (nemad)* (olgu siis muud riigid või konkreetsed isikud) asetuvad sellesse kujutletavasse ruumi. Iga riigi puhul on vaid piiratud arv riikidest ja ka isikutest esile toodud. Seega kujunevad erinevad tegevusruumid. Fikseerides oleviku aega ja ruumi, viitavad tekstid mitmesugustele metafoorsetele ajasuhetele, näiteks perioodile, mis algas mingi kokkuleppega, või perioodile, mida toob tulevik (näiteks Saksamaa eesistumine Euroopa Liidus).

Analüüsis hõlmatud sündmuse narratiiv (nn tegelik sündmus)

Et selgitada variatiivsust tegelikkuse tõlgendamisel ja faktiloomes, tuleb teada peamisi ELi eelarveaidlustega seotud asjaolusid. 2005. aasta detsembris kogunesid ELi riikide valitsusjuhid Brüsselis, et arutada eelarvekava aastateks 2007–2013. Tegemist on suure rahaga, millest lõviosa kulub põllumajandustoetusteks. Suurbritannia on ajalooliselt kasutanud põllumajandustoetusi teistest vähem. Nii õnnestus peaminister Margaret Thatcheril tõestada, et Suurbritannial on õigus ühisest eelarvekatlast raha tagasi saada (seda nimetatakse Briti tagasimakseks (*British rebate*)). Tagasimakseid on pikemat aega ka tehtud. 2005. aasta detsembris leidsid aga paljud riigid, et selline tagasimaksmine tuleb lõpetada. Suurbritannia reageeris niisugustele rünnakutele väitega, et EL peaks üldse põllumajandustoetusi koomale tõmbama. Selles, peamiselt Saksamaa ja Suurbritannia vaidluses asetas Saksamaa end vahendaja rolli. Uued liikmesriigid (nagu ka Eesti) seisid kogenematuna valiku ees, kellega kokku mängida.

Paljud riigid (Saksamaa ja Holland) väitsid, et nad peavad ühiskassasse maksma liiga palju. Vaesed riigid seevastu väljendasid kartust, et ELi toetused vähenevad. Vaidluste ajal oli ELi eesistujariik Suurbritannia.

Kogemusmodaalsused riigiti

Kogemusmodaalsuse puhul on vaatluse all viitesüsteem – kõik sellised keelelised markerid, mis võimaldavad teksti autorit ja lugejat pidada ühisesse ruumi kuuluvaks. Viitesüsteemi kuuluvad otsesed osutused (see ja too, täna ja homme), ka kõikvõimalikud tekstisisesed asendused (nn anafoorsed ja katafoorsed suhted).

Rahvus võib Euroopa-teemalise käsitluse puhul olla üks tinglikke objekte, üks abstraktne *meie*. Meie seob sotsiaalset ruumi kõige tõhusamalt, eeskätt *kaasav meie*, mille puhul teksti autor kaasab pragmaatiliselt oma vaatepunkti endastmõistetavalt teksti lugejad. Sellele vastandub *välistav meie* (*phuralis maiestatis*), mille puhul toimetuse (ka autori) esineb omaette tegelasena väljaspool publikut.

ELi käsitlusega seondub spetsiifiline viiteruum ja nõnda ka võimalik vaatepunkt. ELiga seotud tekstides võib kujutletav meie olla seotud Euroopaga või hoopis rahvuse, ka mingi kogukonna või kollektiiviga. Termin *rahvuslik* on mitmekihiline mõiste – rahvust võib määratleda näiteks normatiivselt või kultuuriliselt. Siinses analüüsis on rahvus ennekõike diskursiivne konstruktsioon. Rahvuslik identiteet luuakse sotsiaalses praktikas. Ajakirjanduslikud tekstid väljendavad teatud püsivat identiteeti, mis on püsivam kui mis tahes üksiktekst. Rahvuslik identiteet on üks võimalus. ELi kontekstis võiks otsida ka Euroopa identiteeti. Ajakirjaniku personaalne kommentaar võib lähtuda ühe isiku identiteedist. Ruth Wodak on toonud esile, et diskursiivsed konstruktsioonid rõhutavad enamasti rahvuslikku ühtsust ja püüavad eirata rahvuse-siseseid erinevusi (Wodak jt 1999: 4). Calhoun on sama mõtet edasi arendanud, toonitades, et *rahvuslik* on kõnelemise, kirjutamise ja mõtlemise viis, ning leides, et „rahvused ei eksisteeri „objektiivselt”: ennekõike eksisteerivad nad diskursiivselt” (Calhoun 2007: 27).

Sünkroonsusmehhanismide analüüsis on vaadeldud tekste tervikuna ühe riigi kaupa. Esmasel vaatlusel selgub, et tekstides esinevaid eri liiki tegelasi (nii konkreetseid kui ka abstraktseid) on tegelikult piiratud hulk ja seda olenemata väljaande iseloomust. See ärgitab küsima, kas olevikku kirjeldavaid kategooriaid kannab ainult tekst või siiski suuresti ka avalikkus. Kui tegelasi on piiratud hulk, siis on ka üsna piiratud vaatepunktide võimalik valik. Kui analüüs näitas mõne positsiooni puhul väga suuri erinevusi (varieerumist), jäeti need kõrvale. Kokkuvõttes on esitatud valdav vaatepunkt ja domineerivad tegelased nn koondkujuna. Ehkki uurimismudeli kirjelduses on sünkroonse liidese olulise komponendina mainitud ka ajategurit (vaatepunkt on aegruum), on siinses tekstivalimises aja käsitlus vähem märgatav. Mainitud on küll abstraktseid

perioode (näiteks *aeg enne kokkulepet, pärast kokkulepet*), aga need ei määra nii palju olevikku.

Saksamaa vaatepunkti analüüs

Saksamaa tekstides kujundab ajaskaalat üsna ootamatul moel eeskätt *tulevik*. Brüsselis arenevaid eelarvevaidlusi vahendades vihjatakse tekstides korduvalt kartusele, et lõplikku kokkulepet ei saa tulla enne, kui Saksamaa ise eesistujamaaks saab. See aeg aga jääb üsna kaugesse tulevikku (analüüsitud vaidlused toimusid 2005. aastal, Saksa eesistumine algas alles 2007. aastal). Seega lõpeb segaduste aeg (ja ka üks selgelt tajutav periood) alles siis, kui Saksamaa segadused lahendab. Kergelt on markeeritud ka Angela Merkeli aeg – ta oli sel hetkel just saanud liidukantsleriks.

Meie-positsioon

Saksamaa (Deutschland) esineb tekstides aktiivse ja otsusekindla tegelasena. Saksamaa võiks näiteks võita Suurbritannia ettepanekust vähendada põllumajandustoetusi, kuid seisab sellele vaatamata ohvrimeelselt ühiste huvide eest. Niisiis, hoolimata sellest et Saksamaal oleks kõik võimalused domineerida, neid siiski ei realiseerita. Saksamaaga seotud vaatepunkti võib täpsustada: Saksamaal on oma huvid, kuid neile eelistatakse ühiseid huvisid. Saksamaast lähtuvat perspektiivi (*aus deutscher Perspektive*) silmas pidades saab ühishuvi tähtsamaks.

Saksamaa abstraktse koondtegelasena on ka konsensuse otsija. Iseloomulik on tundmatu ametniku tsitaat:

(94) *Aga me ei vaidle siin sugugi mitte puhtalt Saksa positsiooni üle, vaid pingutame konsensuse nimel. (Aber wir verhandeln hier ja nicht um eine reine deutsche Position, sondern bemühen uns um einen Konsens.)* (Die Welt)

Säärane mõtteavaldus ei peegelda tegelikult midagi konfidentsiaalset. Tundmatu ametniku tsitaadina vormistatud lausungi puhul tekib aga tugev üldistus – polegi oluline, kes niimoodi on väitnud, ehk juhuslik tsitaat muutub üldistuseks ja enesestmõistetavuseks. Saksamaa on nimelt konsensuse otsija. Saksa ametnik toob välja, et Saksamaa ei aja asju kitsast rahvuslikust positsioonist lähtuvalt, vaid mõtleb kogu Euroopa peale.

Saksamaa panustab tõsiselt ja kannab kokkulepete kohustust, tehes seda kõige kaalukamal moel. Tekstid vihjavad, et Saksamaa panustab ühisesse eelarvesse kõige rohkem. Sel moel kannab Saksamaa tegelikult kokkulepetega seotud kulusid.

Meie-positsiooniga seotud üksiktegelased

Angela Merkel persoonina tähistab sageli Saksamaad. Tema rolli toovad esile uudispealkirjad. Näiteks öeldakse ühes pealkirjas lakooniliselt:

(95) *Lootus on Angela Merkelil* (Die Welt)

Sel moel on Merkel pigem koondkuju kui konkreetne persoon. Deklareeritakse Saksamaa rolli ja siis seotakse see konkreetse isikuga. Lootustega seotud Merkeli-müüti rõhutab kategooriline üldistus: kõik Euroopa juhid aktsepteerivad tema rolli. Angela Merkel tahab Euroopa liidritega ühekaupa kohtudes kõigile pakkuda veel paindlikumat manööverdamisruumi (Frankfurter Rundschau).

Merkel ei anna neile võimalust „kapselduda oma positsiooni” (Financial Times Deutschland). Merkel „võiks samuti nüüd näidata, mida tema eelkäija Gerhard Schröder valesti tegi” (Frankfurter Rundschau). Niisugune Merkeli kujutamine ajakirjanduslikes tekstides näitab üldist rahvuslikku hoolt, mida Saksamaa kannab kõiki võrdselt koheldes.

Meie-vaatepunktiga vastanduvad positsioonid

Britid (*Suurbritannia, Briti valitsus* kannavad sama funktsiooni) on kollektiivne tegelane, kes seotud vigade ja tulutute ponnistustega. Britid on

- kõigi vastu (Süddeutsche Zeitung);
- jäärpäiselt klammerdunud (*sture festklammern*) oma raha külge (Die Zeit);
- rahvas, kes ei taha mõelda ja pakkuda mitte mingeidki konstruktiivseid ideid. Nad võtsid mõtlemisaega, mis „tähenas Brittide jaoks vaid pikka pausi ja väheseid mõtteid” (*eine Denkpause, das hieß für die Briten viel Pause wenig Denken*) (Die Zeit);
- rahvas, kellele aeg mängib kätte (*Die Zeit spielt den Briten in die Hände*) (Süddeutsche Zeitung);
- Suurbritannia on isekas riik – tema panused ühisesse eelarvesse ei vasta tema rikkusele (Frankfurter Rundschau).

Tony Blair eristub eraisikuna domineeriva tegelasena. Huvitav on, et Blair on saksakeelsetes tekstides pigem positiivne tegelane ja pigem on negatiivne abstraktne rahvas. Samas oli Blair 2005. aasta detsembriks oma koduriigis populaarsuse kaotanud, seega tinglikult vastasseisus oma rahvaga. Tony Blair

- ei anna alla Briti rahanõudes, kuid on valmis kompromissiks (Handelsblatt);
- soovib reformida ELi eelarvepõhimõtteid (Financial Times Deutschland);
- tahtis alustada Briti eesistumisperioodi muljetavaldavalt, kuid see ebaõnnestus (Die Zeit);

- võib osavalt kasutada ELi areeni, et teenida plusspunkte sisepoliitiliseks võitluseks (Die Welt).

Prantsusmaa, prantslased ja Pariis

- soovivad kaitsta kõiki hüvesid, mis Prantsusmaal on;
- on riik, mille juhtpositsiooni on nõrgendanud rahvahääletus, mis oli taas kord raske löök (*einen neuerlichen schweren Schlag*) (Frankfurter Allgemeine);
- on ühes sleppi võetud Saksamaaga (*mit Deutschland im Schlepptau*);
- on riik, millel on tekkinud diplomaatilised probleemid oma endiste mõjualadega – Alžeeria ja Vietnamiga.

Prantsusmaa president Jacques Chirac on sealjuures

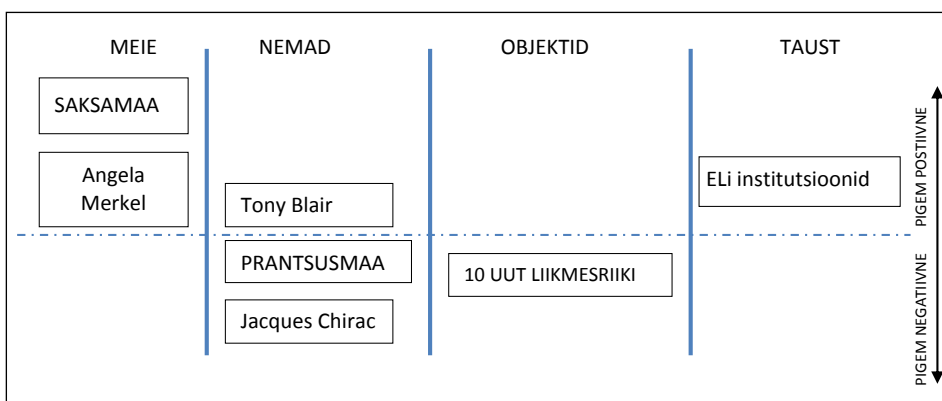
- saanud tõsiseid tagasilööke ning on hädavares (*lahme Ente*) (Die Zeit);
- isik, kellel seisab ees tõsine läbikatsumine, proovikivi (*Prüfstein*);
- isik, kes tahab „maailmapoliitikasse luua kolmanda pooluse” (*einen dritten Pol der Weltpolitik zu bilden*) (Frankfurter Allgemeine).

Prantsusmaa ja Chirac on seega samastatavad. Implitsiitne positsioon on, et Prantsusmaa on korduvalt tegutsenud ebaõnnestunult, samas soovib Prantsusmaa justkui üsna lootusetult luua maailma kolmandat jõukeskust (ebaadekvaatne välispoliitiline ambitsioon).

Objektid ja taustategelased

10 uut liikmesriiki on Saksa ajakirjanduse käsitluses pigem objekt, kellele tegevus ja otsused on suunatud. Üldine hoiak on, et uued liikmesriigid peaksid olema nõus regionaaltoetuste vähendamisega tulevikus ja see hoiab Euroopa raha kokku. Võimalik kompromiss sõltub aga just idaeurooplaste vastutulekust. Erinevalt Prantsuse ja Suurbritannia tekstidest, kus Ida-Euroopa riikidest kerkib iseäranis esile Poola, Saksa tekstid sellele ei keskendu.

Joonisel 24 on esitatud Saksa ajakirjandustekstides kujunenud vaatepunkt. Saksamaa puhul on oluline, et võimalikud institutsionaalsed tegelased (näiteks Euroopa Komisjon) jäävad tagaplaanile. Euroopat esitatakse mõistega *Euroopa diplomaadid*, kes väljendavad eeskätt ootust (ning ka lootust) Saksa uue valitsuse suhtes. Saksamaa on ennekõike konsensuse otsija, konstruktiivne toimija (*actor*). Äsja liidukantsleri ametisse saanud Angela Merkeli rolli nähakse pigem positiivsena ning huvide ja lootuse üldise kehastajana. Kriitika võimu suhtes ei ole veel käivitunud.

Joonis 24. Saksamaa ajakirjandustekstides kujunenud vaatepunkt, mis on määratud tekstides esinevate peamiste tegelaste ja objektidega. Punktiirjoon tähistab tinglikult neutraalsust. Nii sai Tony Blairist tekstides pigem positiivne tegelane, Prantsusmaast ja president Jacques Chiracist pisut negatiivne tegelane.

Suurbritannia vaatepunkti analüüs

Suurbritannia ajakirjandustekstides on erinevalt teiste riikide ajakirjandusest vihje mitmele ajaskaalale. Üks neist on aeg enne ja pärast Iraagi sõda või veelgi üldisemalt – enne ajahetke, mil tuli määrata oma positsioon USA suhtes. Sidudes uusi liikmesriike ja Prantsusmaad, mainitakse hetke, mil Prantsuse president Chirac uusi liikmesriike solvas (nende liigse Ameerika-meelsuse pärast). Siit ka veel üks võimalik ajaskaala: periood, mis algas ELi uute liikmesriikide koondumisega USA selja taha. Teistest erinevalt on Briti tekstide puhul USA üks oluline tegur, mis määrab oleviku viitesüsteemi. Suurbritannia vaatab Euroopat distantsilt, üleilmsel skaalal. Euroopa on aga üks paljudest maailma toimijatest.

Meie-positsioon

Suurbritannia puhul peegeldavad tekstid resoluutset enesemääratlust, iseäranis poliitilisel skaalal konservatiivsete päevalehtede The Times ja Daily Telegraph puhul. Rahvuslikku meie-positsiooni märgib tekstis selgelt väljendatud *meie*. Näiteks:

(96) *Blairi läbikukkumine visiooni tugevdamisel on muutnud meid ELi paariaks.*
(*Blair's failure to flesh out vision has turned us into EU's pariah.*) (Daily Telegraph)

Siin on vastandatud valitsusjuhti rahvaga, valitsusjuht tegutseb justkui väljaspool meie-positsiooni. Meie on ka kahetises positsioonis: *meie* on tegelane, aga *meie* on ka ohu all olev objekt. Siin on Blair vastakuti kollektiivse *meie*-ga ehk rahvaga.

Mõiste *Suurbritannia* (*Britain*) on neutraalne termin, mida kasutatakse selleks, et ennekoike näidata vastandumist Euroopa bürokraatiaga ning samuti suletud Euroopaga, kes proteksionistlikult endasse tõmbub:

(97) *Iga kord, kui Suurbritannia teeb ettepaneku ratsionaliseerida ELi eelarvet või rippida Euroopa bürokraatia tarbetut oksa, tarvitseb reformi oponentidel mainida vaid [brittidele makstavat] raha ... (Every time Britain makes a proposal to rationalize the EU budget or hack off an unnecessary limb of the European bureaucracy, the opponents of reform have only mention to rebate ...)* (The Times)

Selles fraasis on rakendatud tugevaid, laetud mõisteid, mis vormivad just vaatepunkti, mitte niivõrd subjektiivset hoiakut. Suurbritannia seisab ratsionaalse mõtlemise eest ning teeb seda pidevalt (korduvalt ehk ikka ja jälle). Fraasis on Suurbritannia asetatud vastakuti reformi oponentidega ehk teisisõnu – Suurbritannia seisab kindlalt reformide eest. Sarnast positsiooni väljendavad väljendid *Briti reformiiniitsiatiiv* (*British reform initiatives*) ja *Briti raha* (*British money*) kui mingi ELi ühise eelarvega seotud raha, millele on Suurbritannial vaieldamatu õigus. Reformid on midagi positiivset, mis rahvaga seondub. Tähelepanuväärne on, et üheski tekstis pole kordagi mainitud mõisteid Prantsuse raha või Saksamaa raha. Sel moel laieneb meie-positsioon. *Meie* on ka seostatav raha omamisega ja reformidega. Meie hõlmab ka õigust omada raha.

Järgmine rahvusliku vaatepunktiga seotud küsimus on, kuidas esitatakse konkreetseid riigiga seotud tegelasi (nagu näiteks valitsusjuht või riigipea). Vaadeldud ajakirjandustekstides ilmneb huvitav tendents: kui peaminister Tony Blairiga seotult esitatakse midagi negatiivset, midagi säärast, mis võiks minna vastuollu rahvuslike huvidega, siis mainitakse teda nimeliselt. Üldistatult võib öelda, et Tony Blairiga seondub just kriitiline diskursus. Positiivsetes mõttekäikudes asendub konkreetne tegelane abstraktse tegelaskujuga *Suurbritannia* või ka *Briti* (koos erinevate täienditega).

Meie-positsiooniga seotud üksiktegelased

Peaminister Tony Blair positsioneerub tekstides kui

(98) *langenud poliitik, kes kord olnud tähtis tegelane (kõige tähtsama poliitilise tegutsejana)* (*a fallen politician, who once has been an important actor (as supreme political operator)*) (Daily Telegraph);

(99) *endiste kommunistlike riikide rahvaste põhiline eestvõitleja* (*key champion of excommunist nations*) (Daily Telegraph).

Sel moel esitatakse peaministrit kui meest, kes on konfliktis mitte üksnes oma endiste vaenlastega, vaid ka nendega, keda ta on hiljuti veel kaitsnud – seega

kui meest, kes on sattunud selgesse isolatsiooni. Ta on igatüüpe-midagi-hoia-kuga tegelane (Independent). Seega on ta tegelane, kes püüab kõiki meelitada, aga kellel pole jõudu muuta ELi iganenud süsteemi; kes on Prantsusmaa ärritaja, kes loodab Prantsusmaad häbistada.

Suurbritannia vaatepunkt on üldiselt vastanduses Euroopaga. Tegu on bürokraatide Euroopaga, raiskava Euroopaga. Erinevalt Saksamaa käsitlestest Blair Suurbritanniasse eriti ei kuulu (Blair ei esinda Suurbritannia rahvuslikke huve, sest ajab Euroopa asja).

Meie-positsiooniga vastanduvad positsioonid

Olulised vaatepunktiga seotud domineerivad tegelased on Prantsusmaa, Prantsuse president Jacques Chirac, Prantsuse-Poola liit ja Poola eraldi, mingil määral ka Saksamaa. Sellest loetelust on näha, et paljudest ELi liikmesriikidest vaid mõnede riikide positsioon pakub ajakirjanduslikku huvi. Üsna valdav on, et Prantsuse-Poola ühtset positsiooni nähakse eraldi tegurina positsioonide kujunemises.

Prantsusmaa on valdavalt pigem neutraalne (või kergelt negatiivne) mõiste, kuid mitte kõigis tekstides. Vastandusel on seega pigem konkreetne objekt, mitte rahvus. Pigem on *Prantsusmaa* täiendina kriitilisem, näiteks *Prantsuse põllumehed*. Prantsusmaa on määratletud kui riik,

- mis elab üle majanduslikku seisakut. See omakorda põhjustab teatavat marurahvuslikkust (natsionalismi);
- kus põllumehed naudidavad vääritult suuremaid toetusi kui Suurbritannias. Sellele vaatamata tahavad nad toetusi juurde saada, see põhjustab segadusi. Prantsuse põllumehed sealjuures puikleavad kõvasti (*swerved hard*) (The Independent). Toetuste süsteem on „haige veidruse, mis nuumab Prantsuse farmereid” (*the sick joke that keeps the French farmer fat*) (The Independent), s.t positsioneeritud on prantsuse põllumehi;
- kes ei taha saavutada mitte mingeid kompromisse, kes tahab ELi tippkohtumise ebaõnnestumist, sest see alandab Suurbritanniat, ja pigem valmistub oma presidendivalimisteks (The Times);
- keda on haavanud Euroopa põhiseaduslepingu rahvahääletuse tulemus. Siin on tähelepanuväärne, et Briti ajakirjandus on valdavalt olnud kriitiline ühtse põhiseaduslepingu suhtes;
- on isekas, kuna kuulutab, et EL ei saa laieneda, kui vaidlused pole lõppenud.

Prantsusmaa president Jacques Chirac on tekstides väga sagedasti esinev tegelane. Teda iseloomustatakse, kui

- Tony Blairi peamist vaenlast;
- liiga järeleandmatut;

- uute liikmesriikide tõelist solvajat (Financial Times), riukukke (*hectoring bully*) (Daily Telegraph);⁶¹
- isikut, kes tahab Suurbritannialt lisaraha (The Sun);
- presidenti, kes on pilganud briti kööki (The Times).

Prantsusmaa taustal saab selgitada ka mõningaid Suurbritannia kui vaatepunktiga seotud enesestmõistetavusi: erinevalt Prantsusmaast ei ole see riik seisakus; Suurbritannial on rohkem perspektiivitunnet ning ka omakasupüüdmatust. Oluline, et Poolat nähakse eraldi tegijana. See on rahvusliku huvi kujutis.

Prantsuse-Poola liitu iseloomustatakse kui jäärpäist ajutist liitu Suurbritannia vastu. See koosneb riikidest, mille positsioonid tegelikkuses on säärase liidu jaoks liiga erinevad (The Times). Poola on sealjuures pigem otsija ja katsetaja (pigem positiivne), Prantsusmaa aga ratsionaalne ja praktilise kasu peal väljas. Kokkulepet on tekstide valguses vaja just Poolale, mitte niivõrd Prantsusmaale, seetõttu on Poola palju halvemas olukorras (Financial Times).

Poola eraldiseisvana esindab tekstides tegelikult väga paljudel juhtudel kogu abstraktset *Ida* (nn idablokki). Poola on riik, mis tingimusteta seisab Suurbritannia igasuguste ettepanekute vastu. Poola on

- talupoeglik, populistlik ja konservatiivne (Daily Telegraph);
- hirmus, et teda koheldakse teise klassi liikmesriigina (The Times);
- riik, kellel on vähe manööverdamisruumi, sest valitsusjuhiks on rahvuslik konservatiiv (Financial Times).

Saksamaa positsioon ja tegevus koondub sageli Angela Merkeli isikusse. Saksamaad kui abstraktset tegelast tihti ei mainita. Merkeli tegevusi kirjeldatakse tugeva tähendusväljaga omadussõnade ja metafooride abil. 2005. aastal on Merkel Euroopa poliitikaväljal värske ja mõneti ka tundmatu tegelane. Merkelit nimetatakse juhiks (*leader*). Tundmatus võimaldab tema nimega siduda müüdimõõtu narratiive (näiteks Merkel kui Euroopa päästeingel). Angela Merkel on

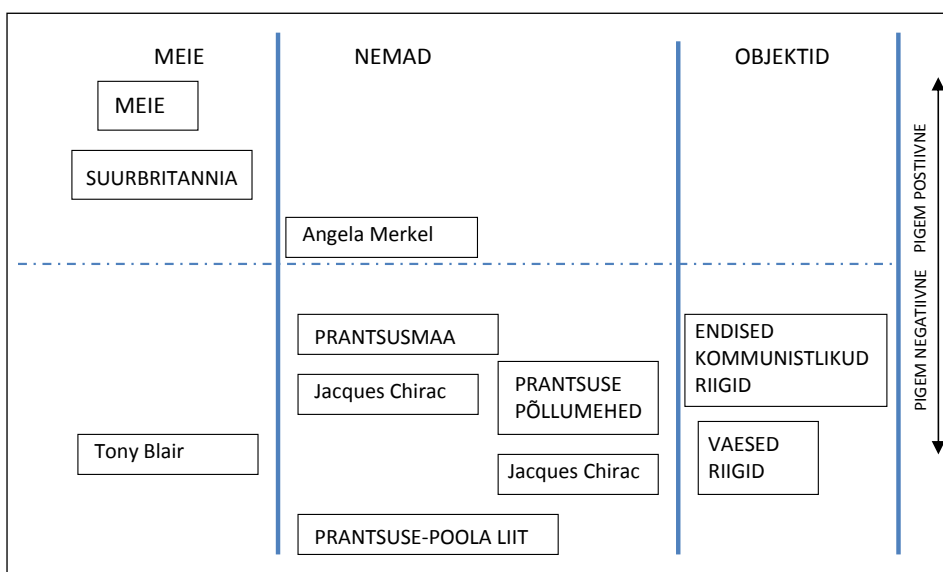
- tippkohtumise võtmeisik (*a pivotal figure at the summit*) (Daily Telegraph), rahuosibitaja ja läbirääkija (The Times);
- tundmatu suures ELi mängus (Financial Times);
- isik, kes püüab pehmendada Poola-Prantsuse liidu mõju (Financial Times);
- liider, kes ei ole haaratud Suurbritannia-vastastesse rünnakutesse;
- liider, kellel on toetus mõlemalt poolt (nii Blairi kui ka Chiraci poolt);
- eriline isik, kes on suuteline veenma Poolat ja teisi Ida-Euroopa riike. Niisugune määratlus rõhutab just Merkeli erilisust.

⁶¹ 2003. aastal, pärast Iraagi sõja puhkemist ütles Jacques Chirac, et uued liikmesriigid võiksid suu kinni panna.

Passiivsed tegelased ja objektid

Briti ajakirjandustekstides esitatakse uusi ELi liikmesriike ühtse abstraktse tervikuna, kui suurte ja tähtsate otsuste ainek, mitte aktiivseid tegelasi. Uued liikmesriigid on „kõige vaesemad rahvad” (*poorest nations*) ning selline määratlus on kergelt negatiivne. Tarind – tulemus võib kujuneda uutele liikmesriikidele painavaks (*nightmare for the newest member states*) – väljendab uute liikmesriikide sõltuvust teiste otsustest ning ka üldist abitust. Kasutatakse ka fraasi „endised kommunistlikud riigid” (*excommunist countries*) (Daily Telegraph), need on riigid, kes ei oska kulutada ELi raha, kes on nii või teisiti eelarve ohvrid (*budget victims*) (Financial Times).

Joonisele 25 on koondatud Suurbritannia ajakirjandustekstides kujunenud tinglik vaatepunkt. Erinevalt Saksamaast kasutatakse Suurbritannia tekstides varjamatult meie-positsiooni (kas siis toimetuse juhtkirja meie või abstraktne rahvuslik meie). Tony Blair on tekstides selgelt negatiivne, pigem jääb temast mulje kui väljaspool briti rahvuslikku vaatepunkti asuvast tegelasest. Kriitika valitsusjuhi suhtes aga kujundab tugevalt vaatepunkti.

Joonis 25. Suurbritannia ajakirjandustekstides kujunenud vaatepunkt. Meie-positsiooni iseloomustab enese määratlemine peaminister Tony Blairi suhtes esitatud terava kriitika kaudu. Angela Merkel on pigem positiivne kangelane. Sage tegevuse objekt seondub abstraktsete kollektiivsete tegelastega, kes ootavad ELi eelarveraha.

Prantsusmaa vaatepunkti analüüs

Meie-positsioon

Mõisted *Prantsusmaa (la France)*, samuti *prantslased* märgivad enamasti aktiivseid toimijaid. Prantsusmaa on vastutustundlik ja tõsine tegelane. Prantsusmaa

- on teinud endast uute liikmesriikide kaitsja (*La France se fait l'avocat*) (Les Echos);
- on Briti ettepanekute peamine vastustaja (*La France, principale opposante au projet britannique*) (Le Monde). Vastakuti on seatud Prantsusmaa ja irooniliselt mõjuv mõiste *Briti projekt*. Ilmneb selge tendents: mida vähem abstraktsiooni, seda rohkem hinnanguid ja ka kriitikat (siin on Prantsusmaa üldisem mõiste kui Briti projekt);
- esindab nn kontinentaalset sotsiaalmudelit (see vastandub Briti liberaalsele mudelile).

Prantsuse tekstides rõhutavad Prantsuse tegevuse tähtsust erilised eneseviitelised konstruktsioonid, rõhutatakse oma tinglikku meie-positsiooni:

(100) *Prantsusmaa, kes esitab oma tingimused ... (La France pose ses conditions)* (Le Figaro)

Neutraalset üldist positsiooni rõhutab ka umbisikulise tegumoe kasutamine seoses Prantsusmaaga:

(101) ... *see arve jääb tasuda Prantsusmaal.* (Les Echos)

(102) ... *eesmärgiks on isoleerida Prantsusmaa kui kõige tõsisem vastane laua taga.* (Le Figaro)

Prantsusmaad määratletakse sageli Euroopana, kui see mõiste asendatakse samas tekstis näiteks väljendiga *Euroopa lähenemine (l'approche européenne)* (Le Monde). Ühtne tee on miski, mille nimel võidelda (*tenter de bâtir une démarche commune*) (Le Monde). Sellisel juhul on näha viitamist teksti sees, anafoori, kus Euroopa ja Prantsusmaa tähistavad tegelikult ühte ja sedasama tegelast.

Ka *Euroopa Liit* on pigem positiivne institutsionaalne mõiste, kui ainult saamatus ja sobimatud otsused ei ohusta ELi üldist kuvandit ja heaolu. Euroopa on idealistlik vaatepunkt, mille poole tuleb arginääklusest hoolimata pürgida, mis seondub vajadusega solidaarsuse ja dünaamika järele (*besoins d'une Europe solidaire et dynamique*) (Les Echos). Üldist, positiivset ja altruistlikku positsiooni näitavad väljendid *Euroopa pealinnad (les capitales européennes)* (Les Echos) ning *Euroopa partnerid (les partenaires européens)*.

Meie-positsiooniga seotud üksikisikud

Üheks domineerivaks tegelaseks tekstides on president Jacques Chirac, keda enamasti esitatakse kui soliidset riigipead. President tähistab tihti rahvast, presidendi tähenduses kasutatakse ka presidendipaleed (*Elysee*), kes jääb oma positsioonide juurde (Le Monde).

Üksikud Jacques Chiraciga mainitud probleemid ja kriitika puudutavad tema isiklikku sfääri, mitte tema ametipositsiooni. Jacques Chiraci määratletakse kui

- kõige tõsisemat oponenti Briti peaministrile (Libération);
- liidrit, kes on kindlalt kaitsnud juba eelnevalt sõlmitud kokkuleppeid (eeskätt peetakse silmas 2002. aasta kokkuleppeid põllumajandustoetuste tulevikust. Nendega sätestati toetuste määr pikaks perioodiks);
- liidrit, kes hoolimata konfliktist Euroopa uustulnukatega (tüli tekkis eri arvamusest Iraagi sõja asjus) on siiski hea ja usaldusväärne partner nende jaoks; juhti, kes hoolimata vanadest vigadest suudab olla piisavalt ratsionaalne oma otsustes;
- isikut, kellel on mõningaid probleeme oma valimiskampaania käigus antud lubaduste täitmisega.

Meie-positsiooniga vastanduvad tegelased

Teine tegelikkust oluliselt määrav persoon on Briti peaminister Tony Blair. Teda esitatakse üksnes kriitilises kontekstis, sealjuures rõhutades, et ta ka koduriigis on avalikkuse surve all ja teda tüürib põhirivaal Gordon Brown (Le Figaro, La Croix). Suurbritannia samastub tihti Tony Blairi isikuga. See on sama inertne süsteem, võimetu seisma Euroopa ühiste huvide eest. Tony Blair on

- isik, kes saabub Brüsselisse isolatsiooni sattunud poliitikuna (Libération);
- tühjade lubadustega isik, kes on lubanud olla uue Euroopa poliitika algatajaks, kuid pole suutnud midagi märkimisväärset (Le Figaro, Libération);
- jonnakas ühtse põllumajanduspoliitika reformija;
- isik, kes püüab väita, et ükski kokkulepe pole hea (La Tribune).

Suurbritannia on abstraktne kollektiivne tegelane, kes enamasti on seotud kriitikaga, mille taustal saab näidata Prantsusmaa algatuste positiivset mõju. Siin-seal on kasutatud ka terminit *Briti avalik arvamus*.

Poolat esitatakse kui riiki, kes on kõige tähtsam liitlane Suurbritannia vastu võitlemisel. Poola jäika joont (*posture rigide*) ei suuda tõenäoliselt miski kallutada (*pas du tout enclins*) selleks, et ohverdada „suurt hulka põllumehi eelarve altariil” (La Tribune). Märkimisväärne on, et Poola hoiakute kirjeldamisega esitatakse tegelikult just Prantsuse positsioone. Poola on

- innukas vetoga ähvardaja;
- ELi abiraha kõige tähtsam kasutaja;
- ühtse rinde algataja;
- riik, mis peab Briti ettepanekuid mittevastuvõetavaks ja ebaadekvaatseks;
- riik, kes võiks Euroopa Liidult küsida rohkem raha.

Saksamaad esitatakse neutraalselt.

- Sakslased ei ole kunagi tõrkunud (*n'ont jamais rechigné*) maksmast rohkem Euroopale (Les Echos).
- Sakslased võiksid olla kolmandaks osapooleks Briti ettepanekute ja nende vastustajate üle arutamisel.
- Pariis ja Berliin on samal lainepikkusel (*même longueur d'onde*).

Sealjuures on Saksa kantsler Angela Merkel isik,

- kes võiks teenida tippkohtumisel plusspunkte (Le Figaro);
- kes võiks rahustada äärmuslikke situatsioone (Les Echos);
- kellel on tugev mõju Ida-Euroopa riikide üle (Le Figaro);
- keda võiks pidada kaitseingliks (Le Figaro). Sel moel mängitakse Merkeli eesnimega, mis justkui viitab ingelikkusele.

Passiivsed tegelased ja objektid

ELi uued liikmesriigid on passiivsed taustategelased, pigem üks abstraktne objekt. Tihti kasutatakse terminit *kümne puhul* (*chez le dix*), sealjuures näib huvitav arvu 10 kasutamine kujundina (samamoodi kasutatakse lakoonilist terminit *viisteist* (*Quinze*). Ida-Euroopa on objekt, milles suhtes saab arendada mõttekäiku arengu ja solidaarsuse üle. Ida-Euroopa koosneb riikidest, mida peetakse

(103) liberaalset ja atlantilist vaadet jagavateks riikideks (*réputés partager les positions libérales et pro-atlantiques*) (Le Figaro).

Need riigid on väga kriitiliselt tõlgendanud üleskutset vähendada osamakseid ühtsesse ELi eelarvesse, kuna sellega tehakse katse rikkuda solidaarsust nende suhtes,

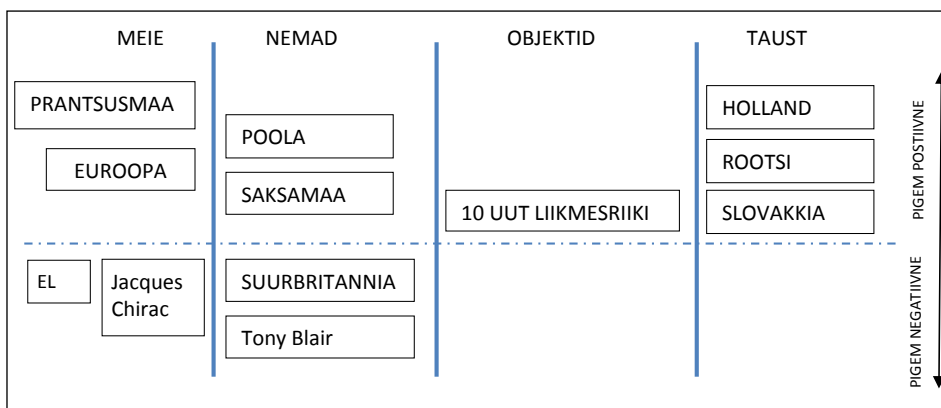
(104) ohverdatakse nende suhtes üles näidatud solidaarsus (*une atteinte au dévire de solidarité leur égard*) (Le Monde).

Prantsuse vaatepunkti määravad ka nn *kahtlejad*, riigid, kes ei tule kaasa ei Prantsuse algatustega ega lähe ka Suurbritannia vastu, sellised on

- Slovakkia, kes tahab kokkulepet;

- Holland, kes ei soovi ühishuvide nimel enam nii palju panustada ühtsesse eelarvesse (Le Monde);
- Rootsi, keda huvitab eelarve ainult tehnilisest vaatepunktist (mitte niivõrd poliitika ja solidaarsus).

Joonisel 26 on esitatud Prantsusmaa ajakirjandustekstide kaudu kujunenud vaatepunkt. Iseloomulik on Euroopa positsiooni esitamine rahvusliku meiepositsioonina.

Joonis 26. Prantsusmaa ajakirjandustekstides kujunenud vaatepunkt. Suurbritanniat ja peaminister Tony Blairi on käsitletud pigem negatiivsete tegelastena. Esinevad ka taustategelased, kes seisavad väljaspool peamist vastasseisu Prantsusmaa ja Suurbritannia vahel.

Eesti vaatepunkti analüüs

Eesti ajakirjanduse tekstivalimis on tekste vähem. Üheksa teksti hulgas on Eesti ja Soome peaministri ühisavaldus, mis esindab pigem institutsionaalset kui ajakirjanduslikku vaadet. Iseseisva tekstina saab vaadelda ka karikatuuri (Postimees). Eesti tekste iseloomustab laialdane tsitaatide kasutamine ajakirjanduslikus argumentatsioonis. Nii leiab näiteks 16. detsembri Postimehe uudisloost 8 tsitaadil põhinevat lauset, aga lugu ise koosneb 9 lausest. Sage viitamine näitab, et ajakirjanikud ei soovi iseseisvalt argumenteerida, pigem teevad seda tsitaatide abil. Samas on pildiallkirjad emotsionaalsemad või ka julgemad kui tekstid. Nii näiteks oli Eesti Päevalehe uudisloo kõrval peaminister Tony Blairi foto, millel allkiri „Briti peaminister teeb halva mängu juures head nägu”. Eesti vaatepunkti analüüs on pisut keerulisem, sest sageli on tegelaseks (subjektiks) abstraktne mõiste, näiteks eelarve. Eesti ajalehetekstid loovad kriitilise positsiooni eesistujamaa Suurbritannia suhtes, Prantsusmaa suhtes aga ollakse ettevaatlikult pooldav. Prantsuse põllumeeste rahataotluste kritiseerimine tekitaks küsimusi, sest ka Eesti positsioon on pigem saada ELi ühiseelarvest kui sinna

midagi anda. Tekstides distantseeritakse end ka teistest ELi uusliikmetest, sealhulgas ka kõige aktiivsemast, Poolast. Seetõttu ei saa alati öelda, et Eesti vaatepunkt on tingimata uusliikmete üldine positsioon.

Postimehes ilmunud Urmas Nemvaltsi karikatuuril (vt joonis 27) esitatud tegelaskujud osutavad ajakirjanduslikus käsitluses esinevatele põhilistele tegelastele. Hoiupõrsas kehastab abstraktset ELi eelarvet ehk eelarvest saab aktiivne tegelane, mille suhtes kõik muu asetub. Euroopa Liitu aga on kujutatud tähepärjana, millega eelarve peab hakkama saama. Protsessi juhib aga selgelt ära tuntav Briti peaminister Tony Blair.

Joonis 27. Ajalehes Postimees (15.12.2005) ilmunud Urmas Nemvaltsi karikatuur. ELi eelarvet kujutatakse tingliku tegelasena (hüppeks valmistuv hoiupõrsas).

Meie-positsioon

Enamasti satub tekstide fookusesse ELi eelarve, selle kaudu määratletakse ka vaatepunkt: Eesti kui ennekõike ELi eelarveraha saaja. Sellises käsitluses muutub Eesti aga pigem passiivseks objektiks, kelle suhtes rakendub tegevus. Näiteks:

(105) Uute ettepanekute kohaselt saaks Eesti pisut enam toetusi kui seni kavandatud ja on oluline, et omavalitsused ei peaks tasuma omafinantseeringutes europa projektide käibemaksu. (Postimees)

(106) *Eestile on see mõnevõrra kasulik, ent näiteks iga soomlane peab solidaarsusest maksta Brüsselile viis korda rohkem raha kui praegu.* (Õhtuleht)

Näide 106 ühendab kaks eri positsiooni: üks on Eesti, kellega seondub kasulikkuse mõju, samas mainitakse soomlasi, kes kõik peavad maksuma (on aktiivsed toimijad). Lauses on veel kolmas, Brüsseli positsioon, kellele tuleb maksta (kergelt negatiivsest hoiakust kantud määratlus).

Rahvuslikku positsiooni esindatakse tihti peaministri suu läbi:

(107) *„Eesti ei ole valmis minema kompromissile iga hinna eest,” ütles Ansip.* (Postimees)

Postimehe juhtkirjas esineb ka deklaratiivne kaasav meie (*meie* kui rahvuslik positsioon):

(108) *... ei suudaks me hakata eurotoetusi kohe kasutama.*

(109) *Parim lahendus meile kõigile oleks muidugi eelarvekava osas kokkuleppele jõuda.*

Sama positsiooni märgib ka mõiste riik (riik kui *meie*), kes on suutnud säilitada oma näo.

Eesti Päevalehes avaldatud Eesti ja Soome peaministri ühisavaldus esitab muu hulgas Euroopa Liidu ühishuvi positsiooni. Selgitatakse, et EL otsib viise, kuidas ühendada uute liikmesriikide dünaamilisus vanade liikmesriikide stabiilsuse ja jõukusega, et luua lisaväärtust. Märgitakse, et Eesti ja Soome koostöö on ELis eeskujuks kõigile.

Meie-positsiooniga seonduvad tegelased

Eesti peaminister Andrus Ansip on persoon, kes pigem võtab seisukohti, kui tegutseb (muudab reaalsust). Peaminister Ansip

- ootab brittidelt paremat eelarvepakkumist;
- kinnitab, et eelarve leiab heakskiidu vaid teatud tingimustel.

(110) *Tõdeb, et seekordne brittide ettepanek on parem kui eelmine, kuid pole siiski Eestile veel vastuvõetav.* (Postimees)

Meie-positsioon kujuneb eeskätt Briti-vastase kriitika taustal. Selgub, et just Euroopa Komisjon ja Prantsusmaa väidavad kõige valjemalt, et Suurbritannia ei maksa laienemise eest ausat hinda. Selline positsioon on aga Eesti huvides ning ka Eesti vaatepunkt. Sarnaselt Eesti-Soome ühisavaldusega ilmub ajalehes Financial Times Prantsuse-Poola ühisavaldus:

(111) *Kiri liidab kaks brittidele kõige ohtlikumat komistuskivi – eelarve ihnsuse vaeste suhtes (Poolas on EL-i vaeseimad piirkonnad) ja mulje, et Suurbritannia säästab raha, samas kui teised hakkavad enam maksma.* (Eesti Päevaleht)

Nõnda kirjeldatakse vastanduses kõigi teiste positsiooni ehk Suurbritannia kõigi teiste riikide seisukoha vastu. Määratletakse ka mõiste *Euroopa vaesed riigid*, kuhu kuulub ka Eesti. Nii kujuneb eelarvepositsioonide määramise oluline argument. Eesti ajakirjandustekstide valguses ongi tüli põhituum selles, kuidas lepitada ELi vaeseid ja rikkaid liikmeid.

(112) *Poola on riik, kellest sõltub ELi eelarve saatus.* (Õhtuleht)

(113) *ELi suurim uusliige Poola jõudis eile juba teatada, et nemad panevad Briti uutele ettepanekutele veto, kuid nüüd on juba küsimus, kas ELi uusliikmed käituvad Ülemkogul ühise rindena.* (Postimees)

Prantsusmaa on riik, mis peab ELi ühiskassasse loovutama rohkem kui Suurbritannia, hoolimata sellest et Prantsuse põllumeestele makstakse suuri toetusi.

(114) *Ei toimi ka Briti argument, et kompromissi tulemusel maksaks ta EL-i ühiskassasse võrdselt sama suurte Prantsusmaa ja Itaaliaga. Esiteks ei nõustu Pariis Londoni arvutustega, teiseks jääb faktiks, et Prantsusmaa loovutaks Suurbritanniaga võrreldes rohkem* (Eesti Päevaleht).

Näites 114 on tugev Prantsusmaad pooldav rõhutus. Viidatakse ka, et Prantsuse parlament on arutanud ELi eelarvet ja volitanud peaministrit kasutama kõiki vahendeid kuni Euroopa Liidu laienemise peatamiseni välja.

Saksamaad aga esitatakse kui riiki, kes alati on ELi rasketest olukordadest päästnud, kuid kes ei pruugi niisama lihtsalt lisaraha anda. Saksamaa vahendusrollile loodab ka Saksamaa ise.

Eesti-Soome ühisavaldus toob tugevalt esile Soome positsiooni, uudistekstides esineb Soome kui rikas ELi eelarvesse panustav riik. Soomega sarnaseks peetakse ka Iirimaa, Belgia, Taani ja Itaalia positsiooni.

(115) *Soome on eelarvekokkuleppe suhtes skeptiline ja pakub, et kokkulepe võib sündida alles tuleva aasta teisel poolel, kui eesistujamaa on Soome.* (Õhtuleht)

Euroopa Liidu institutsioone (ning ka komisjoni presidenti Barrosot) esitatakse Eesti (ja laiemalt ka uusliikmete) huvide eest seisvana. Erinevalt Saksa, Prantsuse, Briti tekstidest mainitakse mitmel korral, et Euroopa Parlament on eelarvekava heaks kiitnud.

Meie-positsiooniga vastanduvad tegelased

Suurbritannia vastandatakse tekstides järjekindlalt ELi ühishuvidele, kuid ta on ka kiilulööja uusliikmete vahele:

(116) *Lisaks võib täheldada ettepanekutes Suurbritanniale igiomast püüdu lüüa Mandri-Euroopa riikide vahele kiil ja sellest kasu lõigata.* (Postimees)

Briti jäikusest sõltub eelarvetüli lahendus (Eesti Päevaleht). Nõnda on püütud kinnistada Suurbritannia kuvandit, mis on Suurbritannial olnud justkui aegade algusest. Suurbritanniat näidatakse kui riiki, kes seisab oma isekate huvide eest (tahab osa eelarverahast Euroopalt tagasi saada).

(117) *EL eesistuja Suurbritannia üleeile välja pakutud kompromissettepanek, kus uutele liikmesriikidele mõeldud toetuste kärpeid oli võrreldes esialgse kavaga veidi leevendatud, langes eile Poola, Prantsusmaa ja mitme teise riigi terava kriitika alla.* (Postimees)

Niisuguses argumentatsioonis eristuvad eraldi tegelastena Prantsusmaa ja Poola ning kollektiivne tegelane *uued liikmesriigid*.

Suurbritanniat esindavate konkreetsete tegelastena esinevad peaminister Tony Blair ning välisminister Jack Straw. Mõlemad kehastavad enamasti Suurbritannia jäärpäisust. Sealjuures esitatakse Tony Blairi kui kahe tule vahel esinevat riigimeest:

(118) *Briti tabloidleht The Sun ründas samas peaminister Tony Blairi väitega, et Suurbritannia saab tema eelarveplaani järgi Euroopa Liidu 25 liikmesriigist iga elaniku kohta kõige vähem kasu.* (Eesti Päevaleht)

(119) *Jack Straw olevat telejaamale BBC väitnud, et kui prantslased ei nõustu radikaalselt kärpima põllumajandustoetusi, millest tema sõnul just prantslased enim võidavad, siis ei tule inglastele määratud tagasimakse vähendamine kõne allagi.* (Õhtuleht)

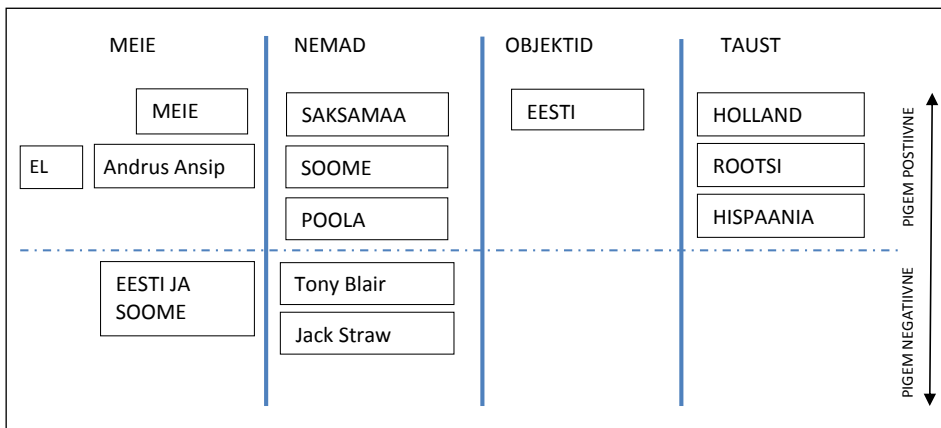
Siin võimendab kaudne kõneviis Jack Straw' mitmepalgelist rolli, milles ei saa lõplikult kindel olla. Straw'd esitatakse kui meest, kes peab kõiki teisi veenma, et Suurbritannia ettepanekud on head.

Taustategelased

Tekstides esinevad eri riikide kaalutlused: Holland ja Rootsi on kõige suhtes mõõdukalt skeptilised, tahavad pigem suuremaid sääste; Hispaania aga arvab, et temast tehakse suurim laienemise eest maksja.

Joonisel 28 on esitatud Eesti ajakirjandustekstides kujunenud vaatepunkt. Erinevalt teiste riikide tekstidest on Euroopa Liidu institutsioonide positsiooni

esitatud ka suuresti kui Eesti positsiooni. Eesti huve on väljendatud suuresti peaministri suu läbi.

Joonis 28. Eesti ajakirjandustekstides kujunenud vaatepunkt. Eelarvevaidlustes on iseloomulik Eesti positsiooni väljendumine muu hulgas objektina, millele tegevus on suunatud. Eesti positsiooni formuleerib peaminister, aga seda samastatakse ka ELi institutsioonide positsiooniga (Euroopa Komisjon, Euroopa Parlament). Eesti ja Soome ühisartikkel toob esile ka kahe riigi deklaratiivse ühispositsiooni, samal ajal eristub Soome rikka riigina.

Võrdlevat analüüsi kokku võttes pole oluline selgitada, kui lähedane oli ajakirjanduse tegelikkusepilt tegelikele sündmustele või kuidas erines vaatepunkt väljaannete kaupa. Tähtsam on kujutletava areeni tekkimine. Sellel pole kõik tegelased, mida võiks ELi puhul eeldada (kõik ELi liikmesriigid). Eri riikides tekivad eri vaatepunktid, mille suhtes tegelased asetuvad. Mõned tegelased on positiivsed, mõned negatiivsed, mõned isikulised, mõned kollektiivsed ja abstraktsed. Väljaande iseloom ei muuda põhilisi rahvuslikke hoiakuid (näiteks Suurbritannia puhul enda asetamine Euroopast väljapoole, Saksamaa puhul kujutlus endast kui subjektist, kelle tegevus aitab kaotada kaost Euroopas).

5.3.3. Tõlgendusmodaalsus Euroopa tegelikkusepildi kujundajana

Sünkroonse liidese abil tekivad kategooriad, mis on sotsiaalselt konstrueeritud tegelikkuse osaks: Euroopa puhul tegelased ja objektid. Sündmus ise (ELi tippkohtumine) muutub raamiks, mis pole avalikkuse jaoks huvitav. Ajakirjandus muudab niisuguse formaalse (institutsionaalse) sündmuse lugeja jaoks

põnevaks, aga samas rakendab ka avalikkuses kehtivaid hoiakuid (eelhoiakuid) ning käivitab eri tekstielementidega kontekste, mis samuti aitab lugejat kaasata.

Kõige emotsionaalsem (sugugi mitte neutraalne) on sündmuse enda määratlemine. ELi ametlikus retoorikas on tegu „Euroopa Liidu valitsusjuhtide kohtumisega, kus arutlusel ELi eelarveperspektiiv”. Sündmuse tõlkimisel avalikkusele mõistetavasse keelde näidatakse tõsist konflikti, milles vastanduvad head ja pahad tegelased. Kõik riigid püüavad üsna võimendada muljet segadusest, mis Euroopas on tekkinud, ja jätta muljet, et segadusetekitaja on keegi teine. Üldiselt näitab iga riigi ajakirjandus Euroopa asjaajamise ebatõhusust ja väiklust, aga selle taustal vihjatakse, et koduriik on sellest üle. Vaid Suurbritannia puhul on emotsionaalsete hinnangute objektiks peaminister Tony Blair. Kõige ilmekamaks eelhoiakute tunnuseks on tugeva tähendusväljaga mõisted, samuti modaalivebid, nagu *pidama* ja *saama*.

Saksa ajakirjanduses on sündmuse määratlemisel vastandatud eeskätt väiklast jagelemist ja laiemat vaatega asjade nägemist ehk käteväänamist avara pilgu asemel (*Ärmelschoner statt Weitblick*) (Frankfurter Rundschau); populaarseid, rahvalikke kaalutlusi ühishuvi vastu, mis leiavad vastukaja vaid koduriigi ajakirjanduses (*der seine Grenzen an den Schlagzeilen der Heimatblätter findet*) (Süddeutsche Zeitung). Saksamaa puhul on võimendatud (rõhutav strateegia) eriti ühishuvi rahuldamise vajadust, sellega koos ka Saksamaa suuremeelsust (*Deutsche Großzügigkeit*). Suurbritannia nõudmist saada eelarvest raha tagasi on peetud liiga suureks, anomaalsuse rõhutamiseks on kasutatud liialdavaid (tugeva tähendusväljaga) väljendeid, näiteks *miljarditemakse*, ka *tüli miljardite pärast* (*der Streit um den milliarden-schweren britischen EU-Beitragsrabbat*). Viidatud on, et küsimus on lihtsalt rahas, ja nõnda on ka halvustatud Suurbritanniat.

Suurbritannia avalikkuses kinnistunud hoiakuidki iseloomustavad tugeva tähendusväljaga mõisted. Rõhutatud on Euroopa vaidluste absurdust ja mõtetust. Sama eesmärgi teenib ka kohtumise võimaliku õnnestumise eitamine: ükskõik mida Brüsselis ka arutatakse, nagunii ei ole sellel mingit tulemust ning nii on ka alati olnud. Briti tekstides kasutatud liialdava tähendusväljaga mõisted on näiteks *eelarvelahing* (*budget battle*), mis on võitlus sõprade ja vaenlastega ning kus keegi peab langema; *inimkaotuste arv* (*body count*) (Guardian); *rahatüli* (*cash clash*) (The Sun), taas kord ebaõnnestunud kohtumine (viidatud on tülitsemise maisele põhjusele, rahale).

Erinevalt Saksa ja Prantsuse tekstidest on Suurbritannia tekstides naeruvääristatud tugevalt ELi põllumajanduspoliitikat, kujutatud seda kui mõttetust ja anomaalsust:

(120) *groteskne sissetuleku ümberjagamine vaestelt linnatarbijatelt rikastele maaomanikele ennekõike Prantsusmaal (grotesque redistribution of income from poorest urban consumers to the richest landowners especially in France)* (The Independent)

(121) *veskikivi meie kaelas (millstone around our neck)* (The Times)

Tony Blairi võimu hääbumist on rõhutatud poeetilise ja samas väga iroonilise kujundiga *tema valitsemisaja videvikutunnil (in the twilights of his leadership)* (Daily Telegraph).

Halvustavat, iroonilist suhtumist uutesse liikmesriikidesse iseloomustab nende vaesuse rõhutamine, osutamine nende suurele sõltuvusele Euroopa abirahast. Vaesus on nii suur, et Ida-Euroopa laseb vajaduse korral end ära osta. Sellist suhtumist iseloomustavad väljendid *suhkrutükid kõige vaesematele rahvastele (sweeteners for the poorest nations)* (Daily Telegraph); *porgandid Ida-Euroopale (the carrots for Eastern Europe)*.

Prantsusmaa ajakirjanduse tekstides on tippkohtumist näidatud kui lõputute vaidlustega seotud üritust. Soovitud on luua muljet kui enneolematust (uuest) suurest kauplemisest, kasutades väljendeid *uus närvide mäng (nouvelle crise nerfs de l'Europe)* (Le Monde); *kauplemine* (pigem halvustav konnotatsioon) (*les marchandages*) (Le Figaro, Libération); *selles vürtspoodnike vaidluses [olemine] (dans cette discussion d'épiciers de luxe)*. Rõhutavalt on vastandatud Euroopa ideaale argiste näaklemistega ehk seda, et „Euroopa dünaamika on ohus” (*La dynamique européenne en panne*) (Le Figaro).

Kasutatud on *rinde-mõistet* – „Poola ja Prantsusmaa rinne andis vastulöögi” (Le Monde) –, mis võimendab positsioonide jäikust. Niisuguse mõistega on õnnestunud tugevdada Poola ja Prantsuse ühiste plaanide konstruktiivsust.

Prantsusmaa tekste iseloomustab Tony Blairi halvustamine väljendiga *tema usutunnistus (cette profession de foi)* (Le Monde). Seega on Blair dogmaatiliselt oma väiklaste põhimõtete küljes kinni. Blair tahab teha väikeseid, tähtsusetuid või ka väiklasi (*petits cadeaux*) kingitusi uutele liikmesriikidele (Les Echos).

Veel on märgata, et rõhutatakse Briti tagasimakse ebaväärikust, mis õõnestab suhteid Euroopa riikide vahel (Libération), kuigi kõik peaksid panustama tavapäraselt (*sa part normale*).

Euroopas tuleb vältida uusi ebaõnnestumisi (*pour éviter un nouvel échec de l'Europe*) (Les Echos), mis on saatuslik löök Euroopa usaldusväärsusele (*coup fatal à sa crédibilité*) – rohkem ei saa lubada ebaõnnestumisi. Prantsuse ebaõnnestumine (rahvahääletusel) on paljuski Euroopa probleem, mitte aga Prantsusmaa probleem.

Eesti ajakirjanduses on rõhutatud ohtu, et eelarvetüli võib lõppeda läbikukkumisega: nn suure paugu laienemine ELis ähvardab muutuda suure pauguga läbikukkumiseks (Postimees). Sellises sõnastuses arvustatakse laienemisprotsessi, mille osaliseks oli ka Eesti ise. Rõhutatakse ebakindlust tippkohtumise tulemuste suhtes (näide 122) ning seda, et lahendus saab olla vaid ühishuvide arvestamises (näide 123).

(122) *Euroliidu eelarvekava seisab endiselt noateral.* (Postimees)

(123) *Kuid euroliit ei saa olla ka teerull, mis liikmete huvidest üle sõidab.* (Postimees)

Suurbritannia laveerivat käitumist iseloomustab Eesti ajakirjanduses mõiste *individuaalsed pakkumised*, mis tähendab iga riigiga eraldi mängimist, kiilu löömist ühisrindesse. Individuaalsed pakkumised on siiski pisut pehmem väljend kui teiste riikide tekstides. Vaidlustes ilmneb Suurbritannia tegelik pale:

(124) *London pole suutnud väärata muljet, et röövitakse vaeseid.* (Eesti Päevaleht)

Oluliseks on peetud rõhutada, et uusliikmete ühisrinne tagab edu:

(125) *Loomulikult oleks ühisrinne Eestile kasulik.* (Postimees)

Saksamaast kõneldes kumab hoiak, et see riik on alati päästnud, kui tõeline kriis käes.

Tabelis 5 on toodud Saksamaa, Suurbritannia, Prantsusmaa ning Eesti ajakirjandustekstidega seotud peamised eelhoiakud. Need iseloomustavad valdavaid implitsiitseid teadmisi, mille taustal tõlgendatakse aktuaalseid sündmusi. Saksamaa tekste määrab suur usaldusväärsus asja valitud liidukantsleri Angela Merkeli suhtes. Suurbritannias peetakse peaministrit ja tema valitsust läbikukkunuks, samas on Briti avalikkus laiemas silmavaatega kui ülejäänud Euroopa.

Tabel 5. Euroopa Liidu tippkohtumise ajakirjandusliku käsitlusega seotud peamised eelhoiakud riikide kaupa (tekstide kvalitatiivanalüüsi alusel)

SAKSAMAA
<ul style="list-style-type: none">• Saksamaa kaalukad otsused on vältimatud, kõik sõltub Saksamaast.• Saksamaa aitab kindlasti saavutada kompromissi.• Saksamaa uus kantsler on peamine vahendaja, et saavutada kompromiss eelarveküsimuses.• Saksamaa peab loobuma paljust, et saavutada kompromissi.• Suurbritannia kui rikas riik peaks maksma samaväärselt Saksamaaga.
SUURBRITANNIA
<ul style="list-style-type: none">• Suurbritannial läheb hästi Euroopas valitsevas üldises segaduses, Suurbritannia ei põhjusta ise mingeid segadusi.• Euroopa eelarvevaidlused on väike tüli võrreldes üleilmsete probleemidega.• Britid peavad säilitama õiguse saada raha Euroopa Liidult tagasi, kuid pole suur õnnetus, kui sellest headuse nimel loobuda.• Peaminister Blairi aeg on möödas.• Teisi riike võib peibutada lubadustega anda neile ühiseelarvest rohkem raha.

Tabel 5. Järg

PRANTSUSMAA
<ul style="list-style-type: none"> • Euroopa vajab rohkem dünaamikat ja solidaarsust – nende saavutamist varjutavad tarbetud arutelud. • Käib lakkamatu võitlus kontinentaalse Euroopa sotsiaalmudeli ja liberaalse Euroopa sotsiaalmudeli vahel. • Tekkimas on uus Prantsusmaa-Poola liit. • Suurbritannia tahab riike ära ostes saada uusi liitlasi. • EL ei saa enam lubada rohkem ebaõnnestumisi pärast rahvahääletust Prantsusmaal. • Kui segadused kestavad, siis ei saa EL laieneda.
EESTI
<ul style="list-style-type: none"> • ELis valitseb kriis, mille varjus suurriigid võivad uusliikmete huve eirata. • ELi laienemise eel antud lubadusi tuleb täita. • Britid käituvad isekalt, kõigile teistele on ühishuvid selged. • Lõpuks aitab ikkagi Saksamaa. • Poola on igal juhul brittide ettepanekute vastu. • Uusliikmete ühisrinne on kasulik.

5.4. Faktiloome lähivaates: „Aktuaalne kaamera” 4. oktoobril 2011

Taust

Ajakirjandusliku faktiloome mudelit aitab selgitada ühe uudistesaaate „Aktuaalne kaamera” (AK) põhisaate analüüs. Analüüsitud on saadet, milles pikemalt käsitleti Euroopa Liiduga seotud majanduskriisi, riikide arenevat diskussiooni. Vaade saatele kui tervikule võimaldab näidata ajakirjanduslikke valikuid, teemade järjestamise printsiipe. Joonisel 29 on vaade „Aktuaalse kaamera” otsestuudiosse. Saatega luuakse ajaline hierarhia: kõige olulisem uudis on saate alguses, kuid oluline on ka aeg, mis eri teemadele pühendatakse. Auditooriumiuuringu (TNS Emor) andmeil oli Euroopat ja majandust puudutaval saateosal (eetris kell 21.08) 164 000 vaatajat (12,8 protsenti võimalikust auditooriumist), mis Eesti tingimustes on väga suur (tavapärasest suurem) vaadatavus. Võrreldes 2005. aasta ELi ajakirjandusliku käsitlemisega on Eestit kujutatud aktiivse tegelasena, kes otsustab iseseisvalt. Võimalikke valikuid määrab ETV uudistesaaate käsitleluses ühest küljest Soome, kelle arvates aidatakse kriisi sattunud Kreekat liialt.

Joonis 29. Uudistesaaate „Aktuaalne kaamera” stuudio. Eetris on uudisteankrud Astrid Kannel ja Meelis Kompus. Võrreldes „Aktuaalse kaamera” algusaegadega on tugevnenud stuudiokujunduse osa uudistesaaate visuaalses identiteedis. Pilt otsestuudiost on osa saate alguskujundusest. Foto pärineb ERRi fotoarhiivist. Fotograaf Ülo Josing.

„Aktuaalne kaamera” lähtub uudistesaadete klassikalistest põhimõtetest. Saadetes järgitakse Eesti Rahvusringhäälingu head tava (2009)⁶², mille järgi „uudised peavad olema selged, kaheldamatud, täpsed ja kergesti tõestatavad. Uudised ei tohi sisaldada kommentaare ega liigseid emotsioone”. Euroopa Liiduga seotud sündmusi vahendab enamasti rahvusringhäälingu Brüsseli korrespondent koos kaameramehega. Enamasti saavad videolood eetrivalmis sündmuspaigal (käsitletud juhul Luksemburgis). ERRi Brüsseli korrespondendil on alaline juurdepääs kõigile ametlikele üritustele ja võimalus kasutada pressikeskust.

Valitud saates kujunes üheks keskseks teemaks Kreeka pankrotiohuga seotud olukord. Vaatluse all oli Euroopa ühisraha kasutavate riikide rahandusministrite kohtumine Luksemburgis. Nn eurogrupp on mõneti kinnine klubi, kus arutatakse euroga seotud finantsküsimusi. Mis tahes teated võivad mõjutada Euroopa finantsturge, seetõttu ollakse info jagamisega avalikkusele pigem ettevaatlikud kui avatud. Veel enne euroga liitumist tähistas eurogrupp kuulumist eliitklubisse, kus „Eesti Panga presidendil on suurem võim kui varem” (Eesti Panga president Andres Lipstok, AK 13.07.2010) ning millesse kuulumine

⁶² http://err.ee/files/ERR_Hea_tava.pdf (vaadatud 05.10.2012)

„toob kaasa ka kohustuse hätta sattunud riike abistada” (Lipstok, AK 22.11.2010).

4. oktoobri uudislugu esindab üht paljude sarnaste lugude reas, kus puudutatakse Kreeka väljaaitamist pankrotist ja finantsgarantiide andmist. Uudise juhtlõigus sõnastatud teadmine, et ministrite kohtumisel saavutati kokkulepe Soomele antavate garantiide suhtes, ei tähista ei protsessi algust ega lõppu. Uudisloost selgub, et mingit lõplikku otsust Kreeka abi suhtes ei ole. Väljavõte „Aktuaalse kaamera” montaažilehest (vt tabel 6) näitab euroteemalise loo paiknemist saates. Euroopa finantskriisist oli 2011. oktoobris saanud rutiinne teema – seetõttu ei saanud sellest ka saate esimest uudist. Uudistesaaate esimeses loos käsitleti hoopis uue Eesti ametiühingujuhi valimisega seotud debatti, seejärel puudutati kaitseväe uue juhataja isikut ning kaitsejõudude rahvusvahelist koostööd. Eestit Euroopa majanduses ning Euroopa majandustulevikku puudutanud käsitus oli siiski kõige pikem osa (kokku 3 minutit 57 sekundit).

Tabel 6. Väljavõte 4. oktoobri 2011. aasta uudistesaaate „Aktuaalne kaamera” montaažilehest. Iga rida kajastab üht uudistesaaate üksust. AKs kujunenud tava järgi märgivad suurtähtedes kirjed eelsalvestatud saateosi (lugusid või illustratiivset videopilti), väiketähtedega kirjed aga stuudiost edastatavaid saateosi (peamiselt teadustused stuudiost). Eurogrupi kohtumise lugu tähistab kirje ECOFIN. Terminoloogiliselt on see väär – saate koostaja ei olnud päris kursis, mis kohtumisega on tegu.

NR	LUGU	LUGEJA	KESTUS	AEG
1.	SAATEPEA	***	0:08	21:00:00
2.	** TÄNA SAATES **	KANNEL/KOMPUS	0:52	21:00:08
3.	aü juht	KANNEL/KOMPUS	0:26	21:01:00
4.	AÜ JUHT	KOIT	2:45	21:01:26
5.	UUS KV JUHT	KANNEL	0:28	21:04:11
6.	LAAR KV-ST	LAAR	0:30	21:04:39
7.	partnerlussuhe	KANNEL/KOMPUS	0:18	21:05:09
8.	PARTNERLUSSUHE	LAURI	2:10	21:05:27
9.	pikk puhkus Türgis	KANNEL	0:24	21:07:37
10.	EUROALA PROGNOOS	KOMPUS	0:37	21:08:01
11.	PROGNOOSIJA ÜTLEB	BARTON	0:22	21:08:38
12.	Ecofin	KANNEL/KOMPUS	0:15	21:09:00
13.	ECOFIN	KUKK	2:43	21:09:15

KV – kaitsevägi

Kontrollimodaalsus

Siin peaks esmalt küsima, kas võim (olgu siis mõni ELi institutsioon või Eesti valitsus) mõjutab uudisloo sisu, ja teiseks vaatama, kuidas uudistetoimetused on lugu vormistanud: mida esiplaanile tõstnud, mida taamale jätnud. Brüsseli korrespondendi lugu koosneb taustatekstist (kaadritagusest tekstist) ning tsitaatidest. Kõik tsitaadid kuuluvad ametiisikutele: eurogrupi juht Jean-Claude Juncker, Hollandi rahandusminister ning Eesti rahandusminister. Kahe esimese tsitaadid pärinesid ametlikelt pressikonverentsidelt, rahandusminister Jürgen Ligi tsitaat võeti salvestatud intervjuust. Pressikonverentsi võib pidada pool-ametlikuks. Luksemburgi suures pressisaalis oli küll teoreetiliselt kõigil vabadus küsimusi esitada, kuid sellel osales sadu ajakirjanikke ning aeg oli piiratud. Liikmesriikide korrespondendid saavad niisugustel üritustel teha intervjuusid koduriigi ametnikega. Enamasti on ametnikud ise neist huvitatud, sest saavad nõnda näidata oma aktiivset osalust ELi otsustusprotsessis.

Loos kasutatud pildimaterjal jätab mulje igavast bürokraatlikust keskkonnast. Ruumide üldplaanid vahelduvad detailplaanidega mõnest neutraalsest objektist (telefon, kirjutav käsi). Rahandusministrite kohtumist (ehk sündmust, mida kajastatakse) pildis ei näe. See toimus ajakirjanikele suletud tsoonis. Lugu lõpeb plaanidega Luksemburgi lipuväljakust: liikmesriikide lipud suures plaanis ja detailplaanis. Ehkki võim ei ole rakendanud ajakirjanduse suhtes otsest kontrolli, tegutseb ajakirjandus küllaltki piiratud tegutsemisruumis, tal on üsna piiratud loomingulised valikud.

Uudistesaadet struktureerivad uudispealkirjad ja vaheteadustused stuudiost (Montgomery 2007). „Aktuaalses kaameras” muid elemente saate liigendamiseks eriti ei kasutata. Eurogrupi rahandusministrite kohtumist raamistab saate alguses kõlanud teadustus:

(126) Eesti on järgmisel viiel aastal eurotsooni kõige kiiremini kasvav majandus – üle 7-protsendilist kasvu aga varjutavad aeglustuv eksport ja kõrgeim hinnatõus euroriikides. (AK otsestuudio, uudisteankur Meelis Kompus)

Niisugune sissejuhatav teadustus ei puuduta küll eurotsooni rahandusministrite kohtumist, aga siiski eurotsooni. Säärane raamistamine annab võtme ka uudisloo mõistmiseks: vastanduvad ELi üldine saamatus ja Eesti vaprus. Eestil läheb kõigile eurotsooniga seotud raskustele vaatamata hästi, nõnda on ta justkui vakt-sineeritud võimalike hädade vastu. Rahandusministrite loole eelneb lühike sõnum Ernst Youngi ja Oxford Economicsi analüüsist, milles Eesti on pälvinud väga kiitva hinnangu.

Võib samuti öelda, et lugude teatud järjestamisega jääb vaatajal mulje, et Eestit raskused ei puuduta. Seda täiendab ka Eesti rahandusministri mõttekäik, et maksumaksja poole ei pöörduta, samuti ei pöörduta parlamentide poole. Vaatlusaluse AK järjestuse suhtes võib ka öelda, et riigisisesed teemad, samuti sõjaline julgeolek on tähtsam kui Euroopa rahanduslik olukord.

Kogemusmodaalsus

Eurogrupi rahandusministrid *in corpore* esindasid abstraktset kollektiivset tegelast, kes peab võtma seisukoha ühe liikmesriigi (Soome) suhtes. Nii kujuneb Soomest oluline abstraktne nii-öelda teine tegelane, kelle suhtes paiknevad kõik ülejäänud. Loost küll otse ei selgu, ent teistest ETV päevakajasaadetest jääb mulje, et Eesti ametlik seisukoht oli tollel hetkel Soome suhtes üsna kriitiline (välisminister Urmas Paet intervjuus saatele „Välisilm” 05.09.2011). Loo lõpus selgus, et Soome peab oma põhimõttekindluse eest kandma kõrget hinda (sissemakse abimehhanismi tuleb Soomel teha ühekorraga, mitte jupikaupa nagu teistel riikidel). Nii tekib kerge märtrikuvand: Soome on tegelane, kes peab õigluse nimel teistest enam kannatama. Kreekat seevastu kujutatakse kui tegelast, kes ei järgi üldisi mängeegleid, ei täida Euroopa ühishuvist lähtuvaid tingimusi:

(127) *Eurogrupi rahandusministrid saavutasid kokkuleppe Soome garantiide osas, mida Helsingi nõudis seoses Kreeka abipaketiga.* (uudisloo sissejuhatuse, uudisteankur Astrid Kannel)

Eurogrupis arutati ka laenu andmist Kreekale – olukorras, kus riik ei täida kokkulepitud tingimusi. (Meelis Kompus)

Avalikkuse jaoks on Euroopa finantskriis muutumatu seisund, millega ei seostu nähtavaid sündmusi. Rahandusministrite kohtumised aitavad kriisi tõlkida ajakirjandusliku tegelikkusekäsitlemise keelde. Kõrgete ametnike seisukohad muutuvad sündmuseks, liigendavad aega. Aeg kulgeb kiiremini, kui jõutakse leida lahendusi. Sellest tekib põnev ajakirjanduslik pinge. Euroopa ühisraha kasutavate riikide rahandusministrite kohtumisest kõneldes toob ajakirjanik esile kriisi nähtavad tunnused. Ta esitab osa tekstist otse kaamerasse (nn kaamera-tekst ehk *stand-up*). See on väljaspool stuudiot asumise demonstratsioon, näidatakse üheselt teksti tajuruumi (Montgomery 2007: 183):

(128) *Kui Luksemburgis kohtuvad ELi rahandusministrid, siis Belgias on eurokriis nõudmas oma esimest ohvrit. Belgia valitsus koguneb täna kriisinõupidamisele, et päästa pankrotist Prantsuse-Belgia ühispank Dexia.* (Brüsseli korrespondent Kadri Kukk, kaamerasse esitatud tekst)

Luuakse ajaline seos Belgiaga (ajaline deiksis), õigupoolest samaaegsuse illusioon, et ühes ajahetkes on palju tähtsaid sündmusi. Belgia kriis näib seetõttu isegi akuutsem kui Euroopas tekkinud olukord. Nii tekib üksnes ajast johtuvalt dramaatiline pinge, mille tunnistajaks on ajakirjanik sündmuste keskel.

Ehkki Euroopa Liitu kuulub 27 riiki, leiavad mainimist vaid mõned. Uudislugu esitab tüüpilist lahendust ELi teema käsitlemisel. Kuna sündmuse osalisi (liikmesriike) on küllaltki palju, tuleb teha valik. Siin on sarnasus lavastamisega: ajakirjanik otsustab, kes tõusevad esile, kes jäävad tagaplaanile või üldse mainimata. Tegelaskujude valikul lähtutakse lähedusest (näite puhul on

lähedaseks naaberriik Soome) või tuuakse esile eriskummaline tegelane (Hollandi rahandusminister, kes ähvardab eurotsoonist eemaldamisega). Eesti kui konkreetse tegelase rolli selles uudisloos määrab hoopis saate üldine raam (Eesti kui kõige kiiremini kasvav majandus).

Mõjukate, võimsa majandusega riikide roll pole enam nii tähtis kui 2005. aasta eelarvevaidluste aegu. Sündmuste tegelasteks ja nõnda ka tunnetust määravateks elementideks saavad mõned konkreetsed ametnikud, kes on esinenud ootamatute seisukohtadega. Sündmuste kulgu määrava olulise *teise* (Soome) kõrval esinevad aktiivsete tegelastena (subjektidena) eurogrupi president Jean-Claude Juncker, Hollandi rahandusminister Jan Kees de Jager, kes on öelnud, et euroreeglite rikkujale peaks karistuseks olema eurotsoonist lahkumine. Eestit kehastab rahandusminister Jürgen Ligi. Minister peab vajalikuks rõhutada, et seisab selle eest, et Eesti rahvas ei peaks kriisiga seoses kulutusi kandma. Säärane käsitlus lähtub üldisest valitsuse retoorikast, et Eesti maksumaksja jaoks ei muutu midagi⁶³:

(129) See ikkagi on see asi, et sellest 440st nähtavas tulevikus piisab uute meetmetega. Neid on raske hinnata, aga kui mingiks laienemiseks läheb, siis ikkagi põhivariant on see, et maksumaksja poole ei pöördata. Parlamentide poole ei pöördata. Aga kes seda teab, need on Eesti uued paradigmad, mis siin on arutusel. (Minister Jürgen Ligi intervjuuosa korrespondendile)

Kirjalikus esituses mõjub tsitaat veidi ebaselgelt. Rahandusminister mainib justkui mõõdamannes üht arvu, mille suurusjärg pole oluline. Kas räägitakse miljonitest või miljarditest – sellel pole suurt tähtsust. Miljonid on lihtsalt üks retooriline instrument. Otsused raha eraldamise kohta on pigem formaalsus kui praktiline, kõigi igapäevaelu mõjutav muutus. Telepildis lisandub rahandusministri retoorikale kohalolekutunne – kõneleb mees, kes tõepoolest viibib niisuguste sündmuste keskel, mille lõpplahendus pole teada.

Tõlgendusmodaalsus

Tõlgendusmodaalsuse kirjeldamisel tuleb vaadata, kas on mingeid tekstielemente, mis vallandavad teatud tõlgendusi või vihjavad mingitele eelhoiakutele, ning seda nii visuaalses kui ka verbaalses tekstis. Eurotsooni kriisiloole eelneb lühike uudis Eesti majandusedust ja see määrab ka konteksti. Eesti majandusedu kõnelevas sõnumis on järgmine lause:

(130) Prognoosis on Eesti asetatud euroala tuumikriikide hulka, millel läheb keskmisest paremini. (Meelis Kompus, pildis ajakirjanikud pressikonverentsil)

⁶³ Peaminister Andrus Ansip selgitas 12. oktoobril 2011 Riigikogu infotunnis, et Eesti inimesed panustavad Euroopa stabiilsusmehhanismi (EFSF) elaniku kohta väiksema summa kui teiste riikide elanikud. EFSFiga liitumine olevat eeskätt julgeolekuküsimus.

Siin esineb mitmetähenduslik mõiste *tuumikriigid*. Tuumikriikide all võiks mõista geograafilises tuumikus paiknevaid riike, näites 130 on silmas peetud majandusedukuse abstraktset tuumikut.

Tugeva tähendusväljaga *ohvri*-metafoor esineb ajakirjaniku tekstis kaamerasse näites 128. See peab näitama, et eurokriis on jõudnud isegi Belgiasse (ehk riiki, mille puhul kriisi ei eeldaks). Eurokriisist on saanud haigust meenutav nähtus, kes ohvreid valides justkui ei hooli ühestki riigist.

Brüsseli korrespondendi saatelõik on neutraalne-illustreeriv. Kõige sümbolistlikum on stuudios uudiste lugejate taustale kuvatud eurorahatähtede kunstiline kujutis – see viitab, et küsimus on ennekõike rahas. Videopilt ei loo mingit uut tähendust, pigem illustreerib esitatud argumente. Peamiselt näidatakse ajakirjanikke nende töökeskkonnas.

Eurogrupi esimees Jean-Claude Junckeri tsitaat vihjab kartustele, et Kreeka võidakse eurotsoonist välja heita.

(131) Mitte keegi ei rääkinud kohtumisel Kreeka pankrotist. Tehakse kõik selle vältimiseks ja seda välditakse. Mitte keegi ei rääkinud Kreeka eurotsoonist lahkumisest. (Jean-Claude Juncker (inglise keeles))

Siin on näha tugevat veenmiskatset, mis lähtub valdavast eelhoiakust, et piisavalt palju räägitakse võimalusest Kreeka ühisrahast ilma jätta, ja üldisest pankrotiohust.

Ühe uudistesaaate „Aktuaalne kaamera” analüüsis võib näha mõnd Euroopa Liiduga seotud sündmuste käsitluse olulist iseärasust:

- Ajakirjanike tegutsemist määrab tugevalt institutsionaalne raam. Sündmust on raske määratlada, see peaks seisnema abstraktses ametlikus otsustuses. Kõneisikute valik on piiratud. Ajakirjandus rakendab pigem oma koduriigi võimukandjaid kui kedagi teist, sest need ei pääse niisama lihtsalt pressikeskusesse.
- Ajakirjanduslikku tegelikkusepilti määravateks osalisteks saab piiratud arv võimalikke tegelasi, sest neid on liiga palju. Soome kerkimine Eesti ajakirjanduse huvivälja on ELi kontekstis viimaste aegade muutus. 2005. aastal oli Soome pigem rikas ELi riik, kelle huvid euroliidus näisid Eesti omadest väga erinevad.
- Euroopa ühishuvi jääb pigem taustale kui muutub aktiivseks vaatepositsiooniks. ELiga seotud sündmus on seetõttu eeskätt eri hoiakute ja eri riikide vastasseis.

Faktiloome lähivaade oli näide faktiloome kolme modaalsusega mudeli rakendamisest. See võimaldab näidata, kuidas nüüdisaegne uudistekst osutab olulistele tegelikkuse objektidele (AK näitel üksikud riigid ja ametiisikud). Uudisloosihiks on esitada tõest infot, fakte, kuid neid on näitetekstis (tegelikult ka mis tahes uudistekstis) vähe. Uudislugu on narratiiv teatud tegelaste ja objektidega. Tegu pole vaid faktide kiretu kogumiga. Fakte võib olla rohkem, kui

uudisteksti mahub. Uudisloo koostamist määrab avalikkuse kontekst. Vaataja peab uudisteksti siiski mõistma, talle tuleb selgitada eri osaliste rolli sündmustes, tuleb arendada faabulat. Tugevasti institutsionaliseeritud tegelikkuse puhul tuleb vaatajal aidata näha ametlike otsuste tegelikku sisu, tõlkida see inimliku mõistmise keelde. Mingis osas üritab sündmust sättida (korraldada) institutsioon, faktiloomes ajakirjanduse abil tegelikkuse esitamise objektid (ehk tegelikkuse struktuur), milleks ELi puhul on enamasti riigid.

Kui kõrvutada nüüdisaegset uudistesaadet „Aktuaalne kaamera” ajaloolise televisiooniringvaatega (alajaotuses 4.2.4 on kirjeldatud 10. televisiooniringvaadet), siis võib kõige üldisemalt öelda, et nüüdisaegne uudistesaaade on käsitlusviisilt homogeensem. Kõiki lugusid käsitletakse neutraalselt vaatepositioonilt. Tänapäevases uudistesaaates pole kohta satiiril või retoorilisel kriitikal. Retoorika kandub saates kasutatavatele tsitaatidele (eri esinejad uudislugudes), 1950ndate uudisringvaadetes sääraseid tsitaate pole. Tsitaadid tõestavad uudistes esitatud väiteid: need pole spontaansed, vaid hoolikalt valitud.

Viienda peatüki kokkuvõte

Sarnaselt Euroopa ühisrahaga ning näiteks Schengeni ühise viisaruumiga on loodetud ka ühtse Euroopa avaliku ruumi tekkimist, mille puhul tegelikkust tõlgendatakse ühetaoliselt kogu Euroopas. Sel juhul võiks ka faktiloomet määravad mehhanismid ehk modaalsused olla sarnased. Faktiloomes modaalsused kujunevad avalikkuses ja neid kannab avalikkus. Sel juhul võiks oletada, et Euroopas võiks tekkida ühtne faktiloomes mehhanism, sarnane ettekujutus tegelikkusest. Ühetaolisus eeldaks ka ühishuvidest lähtuvat vaatepunkti, positsiooni, mis ei kuuluks otseselt ühelegi riigile.

Ühetaolise avalikkuse eestvõitlejaks on kujunenud Euroopa Liidu ametlikud institutsioonid, eeskätt Euroopa Komisjon, vähemal määral ka Euroopa Parlament. Ühtse avalikkuse eelduseks on ühesugune informatsioon. Euroopa institutsioonid üritavad Brüsselis töötavatele ajakirjanikele tagada võimalikult võrdsed tingimused info saamisel. Erinevalt institutsioonide endi levitatud kriitikast, et Euroopa avalikkuse kujunemise probleemid seonduvad eeskätt kommunikatsiooniga ja info levitamisega, väidab enamik Brüsselist töötavatest ajakirjanikest, et neil ei ole info saamisega probleeme. Pigem on probleemiks info keerukus ja selle bürokraatlik väljendusviis. Sel moel saab Brüsselist töötavast ajakirjanikekorpusest omamoodi filter bürokraatliku Euroopa avalikkuse ning eurooplaste vahel. ELi mis tahes teema osutub üldse valituks siis, kui Brüsseli korrespondent seda mõistab. Paljud teemad jäävad kajastamata, kuna neid peetakse liiga keeruliseks. Korrespondentide otsustused ei ole aga ainus teema ja žanri valiku filter. Korrespondendid töötavad ühest küljest Euroopa institutsioonide ning teisalt koduriigi toimetuste ootuste mõjuväljas.

Euroopa ühishuvi tekib, kui mingi seisukoha ümber koguneb kriitiline mass riike, ja üha harvem lähtutakse Euroopa demokraatias konsensususe põhimõttest.

Nii tähendab ühishuvi saavutamine paratamatult mingi vähemuse allutamist. Ühishuvide otsingutega kaasnevad lõputud vaidlused riikide vahel, omamoodi diplomaatiademokraatia, kus riikide rahvuslik avalikkuse ala (*public realm*) tuuakse Euroopa areenile, riigisisene käiakse välja rahvusvahelisel võitlusväljal ehk internaalne eksternaliseeritakse (Allott 2003: 219). Niisugune mitmeastmeline demokraatiamudel võimaldab sündmusi tõlgendada mitmel moel. Kui rahvuslik huvi langeb kokku ühishuviga, siis tõlgendab ajakirjandus seda kui rahva ja riigi edu oma eesmärkide saavutamisel Euroopas. Kui aga rahvuslik huvi läheb Euroopa ühishuviga vastuollu, siis käsitletakse seda pigem kui bürokraatliku Euroopa survet rahvusriigile. Euroopa Liiduga seotud ajakirjanduslik käsitlus ei ole seetõttu kunagi päris neutraalne. Peaaegu alati kujuneb see huvidest laetud kontekstist. ELi sündmustega seotud faktiloome tõlgendusmodaalsuse analüüs näitab suhteliselt püsivaid (üksiktekstist kauem kestvamaid) eelhoia-kuid, mida kujundab *rahvuslik huvi*. Siit tuleneb ka küsimus, mis seda rahvuslikku huvi kannab või kujundab. Demokraatlikes Euroopa ühiskondades ei saa eeldada, et ajakirjandus täidab võimulolijate määratud rolli, ent samas võetakse positsioon, mis on seotud rahvuslike huvidega.

Hoolimata ajakirjanike väga sarnastest töötingimustest Brüsselis võib ELiga seotud sündmuste valik olla väga erinev. Seda kujundab suuresti rahvuslik avalikkus. Kõneaineid kujundavad suured rahvuslikud narratiivid. Näiteks Suurbritannia puhul mõjutavad teemavalikut suhted USAga, enda positsioneerimine pigem Euroopa kõrvalseisjana kui Euroopas olevana. Sealjuures on väga oluline, et ELi käsitlevaid tekste on tunduvalt vähem kui teistes riikides. Nõnda võib Suurbritannia puhul täheldada nn välistavaid valikuid – ELi käsitlevad tekstid pigem jäetakse kõrvale. Saksamaa ja Prantsusmaa seevastu aga pigem näevad enda aktiivset osalust Euroopa asjade korraldamisel. Prantsusmaal eelistatakse ELi poliitikat (sealhulgas toetused, siseturg ja selle kaitse) käsitlevaid teemasid, Saksamaal pigem ELi majanduslikku käekäiku puudutavaid teemasid ja Saksamaa-poolset aktiivse poliitika kujundamist teemana pigem välditakse. Eesti näeb ELi rolli suuresti just tõhusas toetuses välispoliitika teostamisel ja eeskätt Venemaad puudutava suhtumise kujundamisel.

Euroopa Liidu rahastatud uurimisprojekti AIM (*Adequate Information Management*) raames piiritleti neli ajakirjandustüüpi, mis lähtuvad ajakirjandusturu korraldusest ja reguleeritusest ning üldise funktsiooni tajumisest. Nii võib ajakirjandus seada eesmärgiks pigem avaliku debati kujundamise või teisalt pigem lähtuda auditooriumist kui tarbijaskonnast. Ajakirjanduslikku teema- ja žanrivalikut analüüsides selgub, et eri süsteemid kujundavad ka pisut erinevaid valikumustreid. Saksamaal (pluralistlik süsteem) on valik eri meedialiikides sarnane, Prantsusmaal (klientistlik süsteem) pigem hierarhiline ehk Saksamaal käsitletakse üsna sarnaseid teemasid, Prantsusmaal tingib teemavaliku rohkem väljaande iseloom. Sel juhul võiks eeldada, et pluralistliku süsteemi puhul on avalik debatt avalikkuses käsitletavaid teemasid ühtlustanud, klientistliku süsteemi puhul aga lähtub ajakirjandus oma sihtrühma spetsiifilistest huvidest

(Prantsusmaal käsitleb regionaalne leht näiteks suurelt jaolt põllumajanduspoliitikat ja põllumajandustoetustega seotud üksikasju).

Kvalitatiivne tekstianalüüs näitab eri ELi liikmesriikide ajakirjanduses kujunevaid viitesüsteeme (kogemusmodaalsus). Eesmärk oli kirjeldada valdavaid vaatepunkte eri meedialiikidest pärinevate tekstide kaudu. Niisugusel moel on võimalik kaudselt selgitada just avalikkuses kinnistunud positsioone ja eelhoia-kuid. Kuigi uudisajakirjanduse tüüpiline hoiak on jääda neutraalseks ja eemaldada tekstist autor, esitavad tekstid siiski suhteliselt püsivat vaatepunkti. See on suuresti just rahvusliku avalikkusega määratud. Tegelikust käsitletakse niisiis rahvuslikust positsioonist lähtuvalt. Euroopa sündmuste kajastamisel kujunevad teatud tegelased ja objektid, mõned neist positiivsed, mõned negatiivsed. Tüüpiline tegelane on mõni riik või rahvas. Koduriik muutub ajakirjanduslikes tekstides tihtilugu aktiivseks, abstraktseks tegelaseks, kelle suhtes paigutavad kõik teised tegelased ja objektid.

Sotsiaalselt tunnetatud ruum, mida iseloomustab faktiloome kogemusmodaalsus, on piiratud. Selles on vaid mõned olulised tegelased ja objektid, mille abil määratletakse sündmusi ja hallatakse kujutletavaid konflikte. Prantsuse tekstides nähakse kõige rohkem vastanduvat Suurbritanniat ning vastupidi. Euroopa Liidu uued liikmesriigid on pigem kollektiivne objekt, kelle suhtes rakendatakse mingit tegevust. Üksikutel juhtudel eristub uusliikmetest Poola. Ka Euroopa Liit on pigem objekt kui aktiivne tegelane. Tihti kaob EL tekstidest sootuks ja muutub pigem taustal olevaks ajendiks riikidevaheliste suhete kirjeldamisel. Sel juhul võib väita, et EL ei määra oluliselt sotsiaalselt kujundatud tegelikkusepilti.

Vaatluse all olid eri maade üleriigilise levikuga mõjukate päevalehtede tekstid. Siinjuures on eeldatud, et ajakirjandustekstid avaliku tekstina peegeldavad seda avalikkust, mille kõnetamiseks need on loodud. Eri riikide avalikke tekste (ka erikeelseid tekste) on raske võrrelda. Samas saab eeldada, et tegelikkuse tõlgendamise mehhanismid ise on universaalsed, rakendatavad eeldused on aga erinevad. Mõneti sarnaneb faktiloome modaalsuste kirjeldamine geneetikast pärit DNA sekveneerimisega, mis selgitab molekulide järjestust. Siin on kirjeldatud tegelikkuse tõlgendamise püsimehhanisme ehk avalikkuse teatavaid tõlgendusmustreid.

Kui püüda kirjeldada Euroopa avalikkust, siis on tegu tõenäoliselt paljude eri avalikkuste kogumina. Niisuguste rahvuslike avalikkuste tunnuseid kujundab suuresti rahvuslik vaatepunkt. Igasugused katsed sääraseid rahvuslikke avalikkusi ühtlustada või liita muudavad aktiivseks avalikkuse tõlgendusmehhanismid, mida saab kirjeldada kui tõlgendusmodaalsust. Need ärgitavad pigem otsima erinevusi, kui leidma sarnaseid jooni. See ei tähenda, et tegelikkuse ühetaoline käsitlemine Euroopas poleks võimalik. Pigem saab kirjeldada teatud ideede (ka sotsiaalsete faktide, näiteks majanduskriis ja selle olemasolu) võrgustikku. Säärane ühtse avalikkuse ootus pole Euroopale võõras, näiteks on ka mõnd keskaegset institutsiooni (nagu Hansa Liit) kandnud selline võrgustik.

Kuues peatükk

AJALOOLIST JA UNIVERSAALSET AJAKIRJANDUSLIKUS FAKTILOOMES

Väitekirja peamine eesmärk oli selgitada ajakirjanduslike faktide loomise ehk faktiloome universaalseid omadusi. Seda eesmärki püstitades lähtusin sotsiaalkonstruktivislikust käsitlusest, mis võimaldab tõlgendada ajakirjanduslikku faktiloomet kui üht tegelikkuse sotsiaalse konstrueerimise mõjusaimat vahendit. Faktiloomet hõlmab ajakirjanduse universaalset pürgimust (intentsiooni). Ajakirjanduse peamine siht on esitada fakte ja just nõnda peegeldada tegelikkust. Nii peaks hindama pürgimust või ajakirjanduse funktsionaalsust, keele kasutamise kindlat praktikat. On fakte, millele on ligipääs vaid tekstide kaudu, mis konstrueeritakse sotsiaalselt. Nii moodustub *faktiilm*. Seega on väitekirjas vaadeldud ajakirjandust sotsiaalse tunnetuse aspektist. Ajakirjandusliku faktiloomet universaalsete modaalsuste idee toetub ühelt poolt Jürgen Habermasi universaalpragmaatikale kui kommunikatsioonis ühistähenduste kujunemise eeldusele, teisalt George Gerbneri vahendatud kommunikatsiooniprotsessi mudeli põhidimensioonide – taju, valiku ja kontrolli – edasiarendusele. Sellest lähtudes püstitasin järgmise teesi: *ajakirjanduslikku faktiloomet iseloomustavad universaalsed, erinevates ühiskondlikes oludes püsivad sotsiopragmaatilised dimensioonid ehk modaalsused*.

Teoreetilise analüüsi käigus selgitasin, et nendeks modaalsusteks on *kontrollimodaalsus*, mis väljendab ajakirjandusliku faktiloomet institutsionaalset olemust, tema seotust võimu ja avalikkusega, ajakirjandusele seatavate eesmärkide ja kohaldatavate piirangutega; *tõlgendusmodaalsus*, mis seostub kasutatava keele, ajakirjanduse poolt sündmustele omistatavate tähenduste, teksti ja konteksti vahel loodavate suhetega; *kogemusmodaalsus*, mis väljendab ajakirjandusliku faktiilma seotust personaalse ja sotsiaalse kogemusega. Sellest väitest tuleneb, et ajakirjanduslik faktiloomet on tegelikkuse pildi konstrueerimine avalikult olemasolevaks tunnustatud, üldsusele arusaadavas vormis esitatud ning paljude inimeste kogetud tõsiasjadele toetudes. Ehk teiste sõnadega: ajakirjanduslik faktiloomet kõnetab avalikkust avalikkusele arusaadavalt ja üldistele uskumustele vastavalt. Avalikkusega seotud ajakirjanduslik faktiloomet on teatud pürgimuse väljendus. Faktiloomet siht on vahendada tegelikkust. See pürgimus ongi universaalne, faktiloomet kandev omadus. Eeldasin, et eri süsteemide puhul (olgu siis autoritaarne, totalitaarne või demokraatlik) võib näha selle pürgimuse väljendumist tekstides. Ka kõige tasalülitatumas olukorras otsib ajakirjandus võimalusi kõnetada avalikkust. Väitsin, et *nendel modaalsustel põhinev ajakirjanduslik faktiloomet mudel võimaldab võrrelda ajakirjanduslikke praktikaid avalikkust kõnetava tegelikkusepildi kujundamisel erinevates ühiskondlikes tingimustes, totalitaarses, autoritaarses ja demokraatlikus ühiskonnas*.

Väitekirjas on kasutatud võimalust seda väidet kontrollida, s.o vaadeldud faktiloomet erinevas ajaloolises, ühiskondlikus ja rahvuslikus kontekstis.

Modaalsused eri süsteemides

Väitekirjas hõlmatud kolme eri süsteemi (autoritaarne, totalitaarne, demokraatlik) võrdlemise aluseks on modaalsused. Modaalsus on sotsiaalsemiootiline mõiste, mis väljendab tegelikkuse esitust tekstis, suhet tegelikkusesse. Modaalsus on süsteemi omadus. Kolme eri modaalsuse (kontrollimodaalsus, kogemusmodaalsus ja tõlgendusmodaalsus) mõjuväljad on eri süsteemides sarnased. Kontroll on pigem tekstiülene (näiteks teksti lubav või mittelubav, teksti valiv või valikust kõrvale jättev). Kogemus on pigem mõiste- ja sõnakeskne, tähendus aga väitekeskne. Võim ei saa rakendada kontrolli kõikidel nimetatud tasanditel. Seda näitab ka ajaloolise materjali analüüs. Eri modaalsused määravad ka žanreid (nii avaldub näiteks juhtkirjas kontrollimodaalsus). Nõnda võiks ka žanrite analüüs anda võrdlusainest, aga see ei saa olla ainuke analüüsi lähtekoht. Nii võib näha nõukogude perioodi teletekstide puhul, kuidas üks žanr kompenseerib teise kitsendusi. Seda võib näha ka ühe uudistesaaate sees (esimeses televisiooniringvaates olid ametlikud uudistekstid ning ka kaks mängulist, kriitilist uudislõiku).

Nüüdisaegsetes, Euroopat puudutavates uudistekstides võib leida hinnangulisi, arvamust sisaldavaid elemente, mis võib tuleneda soovist muuta tekst lugejale huvitavamaks või dramaatilisemaks. Seda kasutatakse enam, kui käsitletav aines on poliitiline ja sündmusi justkui pole (ebamäärane eelarvevaidluste protsess). Selles on oma annus ajakirjanduslikku populismi, teksti vastuvõetavamaks või põnevamaks muutmist.

Väitekirja empiiriline materjal hõlmab eri meediakanaleid ning ka eri žanris loodud ajakirjandustekste. Eesmärgiks oli näidata, et faktiloome seisukohalt pole siiski suurt vahet, kas tegu on trükiajakirjanduse, raadio või televisiooniga. Võrdluse seisukohast on tegu heterogeense (markeritelt üsna ebaühtlase) materjaliga. Siin aitavad üldistused. Mõne perioodi puhul avalduvad mõned tendentsid selgemalt, mõned nõrgemini. Siin ei saa rakendada positivistlikku, täpsetel mõõdikutel põhinevat mõõtmisviisi, vaid lähtuda saab võrdluses tekkivatest üldistest suhetest.

Tekstide loomise institutsionaalse raamistiku kirjeldamiseks tuli selgitada, kuidas võimuinstitutsioonid ajakirjanduse tööd suunasid, milline oli ajakirjanduse korralduslik keskkond. Samas tuli selgitada ajakirjandusväljaannete sise- ja töökorraldamist ning ka tekstide üldisi vormistamis- ja vormimõtteid, mille alusel saab kirjeldada ka žanrvariatsioone. Kõigil kolmel juhul on ajakirjandus ka ise arutlenud töökorralduslike tingimuste üle. Nii elavnes 1939. aasta sügisel arutelu ajakirjanduse olemusest, kui valmistuti tähistama Eesti ajakirjanike liidu 20. sünnipäeva. Ka nõukogude perioodist võib leida üleliidulise ajakirjanike kongressi materjale. Oma staatuse üle arutlemisel kinnitas nõukogude ajakirjandus enamasti oma lojaalsust riigile, mitte ei arutlenud sedavõrd loomevabaduse ja info kättesaadavuse üle.

Tabelis 7 on näha, kuidas eri süsteemide puhul varieerub suhe võimu. Totalitaarses riigis tekib võimuga varjatud vastasseis. Ajakirjandus otsib võimalusi

ignoreerida võimu kontrolli. Demokraatlikus süsteemis on võim osalt üks abstraktne tegelane, keda saab asetada kriitilisse valgusse. Samas näitab ELiga seotud tekstide analüüs, et osalt on võim ajakirjandusele ka partner (kergete variatsioonidega, lähtuvalt Hallini-Mancini nelja ajakirjandustüübi liigitusest). Võimust sõltub teabele ligipääs. Ajakirjandus muutub tihti ka rahvuslike huvide ehk liikmesriigi huvide esitamise areeniks (mis võib vastanduda Euroopa kesk-võimule ehk ühishuvile).

Allikate kasutamine, nendele viitamine moodustab olulise osa ajakirjanduslikus faktiloomes. Ajalooline materjal näitab, et allikate kättesaadavus ja nende kasutamine pole tingimata samastatavad. Totalitaarses ühiskonnas tavapärased ajakirjanduslikud allikad puuduvad (nii Nõukogude Liidu uudisteagentuur TASS kui ka Eesti Telegraafiagentuur on pigem riigiasutused, ametlike teadete edastajad. Toimetustel puudub valik). Autoritaarses Eestis tekib olukord, kus ajakirjandus viitab, aga väldib keerulises poliitilises olustikus seisukohtade kujundamist ja satub allikatest sõltuvusse. Võim haarab allikate haldamise enda kätte. Allikate kasutamine ei asenda tunnetust – see on vaid tunnetuse vahendamine.

Tabelis 7 on selgitatud täpsemalt *autorsuse* ja *subjektsuse* mõistet. Autorsus on pigem institutsionaalse kontrolliga seotud kategooria (olgu siis tegu ajakirjanduse enda kontrolliga toimetuses või võimu kontrolliga). Nõukogude ajakirjanduses tegutsesid ajakirjanikud võimu kontrolli all. Kujunesid kindlad persoonid, keda võim pidas usaldusväärseks, kuid kes suutsid kujundada oma loominguulise käekirja ehk suutsid kujundada *subjektsust*. Subjektsus on aga juba kogemusmodaalsusega seotud kategooria.

Väitekirja ajaloolise materjali põhjal võib öelda, et küsimus *subjektsusest* on ajakirjanduse puhul üks kesksemaid. Täpsemalt see, kelle silmade ja kõrvadega ajakirjandus kuuleb ja näeb, kelle suuga kõneleb ehk kelle kogemust esitab ajakirjandus. Võiks arvata, et totaalse kontrolli puhul kõneleb kindlasti võim, aga ka totaalses süsteemis ei saa võim siiski kõnelda ajakirjanduse eest. Võim võib kedagi volitada, ta võib käskida, kuid ajakirjanik peab ikka rakendama oma isiklikku kogemust. Vastasel juhul kaoks sünkroonsus ja nõnda ka mulje ajakirjandusest.

Subjektsusega saab kõrvutada objektiivsust. Subjektsus tähendab tajutavat vaatepunkti. Tegelikult on iga tekstiga seotud mingi vaatepunkt. Selles mõttekäigus saab toetuda ka teleajakirjandusele, mille puhul kaamerale on alati mingi positsioon. Objektiivsus võib (aga ei pruugi) tähendada olukorda, kus ajakirjanik eemaldab end tekstist, niisiis ka olukorda, kus objektid on näiliselt tähtsamad kui mis tahes subjekt. Nn neutraalsusdoktriin on väga tüüpiline uudisajakirjanduses. Püütakse vältida subjektiivsust, aga välditakse samal ajal ka *subjektsust* (ehkki see jääb mingil määral alles). Subjektsuse nõrgenemise puhul võib vabaneva vaatepunkti võtta võim. Nii juhtuski tegelikult 1939/1940. aastal, mil ajakirjandustekstides võeti sagedasti võimupositsioon. Ajakirjandus asub kõnelema võimu nimel. Sellele perioodile eelneb Eesti ajakirjanduses

Tabel 7. Eri režiimide võrdlus (punktis 2.3 esitatud uurimistoodika põhjal)

		AUTORITAARNE		TOTALITAARNE	DEMOKRAATLIK
KONTROLL	Välismõju	VÕIM AUTORITEEDINA	VÕIM KONTROLLIJANA	VÕIM PARTNERINA	(eeskätt ajakirjanduse vaatlusobjektina)
		ALLIKATE HALDAMINE	ALLIKATE PUUDUMINE	ALLIKATE MITMEKESISUS	(samas üleilmsete infoagendtuuride, võrgustike tugev mõju).
		Volitatud ajakirjanikud	Ideoloogia levitamine ja kontroll ning sidumine lokaalsete praktikatega. Ajakirjanikud nõukogude nomenklatuuri osana	ELi ühishuvist ja poliitilistest otsustest lähtuva ideoloogia levitamine, aga mitte kontroll.	
KOGEMUS		SUUNAVAD REPRESSIOONID	TSENSUUR JA NOMENKLATUURIGA SEOTUD PERSONALIPOLIITIKA	ELI ÜHISHUVIGA SEOTUD INFO KESKNE HALDAMINE	ELi juurde akrediteeritud ajakirjanikud
	Sisemõju	Tekstide anonüümsus. Ajakirjandusliku reflektiivsuse nõrgenemine	Uudisteksti esinemine pigem võimutekstina. Eri žanrid piiratud tegelikkusekäsitluse võimaluste avarajana. Ajakirjaniku autoripärasuse esilekerkimine		Tegelikkuse käsitlemine eri žanrites
		NÕRK AUTORSUS	TUGEV AUTORSUS	VARIEERUV AUTORSUS	
Vaatepunkt		Valdavalt kollektiivne, abstraktne <i>meie</i> , aeg-ajalt ka toimetuse kollektiivne positsioon	Ajakirjandusliku vaatepunkti ambivalententsus. Ametlik ja samas ka ajakirjanikukeskne (ka lihtsa nõukogude inimese positsioon)	Sageli kantud rahvuslikest huvidest (kujuneb vastanduses teiste ELi riikidega, osana maailmapildist) ja rahvuslikust avalikkusest	
		AMETLIKU JA AJAKIRJANDUSLIKU SÜNTEES ehk NÕRK SUBJEKTSUS	AMETLIK JA AJAKIRJANDUSLIK PARALLEELSELT EHK VARIEERUV SUBJEKTSUS	AMETLIKKUUST VÄLTIV SUBJEKTSUS	

Tabel 7. Järg

	AUTORITAARNE	TOTALITAARNE	DEMOKRAATLIK
Sünk-roonsus	Selektiivne sündmuste valik. Kajastamata sündmused vaatamata küllaldasele infole	Sündmuste kaudu planeeritud tegelikkus ehk INSTITUTSIONAALNE SÜNKRONISEERIMINE (nomenklatuursed poliitilised sündmused)	Tsitaatide ja tõlgenduste sage käsitlemine sündmustena
Valdavad tegelased ja objektid	SÜNKROONSUSHÄIRED Peamiselt riigid ja ametiisikud, harva üksikisikud AMETLIK TEGELASTEVÄLI	PARALLEELSÜNKROONSUS Nõukogude institutsioonid ja ka volitatud üksikisikud AMETLIK JA INDIVIDUAALNE TEGE- LASTEVÄLI PIIRATUD OBJEKTIDE VALIK	LOOMULIK SÜNKROONSUS Selektiivne tegelaste ja objektide valik lähtuvalt käsitlusest HÜBRIIDNE JA VALIKULINE TEGELASTEVÄLI
TÄHENDUS	Konteksti eeldav retoorika Konteksti vallandav retoorika	TÕLGENDUSTE HALDAMINE Riigi elus on valdkondi, mille üle arutlemine pole mõistlik Alternatiivse tegelikkusekäsitluse kriitika	TÕLGENDUSTE PALJUSUS JA DOMINEERIMINE Vastandite ja konfliktide mitmekesisus Laetud mõistete kasutamine kõigis žanrites. Ulatuslik kriitika kõige suhtes
	VÕIMU SUUNAV RETOORIKA	IDEOLOOGILINE JA ALTERNATIIVNE (RAHVUSLIK) RETOORIKA KOOSMÕJUS	PEAMISELT RAHVUSLIK

üsna pikk periood, kui ajalehe toimetaja persoon on ühiskonnas selgelt nähtav. Jannseni ja Jakobsoni väljaanded olid teadagi eeskätt personaalsed (Aru 2005). Niisiis järgneb personaalsusele impersonaalsuse, abstraktse kollektiivsuse periood, mida iseloomustab ka ajakirjanduslike ja ametlike tekstide sujuv segunemine, ka eri allikatest pärineva vastuolulise teabe segunemine. Kõige selle taustal saab nähtavaks subjektsuse nõrgenemine või nõrgendamine. Autoritaarne periood näitab, et subjektsuse muutus ei pruugi olla täies ulatuses võimu kujundatud. Eesti välispoliitilist neutraalsuspüüdu saadab ajakirjandusest endast lähtuv neutraalsuspüüd ja sellest tulenev subjektsuse nõrgenemine.

Nõukogude Eesti ajakirjandus toob vastupidise näite. Subjektsus võib muutuda tugevaks ajakirjanduslikuks vahendiks. Kui tekst oli tihti kontrollitud või ka tsenseeritud, arenes selle vahendusviis. Nii oli ka juba otse-eeter, otseülekanne subjektsuse väljendamise ja arendamise keskkond. Nõukogude periood võimaldab hästi näidata ka kahe sarnase kõlaga mõiste – subjektiivsus ja subjektsus – erinevust. Subjektiivsus hõlmab üksikisiku ainukordseid mis tahes teemal mõtteavaldusi, subjektsus aga arvestab sotsiaalpragmaatilist süsteemi. Subjektsus on osa faktiloomest, ajakirjanduslikust pürgimusest. Subjektsuse puhul on peamine, et nii sõnumi looja kui ka selle vastuvõtja jagaksid ühist konteksti. Nõnda haldab subjektsus konteksti, mis totalitaarses ühiskonnas oli eriti oluline. Eesti televisiooniajaloos liigub legend tuntud diktorist Alice Talvikust, kes ühel Nõukogude riigipühäl kutsuti Moskvasse koos kõigi teiste liiduvabariikide esindajatega. Diktorid pidid otsesaares lugema lühikese teksti, mis sisaldas fraasi *meie maa*. Alice Talvik ütles aga *minu maa*. Sellest tekkis suur pahandus ja populaarne Eesti telenägu eemaldati eetrist. Juhtum näitab, et väga väikesed detailid (spetsiifilised viited või deiktikud) said Eesti avalikkuse jaoks oluliseks. Väga täpselt jälgiti, milline on meie-kontekst.

Nii autoritaarses kui ka totalitaarses süsteemis üritatakse tihti konstrueerida pidulikku meie-positsiooni, kaasata võimu juurde, panna ajakirjandust kõnelema võimu positsioonis. See surub alla aga ajakirjaniku individuaalset vabadust ja seeläbi ka tunnetust. Nii kujuneb sätitud tegelikkuse vaatepunkt, mitte sõltumatu ja ajakirjanduslik vaade. Individuaalne püütakse asendada kollektiivsega.

Sünkroonsus on oleviku aegruumiga seotud mõiste. Ajakirjanduslik tekst ei suuda kunagi hõlmata kõiki ajahetki, aga ometi kujuneb mingi loomulik valik tähtsamatest ja vähem tähtsatest ajahetkedest. Nn *sünkroonsushäirete* puhul jäetakse osa sündmusi kajastamata või tehakse seda pika viivitusega. Nii juhtus sõjaeelses Eestis. Sünkroonsushäired sündisid avatud ja suletud süsteemide konfliktis. Välisriikides liikuvat infot tuli paratamatult Eestis vahendada, seda ei saanud varjata. Eesti ajakirjandus sünkroniseeris lõpuks oma aegruumi välisajakirjanduse aegruumiga. Nõukogude ühiskonnas kujundas võim nn rituaalse aastaringi. Muljet ülimast operatiivsusest pidi toetama mingi riikliku sündmuse üheaegne otseülekanne kõigis Nõukogude Liidu ringhäälingukanalites – see oli omamoodi institutsionaalne ja rituaalne sünkroniseerimine, tähtsa meedia-sündmuse kujundamine.

Tekstides esinevate tegelaste valik sõltub avalikkuse huvist. Iga üksikisik ei pälvi avalikkuse huvi, kuid üksikisikuid võidakse tegelasena kirjeldada mingi üldistuse nimel. Sellises tegelasel võib teine üksikisik end ära tunda, samastudes temaga või vastandudes talle. Nõukogude süsteemis püüti näidata võimu hoolitsust lihtsa nõukogude inimese (näiteks lihtsa töölise või lihtsa kolhoosniku) eest. Lihtsad nõukogude inimesed täiendavad tekstides esinevate kõrgete ametiisikute, parteilaste, sõjaveteranide ja tööeesrindlaste ridu. Sõjajärgsetes Eesti ajakirjandustekstides esineb suhteliselt vähe selliseid lihtsaid (juhuslikke) tegelasi. Nüüdisaegsetes tekstides on tegelastel teatud sisuline funktsioon (teatud tegelastüübi esitamine, sündmuse osaline või pealtnägija, arvamusi liider, ekspert jt).

Kõige keerukam on ühtlustada eri perioodide tõlgendusmodaalsuse märkeid. Tähenduskommunikatsioon on kõige mitmekesisem demokraatlikus ühiskonnas. Tõlgendus võib nõnda saada isegi olulisemaks kui mõni faktiväide (näiteks mõne poliitiku hinnang või laetud mõiste). Püütakse lähtuda põhimõttest, et pole üht, ainuõiget tõlgendust. Siiski võivad kujuneda domineerivad tõlgendused, mis avalikkuses kinnistuvad, moodustavad uusi ühetähenduslikkusi ja nii ka fakte. Mõni tekst vahendabki peamiselt tõlgendust. Tõlgendusi ei saa üheski süsteemis vältida. Totalitaarses süsteemis püütakse ära hoida tõlgenduste paljusust, ka mitmetähenduslikkust. Autoritaarses süsteemis püütakse tõlgendusi hallata. Enamasti kasutatakse selleks tugevat, sätestavat retoorikat. Osutatakse otsesõnu õigele või valele tõlgendusele, kritiseeritakse kahtlejaid.

Kolme eri süsteemi võrdlus võimaldab välja tuua erinevusi modaalsuste kaupa. Sealjuures pole oluline mitte niivõrd mingi modaalsuse suhteline tugevus, kuivõrd pigem ühe või teise modaalsuse nõrkus. Alljärgnevalt on esitatud lühiülevaade kolmest vaatluse all olnud faktiloome struktuurirežiimist.

Autoritaarne režiim ja kontrollitud avalikkus

Sõjajärgses Eesti Vabariigis tegutses Eesti ajakirjandus majanduslikult heades tingimustes. Soodsate majandustingimustega kaasnesid ka rikkalikud võimalused teabe hankimisel. Päevaleht sai kasutada suurte Euroopa uudisagentuuride (Reuter, DNB, Havas, Stefani, TASS, PAT) materjale. Toimetuse oli vajaduse korral võimeline väga kiiresti sündmustele reageerima. Ometi tekkis välisuudiste hea valiku juures mitmel korral aga paradoksaalne olukord, kui Eestit puudutavaid sündmusi kajastati välisajakirjanduse materjali põhjal. See osutab ajakirjanduse tollasele võimetusele tuua lugejani seoseid oluliste sündmuste vahel ning ka teha kindlaks Eesti jaoks olulisi sündmusi.

Ajakirjandus kujunes eeskätt võimu esitamise kohaks. Võim sai ajakirjanduslikes tekstides piduliku ja tegusa varjundi. Poliitilise opositsiooni arvamusi esitati marginaalsena ja neid ei rõhutatud. Kriitikat võib leida parlamendi töö üldistes ülevaadetes. Sel moel kehtestati Eestis nn *juhitav demokraatia*.

Tõlgendusmodaalsus hõlmab muu hulgas ka arvamust. See näitab võimalike kontekstide aktiveerimist. Kui seda ei tehta, ahenevad võimalused tegelikkuse tõlgendamiseks. Võib öelda, et 1939/1940. aasta tekstide puhul vähenes üldine tõlgendusmodaalsus. Niisugust suundumust süvendab iseäranis maailmasõja algus. Eesti püüdis käituda neutraalse riigina, et mitte ärritada suurvõime. Üldine riiklik ja ka ajakirjanduslik neutraalsuspüüe tõi Eestis kaasa ka lõputu viitamise ehk lõputu sõltuvuse teistest, välismaal ilmunud tekstidest. Ajakirjanduslik tegelikkusekogemus nõrgenes ja nõnda ka võimalik kriitika mis tahes välismaise allikateksti suhtes. Aegamisi kinnistus nõukogude tekstitüüp, milles vaatepunkt on ametlik ehk riiklik ja institutsionaalne, lausa võimu ülistav. Ajakirjandus ei saanud või ei soovinud esitada võimust sõltumatuid seisukohti.

Kokkuvõtteks saab nentida, et 1939/1940. aasta Eesti ajakirjanduses domineeris institutsionaalne kontrollimodaalsus. Sõjatingimustes karmistusi ajakirjandusele kehtestatud reeglid, samuti sanktsioonid. Nõukogude sõjaväeosade Eestisse jõudmisel keelati sisuliselt ajakirjanduslik vaatlus ning ka fotografeerimine. Soome sattumine Talvesõtta vallandas emotsionaalse info sõja. Tegelikult vastandus kaks erinevat avaliku kommunikatsiooni ruumi (kaks erinevat avalikkust). Soome puhul muutis sõjas osalemine loomulikuks (legitiimeeris) kõik ajakirjanduse suhtes rakendatud kitsendused. Eestis polnud piirangud avalikkusele lõpuni selged. Avalikkus ei mõistnud tekkinud olukorra kõiki detaile. Nii kujunes avalikkuses alternatiivne tegelikkusekäsitlus, mis mingil määral saab nähtavaks Soome ringhäälingu eestikeelsetes saadetes. Saadete toimetustegutses küll Soome sõjaväe ülemjuhatus välispropaganda büroo alluvuses, kuid tekstides on kõnekaid märke dialoogist Eesti avalikkusega. Eestis pidi olema üsna arvukalt neid, kes tegelikult kritiseerisid võimu hoiakut Soome suhtes ning ka Eesti valitsuse tegevust koostööl Nõukogude Liiduga.

Totalitaarne režiim ja alternatiivne avalikkus

Totalitaarses ühiskonnas surutakse maha kõrvalekalded ametlikust normist, samamoodi ka erinevad võimalikud tegelikkuse tõlgendused. Võim esitab teatud normi tõena, üritab nõnda tegelikkusekäsitlust ametlikult kehtestada. Siinjuures on siiski tähtis eristada võimu ja avalikkust. Riik võib teatud määral kontrollida keelt, aga ta ei suuda siiski luua keelt oma tervikus. Ka avalikkus ise ei saa seetõttu kunagi olla totalitaarne, ehkki võim üritab seda totalitaarses ühiskonnas täiel määral kujundada ehk kontrollida.

Televisiooni arengulugu Eestis näitab, et kuigi totalitaarses riigis lootis nõukogude võim ajakirjandust tõhusalt kontrollida, ei õnnestunud see täiel määral. Ajakirjanduse sisu ei määra üksnes võimu kontroll. Omal kohmakal viisil avardas televisioon Eestis tegelikkuse kogemisega seotud võimalusi. Televisioon asus avalikkust kõnetama pildis ja helis. See langeb kokku märkimisväärse arenguhüppega Eesti raadioajakirjanduses (nn *raadio kuldaeg*), samuti uuendustega trükiajakirjanduses. Uuendused on ennekõike seotud ajakirjaniku kui

subjekti tugevnemisega. Üksikisiku kogemus kujunes tähtsaks, hoolimata totaalsest kontrollist. Tõsi, enamasti olid teemad võimu seisukohalt ohutud. Meisterliku keelekasutusega kõneldi lihtsa nõukogude inimese olmest. Arenes satiir kui mitmetasandilise teksti arendamise vorm. Satiiri kasutati isegi varastes teleringvaadetes, varajastes uudistesaadetes. Kui vorm ja kogemus muutusid tähtsaks, juhtus tihtilugu, et käsitusviis kujunes sõnumiks. Nagu sai ka televisioonist uue meediakanalina iseseisev sõnum.

Nõukogude ajakirjanduse puhul korraldas ajakirjandus end osalt ka ise, kombates pidevalt lubatavuse piire. Ajakirjanduse balansseerimine võimu kui süsteemi, kõige ametlikuma ning selle äärealade vahel kujundas žanreid ja uudistevalikut. Esitati *sündmusi*, mis tavakriteeriumide järgi justkui polekski sündmused, aga nende najal arenes avalikkuse kommunikatsioon ajakirjandusega ning tekkisid erilised suhted avalikkuse ja tegelikkuse vahel (näiteks Eesti Raadio rahvamatkad, laulupidu). Varajastes uudistesaadetes vahendati nii nomenklatuurseid sündmusi kui ka rahvalikke sündmusi. See peegeldab ka nõukogude ühiskonnale omast topeltemoraali: üks tegelikkus on see, millest pidi rääkima; teine aga see, mida sai rääkida, mis oli Eesti avalikkuse seisukohalt oluline.

Võib öelda, et Eesti ajakirjanduses hakkas 1950ndate teises pooles tugev-nema kogemusmodaalsuse avaldumine. Tekib kahekihiline ajakirjandus. Esmalt ametlik, võimu jaoks oluline tegelikkus, mis samas avalikkust ei kõneta, ning inimlähedane, põnev ja dialoogiline tegelikkusekäsitus, millele vastab ka inimlik ja oluline tegelikkus. Esile kerkisid ajakirjanikud kui isikud ning mitte niivõrd nüüdisaegse telestaari tähenduses kui pigem isikutena, kes oskavad haaravalt kirjeldada oma isiklike tunnetuskogemusi.

Demokraatlik režiim ja Euroopa Liidu avalikkus

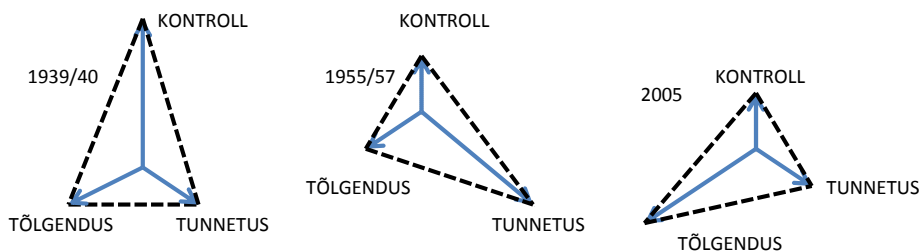
Euroopa Liiduga seotud demokraatliku süsteemi analüüs näitab kommunikatsiooni eri riikide avalikkuste vahel. Tekib võimalus arutleda selle üle, mis määrab avalikkuse piire. Euroopa Liidu puhul eeldavad Euroopa ühishuve väljendavad institutsioonid (näiteks Euroopa Komisjon või ka Euroopa Keskpang), et langetatud otsused oleks ühetaoliselt mõistetavad kogu Euroopa Liidus. Analüüsi hõlmatud sündmus oli seotud otsusega ELi raha kasutamise kohta ning ka eeldusega, et kõik argumendid on ühtviisi mõistetavad kõigis Euroopa Liidu liikmesriikides. Niisugune on ELi ühishuviga seotud ootus, sel moel mõneti institutsionaliseerunud ootus.

Püstitasin väitekirja sissejuhatuses järgmise teesi: **ajakirjandusliku fakti-loome kommunikatiivse pürgimuse kujundab avalikkus konkreetsetes ajas ja (keele-) ruumis ning see avaldub lokaalse (rahvusliku, ideoloogilise) vaatepunktina rahvusvahelise ulatusega sündmustele ja nähtustele.** Analüüs näitas, et faktid võivad olla ELi otsustusprotsessis ühised, kuid neid seostatakse eri liikmesriikides erineva kontekstiga ning nõnda saavad hoogu ka tõlgendused.

Ajakirjandus peaks esindama sõltumatut, sealjuures ka rahvushuvidest sõltumatut vaadet. ELi-teemaliste tekstide analüüs aga vihjab, et nõnda see ei ole. ELi demokraatliku otsustusprotsessi juures peakski ristuma rahvushuvid, mille najal leitakse kõiki rahuldav kompromiss. Euroopa-teemalistes tekstides saab ilmseks ka, et rahvus on üks tunnetusruumi oluline kese, vaatepunkti määrav element. ELi sündmuste kajastamisel kujuneb mitu eri vaatepunkti, lähtudes liikmesriigist. Tunnetus hõlmab seega ka sotsiaalset ruumi, kujutletavat kogukonda (Anderson 1996), ELi kontekstis peamiselt rahvust ja rahvusriiki. Eri riikide võrdlev analüüs näitab, et eri riikide ajakirjandus aktiveerib oma tegelikkusekäsitluses eri kontekste, ühes sellega avanevad võimalused eriilmelisteks tõlgendusteks. Isegi kompromissotsuse langetamisel toimivad erisuunalised tõlgendused.

Niisiis võib väita, et ühist sündmust (näiteks ELi eelarvevaidlused) eeskätt tõlgendatakse, tugevaks saab just tõlgendusmodaalsuse avaldumine. Siin on iseloomulik kas või paljude tugeva tähendusväljaga mõistete kasutamine eelarvevaidluste nimetamiseks ehk selle kujundamisel tegelikkuse objektiks. Teksti valdavalt dramaatiline loomus võimaldab esile tuua rahvuslikku, peamiselt neutraalset ja ratsionaalset positsiooni, mis ühtib ka ajakirjandusliku vaatepunktiga. Tegelikust näidatakse vaid valitud tegelaste kaudu, teisiti polekski see võimalik 27 liikmesriigiga ühenduses. Samas kujundab ka tegelikkuse objektide piiratud valik kaudselt tõlgendust ehk omakorda tugevdab veelgi tõlgendusmodaalsuse toimet.

Kolme ajalõigu võrdlus on esitatud kokkuvõtvalt joonisel 30, aluseks on 2.1 p-s esitatud kolme modaalsusega skeem, millel kõik modaalsused on võrdsed. Kolme teljega (kontrollimodaalsus, kogemusmodaalsus ning tähendus- (ehk tõlgendusmodaalsus)) määratud ruum näitab faktiloomes kui tähendusloomes kujunevat ala. Sealjuures on teljestiku alguses modaalsus väike, alguspunktist eemaldudes modaalsus suureneb. Ühe või teise modaalsuse domineerimine kujundab kõige üldisemalt faktilisust. Joonisele lisatud tabelis on kokkuvõttena võrdlusvaatlusest tulenev lühiiseloomustus iga süsteemi kohta.

1939/1940	AUTORITAARNE SÜSTEEM
	Ajakirjandus tegutseb eksistentsiaalse konflikti olukorras. Kasutatav teave on valikuline ja riiklikult hallatud.
1955/1957	TOTALITAARNE SÜSTEEM
	Sisu on kontrollitud, kuid vorm ja tunnetus lähendavad võimu inimesele. Võim pole arutlemise teema.
2005/2011	DEMOKRAATLIK SÜSTEEM
	Eesmärk on ühishuvi, kuid kõik osalised kahtlustavad ja tõlgendavad.

Joonis 30. Eri ajalõikudel domineerivad modaalsused kronoloogilises järjestuses ja kokkuvõtva iseloomustusena. 1939/1940. a (autoritaarse olustiku ajakirjanduse) puhul domineerib kontrollimodaalsus tunnetuse ja tõlgenduse vähenemise tõttu, nõukogude perioodil (1955–1957) suureneb uute väljendusvahenditega kogemuse osa ajakirjanduses, kontroll on märkimisväärne, kuid tekstid peavad mõjuma ajakirjanduslikult. 2005. aastal aktiveerivad eri liikmesriikide ajakirjandusväljaanded eri tähendusi, tõlgendades ELi ühise kontekstiga seotud sündmusi.

Eesti ja Soome avalikkuse dialoog

Kõigi kolme vaadeldud ajalõigu puhul saab jälgida kahe avalikkuse – Eesti ja Soome – dialoogi. Sõltuvalt ajaloolistest tingimustest on see kas konfliktne, pigem vastandustele, vastastikustele süüdistustele ja kriitikale rajanev või toetav ja konstruktiivne. Soomega on seotud väitekirja kõige värskem, ühtlasi ka kõige viimane tekstinäide. See näitab Soomet ühe keskse tegelasena, kelle ümber koonduvad Euroopat kujundavad sündmused. Soomet kujutatakse kui riiki, kes pole nõus Euroopa enamuse positsiooniga ning nõuab eelarvereegeleid rikkunud Kreekalt erigarantiid ja seeläbi ka erandite kohaldamist enda suhtes. Soome esineb *kujutletava teisena* (Mead 1934), kelle suhtes kujuneb ka Eesti vaatepunkt tegelikkuse vahendamisel. Nii tõuseb naaberriik taas Eesti vaatevälja. 2005. aasta tekstide puhul ei pööra kaks naaberriiki teineteisele erilist tähelepanu, sel hetkel on neil ka täiesti erinevad rahvuslikud huvid. Soome on siis rikas ELi riik, kes peab eelarvesse maksma rohkem, kui ta sealt saab. Eesti aga vaese riigina saab euroliidult rohkem, kui sellele maksab. Seetõttu jäi Eesti välja ka 2005. aasta tekstide võrdlusvaatlusest. Soome naasmine Eesti jaoks oluliste tegelaste hulka näitab ajakirjandusliku käsitluse muutumist.

Ajalooline ajakirjanduslik tekstmaterjal näitab kahe avalikkuse kommunikatsiooni võimalusi ning ka mitmekihilisust. Nii Soome ringhäälingu kui ka hiljem Eesti Televisiooni puhul vahendatakse suuresti konteksti. Kui Soome asub Talvesõja ajal selgitama oma seisukohti, siis arvestab ta suuresti Eesti avalikkuses kujunenud hoiakuid Soome suhtes. Need hoiakud erinevad sellest, millest lähtub Eesti ajakirjandus. Nii kujuneb välja kaks üheaegset tegelikkusekäsitlust ja seda suuresti samasuguse alginfo põhjal. Nii Eestil kui ka Soomel olid kasutada enam-vähem samad infoallikad. Mõlema riigi puhul püüdis riik tugevalt hallata ajakirjanduse tegevust, ainult et Soomes oli kontroll ja tsensuur seotud sõjategevusega, Eestis polnud kontrolliabinõud legitimeeritud.

Eesti ja Soome dialoog näitab avalikkuse semantilise mälu toimet. Mälus talletatud hoiakud on püsivad. Neid ei muuda sageli ka tormilised muutused. Kui Nõukogude Liit otsustas alustada Tallinnas soomekeelsete saadete edastamist, lähtuti just Eesti ja Soome avalikkuses talletatud hoiakutest. Eeldati, et kahel riigil on erilised suhted, mis on sobivaks pinnaseks hoolikalt kujundatud propagandaks. Oluline oli näidata ka jõulist tehnoloogilist progressi Nõukogude Eestis, alustada telesaadetega enne Soomet. Propagandasaadet Soome suunal saavad külma sõja osaks. Soomekeelsete saadetega tegi Tallinna telestuudio algust oma teisel tegevusaastal – 3. oktoobril 1956. Samal ajal alustas ka Soome rahvusringhääling regulaarsete telesaadetega. Soomekeelsetes saadetes keskenduti Nõukogude Eesti sündmustele ning Nõukogude Liidust rääkides mainitakse pigem abstraktset nõukogude rahvast. Soomekeelsed saated pidid näitama, et Eesti on valinud õige arengutee „Nõukogude Liidu rahvaste vennalikus peres” ning suutnud väljuda kodanliku Eesti piiravatest tingimustest. Soomekeelsed saated pidid looma Soome avalikkusele alternatiivse tegelikkusepildi. Algmaterjal pärines suures osas eestikeelsetest saadetest.

Soome aga kosub kiiresti. Ehkki telesaadetega alustatakse pisut hiljem, arvestatakse saateantennide projekteerimisel, et saated oleks hästi nähtavad ka Eesti territooriumil. Briti ja USA saatkonna raportid peegeldavad osalt nende riikide hirmu, et nõukogude propagandat võib Soomes saata edu. Eesti ja Soome propagandasõjal oli väga suur mõju Eesti ajakirjandusele. Nõukogude võim püüdis lääne ajakirjandusega võistelda, eeskätt tähelepanu eest. Püüti rakendada samu vormivõtteid, mida täideti nõukoguliku sisuga. Informatiivse sisuga pidi tõhusalt võistleva meelelahutus. Eesti ja Soome infosõjas võib näha eri modaalsuste rakendamist: see polnud üksnes võistlus institutsionaalsete vahenditega, vaid ka võitlus tähendusloome keerulisel tandril.

Tegelikkusekujutus faktiloome printsiibina

Ajakirjanduslik fakt ei saa kunagi olla samast materjalist nagu fakt. Isegi kui fakt oleks mingi tegelikkuse kindel seisund, poleks selle esitus enam fakt ise. Sestap pole ajakirjanduse esitatud fakt kunagi puhas, ehkki ajakirjanduse üks tähtsamaid paleusi on esitada fakte ja otsida tõde. Ajakirjanduse tõetsingud

seisnevadki lakkamatus faktide loomises. Iga oleviku uus hetk annab fakti-loomeks uued võimalused. Seda mõttekäiku võib pöörata ka teistpidi: igasugune ajakirjanduslik tegelikkusekäsitlus on ka alati vahendamine ja sellisel vahendamisel on küllaltki püsiv struktuur, mis kestab kauem kui mis tahes ajakirjanduslik üksiktekst.

Kolme ajalõiguga seotud järeldustele mõeldes on paslik meenutada sissejuhatuses esitatud lähtekohti. Faktid väljendavad teatud tähendusi. Iga tegelikkuse seisund ei saa tingimata ajakirjanduslikuks faktiks. Ajakirjandusliku faktiloome analüüsil pole suurt abi sellest, kui õnnestuks mingil moel selgitada, kui palju tegelikkusest teksti pääses. Seda enam, et suur osa tegelikkusest on tegelikult sotsiaalselt konstrueeritud ja seda just tekstides esitatud faktide kaudu ehk nn tekstitegelikkuses. Fakt toimib tähendusena vaid sotsiaalses tunnustusprotsessis, laiemalt *sotsiaalses pragmaatikas*, mis tähendab keele rakendamist teatud olukorras, ajakirjanduse puhul avalikus kommunikatsioonis. Fakt ei sõltu vaid formaalsetest esitamistingimustest (kuigi mõnel juhul nõnda just arvatakse), ka mitte üksnes ajakirjanduslikust praktikast. Küsimus tunnustamisest kerkib ka nüüdisaegse infoliiasuse ehk nn *infouputuse*⁶⁴ (*information overload*) tingimustes. Tekib tunne, et kaob võime orienteeruda tohutus infohulgas. Info odavneb ja hinda läheb keskendumisvõime (Gleick 2011). Mis tahes infosüsteemides võib tänapäeval olla tohutu hulk andmeid, mida saab bittides-baitides mõõta, kuid mis tahes hajusad andmed ei moodusta niisama informatsiooni. Informatsioon eeldab andmete korrastamist või struktureerimist. Suvalisel andmelasul ei pruugi olla tähendust avalikkuse jaoks ja nõnda ei sõnastata ka mis tahes info põhjal ajakirjanduslikke fakte. Näiteks ei pruugi N. riigi vettehüppajate meistrivõistlused Eesti ajakirjanduses kajastamist leida, sest Eestis ei harrastata saavutusspordi tasemel vettehüppamist. Samas pole välistatud, et mingi avalikkuses kerkiv kontekst käivitab selle huvi. See on märk kollektiivse koosluse kohanemisvõimest. Inimesed leiavad vahendi infoliiasusega toime tulla: veebiga kujundatud infovõrgustik pole pelk tehnoloogia, vaid inimese ja tehnoloogia vahelisest suhtlusest kujunev ökosüsteem (Wellmon 2012: 79).

Väitekirjas esitatud materjal võimaldab osutada ka hoopis teistsugusele olukorrale, kui informatsiooni ei ole saadaval või kui võim piirab infot, millele faktiloome toetuda saaks. Infonappus on tüüpiline ka suurõnnetuste korral (Treufeldt 1996). Võib eristada ka infot, mis on avalikkuses teada ehk saanud osaks avalikkuse ühisteadmises, aga mis ometi ei jõua ajakirjanduslikesse tekstidesse. Sel juhul võib näha väga erinevaid suhteid. Võim muudab osa infot salajaseks, varjab avalikkuse eest. Enamasti seondub see võimu strateegiaga. Kontroll info üle on üks võimalus avalikkuse haldamiseks. Samas pole võim kunagi avalikkus. Nii infouputus kui ka infonappus või -puudus osutavad teatud universaalsetele suhetele avalikkuse ning faktide kui teatud tüüpi tähenduste

⁶⁴ Esimese põhjalikuma käsitluse avaldas Alvin Toffler (1970). Muret infouputuse pärast on samamoodi väljendatud ka trükikunsti leviku ajal (näiteks saksa filosoofid Leibniz ja Herder või ka kirjanik T. S. Eliot).

vahel. Faktis saavad need suhted nähtavaks. Fakt saab olla väide, mis esitab tegelikkust. Säärast erilist suhet võiks kirjeldada mõistega tegelikkusekujutus.

Tegelikkusekujutus on ennekõike hüpoteetiline pragmaatiline abikonstruktsioon, mis väljendab ajakirjandusliku teksti üldist seost kindla olustikuga, mis ei kuulu üksnes teksti autorile (või ka võimu- või ajakirjandusinstituudile), vaid kujuneb avalikkuses. Tegelikkusekujutus märgib avalikus kommunikatsioonis osalejate kollektiivset valimisolekut pidada teksti tegelikkusele vastavaks (tegelikkusekujutluse printsiip on analoogne koostööprintsiibiga). Säärane valmisolek ei hääbu ajas, kuigi tegelikkuse vahendamisega seotud tähendused ja ka sündmused (tähenduslikkused) võivad ajas täiesti muutuda. Tegelikkusekujutus ei sünni üksikus, spontaanses tajuhetkes, vaid on pikaajalisem ning seotud kommunikatsiooni paljude osalistega. Tegelikkusekujutluse najal saavad üksikisiku hoiakutest ja uskumustest tähtsamaks kollektiivsed hoiakud ja uskumused. Tegelikkusemulje on seetõttu kindlasti püsivam kui mis tahes üksikhetk. Nagu keel ei ole kellegi oma ning samas on siiski millelegi suunatud, ei kuulu ajakirjandusega seotud tegelikkusekujutus otseselt mitte kellelegi ning keegi ei saa seda vahetult sättida. See kujuneb üldises kommunikatiivses pürgimuses.

Ajakirjandus toimetab tähendusruumis, mis on määratud tegelikkusekujutlusega – see on tähenduste hulk, mis määratud kujutlusega tegelikkusest. Siit nähtub, miks säärast mõistet nagu *tegelikkusekujutus* ikkagi vaja on. See väljendab ennekõike teksti ja tegelikkuse pragmaatilist suhet, mida kannab avalikkus. Ajakirjandusega seotud tegelikkusekujutus ei ole kunagi täielikult ühepoolne ja asi iseeneses, selle toime kehtib kauem kui mis tahes üksiksündmus. Tegelikkusekujutus ei ole pelk lepe, vaid pigem keerukas, samas aga küllaltki püsiv suhtesüsteem, mida määravad ühised teadmised, uskumused ja hoiakud, nn „ühisalus (*common ground*), mis on organiseeritud nagu ulatuslik mentaalne entsüklopeedia” (Clark 1996: 106). Tegelikkusekujutus on faktiloomet ning ka ajakirjandust tervikuna kandev universaalne printsiip.

Eri ajajärkudest pärit empiiriline materjal viitab, et tegelikkuse esitamine ei tähenda tingimata kokkupuudet reaalsusega. Paljudel juhtudel esindab tekst vaid muljet ehk kujutlust tõest. Sel juhul aitab tegelikkusekujutus selgitada keerukaid suhteid teksti ja tegelikkuse vahel. Ka totalitaarse olustiku ajakirjandus mängib kujutlusega tõsiseltvõetavusest või tõepärasusest. Tegelikkusekujutus võimaldab kirjeldada ka olukordi, kui teksti esitatakse kui tõest, kuigi tegelikult esitatakse valet. Sääraseid olukordi tuleb ette näiteks sõjapropagandas. Tekste esitatakse tegelikkusekujutlust silmas pidades, aga need ei ole ometi tõesed. Võimule võib olla kasulik väita ka seda, mis pole tõene. Ometi ei saa eirata ajakirjanduse üldist iseloomu. Üldjuhul eeldab ajakirjandus sotsiaalset tunnustust, ajakirjandus peab ka mõjuma ajakirjandusena. Sel juhul tuleb arvestada sotsiaalselt kujunevat taustsüsteemi. Nõnda ei saa ükski võim tervenisti hallata ajakirjandust.

Ajad ja olud võivad olla keerukad, tuua saatuslikke käsked ja keeldusid, kuid tõsiasja esitamise viis (representatsioon) on ikka sarnane, teisisõnu universaalne ehk ajast ja oludest sõltumatu, sest tegelikkuse esitamisel on oluline mulje

tekstist kui tegelikkuse esitusest. Tegelikkusekujutus ei taga tingimata faktide vastavust tegelikkusele. Võiks ka öelda, et tegelikkusekujutus ei taga faktide tõesust, aga sel juhul tekiks kohustus üheselt otsustada, mis on õige, mis väär. Nii võib ka avalikkuses kujunenud uskumus Maast kui lapikust taevakehast tegelikkusekujutlusest kantuna olla aluseks tervele hulgale faktidele, kuigi selline uskumus pole õige.

Tegelikkusekujutus võimaldab ajakirjandusel kirjeldada ka tegelikkuse seisundeid, mis pole otseselt tunnetatavad, mis on kaugel aja või ruumi mõttes. Tegelikkusekujutus on kommunikatsiooni määrav printsiip. Nii on ka *kiri* kommunikatsioonivahendina olnud füüsilise ja sotsiaalse korralduse kõikehõlmav tehnoloogia, mis võimaldab inimesel meeltega tajutavast reaalsusest lahus hoida „kujutletavat, emotsionaalset, tunnetatud maailma” (McLuhan 2002: 95). Vastasel juhul oleks meie maailm märksa lihtsakoelisem, tõenäoliselt puuduks siis looming ja võib-olla ka vajadus suhelda. „Kui inimene tajuks tõesena vaid otseselt tema meeltele avanevat, siis poleks võimalik uskuda meeltele kättesaamatusse, poleks võimalik esitada tõena midagi, mis puudub meie olevikulisest liikumisruumist, mõtlemises puuduks abstraktsus” (Annus 2002: 23). Inimvaimuga konstrueeritud tegelikkus pakub seega eri võimalusi suhetes tegelikkusega, aga muudab küsimuse tegelikkusest ja selle esitamisest märksa keerukamaks. Vaja oleks mõõtkava, „mis arvestaks ka avaliku arvamuse abil konstrueeritud tegelikkust, maailma, mis on väljaspool ulatust, vaadet ja taju, mida peab omakorda avastama, kirjeldama ja kujutlema” (Lippmann 1922). Walter Lippmann on üks esimesi, kes keskendus nimelt ajakirjanduse najal loodud kujutelmade analüüsile. Ta vaatles Esimesest maailmasõjast haaratud riikide tegelikkusekäsitlusi, mis suurel määral erinesid. Lippmann nentis, et faktid ei jõua ajakirjanduse vahendusel kunagi terviklikult ja selgelt lugejani. Veelgi enam: ajakirjandus piirab tegelikkusepilti, kujundades oma vahendid tegelikkuse mõistmiseks, sättides sel moel võimalusi tegelikkuse mõistmiseks.

Jürgen Habermasi käsitluses pole kommunikatsioon mitte üksnes vahendamine, vaid ka asjakohaste võimaluste loomine järelduste tegemiseks – nõnda siis ka tegelikkuse kujutlemiseks. *Ratsionaalsus* peitub Habermasi käsitluses isikutevahelise (*intersubjective*) kommunikatsiooni struktuurides, mitte ebamäärases kõiksuses või üksiku subjekti teadmises. Kommunikatsioon on koostöö ja rajaneb lootusel, et lugeja teksti ka mõistab – nõnda rakendub Paul Grice’i (1991: 28) kirjeldatud pragmaatika *koostööprintsiip* ehk *kooperatiivsuspriintsiip*. Selle järgi eeldab lugeja-kuulaja, et teksti autor (või üldisemalt kõneleja) sõnastab teksti igal juhul mõistuspäraselt, selliselt, et see oleks mõistetav. *Koostööprintsiibi* vaikimisi rakendamine avalikkuses tähendab, et kommunikatsioonis lähtutakse nii palju kui võimalik situatsioonist: ühisest kontekstist ja teadmistest. Paul Grice’i koostöömaksimi käsitleva pragmaatilise teooria edasiarendused – üks neist näiteks Dan Sperberi ja Deirdre Wilsoni (1995) nn relevantsusteooria (asjakohasusteooria) – rõhutavad pigem nn *asjakohasuspriintsiibi* tähtsust ja mitte niivõrd *koostööd* kui kõige tähtsamat põhimõtet suhtlusaktis.

Niisiis võiks tegelikkusekujutlust rakendada faktiloomet määrava kõige üldisema printsiibina. Tegelikkuse ajakirjanduslik käsitlus pole juhuslik, vaid seda määrab teatud printsiip – *tegelikkusekujutlusega määratud pragmaatika*.

Tegelikkusekujutus on seega teatud üldise sihilise pürgimuse väljendus. Ajakirjanduse ja tema toimimiskeskkonna (avalikkuse) põnev kontaktpind saab tegelikkusemulje najal nähtavaks tekstides. Tegelikkusekujutus võimaldab näidata kõiki erinevatest oludest tingitud variatsioone, arvestada kõiki ajakirjandusega seotud võimalusi ja piiranguid. Tegelikkusekujutus märgistab erilist keele kasutussituatsiooni. Ajakirjanduses omandab tekst erilise staatuse. Juba üksnes staatuse võimaldab esitada tegelikkusele mittevastavat teavet. Väitekirjas on lähtutud põhimõttest, et tekst ja täpsemalt teksti abil loodud tegelikkuse esitus (representatsioon) ehk tegelikkusepilt kajastab ka suhet avalikkusesse.

Tegelikkus ja avalikkus

Ajakirjanduslikku faktiloomet määrava tegelikkusekujutluse puhul satuvad vastakuti tegelikkus ja avalikkus. Mida ütleb tegelikkuse representatsioon – *fakt* – avalikkuse kohta? Ajakirjanduses saab kokku ühelt poolt avalikkusega määratud kohustus kõnelda juba määratud rajal ehk teatud piiristatus (determineeritus) ning teisalt võimalus ikkagi minna justkui mis tahes suunas, sõnastada mis tahes mõtet, käsitleda mis tahes sündmusi. Samas ei moodusta ajakirjandus iseseisvalt, ilma faktiloometa, ilma tegelikkusekäsitluseta mingit teksti. Samamoodi ei kanna iseseisvat sõnumit näiteks ajalehe kujundus või reportaaž kui žanr televisioonis.

Avalikkus rakendab tegelikkusekujutlust tekstis esitatud faktide või laiemalt tekstitegelikkuse mõistmisel ja tunnustamisel. Tegelikkusekujutus võimaldab sealjuures mõista tegelikkuse keerukaid muutusi, mõningatel juhtudel ka väga väikeseid muutusi. Seejuures on tegelikkusekujutus küllaltki püsiv printsiip, mis aitab mõista uusi sõnumeid, tajuda neid tegelikkuse esitusena. Samapalju kui mis tahes teates on uudislikku, peab seal olema ka midagi, mis enne teada. Miski, mis sobitub eelmiste teadmistega. Mis tahes ajakirjanduslik väide nõuab ju keele kasutamist, aga keel rakendab juba eksisteerivaid ressursse. Samamoodi rakendab ka ajakirjandus fakte esitades avalikkuse ressursse, avalikkuse teadmisi ja kõikvõimalikke kontekste. Samamoodi on avalikkuse ressurss ajakirjanduse *sünkroonsus* ehk teisisõnu on sünkroonsus ka avalikkuse omadus. Siin heiastub ka avalikkuse ootus: ajakirjandus peab tõepoolest eeskätt vahendama muutuvat aega. Nii võib näha eestikeelse sõna *ajakirjandus* asjakohasust.

Ajakirjandus on avalikkuse üks olulisemaid töövahendeid tegelikkuse tunnetamiseks ja mõistmiseks. Ajakirjandust võib käsitleda ka kui teatud *liidest* (*interface*). Liides koondab eri vahendid, mille abil tinglikult saavad ühe süsteemi kasutajad suhelda teise süsteemiga. Liides on ühispiir kahe funktsionaalosa vahel

(ÕS 2006⁶⁵). Ajakirjandus paikneb tegelikkuse ja avalikkuse ühispiiril. Nii saab ajakirjandusväljaannet üldjuhul usaldada pika aja jooksul, sest väljaanne ei muuda iga päev toimimispõhimõtteid, mis samuti kujundavad avalikkuse ja tegelikkuse vahelist liidest. Liides rakendub seega teatud vormistamisvahendina, teatud tööriistana, mis peab vastu pidama mis tahes olukordades ning hakkama saama ka kõige ootamatute mõtete väljendamisega. Nii nagu nüüdisaegne arvutikasutaja saab loota mõnele kasutajaliidesele (*user interface*), et täita väga erineva iseloomuga unikaalseid ülesandeid, näiteks luua täiesti uusi tähe-märkides vormistatud tekste, võiks ka avalikkus loota ajakirjandusele tegelikkuse vahendamisel. Ajakirjandus kui liides hõlmab avalikkuses kujunevaid tähendusmehhanisme, mille rakendamisel on erinevaid otstarbeid ehk funktsioone. Kui keskenduda liidesele, õnnestub vältida kohustust hõlmata ja kirjeldada kogu süsteemi, nõnda ka tegelikkust kogu oma terviklikkuses. Liidese kontseptsioon eeldab tähelepanu pööramist keele sihipärasele kasutamisele sotsiaalses situatsioonis, keele vaatlemist teatud funktsioonis.

Liides on alati selle eri kasutajate kollektiivse kokkuleppe objekt, mida võim ei saa kunagi tervenisti määrata. Liidest ei ole tõenäoliselt väljaspool praktikat, ilma kasutaja(te)ta ning seda ei saa ka kirjeldada kui isoleeritud objekti – nõnda ei saa ka ajakirjandus toimida isoleeritult, mitteavaliku tekstina. Liidesesse on seega kätketud põnev paradoks – valikuvõimaluste nimel tuleb ajakirjandusel nõustuda selle suletusega, mis tagab talle kui liidesele töökindluse. Faktilooma seisukohalt tuleb näha suuremaid tähendusüksusi kui üksik sümbol või sõna. Näiteks on mõistel *laulupidu* Eesti avalikkuses tuntud ja küllaltki üheselt mõistetav tähendus. Laulupõega seonduvad pikemad (aga siiski terviklikud) tähendusüksused (tähendusklobid). Nagu idee rahvast, kes on võidelnud lauluga, nagu ka mõiste *laulev revolutsioon* (*singing revolution*). Sellised tähendusüksused võivad saada liidese suletud süsteemi osaks. See ei saa olla väga juhuslik protsess, vaid peab tõepoolest olema sotsiaalne praktika kui kordustena sooritatud sotsiaalne tegevus, mille esmaseks põhjuseks on teatud meie-hoiak (*we-attitude*) (Tuomela 2002: 94).

Väitekirja peatükis, kus on käsitletud faktiloomet totalitaarses ühiskonnas, võis näha, kuidas võim üritas kujundada ajakirjandust kui liidest uue tehnoloogia abil. Samas tekkisid tehnoloogiaga uued võimalused tegelikkuse käsitlemisel, mida ei suutnud hallata ei tsensuur ega peatoimetajate võim. Teisalt näitas kaasaegse, demokraatlikus ühiskonnas toimiva ajakirjanduse analüüs, et tegelikkuse esitamise elemendid kehtestab ajakirjandus valikuliselt – mitte kõik tegelikkuse aspektid ei jõua avalikkuse ette, pealegi ei soovi avalikkus ka kõike teada. Nii võiks Euroopa ühishuvide seisukohalt eeldada, et avalikkus võiks olla informeeritud teatud tegelikkuse asjaoludest, isegi siis kui avalikkus seda ei soovi. Samamoodi nagu kasutusliides aitab inimesel suhelda masinaga ning ühtlasi ka abstraktse ja hoomamatu andmekoguga, aitab ka ajakirjandus liidesena

⁶⁵ Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Toim. Tiiu Erelt. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu ja Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006.

toime tulla tohutu infokülluse olukorras. Sel juhul muutub liides omamoodi puhvriks. Vaid teatud osa keerukast tegelikkusest saab ajakirjanduslikuks tekstiks. Üha täiuslikumaks muutuvad sünkroniseerimismehhanismid võimaldavad üha täpsemat tegelikkusekäsitlust. Samas toob iga ajahetk uue info. Tekib oht kapselduda ülikiiiresti uuenevatesse olevikuhetkedesse ja sealjuures kaotada üldpilt. Liides võib koondada ka avalikkuse sarnaseid, tüüpilisi ning ka üha vaesuvaid valikuid. Nii võib juhtuda, et hoolimata rikkalikest tehnoloogilistest võimalustest soovitakse vaid ühetüübilisi tekste. See omakorda muudab lihtsa-koelisemaks avalikkuses jagatud teadmised, mis kujundavad uusi ajakirjandus-tekste. Mõningase irooniaga võib tõdeda, et keeruline olustik, võimu lakkamatu surve ärgitab avalikkust otsima alternatiivseid võimalusi ning laiendama ka ühisteadmisi.

Ajakirjandus on üks faktikeskkonna olulisi haldajaid, aga mitte ainuke. Ka haridussüsteem on sealjuures oluline, näiteks aitas nõukogude ajal haridussüsteem arendada Eesti avalikkust ja avardada võimu ahendatud tegelikkusepilti, kuid ainult ajakirjandus suudab käsitleda tegelikkust oma dünaamilises muutumises. Ajakirjanduse omapära on eriline sünkroniseerimisvõime. Siit tuleneb ka avalikkuse ootus ajakirjanduse suhtes.

Sõjaeelse Eesti Vabariigi faktiloome analüüs osutas, et avalikkuses võib kujuneda oma arusaam tegelikkusest, mis ajakirjandusse ei jõua. Tekkisid võimalikud arusaamad, selgitused avalikkuses, mida välja öelda ei saanud. Ajakirjandus ei esindanud kõiki lausungeid ning vältis ka teatud tõeväiteid ehk fakte. Faktid on tõepoolest sotsiaalselt konstrueeritavad ja ajakirjandus võib selles protsessis olla abiks, aga võib tekkida olukord, kus neid konstrueeritakse väljaspool ajakirjandust, omavahelises suhtluses, moodsal ajal kas või sotsiaalvõrkudes. Kui eestlased 1939/1940. aastal suhtlesid aktiivselt Soome ringhäälinguga ja väljendasid oma seisukohti, oli tegu avalikkuse lausungitega, kuigi need ei leidnud ajakirjanduslikku käsitlust.

Faktiloome puhul üritab võim kontrollida lausungite ajakirjanduslikuks saamise protsessi, aga ta ei saa täiel määral sekkuda avalikkuse pragmaatikasse. Avalikkus ei ole kunagi välise võimu poolt hallatav, avalikkus ei kao. Nagu ei ole võimalik lõpuni kontrollida keelt, ei saa kontrollida ka avalikkuse pragmaatikat.

Ajakirjanduslik sünkroonsus eeldab ajakirjanduselt reflekteerimisvõimet, võimet tekitada tegelikkuse vahendamisel seoseid. Nii nagu mis tahes televisiooni uudislugu on monteeritud, eeldab mis tahes tekst autori panust ja rolli. Üks sõjaeelse Eesti probleeme oli reflektiivsuse kadumine: ajakirjandus muutus lõputuks vahendajaks ja nii minetas lõpuks ka võime tajuda tegelikkust.

Ajakirjanduslikule faktiloomele jääb alati kogemuse ja tähenduste haldamisega seotud komponent. Võim saab otseselt toimida vaid nn institutsionaalse modaalsuse kaudu. Nõukogude totalitaarne olustik osutab võimu püüdlustele suunata ajakirjandust vaid teatud kindlatele sündmustele, samuti tekitada teatud (peamiselt rituaalseid) sündmusi. Paljud avalikkuse huvi seisukohalt olulised sündmused jäetakse kajastamata, sest neid peetakse nõukogude inimese jaoks

kahjulikuks või tarbetuks. Näiliselt tähtsusetuid sündmusi esitatakse kui tähtsaid. Sündmuse mõistet tuleb näha laiemalt. Sündmus pole mitte pelgalt füüsilise reaalsuse muutus, aja ja ruumiga seotud kategooria. Nõukogude periood näitab, et sündmus võib ka olla institutsionaalne, võimu konstrueeritud ametliku tegelikkuse objekt. Nõukogude võim püüdis hallata sääraseid objekte. Sündmus võib olla ka pigem sotsiaalselt jagatud ühiste tähenduste ruumi objekt, näiteks *närvide sõda*, nähtus, mida kirjeldati Eesti ajakirjanduses mõni kuu enne Teise maailmasõja algust. Närvide sõja käsitlemist võib näha paljudes lehelugudes. Sündmustest saavad teatud diskursiivsed sõlmed, ent nende tekkimiseks on vaja ajakirjandust.

KOKKUVÕTE

Kokkuvõttes on väitekirja sissejuhatuses püstitatud uurimisküsimuste vastused järgmised:

1. Ajakirjanduslik faktiloome teostub alati avatud süsteemis. Avatuse tagavad selle süsteemi eri elemendid: võim, avalikkus ja ajakirjandus. Äärmuslikel juhtudel (totalitaarne ühiskond) püüab võim luua suletud süsteemi, ent see läheb vastuollu ajakirjanduse põhiolemusega luua avalikke tekste, olla pragmaatilises suhtes avalikkusega.
2. Ajakirjanduslikus tekstis esitatakse fakte ühiskondlikult vahendatud kujul. Väidet esitatakse faktina kui tegelikkuse teatud peegeldust. Vahendatuses väljendubki ajakirjanduse põhiloomus kirjeldada tegelikkust. Ajakirjanduslikus tekstis võib leida väga erinevat vahendatust. Vahendatus on seotud ajakirjanduslike tekstide institutsionaalse staatusega, kogemuse vahendamisega, samuti avalikkuse ühiste kontekstide rakendamisega. Sel juhul pole vahendatus mitte üksnes teksti isoleeritud omadus. Vahendatust (ning ka vahendatuse määra) kirjeldavad ajakirjanduslikud modaalsused. Teksti teatud tunnuste (markerite) alusel saab selgitada modaalsuse sisu ja ilmnemise tugevust.
3. Eri ühiskondades (eri struktuurirežiimides) varieeruvad peamiselt ajakirjanduse institutsionaalsed kontrollimehhanismid (sellega ka kontrollimodaalsus). Kogemus- ja tõlgendusmodaalsus varieeruvad vähem, sest need kujundab eeskätt avalikkuse kontekst. Kogemuse vahendamine annab ajakirjandusliku teksti puhul võimaluse sünkroniseerida ühiskondliku ja individuaalse oleviku aegruumi.
4. Avalikkus toimib faktiloomes avatud pragmaatilise süsteemi olulise osisena. Ajakirjanduslik tekst pole isoleeritud ega päris iseseisev tekst. Ajakirjanduslik fakt kõnetab avalikkust. Ajakirjandusliku fakti kehtimistingimusi kujundab avalikkus. Avalikkus ise on ressurss, mille najal saab võimalikuks tegelikkuse sotsiaalne konstrueerimine. Faktiloome toimib avatud mehhanismina ka totalitaarses ühiskonnas. Samas ei pruugi ajakirjanduslik tekst adekvaatselt peegeldada avalikkust. Nii võib kujuneda alternatiivne avalikkus, mida seovad ühised teadmised. Niisugust alternatiivset avalikkust näitab kahe eri tegelikkusekäsitle (Eesti ja Soome) võrdlus 1939/1940. aasta kohta. Samamoodi sõltub ka Euroopa Liidus nüüdisaegne ajakirjanduslik tegelikkusekäsitus rahvuslikest avalikkustest.
5. Kõiki kolme väitekirjas kirjeldatud modaalsust kujundab eeskätt ajakirjanduse seos avalikkusega. Ilma nendeta ei saa olla ajakirjandust. Kui ajakirjandus ei arvesta avalikkuses kinnistunud ühiste teadmistega, ei kõneta tekst avalikkust ehk pole tegelikult avalik tekst. Ajakirjandust määrab tema perioodiline loomus, selle kaudu ka võimalus pidevalt sünkroniseerida subjektiivseid tegelikkusekäsitusi muutuvajas ja ruumis ning seeläbi vahendada sotsiaalset tunnetust. Kõik kolm modaalsust toimivad mis tahes ühiskonnas ehk ükski kontrollisüsteem ei saa neid olematuks muuta, mis tahes režiim peab nendega arvestama.

KIRJANDUS

- Aarelaid, A. (1998). *Ikka kultuurile mõeldes*. Tallinn: Virgela.
- Aarma, K., Kilmi, J. (režissöör). (2009). *Disko ja tuumasõda* [DVD salvestis].
- AIM Research Consortium (2006). *Understanding the Logic of EU Reporting in Mass Media. Analysis on EU media coverage and intervilws in editorial offices in Europe*. Bochum, Freiburg.
- Aleksejev, S., Kubarkin L., Losseva, A. (1955). *Kuidas toimuvad televisioonisaated*. Eesti NSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühing. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Allott, P. (2003). Epilogue: Europe and the dram of reason. In: J. H. Weiler, M. Wind (Eds.). *European Constitutionalism Beyond the State*. Cambridge: Cambridge University Press, 202–225.
- Altheide, D. (1996). *Qualitative Media Analysis* (Vol 38). (S. Publications, Ed.) Thousand Oaks etc.: Sage.
- Anderson, B. (1996). *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London, New York: Verso.
- Annuk, E. (2003). Totalitarismi ja/või kolonialismi pained: miks ja kuidas uurida nõukogude aega? Rmt: A. Krikmann, S. Olesk. *Võim & kultuur*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus, 13–40.
- Annus, E. (2002). *Kuidas kirjutada aega*. Tallinn: Underi ja Tuglase kirjanduskeskus.
- Arendt, H. (1967). *The origins of totalitarianism*. Cleveland (Ohio), New York: World Publishing.
- Aru, K. (2005). „Päevaleht” 1905–1941. Rmt: A. Kokk, K. Aru ((koost.). „Päevaleht” ja tema ajastu. Tallinn: Eesti Päevaleht, 11–130.
- Arumäe, H. (1989). *Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni. Dokumente ja materjale*. Tallinn: Periodika.
- Baines, P., Gill, M. (2006). Research Note: The EU constitution and the British public: What the polls tell us about the campaign that never was. *International Journal of Public Opinion Research*, 18(8): 463–474.
- Baisnée, O. (2007). Understanding EU News Production Logics: Norms, Channels and Structures of Reporting Europe from Brussels. In: AIM Research Consortium (Ed.). *Reporting and Managing European News: Final Report of the Project „Adequate Information Management in Europe” 2004–2007*. Bochum/Freiburg: projekt verlag, 25–44.
- Baisnée, O., Frinault, T. (2006). The Case of France. In: AIM Research Consortium (Ed.). *Understanding the Logic of EU Reporting in Mass Media. Analysis of EU media coverage and interviews in editorial offices in Europe*. Bochum, Freiburg: projekt verlag, 49–66.
- Balčytienė, A., Leppik, T., Lönnendonker, J. (2007). Introduction. In: AIM Research Consortium (Ed.). *Reporting and Managing European News: Final Report of the Project „Adequate Information Management in Europe” 2004–2007*. Bochum, Freiburg: projekt verlag, 11–24.
- Baldwin, J. (1986). *George Herbert Mead: A Unifying Theory of Sociology. Masters of Social Theory. Vol 6*. Bevwely Hills etc.: Sage.
- Barthes, R (1992). *Mythologies*. Paris: Seuil.
- Bauer, R., Inkeles, A., Kluckhohn, C. (1959). *How The Soviet System Works. Cultural, Psychological, and Social Themes*. Cambridge: Harvard University Press.

- Bekalu, M. A. (2006). Presupposition in news discourse. *Discourse & Society*, 17(1): 147–172.
- Benveniste, É. (1966). *Problèmes de linguistique générale*. Paris: Éditions Gallimard.
- Berger, L. P., Luckmann, T. (1967). *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Anchor Books.
- Binder, W. (2010). Violence, Communication and Imagination. Pre-Modern, Totalitarian and Liberal-Democratic Torture. In: K. Postoutenko (Ed.). *Totalitarian Communication Hierarchies, Codes and Message*. Bielefeld: Transcript Verlag, 217–248.
- Bærug, J. R., Harro-Loit, H. (2012). Journalism embracing advertising as traditional journalism discourse becomes marginal. *Journalism Practice*, 6(2): 172–186.
- Blichner, L. C. (2007). Political integration in Europe and the need for a common political language. In: J. E. Fossum, P. Schlesinger. *The European Union and the Public Sphere. A communicative space in the making?* London, New York: Routledge, 154–168.
- Blum-Kulka, S., Hamo, M. (2011). Discourse Pragmatics. In: T. A. van Dijk (Ed.). *Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction*. Los Angeles etc.: Sage, 143–164.
- Bourdieu, P. (1993). *The Field of Cultural Production. Essays on Art and Literature*. (R. Johnson, Ed.) Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. (R. Nice, Trans.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Brooker, P. (2009). *Non-Democratic Regimes*. Palgrave Macmillan.
- Bösenberg, J-A. (2008). *Die Aktuelle Kamera. Nachrichten aus einem versunkenen Land*. Berlin: Verlag für Berlin-Brandenburg GmbH.
- Bühler, K. (1990). *Theory of Language. The representational Function of Language*. (D. F. Goodwin, Trans.) Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Calhoun, C. (2007). *Culture, History, and the Cosmopolitan Dream*. London, New York: Routledge.
- Castells, M. (2009). *Communication Power*. Oxford: Oxford University Press.
- Chilton, P. (2004). *Analysing Political Discourse. Theory and practice*. London, New York: Routledge.
- Chilton, P., Schäffner, C. (2011). Discourse and Politics. In: T. A. van Dijk (Ed.). *Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction* (2nd ed.). Los Angeles etc.: Sage, 303–330.
- Clark, H. H. (1996). *Using language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* (6th ed.). Malden etc.: Blackwell Publishing.
- Culpeper, J. (2010). Historical sociopragmatics. In: A. H. Jucker, I. Taavistainen (Eds.) *Historical Pragmatics* (Vol. 8) *Handbooks of Pragmatics* W. Bublitz, A. H. Jucker, K. P. Schneider (Eds.). Berlin: Mouton de Gruyter, 69–96.
- Curran, J. (2002). *Media and Power*. Routledge.
- Dayan, D., Katz, E. (1992). *Media Events. The Live Broadcasting of History*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Deuze, M. (2005). What is journalism? Professional identity and ideology of journalists reconsidered. *Journalism*, 6: 442–464.
- van Dijk, T. (1988). *News as Discourse*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.

- van Dijk, T. A. (2005). *Ideoloogia. Multidistsiplinaarne käsitus*. (M. Karise, tõlk.) Tartu Ülikooli kirjastus.
- van Dijk, T. (2008). *Discourse and Context. A sociocognitive approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- van Dijk, T. (2009). *Society and Discourse. How Social Contexts Influence Text and Talk*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Downie, L. J., Schudson, M. (2009). *The Reconstruction of American Journalism*. Columbia University, The Journalism School. New York: Graduate School of Journalism.
- Dummet, M. (1999). Realism ja antirealism. *Akadeemia*, 3:524–547.
- Dummet, M. (2003). *Metafüüsika loogiline alus*. Tartu: Ilmamaa.
- Dummet, M. (2006). *Thought and Reality*. Oxford: Clarendon Press.
- Eco, U. (2005). *Lector in fabula*. (Ü. Ploom, tõlk.) Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Edwards, D. (2009). Discourse, Cognition and Social Practices. The rich surface of language and social interaction. In: N. Coupland, A. Jaworski (Eds.). *Sociolinguistics. Critical Concepts in Linguistics* (Vol. III Interactional sociolinguistics). London, New York: Routledge, 71–79.
- Ekström, M. (2002). Epistemologies of TV journalism: a theoretical framework. *Journalism*, 3:259–282.
- Eldridge, J. (1995). *Glasgow Media Group Reader, Volume 1*. London, New York: Routledge.
- Elvestad, E., Blekesaune, A. (2008). Newspaper Readers in Europe: A Multilevel Study of Individual and National Differences. *European Journal of Communication*, 23(4): 425–447.
- Engesser, S., Franzetti, A. (2011). Media systems and political systems: Dimensions of comparison. *The International Communication Gazette*, 73(4):273–301.
- Eriksen, E. O. (2007). Conceptualising European public spheres: general, segmented and strong publics. In: J. E. Fossum, P. Schlesinger (Eds.). *The European Union and the Public Sphere*. London, New York: Routledge, 23–43.
- Erren, L. (2010). Stalinist Rule and its Communication Practices. In: K. Postoutenko (Eds.). *Totalitarian Communication. Hierarchies, Codes and Messages*. New Brunswick, London: Transaction Publishers, 43–66.
- Euroopa Komisjon (2006). *Valge raamat teabevahetuspoliitika kohta*.
- Fairclough, N. (2003). *Analysing Discourse. Textual analysis for social research*. London, New York: Routledge.
- Fairclough, N. (2005). Critical discourse analysis in transdisciplinary research. In: R. Wodak, P. Chilton (Eds.). *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, Methodology and Interdisciplinarity*. Amsterdam: Benjamins, 53–70.
- Fairclough, N., Mulderig, J., Wodak, R. (2011). Critical Discourse Analysis. In: T. A. Dijk (Ed.). *Discourse studies. A Multidisciplinary Introduction*. Los Angeles etc.: Sage, 357–378.
- Fang, Y-J. (2001). Reporting the Same Events? A Critical Analysis of Chinese Print News Media Texts. *Discourse & Society*, 12(5): 585–613.
- Fauconnier, G. (1999). *Mappings in Thought and Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fishman, M. (1990). *Manufacturing the News*. Austin: University of Texas Press.
- Fiske, J. (1987). *Television Culture*. London: Routledge.
- Fitoussi, J-P., Le Cacheux, J. (2007). *Report on the State of the European Union. Reforming the European Union* (Vol. 2). New York: Palgrave Macmillan.

- Fontanille, J. (2006). *The Semiotics of Discourse*. (H. Bostic, Trans.) New York: Peter Lang.
- Foucault, M. (2005). *Seksuaalsuse ajalugu 1. Teadmistahe*. (I. Koff, tõlk.) Tallinn: Valgus.
- Foucault, M. (1992). Tõde ja võim. Intervjuu Alessandro Fontana ja Pasquale Pasquinoga. *Vikerkaar*, (11): 31–49.
- Fowler, R. (1996). *Linguistic Criticism* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Friedrich, C. J., Brzezinski, Z. K. (1956). *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gadamer, H-G. (2002). *Hermeneutika universaalsus. Valik esseid ja intervjuusid*. Tartu: Ilmamaa.
- Gans, H. J. (2004). *Deciding What's News. A Study of CBS Evening News, NBC Nightly News, Newsweek, and Time*. Evanston, Illinois: Medill School of Journalism.
- George, G. (1964). On Content Analysis and Critical Research in Mass Communication. In: L. A. Dexter, D. M. White (Eds.). *People, Society and Mass Communications*. Glencoe, IL: The Free Press, 85–108.
- Gernber, G. (1958). On Content Analysis and Critical Research in Mass Communication. *Audio-visual Communication Review*, 6(2): 85–108.
- Gerbner, G. (1964). Ideological Perspectives and Political Tendencies in News Reporting. *Journalism Quarterly*, 41 (Autumn): 495–509.
- Gerbner, G. (1973). Cultural Indicators: The Third Voice. In: G. Gerbner, L. P. Gross (Eds.). *Communication Technology and Social Policy*. New York: John Wiley & Sons.
- Gerbner, G. (2002). Advancing on the Path of Righteousness (Maybe). In: M. Morgan (Eds.). *Against the Mainstream*. New York, Washington D.C.: Peter Lang, 214–224.
- Givón, T. (2005). *Context as other minds: the pragmatics of sociality, cognition and communication*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Glasgow Media Group (1995). Ritual Tasks. In: Glasgow Media Group, J. Eldridge (Eds.). *Glasgow Media Group Reader. News Content, Language and Visuals* (Vol. 1). London: Routledge, 364–381.
- Gleick, J. (2011) *Information: A History, a Theory, a Flood*. s.l.: Vintage /Kindle Edition/.
- Goffman, E. (1981). *Forms of Talk*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Goffman, E. (2009). Footing. In: N. J. Coupland, A. Jaworski (Eds.). *Sociolinguistics* (Vol. III Interactional sociolinguistics). London, New York: Routledge, 19–43.
- Golding, P., Oldfield, P. (2006). The Case of the United Kingdom. In: AIM Research Consortium (Ed.). *Understanding the Logic of EU Reporting in Mass Media. Analysis of EU media coverage and interviews in editorial offices in Europe*. Bochum, Freiburg: projekt verlag, 137–143.
- Grayling, A. C. (1997). Epistemology. In: A. C. Grayling (Eds.). *Philosophy. A Guide Through the Subject*. Oxford: Oxford University Press, 7–60.
- Green, L. (1998). Authority. In: E. Craig, E. Craig (Ed.). *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. London and New York: Routledge, 584–586.
- Grice, P. (1991). *Studies in the Way of Words*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Grimes, S. (2010, January 21). Breakthrough Analysis: Two + Nine Types of Semantic Search. *Information Week*.

- Grünthal, R. (2006). Lauri Kettunen – Eesti keele eestkostja Soomes. Rmt: M. Erelt (toim.). *Emakeele seltsi aastaraamat ESA* (nr 52). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 197–213.
- Guinn, A. (2006). Research evidence and media bias: refelections on a 1980s dispute. *Media, Culture & Society*, 28(3): 457–465.
- Gunter, B. (2000). *Media Research Methods. Measuring Audiences, Reactions and Impact*. London etc.: Sage.
- Guyot, J. (2009). Political-economic factors shaping news culture. In: P. Preston (Ed.), *Making the News. Journalism and news cultures in Europe*. London, New York: Routledge, 92–109.
- Habermas, J. (1979). *Communication and the Evolution of Society*. Toronto: Beacon Press.
- Habermas, J. (1987). *The Theory of Communicative Action. Vol. 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*. Cambridge, Oxford: Polity Press.
- Habermas, J. (2005). *Truth and Justification*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Habermas, J. (2001a). Universal Pragmatics: Reflections on a Theory of Communicative Competence. In: J. Habermas. *On the Pragmatics of Social Interaction. Preliminary Studies in the Theory of Communicative Action*. (B. Fultner, Trans.) Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 67–84.
- Habermas, J. (2001b). Truth and Society: The Discursive Redemption of Factual Claims to Validity. In: J. Habermas. *On the Pragmatics of Social Interaction. Preliminary Studies in the Theory of Communicative Action*. (B. Fultner, Trans.) Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 85–104.
- Habermas, J. (2009). Media, Markets and Consumers: The Quality Press as the Backbone of the Political Public Sphere. In: J. Habermas. *Europe. The Faltering Project*. Cambridge: Polity Press, 131–137.
- Hachten, W. A. (1989). *The world news prism: changing media, clashing ideologies* (2nd ed.). Ames (Iowa): Iowa State University Press.
- Hahn, O., Leppik, T., Lönnendonker, J. (2006). The Case of Germany. In: AIM Research Consortium (Ed.). *Understanding the Logic of EU Reporting in Mass Media. Analysis of EU media coverage and interviews in editorial offices in Europe*. Bochum, Freiburg: projekt verlag, 67–82.
- Hall, S. (1997). The Work of Representation. In: S. Hall (Ed.). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London etc.: Sage, 13–74.
- Halliday, M. (2004). *An Introduction to Functional Grammar*. London: Hodder Arnold.
- Hallin, D. C., Mancini, P. (2004). *Comparing Media Systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hallin, D., Mancini, P. (2007). The North Atlantic/Liberal Media Model Countries. In: G. Terzis (Ed.). *European Media Governance. National and Regional Dimensions*. Bristol, Chicago: Intellect, 27–32.
- Hanitzsch, T. (2007). Deconstructing Journalism Culture: Toward a Universal Theory. *Communication Theory*, 17, 367–385.
- Harro, H. (2001). *Changing studies on daily newspapers under different political conditions in 20th century Estonia*. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Hartley, J. (2001). *Understanding News*. London, New York: Routledge.
- Hauser, G. A. (2008). *Vernacular Voices. The Rhetoric of Publics and Public Spheres*. University of South Carolina Press.

- Hellat, T. (2006). *Luuraja aruanne KGB-le. Meenutusi aastatest 1920–1956*. Tallinn: Grenader.
- Hennoste, T. (2008). *Uudise käsiraamat. Kuidas otsida, kirjutada, toimetada ja serveerida ajaleheuudist*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hicks. (1999). *Writing for Journalist*. London, New York: Routledge.
- Hion, L. (2002). *Eesti teater stalinismi ajal. Uurimisega seotud allikakriitilised ja psühholoogilised probleemid*. Rmt: Sarapik, V., Kalda, M., Veidemann, R. (koost.). Kohandumise märgid. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 87–98.
- Higgins, M. (2004). Putting the Nation in the News: the Role of Location Formulation in a Selection of Scottish Newspapers. *Discourse & Society*, 15(5): 633–648.
- Hodge, R., Kress, G. (1988). *Social Semiotics*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Huang, J. (2007). *Pragmatics*. New York: Oxford University Press.
- Ilmjärv, M. (1991). *Soome raadio eestikeelsed saated*. Looming, (2): 251.
- Ilmjärv, M. (2010). *Hääletu alistumine*. Tallinn: Argo.
- Ilmonen, K. (1996). *Yleisradion historia. Osa 3, 1926–1996: tekniikka, kaiken perusta*. Helsinki: Yleisradio.
- Israel, M. (2006). The Pragmatics of Polarity. In: L. Horn, G. Ward (Eds.). *The Handbook of Pragmatics*. Malden etc.: Blackwell Publishing, 701–723.
- Jachtenfuchs, M., Kohler-Koch, B. (2004). Governance and Institutional Development. In: A. Wiener, T. Diez (Eds.). *European Integration Theory*. Oxford, New York: Oxford University Press, 97–116.
- Jakubowicz, K. (2007). The Eastern European/Post-Communist Media Model Countries. In: G. Terzis (Ed.). *European Media Governance. National and Regional Dimensions*. Bristol, Chicago: Intellect, 303–313.
- Jensen, K. B. (2002). The Qualitative Research Process. In: K. B. Jensen. *A Handbook of Media and Communication Research. Qualitative and quantitative methodologies*. London, New York: Routledge, 235–253.
- Jullian, P. M. (2011). Appraising through someone else's words. The evaluative power of quotations in news reports. *Discourse & Society*, 22(6): 766–780.
- Juutilainen, A. (2002). Informatsiooniteenistus. Rmt: J. Leskinen, A. Juutilainen (koost.). *Talvesõda. 1939/1940. 105 päeva Soome rahva kangelaslikku võitlust*. Tallinn: Varrak, 262–273.
- Jönsson, C., Tägil, S., Törnqvist, G. (2000). *Organizing European Space*. London etc.: Sage.
- Karemäe, R. (1965). Reportaaž Televisioonis. Rmt: *Fakt, sõna, pilt* 2. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 108–118.
- Karjahärm, T., Sirk, V. (2007). *Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987*. Tallinn: Kirjastus Argo.
- Karlsson, F. (2002). *Üldkeeleteadus*. (R. Pajusalu, J. Valge, I. Tragel, tõlk.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kasekamp, A. (2010). *A history of the Baltic States*. London, New York: Palgrave Macmillan.
- Kasik, R. (2008). Meediateksti analüüs: eesmärgid ja meetodika. Rmt: R. Kasik (toim.). *Tekstid ja taustad V. Meediatekstide keelekasutus ja selle sotsiokultuurilised taustad*. Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele osakond, 10–43.
- Kivimäe, S. (2000a). Sissejuhatus. Rmt: Kivimäe, S. (koost.). *Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist. 24. novembril 1999 Tallinna Linna-*

- arhiivis toimunud konverentsi ettekanded*. Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis, Tallinna Linnaarhiiv, 5–12.
- Kivimäe, S. (2000b). Ümberasumise korraldus. Rmt: Kivimäe, S. (koost.). *Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist. 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded*. Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis, Tallinna Linnaarhiiv, 51–76.
- Klinge, M. (1992). *Soome lühiajalugu*. (P. Saluri, tõlk.) Tallinn: Mats.
- Kodres, K. (2011). Pildiline pööre. Rmt: M. Tamm (koost. ja toim.). *Humanitaarteaduste metodoloogia. Uusi väljavaateid*. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 80–109.
- Koller, V., Wodak, R. (2009). Introduction: Shifting boundaries and emergent public spheres. In: V. Koller, R. Wodak. *Handbook of Communication in the Public Sphere*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1–20.
- Kratzer, A. (2003). The notinal category of modality. In: J. Gutiérrez-Rexach (Ed.). *Semantics. Critical concepts in linguistics*. London, New York: Routledge, 365–403.
- Kreegipuu, T. (2007). Eesti kultuurielu sovetiseerimine: nõukogude kultuuripoliitika eesmärgid ja institutsionaalne raamistik aastatel 1944–1954. Rmt: T. Tannberg (koost.). *Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 352–388.
- Krippendorff, K. (2004). *Content Analysis. An Introduction to Its Methodology* (2nd ed.). Thousand Oaks etc: Sage.
- Kurvits, R. (2010). *Eesti ajalehtede välimus 1806–2005* (Vol. 10). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lagerspetz, M. (1996). *Constructing Post-Communism. A Study in the Estonian Social Problems Discourse*. Turku: Turun Yliopisto.
- Lakoff, G., Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live By*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Lane, C. (1981). *The Rites of Rulers. Ritual in Industrial Society – The Soviet Case*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lau, R. W. (2004). Critical Realism and News Production. *Media, Culture & Society*, 26(5): 693–711.
- Lauristin, M., Vihalemm, P. (2008). Kultuuriajakirjad sotsioloogi pilguga. *Keel ja Kirjandus*, 1–2: 3–15.
- Lauristin, M., Vihalemm, P., Tallo, I. (1997). Poliitilise kultuuri areng Eestis. *Sirp*, 17. ja 24. oktoober.
- Lee, F. L., Lin, A. M. (2006). Newspaper editorial discourse and the politics of self-censorship in Hong Kong. *Discourse & Society*, 17(3): 331–358.
- Leeuwen, T. v. (2005). *Introducing Social Semiotics*. London, New York: Routledge.
- Lenin, V. (1954). *Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium (populaarne ülevaade)*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Levinson, S. (1983) *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lindström, V. (2011, June). *ETV ajalugu 1955*. Kättesaadav <http://etv.err.ee/index.php?0536372>.
- Linz, J. J., Stepan, A. (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press.
- Lippmann, W. (1922). *Public Opinion. The Project Gutenberg eBook of Public Opinion*. The Project Gutenberg.

- Livingstone, S. (2003). On the Challenges of Cross-National Comparative Media Research. *European Journal of Communication*, 18(4): 477–500.
- Lock, A., Strong, T. (2010). *Social Constructionism. Sources and Stirrings in Theory and Practice*. Cambridge University Press.
- Lotman, J. (1999). *Kultuurisemiootika. Tekst-kirjandus-kultuur*. Tallinn: Olion.
- Lotman, J. (2006). *Kunstilise teksti struktuur*. Tallinn: Tänapäev.
- Lotman, J. (2010). Kahest kommunikatsioonimudelist kultuuri süsteemis. Rmt: J. Lotman, S. Salupere (toim.). *Kultuuritüpoloogiast* (T. Pern, tõlk.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 125–148.
- Luhmann, N. (2000). *The Reality of the Mass Media. Cultural memory in the Present*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Luhmann, N. (2009). *Sotsiaalsed süsteemid*. Tartu: Ilmamaa.
- Lõhmus, M. (2002). *Transformation of Public Text in Totalitarian System. A Socio-Semiotic Study of Soviet Censorship Practices in Estonian Radio in the 1980s*. Turku: Turun Yliopisto.
- Lyons, J. (1977). *Semantics* (Vol. 2). Cambridge: Cambridge University Press.
- MacGregor, B. (1997). *Live, Direct and Biased? Making Television News in the Satellite Age*. London: Arnold.
- Martin, J. R., Rose, D. (2007). *Working with Discourse. Meaning beyond the clause*. London, New York: Continuum.
- Maurer, G. (1991). Meinung (Glosse, Kommentar, Leitartikel). In: H. Pürer (Hrsg.). *Praktischer Journalismus in Zeitung, Radio und Fernsehen*. Salzburg: Kuratorium für Journalistenausbildung, 205–215.
- McLuhan, M. (2002). *Understanding Media. The extensions of man*. London: Routledge.
- McNair, B. (1999). *An Introduction to Political Communication* (2nd ed.). London, New York: Routledge.
- McQuail, D. (2000). *McQuaili massikommunikatsiooni teooria*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- McQuail, D. (2005). *McQuails Mass Communication Theory* (5th ed.). London: Sage.
- McQuail, D. (2007). The Current State of Media Governance in Europe. In: G. Terzis (Ed.). *European Media Governance. National and Regional Dimensions*. Bristol, Chicago: Intellect, 17–25.
- Mead, G. H. (1934). *Mind, Self, and Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Miller, P., Rose, N. (2008). *Governing the Present; Administering Economic, Social and Personal Life*. Cambridge: Polity Press.
- Montgomery, M. (2007). *The Discourse of Broadcast News*. London, New York: Routledge.
- Morlino, N., Sadurski, W. (2010). Introduction. In: L. Morlino, W. Sadurski. *Democratization and the European Union. Comparing Central and Eastern European post-communist countries*. London, New York: Routledge, 1–16.
- Morozov, E. (2012). *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*. New York: PublicAffairs.
- Mughan, A., Gunther, R. (2000). The Media in Democratic and Nondemocratic Regimes: A Multilevel Perspective. In: R. Gunther, A. Mughan. *Democracy and the Media. A Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–27.
- Murata, K. (2007). Pro- and anti-whaling discourses in British and Japanese newspaper reports in comparison: a cross-cultural perspective. *Discourse & Society*, 18(6): 741–764.

- Muzetto, L. (2006). Time and Meaning in Alfred Schütz. *Time & Society*, 15(1): 5–31.
- Naan, G. (1957). *Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani)*. (G. Naan, toim.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Neale, S. (2001). *Facing Facts*. Oxford: Claredon Press.
- Neveu, E., Baisnée, O., Frinault, T. (2005). *The Case of France*. Rennes Institute of Political Studies, Centre for Research on Political Action in Europe. Rennes: AIM.
- Newhall, B. (1982). *The History of Photography from 1839 to the present*. New York: The Museum of Modern Art.
- Newman, M. (2001). Democracy and accountability in the EU. In: J. Richardson (Ed.). *European Union. Power and policy-making* (2nd ed.). London, New York: Routledge, 357–374.
- Nordenstreng, K. (1997). Beyond the Four Theories of the Press. In: J. Servaes, R. Lie. *Media and Politics in Transition*. Leuven: Acco, 97–109.
- Nugent, N. (2003). *The Government and Politics of the European Union* (5th ed.). New York: Palgrave Macmillan.
- Ostini, J., Fung, A. (2002). Beyond the Four Theories of the Press A New Model of National Media Systems. *Mass Communication & Society*, 5(1): 41–56.
- Oviir, M. (2010). Vaid vaba mõttevahetus viib Eestit edasi. *Postimees*, 29. oktoober, lk 12.
- Pajusalu, R. (2009). *Sõna ja tähendus*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Pant, V. (1965). Žanriskaalast saateskaalani, definitsioonist reportaažini. Rmt: *Fakt, sõna, pilt*. II. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 88–119.
- Parikka, E. (1940). *Promemoria vironkielisten uutislähetysten johdosta Virosta saapuneista kirjeistä*. Suomen Kansallisarkisto, Päämajan Propagandaosasto.
- Parming, T. (1975). *The Collapse of Liberal Democracy and Rise of Authoritarianism in Estonia* (Vols. Series/Number 06-010). London, Beverly Hills: Sage.
- Partridge, E. (1990). *Origins: a short etymological dictionary of modern English*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Peegel, J. (1958). Olukirjeldusest. Rmt: *Abiks kirjasaatjale*. Tartu: Ajalehe „Edasi” toimetuse, 72–81.
- Peirce 1998 = (1998). *The essential Peirce. Selected philosophical writings*. Vol. 2 (1893–1913). N. Houser, general editor. Bloomington: Indiana University Press.
- Phillips, N., Hardy, C. (2002). *Discourse Analysis. Investigating Processes of Social Construction* (Vol. 50). Thousand Oaks etc.: Sage.
- Pietikäinen, S. (2003). Indigenous Identity in Print: Representations of the Sami in News Discourse. *Discourse & Society*, 14(5): 581–609.
- Portner, P. (2005). *What is Meaning? Fundamentals of Formal Semantics*. Malden: Blackwell Publishing.
- Portner, P. (2009). *Modality*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Potter, J. (2007). *Representing Reality. Discourse, Rhetoric and Social Construction*. London: Sage.
- Preston, P. (2009). Journalism in a state of flux? Explanatory perspectives. In: P. Preston. *Making the News. Journalism and news cultures in Europe*. London, New York: Routledge, 1–16.
- Pullerits, P. (1997). *Ajakirjanduse põhižanrid. Uudis. Olemuslugu. Juhtkiri*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Putnam, H. (1989). *Representation and Reality*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Quine, W. v. (2005). *Sõna ja objekt*. (A. Unt, tõlk.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Reporters Without Borders (2012). *World Press Freedom Index*. Report.
- Roth-Ey, K. J. (2011). *Moscow Prime Time. How the Soviet Union built the media empire that lost the cultural cold war*. Ithaca, Lonon: Cornell University Press.
- Ruutsoo, R. (2004). „Balti tiiger” nõukogude perioodi ja modernsuse vahel. Rmt: G. Sootla, K. Tammekand, O. Loone (toim.). *Acta Politica. Euroopalik valitsemine: Eesti väljakutsed ja valikud*. Tallinn: TPÜ Riigiteaduste osakond, 5–19.
- Sainsbury, M. (1997). Philosophical Logic. In: A. C. Grayling (Ed.). *Philosophy. A Guide Through the Subject* (pp. 63–122). Oxford: Oxford University Press.
- Salokangas, R. (1996). *Yleisradion historia. Osa 2, 1949–1996. Aikansa oloinen*. Helsinki: Yleisradio.
- Sander, C. F. (2011). *Lahing Soome pärast 1939–1940*. Tallinn: Varrak.
- Sappak, V. (1965). *Televisioon ja meie. Neli vestlust*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Satjukov, P. A. (1960). Nõukogude ajakirjanikud on kommunistliku partei järeleproovitud abilised. Rmt: *Nõukogude ajakirjanike esimene üleliiduline kongress 12.–14. november 1959 kongressi ettekanded ja otsused*. Tallinn: Eesti NSV ajakirjanike liit.
- Schlüter, H.-J. (1991). Reportage. In: H. Pürer (Hrsg.). *Praktischer Journalismus in Zeitung, Radio und Fernsehen*. Salzburg: Kuratorium für Journalistenausbildung, 138–150.
- Schlesinger, P., Fossum, J. E. (2007). A fragile cosmopolitanism: on the unresolved ambiguities of the European public sphere. In: J. E. Fossum, P. Schlesinger. *The European Union and the Public Sphere. A communicative space in the making?*. London, New York: Routledge, 65–84.
- Schmidt, V. (2008). Globalization, Trapped by their ideas: French élites’ discourses of European integration. In: E. Grossman, E. Grossman (Ed.). *France and the European Union. After the Referendum on the European Constitution*. London, New York: Routledge, 1–18.
- Schudson, M. (2003). *The Sociology of News*. New York, London: W. W. Norton & Company.
- Schütz, A. (1967). *The Phenomenology of the social world*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Schütz, A. (1974). *The Structures of the Life-World*. London, Norwich: Northwestern University Press.
- Searle, J. (2010). *Making the Social World. The Structure of Human Civilization*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Searle, J. R. (1995). *The Construction of Social Reality*. New York: The Free Press.
- Sedergren, J. (2002). Ajakirjanduse tsensuur Talvesõja ajal. Rmt: J. Leskinen, A. Juutilainen (koost.). *Talvesõda. 1939/1940. 105 päeva Soome rahva kangelaslikku võitlust*. Tallinn: Varrak, 255–261.
- von Seth, R. (2012). The language of the press in Soviet and post-Soviet Russia: Creation of the citizen role through newspaper discourse. *Journalism*, 13(1): 53–70.
- Shoemaker, P. J., Reese, S. D. (1996). *Mediating the message: Theories of Influence on Mass Media Content*. White Plains, NY: Longman.
- Siebert, F., Peterson, T., Schramm, W. (1963). *Four Theories of the Press: The Authoritarian, Libertarian, Social Responsibility and Soviet Communist Concepts of what Press Should Be and Do*. Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Simpson, P. (1993). *Language, Ideology and Point of View*. London, New York: Routledge.
- Soonpää 2009 = (2009) *Faatum. Eesti tee hävingule 1939–1940. Riigikontrolör Karl Soonpää päevik Eesti Vabariigi saatuseaastatest 1939–1940. Molotovi-Ribbentropi*

- pakti tagamaad. Dokumente ja materjale*. K. Arjakas (koost. ja komm.). Tallinn: Kirjastus SE & JS.
- Sperber, D., Wilson, D. (1995). *Relevance. Communication and Cognition*. Malden: Blackwell Publishing.
- Stalnaker, R. (2006). Assertion Revisited. In: M. Garcia-Carpintero, J. Macia (Eds.). *Two-Dimensional Semantics*. Broadbridge: Claredon Press, 293–309.
- Szpunar, P. (2012). Western journalism's 'Other': The legacy of the Cold War in the comparative study of journalism. *Journalism*, 13 (1): 3–20.
- Zelizer, B. (2004). *Taking Journalism Seriously. News and the Academy*. Thousand Oaks etc.: Sage.
- Zemtsov, I. (1991). *Encyclopedia of Soviet Life*. New Brunswick, London: Transaction Publishers.
- Zetterberg, S (2011). Eesti ajalugu. Tallinn: Tänapäev
- Tammpuu, P., Pullerits, E. (2006). The Case of Estonia. In: AIM Research Consortium (Ed.). *Understanding the Logic of EU Reporting in Mass Media. Analysis of EU media coverage and interviews in editorial offices in Europe*. Bochum/Freiburg: projekt verlag, 21–32.
- Tannberg, T. (2007). Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollimehhanismid Eesti NSVs sõjajärgsetel aastatel. Rmt: *Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 225–272.
- Taubman, W. (2006). *Hruštšov ja tema aeg*. (R. Turu, tõlk.) Tallinn: Varrak.
- Thomason, B. (1982). *Theory, Making Sense of Reification: Alfred Schutz and Constructionist*. London: The Macmilan Press.
- Tirkkonen, M-E. (2006). *Demonstratiiv- ja kolmanda isiku pronoomenid ranniku- ja kirdemurdes. Magistritöö*. Tartu: Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna eesti keele õppetool.
- Tomasello, M. (2008). *Origins of human communication*. Cambridge, London: The MIT Press
- Tomlin, R. S., Forrest, L., Pu, M. M., Kim, M. H. (2011). Discourse Semantics. In: T. A. van Dijk (Ed.). *Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction*. Los Angeles etc.: Sage, 37–63.
- Treufeldt, I. (2009). Constructing alternative nationhood: Television of Soviet Estonia against Finnish capitalism. In: N. Carpentier, P. Pruulmann-Vengerfeldt (Eds.). *Communicative Approaches to Politics and Ethics in Europe. The Intellectual work of the ECREA European Media and Communication Doctoral Summer School*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 193–206.
- Treufeldt, I. (2011). Creating a New Communication Environment: The Birth of Television News in Soviet Estonia. In: O. Mertelsmann (Ed.). *Central and Eastern European Media under Dictatorial Rule and in the Early Cold War* (Vol. 1). Frankfurt: Peter Lang Verlag, 215–232.
- Treufeldt, I. (2010). Interpretation of Events in National Modality: A Qualitative Analysis of the EU Budget Debate Coverage in the British, German and French Media. In: P. Vihalemm, M. Raudsaar (toim.). *Euroopa Liidu uudised ja Euroopa avalik sfäär. EU News and European Public Sphere*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 153–177.
- Treufeldt, I. (1996). *Kriisikommunikatsioon: ametivõimud ja raadio „Estonia” katastroofi esimesel päeval*. Magistritöö Tartu Ülikooli ajakirjanduse osakonnas. Käsikiri TÜ sotsiaal- ja haridusteaduskonna ajakirjanduse ja kommunikatsiooni instituudi raamatukogus.

- Tuchman, G. (1980). *Making News. A Study in the Construction of Reality*. New York: The Free Press.
- Tuchman, G. (2010). The Relationship among the news media, Society and Culture Thoughts on objectivity, Method and Passion. *Perspectivas de la comunicación*, 3: 126–133.
- Tucman, G. (2002). The Production of News. In: K. B. Jensen (Ed.). *A Handbook of Media and Communication Research. Qualitative and quantitative methodologies*. London, New York: Routledge, 78–90.
- Tulving, E. (2002). *Mälu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tuomela, R. (2002). *The Philosophy of Social Practices. A Collective Acceptance View*. New York: Cambridge University Press.
- Undusk, J. (1998). Maagiline müstiline keel. Tallinn: Virgela
- Varrak, T. (2000). Estonia: Crises and 'Pre-Emptive' Authoritarianism. In: D. Berg-Schlosser, J. Mitchell (Eds.). *Conditions of Democracy in Europe, 1919–39. Systematic Case Studies*. Houndmills etc.: Macmillan Press, 106–128.
- Vater, H. (2005). *Referenz-Linguistik*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- Ventsel, A. (2005). „Meie” konstrueerimine Eesti poliitilises retoorikas 1940.–1953. a. Tartu: Tartu Ülikooli semiootika osakond.
- Veskimägi, K.-O. (2005). *Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega*. Tallinn: Varrak.
- Vihavainen, T. (1996). Sodan ja vaaran vuodet. In: E. Lyytinen, T. Vihavainen, *Yleisradion historia. Osa 1, 1926–1949*. Helsinki: Yleisradio, 129–167.
- Vološinov, V. (1986). *Marxism and the Philosophy of Language*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Voloshinov, V. (1987). *Freudianism: A Critical Sketch*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Warma, A. (2010). *Diplomaadi kroonika. Ülestähendusi ja dokumente aastatest 1938–1944*. Tallinn: Eesti Päevalehe AS.
- Weibull, L. (2007). The Northern European/Democratic Corporatist Media Model Countries. In: G. Terzis (Ed.). *European Media Governance. National and Regional Dimensions*. Bristol, Chicago: Intellect, 55–62.
- Wellmon, C. (2012). *Why Google Isn't Making Us Stupid... or Smart*. *The Hedgehog Review* 14(1): 66–80.
- Wessler, H., Brüggemann, M., K. Kleinen-von KönigsLöw, Siff, S., Wimmel, A. (2007). The Quest for a European Public Sphere: News Media and Democratic Legitimacy. In: J. DeBardeleben, A. Hurrelmann (Eds.). *Democratic Dilemmas of Multilevel Governance. Legitimacy, Representation and Accountability in the European Union*. New York: Plagrave Macmillan, 94–116.
- White, H. C. (2008). *Identity and Control. How Social Formations Emerge*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Wilson, J. (1990). *Politically Speaking. The Pragmatic Analysis of Plitical Language*. Oxford: Basil Blackwell.
- Wodak, R., de Cilia, R., Reisigl, M., Liebhart, K. (1999). *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Борецкий, Р., Бровченко, Г., Голдовская, М. (2005). *Телевизионная журналистика. Учеб. для вузов по направлению и специальности „Журналистика”* (5-е изд., перераб. и доп. изд.). Москва: Московский университет.

- Леонов, А. (1987). Голос нашей планеты. В кн: В. Возчиков. *Юрий Левитан. 50 лет у микрофона* (pp. 48–50). Москва: Искусство.
- Платов, М. (1987). Главный диктор страны. В кн: В. Возчиков. *Юрий Левитан. 50 лет у микрофона*. Москва: Искусство, 106–114.
- Прохоров, Е. П. (1973). *Публицист и действительность*. Москва: Изд-во Московского университета.
- Телеграфное Агентство Советского Союза ТАСС. (1958). *Освещение фактов в информации (о союзной информации ТАСС для заграницы)*. Москва: ТАСС – ОИДЗ.
- Фирсов, Б. М. (1971). *Телевидение глазами социолога*. Москва: Искусство.
- Цвик, В. Л., Назарова, Я. В. (2002). *Телевизионные новости России*. Москва: Аспект Пресс.
- Юровский, А., Борецкий, Р. А. (1966). *Основы телевизионной журналистики*. Москва: Изд-во Московского университета.
- Рябчиков, Е. (1987). Голос времени. В кн: В. Возчиков. *Юрий Левитан. 50 лет у микрофона*. Москва: Искусство, 90–106.

SUMMARY

Construction of journalistic facts in different societies

The thesis at hand discusses the construction of journalistic facts – the media's way of representing reality. In addition to selection of events for reporting, the construction of journalistic facts also involves considerations concerning the relationship of a journalistic text to the public that it addresses, as well as those concerning the various mechanisms of control employed by the authorities and editorial bodies to screen journalistic material scheduled for publication.

The thesis seeks to test the question of whether journalistic fact construction can be said to involve a limited number of sociopragmatic universals or modalities which operate equally in the context of authoritarian, totalitarian as well as democratic societies. For this purpose, the thesis includes an extensive section that sets out the results of the author's empirical research into the construction of journalistic facts in societies falling within each of the three categories mentioned.

The conclusion of the thesis is that the construction of journalistic facts cannot be fully predetermined and therefore can be said to operate as an open system. The openness of the system is guaranteed by its components: the authorities, the public and the media. What varies across different types of society is merely the institutional mechanism of exerting control over the media, which has little or no impact on substantive issues concerning the reflection and interpretation of reality.

The theoretical foundation of the thesis is provided by critical communication theory and the study of journalistic texts through the prism of social perception. Based on generally acknowledged approaches to mediated communication (Jürgen Habermas, George Gerbner, Teun van Dijk and others), the author elaborates a sociopragmatic model of journalistic fact construction to account for a set of universal aspects encountered in relation to the presentation of facts in journalism.

These aspects can be collectively referred to as the mode of presentation of journalistic facts. The mode can be subdivided into three modalities: the institutional, the experiential and the interpretive. The *institutional modality* refers to the control exerted by the authorities, either directly or through journalistic hierarchies, on the selection and publication of journalistic material. The *experiential modality* of journalistic representation refers to reflecting reality through the use of a set of synchronisation techniques typically used in news texts. These techniques are used to anchor journalistic texts in the present. They operate on a meta-textual level of audience expectations which is independent of text tokens and helps to define the meaning of individual texts. The *interpretive modality*, on the other hand, refers to a way of presenting the meaning of events through collectively defined contexts. It thus concerns mechanisms of conveying meanings by contrasting them to, or reinforcing them

with the basic tenets that the society holds to be self-evident and beyond doubt. The approach used in the thesis links extratextual relations involved in determining the meaning of journalistic texts (such as power and social relationships, the experience of individual readers) into one single scheme with intratextual ones (the meanings shared by a community).

The construction of facts for the public involves the use of language for a particular purpose, in a certain social setting. Thus, the method of analysis of journalistic fact construction is founded in sociopragmatics, a discipline which describes the relationship of language to its environment. In journalistic communication, facts are presented in the belief that the audience will accept them as a reflection of the reality it shares with the journalist. At the same time, this belief is upheld by journalists' adherence to one of the founding principles of journalism – commitment to the reporting of facts about reality. Sociopragmatically speaking, journalistic fact construction is determined by the knowledge that the journalist shares with the public, and the possibility of “recreating the present” by reporting a particular, presently experienced, view of an event which has already occurred. The construction of facts in journalism is further constrained by internal rules of journalism (the rules and techniques of fact construction).

In the empirical part of the thesis, the model is applied to describe six sets of original texts from various time periods and various countries. These sets of texts emanate from three different types of society – authoritarian, totalitarian and democratic. Estonia's recent history provides an excellent opportunity to describe the social setting characteristic of each of these from the point of view of the functioning of journalism. The section which discusses the construction of journalistic facts in authoritarian Estonia also includes a comparison with Finland. The part of analysis concerned with democratic society examines, in comparative perspective, the journalistic construction of reality in Estonia, the UK, France and Germany. A comparison of the operation of journalistic fact construction in three different types of society provides the background for an explication of important historical and universal traits that characterise the construction of journalistic facts.

The first body of texts analysed in the thesis consists of Estonian printed texts published in the largest Estonian daily (*Päevaleht*) from the beginning of 1939 to March 1940 and of the scripts of Estonian-language newscasts by Finland's national broadcasting company from the period of December 1939–March 1940. The analysis of the texts constructed in Estonia and those constructed in Finland is used to draw up a description of the conditions, opportunities and limitations of journalistic fact construction, i.e. of the representation of reality in the respective societies at that time. In a situation in which the Republic of Finland was fighting the Winter War with the Soviet Union and Estonia had been forced to accept Soviet military bases, a distinct tension developed in the press between Estonia and Finland. This tension demonstrated a divergence in the two countries' interpretation of reality.

Finland sought to broadcast information to Estonians which it was not possible to publish in Estonia because of the extent of Soviet influence on Estonian domestic politics at the time.

In 1939/1940, the institutional framework put in place in Estonia to control the production of news went into full gear. The production of news in Estonia was subject to control by various official bodies (for instance, the content of all international news was monitored by the Ministry of Foreign Affairs). International news stories could only be published in a single government-controlled channel – they were disseminated exclusively by the *Eesti Telegraafiagentuur* (the Estonian Telegraph Agency (ETA)). The news released by the ETA in 1939 demonstrate a trend of delaying coverage of important international events. Many such events which had considerable importance for Estonia (such as the talks that Soviet Russia held with France and the UK in mid-1939) were only reported when they had received extensive coverage in the media of other countries. Reporting events of this type on the basis of secondary (foreign) sources caused news reporting in Estonia to suffer what may be termed the synchronicity problem – journalism in Estonia was deprived of its ability to reflect reality. This loss of synchronicity, in its turn, eroded the public's ability to adequately perceive social and political reality.

Estonian journalism of 1939/40 was by and large an institutional affair – the name of the author did not matter and was not printed. In the resulting anonymous news copy, it was often impossible to distinguish the official from the journalistic text, i.e. it was difficult to determine in whose name the public was being addressed. The point of deictic focus in journalistic texts of that period was the Estonian people which, however, did not have any direct input into those texts. The people became a subject in whose name news texts were generated yet who had next to no say regarding their content.

Towards the end of 1939, with increasing frequency, Estonian news texts started to include an appeal to reason (and to the need to remain calm), calling the readers not to allow themselves to be swayed by doubts and fears regarding the future of Estonia and the imminence of war. Such appeals were a clear sign of the presence of discursive strategies aimed to mend the rift between the official representation of reality proposed to the public and the beliefs widely shared by the same public. Since the use of a discursive strategy can be traced back to arrive at the attitudes of the public which the strategy was intended to counteract, for 1939 one can say that the Estonian public appeared to have developed an apprehension of the war and a fear that Estonia was already under the rule of Soviet Russia. The threat of war and the fear of domination were not acknowledged as facts, although they were clearly present in the public debate.

The Estonian-language newscasts of the Finnish national broadcasting company presented the Estonian public with an alternative version of reality. A comparison of news texts from Finland and from Estonia provides an excellent example of how the same information can be interpreted in different ways, and how the communicator can attempt to activate certain meanings and suppress

others. The main message to Estonia of the news from Finland was that Estonia should not allow itself to be intimidated into avoiding military confrontation with the Soviet Union at any cost. It was their attitude to the Soviet Union that became the foundation of the two countries' diverging interpretations of reality. The letters received in Finland from listeners of the Estonian-language newscasts broadcast by the Finnish radio show that the interpretation of events adopted by the official Finnish news organisations was considered reliable and significant.

The Estonian government, on the other hand, regarded the interpretation of reality which was reflected in Finnish news to amount to interference with Estonia's national interests. Any reporting on the possible occupation of Estonia was regarded as taboo. Probably the most drastic step that Estonian authorities took against Finnish media was the ban on the Finnish national daily, the *Helsingin Sanomat*, imposed by order of Estonia's Chief of National Defence. During the course of the entire 1939, Finnish media continued to report on events in Estonia, in many cases becoming the primary source on those events.

As is clear from the above, in 1939 Estonia was dragged into what may in contemporary terms be described as a war of information. This was accompanied by a crisis in public communication, which was soon denatured to a point where it no longer fulfilled its purpose. Soviet Russia quickly engulfed Estonia in its sphere of influence. Skeptical attitudes regarding the USSR that were prevalent in early summer soon gave way to positive evaluations and, in written texts, even to a certain admiration. Such subjugation became possible because of the position of the Estonian authorities, which sought to remain neutral at all costs. For this ill-conceived neutrality Estonia paid the price of losing its sense of national selfhood. An expression of this loss is evidenced in the news texts of the time.

The fact that Finland was fighting a real war served as legitimization of the steps that the country took to bring its public communications under control, including the restrictions placed by the authorities on journalists and on the flow of information. In Estonia, on the other hand, there was no clear justification for the limitations imposed on the media – consequently, these must be regarded to have little or no legitimacy. Out of a perceived need for the country to appear neutral, the authorities simply took a series of unilateral steps to ensure that the media only publish approved material.

After having arranged with Stalin the division of Europe into spheres of influence (the Molotov-Ribbentrop pact) Hitler launched an international appeal to ethnic Germans to return to Germany. The repatriation campaign (*Umsiedlung*) that was soon in full swing also in Estonia started a discourse in the Estonian media which was sharply critical of the German minority and which is reflected in the journalistic texts of the time. *Umsiedlung* provided an opportunity to recall the 700 years of German-imposed serfdom. This, however, did not necessarily signify a critical attitude to the German government, official co-operation with which continued unchanged. The German Ambassador

Frohwein lodged several official notes of protest to Estonian authorities, which only received cursory attention – unlike the Soviet Union, Germany had no direct means of exerting influence on the Estonian media. (In applying pressure on Estonian public communication, the Soviet Union could rely on the treaty it had forced upon Estonia in 1939 by which Estonia accepted Soviet military bases).

The second body of texts analysed in the thesis is the corpus of newscasts by the Estonian Television (ETV) during its initial period of operation, 1955-1958. The news was broadcast chiefly in Estonian and in Finnish. In fact, one of the principal considerations for the Soviet authorities' agreeing to establish ETV as a separate entity was its suitability to conduct an ideological campaign vis-à-vis capitalist Finland. The ETV's Finnish newscasts would evoke images of a successful and contented Soviet lifestyle – i.e. they would construct what might be termed an alternative reality.

With respect to the construction of journalistic facts, the initial period of the ETV demonstrates a complex, multilayered situation. Broadcasts intended for Finland were commenced on orders from the Soviet authorities to intensify the ideological campaign conducted against Finland. ETV staff, however, were able to use the newly established media channel to develop a media organisation focused on the interests of Estonians as a distinct ethnic group. The new technology created an opportunity of projecting a nation-wide representation of reality which was unattainable in print media under Soviet censorship. Pictures (visual text) allowed for a considerably expanded range of information to be transmitted, and were impossible for the authorities to control to the last detail. Censors lacked the experience and the technology to analyse pictures. The Soviet government, while it did employ technology to serve its political ends, was unable to exert complete control over it.

The 1950s saw the formation of the main genres and canons of TV journalism of the period. The first TV texts are very much similar to scripts of official communications of pre-TV era, suggesting that television was seen simply as a new means of disseminating official doctrine. Control was thus taken to its extreme – the authorities provided the final script of a public communication, required that script to be strictly adhered to and called the resulting practice “journalism“. Yet, over time and gradually, TV texts succeeded in shedding their official garb. Step by step, television started to address the public in its own name and to reflect the reality surrounding it. The text of emerging TV programmes soon started to engage the viewers, and the new medium quickly built up its own audience. The initial relationship of television to reality developed into a web of relations which took into account the specific nature of the channel, and relied on text as well as pictures. The communication of information started as announcements made between shows. The first newsreel produced specifically for television was aired on March 11, 1956. A certain modal division soon emerged between the first and the second half of the programmes. The first part of Soviet newscasts was official and non-

dialogic. The second part, on the other hand, was of dialogic nature, with questions being addressed to the audience, with discussion, and with satire. This is also how average viewers perceived those shows. They understood that programmes had to have a section which reflected the Soviet government's version of reality, and that in addition to that section, programmes had other parts which related to the down-to-earth reality that the viewers experienced first-hand, and which portrayed the ups and downs of their life that reality.

That audience of the new medium soon became a public in its own right – an *independent television public*. Even in a totalitarian setting, the powerholders were unable to establish complete control over that public – thus, they could not control all possible relations that were susceptible to arise in interpreting and recognising various texts. The story of television's first years in Estonia is partly a story of a new medium of the times, of a completely new environment for the construction of journalistic facts.

In Soviet society, the principle of planning informed not just the economy but also the representation of reality. News texts about reality were planned a considerable time ahead. The plans, in their turn, were based on resolutions made at party conventions and on directives from executive party bodies. Thus, one can speak of what may be termed “planned reality”.

In the Soviet system, censorship had a near-universal presence. In most cases, it took the form of *ex ante* screening, in some cases *ex post* control. Yet, censorship was not the only means of institutional control. The correspondence of news texts to the authorities' expectations was also ensured by editorial hierarchies. News copy was checked by executive editors, who normally had nomenclature status (they were members of the Party who had to account for their actions to the party cell they belonged to). Correspondingly, in the 1950s, the cameras would only roll for “authorised representatives” of the people (mostly with nomenclature status, too) and not for a random layman.

When Nikita Khrushchev came to power in the Soviet Union, the media was given some slack for critically engaging the reality it operated in. This allowed newscasts in the Estonian SSR to include material which strengthened the national identity of ethnic Estonians. In this way, official texts were used to resuscitate discourses which from the point of view of the Moscow authorities would previously have skirted dangerously close to being treasonous. Although news organisations were still subject to control by the authorities, this was not was no longer the iron-fisted affair that it had been during the Stalinist period. As for political news, this had to toe the established line as before. Yet, criticism and debate were encouraged in areas related to people's emotions and individual responsibilities such as culture and everyday life. In these areas, journalism began to flourish and novel news genres appeared – those of the commentary and of the live report.

The thesis also deals with construction of journalistic facts in relation to summit discussions at Brussels concerning a draft of the European Union's budget. The analysis compares journalistic construction of facts in various

nations (Germany, France, the UK and Estonia). For background information on the institutional framework of the media in the countries concerned, the thesis relies on data gathered in the course of the Adequate Information Management (AIM) research project.

Similarly to the the common currency and also, to the common visa space (the Schengen area), hope has been expressed for the emergence of Europe's single public space, which would entail a common interpretation of reality throughout Europe. In such a case, the mechanisms that determine the construction of journalistic facts would need to be similar across the continent. The mode of fact construction is determined in public debate and bears an imprint of the public. We can surmise that in such a case, Europe might develop a single mechanism of fact construction, a set of similar representations of reality. Such similarity would represent a position of common interest, a view that would not coincide with the position of any single country.

The campaign for a common public space is spearheaded by official EU institutions – mostly, the European Commission, but to a certain extent also the European Parliament. A common public space presupposes a common information space. In this respect, European institutions attempt to ensure a level playing field to all reporters working in Brussels. Unlike the criticism that the institutions themselves have voiced – that obstacles to the emergence of a common European public space chiefly have to do with communication and with the dissemination of information – most journalists working in Brussels will say that they have not encountered any problems getting information. Rather, the issue seems to be that the information is complex and the manner of its presentation bureaucratic. In this way, the body of journalists working in Brussels becomes a screen between the bureaucratic European public and European citizens. Any EU-related topic will only receive attention if the Brussels correspondent of a media organisation comprehends it. Many events or developments remain unreported because they are considered to belong to a subject that is too complicated. Still, the decisions of the correspondents are not the only screen that intervenes in the process of selecting subjects and genres to report on – in addition to the expectations of the seconding organisation of the home country, reporters have to consider those of European institutions.

The multi-level model of democracy that characterises the EU allows for different interpretations of events. If the national interest converges with the common interest, the media interpret this as successful representation of the people and the country in Europe. Where the national interest is in conflict with the European common interest, the situation is often portrayed as the application of pressure from bureaucratic Europe on the nation state concerned. For this reason, news texts dealing with EU-related issues very rarely achieve full neutrality. Their approach is near-invariably determined by a context laden with particular interests. The analysis of interpretive modality involved in constructing facts related to EU events outlines attitudes which possess a

considerable degree of stability and are thus more stable than any single text. Those attitudes follow the lines of the *national interest*.

Qualitative analysis of news texts describes the systems of reference (experiential modality) that have developed in the media of various EU member states. The purpose of this analysis was to identify points of reference that are common to different media. Indirectly, this also sheds light on the established views and pre-conceived notions that the public holds. Although the typical attitude of news journalism is one that seeks to abstract the author from the text and that aspires to neutrality, news texts still tend to represent a relatively uniform outlook, which is largely determined by the views espoused in the national public space. The approach taken to reality, therefore, is a function of the national views. Reports concerning European events develop character types and objects, some of which are positive, other negative. A typical character is a nation state. In journalistic texts, the home country tends to take on activist features and become an abstract character that is used to determine the position of all other characters and objects.

The socially perceived space described by the interpretive modality of fact construction is limited. It only contains a few significant characters and objects, which are used to define events and administer imaginary conflicts. French texts tend to identify Great Britain as the country that is the most frequent holder of views divergent from the common view. The same applies to UK texts and France. News texts of the larger (and older) member states tend to lump the new member states together and regard them as passive recipients of common actions. Infrequently, Poland is treated separately from other new member states. The EU itself is also seen as a passive recipient rather than an actor. Often, it disappears from news texts altogether and recedes into the background where its role is that of a factor in describing relations between nation states. In such a case one may claim that the EU has no significant impact on the socially determined representation of reality.

When one tries to describe the European public, the result tends to be an aggregate of many different publics. The features that characterise such national publics are to a large extent determined by the national views. Any attempt to assimilate or merge such national publics will activate the public's interpretive mechanisms (interpretive modality). These, in turn, will act as a stimulus for highlighting differences rather than similarities. This does not mean that it is impossible in Europe to adopt a substantially shared approach to reality. One may do this by invoking a network of certain ideas (and social facts, such as the economic crisis and its existence).

In conclusion one can say that the force fields of the three different modalities (the institutional, experiential and interpretive modality) are similar across different systems of news texts. Institutional control tends to intervene on a supra-textual level (either allowing or disallowing the publication of the text, or selecting or rejecting the text). Perception and interpretation mechanisms

remain outside the reach of the authorities, but may still be curtailed by the news media itself.

In Estonian news texts of 1939/40 the dominant modality was that of control. This severely undermined the subjecthood of the media, a central tenet for journalism. The type of person whose ears or eyes the media uses to hear and to see and whose lips it speaks through determines whose experience is reflected in the press. When *subjecthood* is weakened, the news media hand their vantage point over events over to the power holders. This is what happened in Estonia in 1939/1940, when news texts often adopted the viewpoint of the authorities.

In Estonian news texts of the 1950s, the emergence of new technology gradually brought experiential modality to the fore. This created a two-tier journalism. One dealt with the official version of reality, indispensable to the authorities yet devoid of meaning for the public, and the other adopted a warm, exciting and down-to-earth approach to reality reflecting to the humanity and practicalities of life. Journalists started to be celebrated as individuals – not in the manner of contemporary star hosts of highly rated TV shows but rather as people who were skilled in conveying their first-hand experience in a way immediately accessible to the viewers.

In a multi-level democracy such as the EU, additional emphasis is placed on the interpretive modality in the case of events such as the budget debate, which common to many member states but elicits differing interpretations. Characteristic of these interpretations is the use of various terms which possess an emotionally charged semantic field to refer to the debates, i.e. to making those debates an object of reality. The predominantly dramatic nature of the text allows the foregrounding of national, chiefly neutral and rational positions, which coincide with the journalistic outlook.

Similarly to the universal principle of cooperation posited by Paul Grice, the construction of facts is informed by the pragmatic principle of imagined reality. The principle expresses a general link between a journalistic text and a specific society. The content of this link is not exclusively determined by the author of the text (or an institution of the establishment, or of the media) but is settled in public discussion. In public communication, imagined reality signifies the collective preparedness of the participants to consider a text to correspond to reality. Such preparedness does not fade in time, although the meanings and events considered significant for the purposes of reflecting a reality may undergo drastic changes over time.

Hence, imagined reality should be seen as a product of a certain shared intention rendered visible through news texts as the point of contact of the news media and its operating environment (the public). The news media is one of the public's most important tools for perceiving and comprehending reality and can as such be regarded as a certain interface. Being a permanent interface, the news media includes signification structures that emerge in the public space and that serve a variety of functions or purposes. When one focuses on the interface, it is

not necessary to include and describe the environment it operates in in its endless detail.

An interface is always the product of a collective agreement of its users, which means that the power holders can never control it completely. An interface does not likely to exist abstractly, outside of the practice of its use and without its users. Similarly, journalism cannot function in isolation, by way of non-public texts. This means that the status of an interface includes a paradox – to retain its freedom of choice, journalism has to accept the limitations inherent in its role of the interface, because these are precisely what render it operational in the long term.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Indrek Treufeldt
Sünniaeg: 16.05.1969
Kodakondsus: Eesti
E-post: indrek.treufeldt@err.ee
Aadress: Eesti Rahvusringhääling, Gonsiori 27, Tallinn 15029

Haridus:

1987 Tallinna 21. Keskkool (hõbemedal)
1993 Tallinna Tehnikaülikool (elektroonikainseneri diplom)
1996 Tartu Ülikool, *magister artium (cum laude)*
1998 Media Fellow (Duke University, USA)
2002–2012 (vaheaegadega) Tartu Ülikool, doktoriõpe (ajakirjandus)

Teenistuskäik:

2007– ... Eesti Rahvusringhäälingu toimetaja-saatejuht, ERRi juhatuse nõunik
2007– ... Tallinna Ülikooli Balti filmi- ja meediakooli teleajakirjanduse lektor
2003–2007 Eesti Televisiooni alaline korrespondent Brüsselis
1999–2002 Concordia Rahvusvahelise Ülikooli uudisajakirjanduse ja dokumentalistika lektor
1996–2002 Eesti Televisiooni toimetaja-saatejuht
1995–1996 Maailmapanga Tallinna esinduse nõunik
1994–1995 Vabariigi Presidendi pressinõunik
1991–1994 Eesti Raadio uudisteprogrammi toimetaja
1988–1989 sundteenistus Nõukogude armees

Teadusorganisatsiooniline tegevus:

2010– ... Akadeemiline Ajakirjanduse Selts, aseesimees
2009– ... Euroopa Komisjoni ajakirja Eurokratt kolleegiumi liige
2007– ... Euroopa Sotsioloogiaassotsiatsiooni (ESA) liige
2002– ... Rahvusvahelise Ajakirjanike Assotsiatsiooni (API) (Brüssel) liige
1999– ... Ida- ja Kesk-Euroopa ringhäälingupoliitika komisjoni liige
1996– ... Eesti-Rootsi kriisiuurijate grupi „Crisis Management Baltic” liige
2004–2007 rahvusvahelise teaduskonsortsiumi AIM liige
1994–1996 Parvlaeva „Estonia” katastroofi meediakajastusi uuriva rahvusvahelise uurimisgrupi liige

Loometegevus:

Autorisari „Brauser” (1999–2001, ETV)
12-osaline dokumentaalsari „11 000 aastat hiljem” (ETV, 2007–2008/2009)
Analüütiline nädalalõpusaade „Aeg luubis” (ETV, 2008–2010)
Intervjuusaade „Kahekõne” (alates 2010, ETV)
Reisisaade „27” Euroopa Liidu liikmesriikidest (2012)

Dokumentaalsaadet Eesti Televisioonis:

„Riigist” (noore riigi kasvuraskustest, 1993)
„Kotkale kingitud maa” (reisisaade Albaaniast, 1995)
„Raadio 100 aastat” (ringhäälingu ajaloost, 1996)
„Soome omad Nokiad” (1999)
„10 aastat Eesti majandust” (1999)
„80-aastane Eesti Pank” (1999)
„Vaira-Vike Freiberga – tagasi Riias” (2000)
„Roheline tee”; „Hieroglüüfide riik” (reisikirjad Hiinast, 2000)
„Häiritud aastad – 10 aastat Estonia katastroofist” (2004)
„Mehed unustatud armeest” (2006)
„Ma elasin Eesti Vabariigis” (2010)

Teenetemärgid:

Belgia Kuningriigi Leopoldi ordeni rüütel
Soome Lõvi Rüütelkonna ordeni komandöriirist
B. G. Forseliuse Seltsi 1. klassi medal Suur Kuldtukat

CURRICULUM VITAE

Name: Indrek Treufeldt
Date of birth: 16.05.1969
Citizenship: Estonian
E-mail: indrek.treufeldt@err.ee
Address: Estonian Public Broadcasting, Gonsiori 27, Tallinn 15029

Education:

1987 Tallinn Secondary School No. 21
1993 Tallinn Technical University (dipl. eng. in electronics)
1996 University of Tartu, magister artium (journalism)
1998 Media Fellow (Duke University, USA)
2002–2012 University of Tartu, PhD student (journalism)

Working experience:

2007– ... Estonian Public Broadcasting, journalist, advisor to executive board of Estonian Public Broadcasting
2007– ... Tallinn University (Baltic Film and Media School (BFM)), lecturer
2003–2007 Estonian Television, permanent correspondent in Brussels
1999–2002 lecturer of news journalism and documentary genres, Concordia International University
1996–2002 Estonian Television, journalist
1995–1996 World Bank Tallinn representation, advisor
1994–1995 Office of the President of the Republic of Estonia, press advisor
1991–1994 Estonian Radio, assignment editor
1988–1989 compulsory military service in Soviet Army

Public activities:

2010– ... Estonian Academic Society of Journalism, vice-chairman
2009– ... Member of Editorial board, Journal of the European Commission „Eurokratt”
2007– ... Member of European Sociological Association
2002– ... Member of International Press Association (Brussels)
1999– ... Member of the Commission on Radio and Television policy: Central and East Europe
1996– ... Member of Estonian-Swedish crisis management group
2004–2007 Member of the EU funded research project „Adequate Information Management” (AIM)
1994–1996 Member of international research group for investigating media coverage of M/S Estonia catastrophe

TV programmes hosted for Estonian Television:

- „Brauser” („Browser”), weekly analytical show (1999–2001)
- „11 thousand years later” 12 documentaries dedicated to the 90th anniversary of the Republic of Estonia.
- „Aeg Luubis” („Slow motion”), weekly analytical show (2008–2010)
- „Kahekõne” („Dialogue”) (since 2010)
- „27” travelogue about European Union (2012)

Documentaries produced for the Estonian Television:

- „About State” (the problems juvenile Estonian democracy is facing) (1993)
- „Albania – Land Dedicated to Eagle” (travelogue) (1995)
- „Radio – 100 years” (1996)
- „Finns and their Nokia” (1999)
- „Recent 10 Years of Economy in Estonia” (1999)
- „The Bank of Estonia – 80 years of history” (1999)
- „Green Tea”, „Land of Hieroglyphs” (about China) (2000)
- „Men from the Forgotten Army” (2006) (about Estonians working for the Nuremberg War Trials)
- „Quiet Surrender 1939” („Ma elasin Eesti Vabariigis 1939”) (2010)

Decorations:

- Order of Leopold (Belgium)
- Order of Lion of Finland
- B. G. Forselius Society Medal

DISSERTATIONES DE MEDIIS ET COMMUNICATIONIBUS UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Epp Lauk.** Historical and sociological perspectives on the development of Estonian journalism. Tartu, 1997, 184 p.
2. **Triin Vihalemm.** Formation of collective identity among Russophone population of Estonia. Tartu, 1999, 217 p.
3. **Margit Keller.** Representations of consumer culture in Post-Soviet Estonia. Tartu, 2004, 209 p.
4. **Pille Pruulmann-Vengerfeldt.** Information technology users and uses within the different layers of the information environment in Estonia. Tartu, 2006, 213 p.
5. **Anu Masso.** Constitution of personal social space in A transition society. Tartu, 2008, 212 p.
6. **Kristina Reinsalu.** The implementation of Internet democracy in Estonian local governments. Tartu, 2008, 176 p.
7. **Andra Siibak.** Self-presentation of the “Digital Generation” in Estonia. Tartu, 2009, 257 p.
8. **Pille Runnel.** The Transformation of the Internet Usage Practices in Estonia. Tartu, 2009, 223 p.
9. **Tõnu Tender.** Mitmekeelsus Eestis Euroopa Liidu mitmekeelsuse ideaali taustal. Tartu, 2010, 253 lk.
10. **Roosmarii Kurvits.** Eesti ajalehtede välimus 1806–2005. Tartu, 2010, 424 lk.
11. **Kadri Ugur.** Implementation of the concept of media education in the Estonian formal education system. Tartu, 2010, 153 lk.
12. **Barbi Pilvre.** Naiste meediarepresentatsioon Eesti ajakirjanduskultuuri ja ühiskonna kontekstis. Tartu, 2011, 201 p.
13. **Kertu Saks.** The formation of editing culture and practice in Estonian newspapers 1988–2005. Tartu, 2011, 161 p.
14. **Andres Jõesaar.** EU media policy and survival of public service broadcasting in Estonia 1994–2010. Tartu, 2011, 147 p.
15. **Tiiu Kreegipuu.** The ambivalent role of Estonian press in implementation of the Soviet totalitarian project. Tartu, 2011, 221 p.